
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ— 1979

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

АСАРЛАР

УЧ ЖИЛДЛИК

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ— 1979

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

АСАРЛАР

ИККИНЧИ ЖИЛД

ЧЎЛГА БАҲОР КЕЛДИ

Роман

СЕН ЕТИМ ЭМАССАН

Киноқисса

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1979

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

АСАРЛАР

УЧ ЖИЛДЛИК

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1979

ЧУЛГА БАҲОР КЕЛДИ

РОМАН

Севимли Манзурамга бағишлайман.

I

Раҳим ота чўчиб уйғонди. Чарақлаб очилиб кетган кўзлари шифтга тикилганича бир неча дақиқа ағрайиб турди-да, кейин ёстиқдан аста бошини кўтарди. Ярим кеча. Тиниқ осмонда сузиб бораётган тўлин ой шуъласи деразадан уйга ёйилиб, бўйрадек жойни ёритиб турибди.

Сандалнинг пойгак томонида ўрин билан битта бўлиб ўғли Муҳиддин ётибди. Ота ҳайрон бўлди: «Нега бунчалик вақтли уйғондим-а, туш-пуш кўрганим йўқ, бирон жойга бормайман, уйқу бўлса қочди-кетди. Ё тонг ёришиб қолганмикан-а? Йўғ-э, ҳали анча бор», деди ўзига-ўзи ой ёруғига қараб олиб.

Узоқдан шалдираб оқаётган сойнинг овози келиб турибди. Бу товуш кундузлари ё қулоққа чалинмас, ё ота бунга эътибор бермас экан. Ҳозир эса баралла эшитилмоқда. Уйдаги сукуватни Муҳиддиннинг салмоқли пишиллаши ва яна алланиманинг чиқиллаши бузмоқда. Раҳим отанинг назарида, иккинчисининг товуши қулоққа борган сайин тез ва аниқ чалинаётгандай бўлди. «Тавба, нима экан, супада эмасманки, чигиртка ё бошқа ҳашаротнинг овози бўлса?» Ота товуш чиқаётган томонга эгилиб, узоқ қулоқ солди. Кейин кўрпани секин қайирди-да, ўнг қўлини ерга тираб, ўрнидан турди. Панжа бўғинларидан қирсиллаб чиққан товуш назарида токчадан чинни асбоб тушиб сингандай бўлиб эшитилди. Ота-да, ўғлининг уйқусини бузгиси келмади, эҳтиётлик билан ўрнидан турмоқчи эди, бўлмади. Ўз уйи, ўз фарзанди. Бемаввал турарманса нима қиларди. У Муҳиддинга бир-эс тикилиб келди.

Ниҳоят, халақит бермаганидан кўнгли таскин топди-да хотиржам бўлиб, ой ёруғида баралла кўриниб турган кичик стол ёнига борди. Китоб устида ялтираб ётган чўнтак соатига кўзи тушиб, ноганиш овозни пайқади. Соатни қулогига тутди, чиқиллаши яна зўрайди. Аммо тикилиб, неча бўлганини билолмади. Секин дераза ёнига бориб ташқарига қаради. Ўзи ўйлаганидай, ҳали тонг ёришишига хийла бор эди. Ўрнига келиб ўтирди. Соат ҳадеб чиқилларди. Муҳиддин ётган ўринга бир қараб қўйди-ю, аммо қоронғида унинг афтини кўра олмади. Шу пайт катта ўғли Нажмиддин эсига тушиб кетди.

...Худди ана шунақанги ойдин кеча эди. Ҳозиргидек гўзал эмас, юлдузлар ҳам, ой ҳам ғамгин кўринарди. Қор босган қишлоқ кўчаси одамлар билан тўлган, раис ўзи миниб юрадиган отни етаклаб Нажмиддиннинг олдига олиб келди. Жиловни унга тутқазар экан, алланималар деди. Шунда Раҳим ота ҳам, кампири ҳам беихтиёр йиғлаб юборишди. Тонг ёришай деб қолганда улар станцияга келдилар, ота ўзи бош бўлиб вагонга чиқди. Нажмиддинни сўнгги дафъа қаттиқ қучоқлаб пешанасидан ўпди-ю, «Ой бориб, омон қайт, ўғлим», деганича ўпкасини тутолмай йиғлаб юборди. Нажмиддин фронтга жўнади...

Раҳим ота шу ўтирганича хаёл суриб кетди. Ўшандан буён етти йил ўтибди. Ҳозир бўлганида йигирма еттига кирар экан. Ота қирқ бешинчи йил баҳорида қисм командиридан ўғлининг қаҳрамонларча ҳалоқ бўлгани ҳақида олган хатни эслади-ю, ўзини тутиб ололмади. «Мингдан-минг розиман, ўғлим. Умринг қисқа экан, начора. Зурёд қолдирганинда ҳам майли эди... Илло, ўзингдан яхши от қолдирдинг. Юрт учун, халқ учун жонингви бердинг. Отангнинг юзини ерга қаратмадинг...»

Ой шуъласи уйнинг ўртасига келиб, Муҳиддин ётган ўриннинг ярмини ёритди. Раҳим ота унга тикилди. Бирдан авзойи ўзгариб, кўзлари чақнаб кетди. «Йўқ асло. Биттасидан айрилдим, доғи ҳали юрагимдан кетгани йўқ. Энди бунисини ҳеч қаёққа юбормайман. Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда. Муҳиддин мени ўз қўли билан кўмиши керак. Тонг отсин, тўғри ижроқўмга, бўлмаса райкомга бориб, Назаровнинг ўзига арз қиламан...»

Отаси тушмагур-ей, зап ғалати одам-да. Лоп этиб ёниши ҳам ҳеч гапмас, поп этиб ўчиши ҳам. Арз қилармишлар. Нима деб арз қиларкинлар? Яна келиб-келиб ўша Назаровга-я. «Ўғлим бебош бўлиб кетди», дейдими? Ё «Мени ташлаб кетаётипти» дейдими? Борди-ю, шунда: «Ҳой, бой бўлгур, куч-ғайратингизни шу ерда кўрсатсангиз ҳам бўлади», деб худонинг зорини қилган хотинининг сўзига кирмай, катта қурилишга жўнаганини Назаров юзига солса-чи. Унда нима бўлади? Жуда юзига солмаганида ҳам: «Қаранг, ўғлингиз отасига ўхшабди-қўйибди-да, а?!» — деб ғалати кулиш қилса-чи? Назаровнинг шунақа одати бор-ку, ахир, шартта гапириб, уялтирмайди-ю, аскияга ўхшатиб, тагли гап қилади-да, кетидан ғалати кулиб қўяди.

«Йўқ, нима деса десин, қаттиқ туриб талаб қилман...» — деди ўзича Раҳим ота. Бу гал у ҳадеганда поп этиб ўча қолмади. Борган сайин алангаланарди. Агар ёнида ўғли ухлаб ётмаганида, аланга ичидан ёнаётган палёнларнинг чарсиллаётгани, ўтнинг гувуллаган нафаси эшитилар, буруқсаган тутуннинг кўзни ёшлатадиган аччиғи сезиларди. Ўғлининг уйқу халоватини бузмайин деб, буларнинг ҳаммасини ичига ютиб ўтирибди ота.

Узоқ ўтирди. Отага атайин кўрсатмоқчи бўлгандай сандал устидан сайрга чиққан ой бамайлихотир йўл босиб, Муҳиддин ётган ўриннинг ёстиғигача борди. Ойнинг бу сафарини диққат билан кузатиб ўтирган Раҳим ота қараса, ой ҳозир ёстиқдан ўтиб, деворга кўтарилади, кейин уйни қоронғилик босади. Шунини кутиб ўтирмай дедими, ирғиб ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди...

Район ижроия комитетининг раиси уч кундан бери қишлоқда экан, Раҳим ота ўйлаб-нетиб турмай, тўғри райком партия биносига кириб борди.

Райком секретарининг қабулхонасида секретарь қиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Раҳим ота у билан сўрашиб бўлиб, ичкари кирмоқчи эди, қиз тўхтатди, бир оз кутиб туришини айтди. Раҳим ота юмшоқ креслога ўтириб, қўлларини ҳассасининг дастасига устма-уст қўйганича нимадан гап бошлашини ўйлаб кетди. Нимани хаёлига келтирмасин, бари бир ҳаяжон босиб, фикрлари чувалашиб кетарди. Аксига машинканинг чиқиллашини айтинг. Отанинг ҳадди сизга «қизим,

бир нафас тўхтатинг», дер эди. Ишқилиб, биров кириб қолиб, гапи чала қолмасин-да, Раҳим ота шуни ўйлаб ўтирибди.

Қўнғироқ чалиниб, секретарь қиз ичкари кирди. Орадан бир оз ўтгач, қўлида икки варақ қоғоз кўтариб чиқиб, машинка ёнига ўтираётганида, кабинет эшиги очилиб, Назаровнинг ўзи чиқиб қолди.

— Ие, ие, отахон келибдилар-ку, ассалому-алайкум,— дея қўлларини ёзиб, унга яқинлашди Назаров.— Қалай, бардамсиз, тетикмисиз?— қариянинг қўлини икки кафти орасида сиқиб турганча, кулиб юзларига тикилди. Унинг шунақа одати бор. Мана шундай жилмайиб туриб, одамнинг юзига тикилдими, бўлди, ичидагини билиб оларди. Ҳеч бўлмаганда юрагидаги дарди хушликданми ё нохушликданми, шунисини ажратарди.— Қаёқдан кун чиқди? Сиз ҳам келар экансиз-ку, биз томонларга?

Назаровнинг кўнгилини тоғдек кўтарадиган бу гинахонлиги ловиллаб турган оловни поп этиб ўчирмаган бўлса ҳамки, устидан бир челақ сувни шакароб қилиб юборди. Бир-иккита чала чўғлар йилтиллаб турибди. Қайта аланга олармикин, яна билиб бўлмайди.

— Сизнинг олдингизга келмай, қаёққа борардик, ука.

— Яшанг-э, Раҳим ота, қани, марҳамат, ичкари кирайлик,— деди-да, Назаров секретарь қизга қаради,— отамни куттириб қўйибсиз-да, бир оғиз айтмабсиз ҳам... Колхоздан келадиганлар ҳақида ўша заҳотиёқ мени хабардор қилинг, унутманг...

Секретарь қиз ўнғайсизланиб, бир нима демоқчи бўлди-ю, гапиролмай қолди, улар ичкари кириб кетишганди.

— Оббо, Раҳим ота-э,— дея юмшоқ креслога ўтқазди уни Назаров,— зап кепсиз-да.

— Бир кўрай дедим, бир томони...

— Жуда яхши қилибсиз-да. Мана шунақанги эшикдан кириб келиб, йўқлаб турсангиз хурсанд бўлман, ҳақингизга дуо қиламан,— деди-да, хохолаб кулиб юборди Назаров,— биздақаларнинг дуосини олганлар асти кам бўлмайди,— қўшиб қўйди кулги аралаш.

Раҳим ота ҳайрон бўлганича, ағрайиб турарди. Кулиб кулаётганга, хафа бўлиб хафа бўлаётганга

ўхшамасди. «Нималар деяпти секретарь ўзи? Мени мазах қилаётиптими ё... Дуо қиламан дегани нимаси? Тағин кулади-я. Ҳеч шу тагли гапи қолмади-да...»

— Ҳайрон бўлдингиз-а. Келинг, айтиб берай, саксон учга кирган амакимиз борлар. Шаҳарда турадилар. Шу десангиз, хизматдан қўл бўшаб, вақти-бевақт бориб кўролмайман. Келинингиз, болалар бориб туришади-ку, ўзим камдан-кам йўқлайман. Менинг ўрнимга, амакимнинг ўзлари келиб турадилар. Хижолат бўламан. Узр сўрайман. Хизматни рўкач қиламан. Шундай деяверсам, амаким силтаб ташлайдилар: «Болам, мени сендан гинахонлигим йўқ. Биламан, юртинг иши бошингдалигини. Омон бўлгин, болам...» — дея менга тасалли берадилар. Шу-шу, ҳар келганларида хижолат чекиб, узр сўраш ўрнига, ҳазиллашадиган бўлдим. Бунга амаким ҳам ўрганиб қолганлар. Гапларим жуда ёқади, опшоқ соқолларини селкиллашиб куладилар, жуда завқ билан куладилар: «Ўзим ҳам қариганда дуоингни олиб қолай деб келаман», дейдилар-да, келинингиз, ўғил-қизларни кулдирдилар.

— Э, ҳа, мундоқ денг, — ёришди Раҳим ота, — энди тушундим. Мана биз ҳам дуоингизни олгани келдик-да, ука.

— Жуда яхши қилгансиз-да, — деди Назаров ҳам-суҳбатининг қалбига йўл топганидан мамнун бўлиб, — қани, хўш, отахон, нима гаплар?

Раҳим ота бир оз ўнғайсизланди, салмоқлаб сўзлай бошлади:

— Ўзингизга маълум... катта ўғлимиз Нажмиддин...

Назаров отанинг авзойи ўзгарганини сезиб, уни юпатишга уринди.

— Хафа бўлманг, жанг қурбонсиз бўлмайди, лекин азамат йигит эди.

— Ўтган йили кампирдан ҳам айрилдик. Ҳозир биттаю битта суянчиғим мана шу Муҳиддин. Барака топкур, ука Назаров, сиздан сўровим шуки, кексайиб қолганимда шу ўғлим бағримда бўлсин, кўзим очигида бир бошини икки қилиб қўяй.

Назаров бошини столга энгаштириб, чаккасини ушлаганича отанинг сўзини диққат билан тинглади. Аммо нима демоқчи бўлганига яхши тушунолмади.

- Ие, олдингизда бўлмай, қаёққа борарди?
- Ахир Мирзачўлга юбораётган эмишсизлар-ку.
- Ким юбораётган эмиш?
- Райком деди-ку.

Назаров воқеага тушунди-да, кулиб қўйди. Чойнакдаги охирги чойни қуйиб, отага узатди.

— Мирзачўлга бориш мажбурий эмас, Раҳим ота. Ҳар кимнинг ўз хоҳиши.

— Ҳа-ҳа, ҳали шундай денг. Ўзбошимчалик қилиб, мени алдабди-да, тирранча, — ота асабийлашди, бир зум соқолини тутамлаб турди-да, бир нарса эсига тушгандай Назаровга қаради, — ҳай, ука, айбга санаманг, кексалик-да, гапнинг тагига тушунмай олдингизга келиб сизни ҳам ишдан қўйдим, — ота қўзғалмоқчи бўлди.

— Йўқ, Раҳим ота, ўтиринг, сиз билан суҳбатлашиш ҳам муҳим ишлардан ҳисобланади. — Назаров папирос ёндирди ва гапини бошқа томонга бурди, — анча кексайиб қолибсиз-а, Раҳим ота, қанчага бордингиз?

— Олтмиш олтига қадам қўйдим.

— Шундай денг, энди ишламай дам олиб ётсангиз ҳам бўлар экан.

Раҳим ота тушунолмади. «Ўғлимни юбормайман деганимдан, боқадиган ҳеч кимим йўқ, қийналаман деяпти, деб ўйлади шекилли», деган фикр ўтди кўнглидан.

— Рўзгор ташвиши деб ишлаётганим йўқ, ука, ҳали ўнта ўғил-қизни боқишга қурбим етади.

— Биладан. Дам олинг деяпман-да, отахон.

— Ука, мен тушунолмай қолдим-ку. Нима, кексаларнинг ишлашга ҳаққи йўқми, — ота бир оз тезлашди, қонуний ҳақ-ҳуқуқини даъво қилаётгандай дадил гапира бошлади, — ҳали ҳам икки кишининг юкини кўтаришга қодирман... Сиз дам олинг, дейсиз. Билган кишига, ҳозирги замонда меҳнат қилиш — дам олиш деган гап. Мен сизга айтсам, меҳнат оғир эмас, меҳнатнинг зое кетгани оғир. Меҳнат — роҳат дейдилар. Бу гап янги эмас, эски замонлардан бору, аммо ўз қадрини энди топди. Нима учун, ким учун меҳнат қилаётганингни билсанг бундан яхши роҳат борми дунёда!

Назаров қўлларини орқасига қилиб кабинетнинг

у бошидан-бу бошига юрар, Раҳим отанинг гапларини завқланиб эшитарди, ўтган йили район колхозчиларининг слётида «Ота, сиз ҳам чиқиб сўзланг, звонинг қандай қилиб юқори ҳосил етиштирганини айтиб беринг», деганида, «Ука, шу ташвишдан мени холироқ қўйинг, ваъз айтишга тил келишмайди», деган эди. Ҳозирги гаплари Назаровни ҳайратда қолдирди. У, ўзича: «Оммага ўргат, ундан ўрган!» — деб такрорлади-да, стол ёнига келиб ўтирди.

Унинг ҳозирги авзойи бояги хушчақчақ ҳолатига сира ўхшамасди. Қарашлари жиддий, сал қовоғи солинган, диққат-эътибори қариянинг гапларида... Тахмини тўғри чиқди. Отанинг дарди бор. Аммо тўғри йўлга солиб юборилса, дардга шу ернинг ўзидаёқ даво топилади-қолади. Топилганда ҳам отанинг ўзидан топиладиганга ўхшаб турибди.

— Шундай қилиб, ҳалол меҳнат билан бадавлат турмуш кечириш, қишлоқни обод қилиш ўзи катта роҳат дейсиз-да? Тўғри айтдингиз Раҳим ота. Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. Ҳали мамлакатимизда бекор ётган ерлар озмунча эмас. Ушаларни ҳам обод қилишимиз керак. Боя ўзингиз айтган Мирзачўлни биларсиз-а?

— Ие, билмай-чи, Фарҳодда салкам бир йил ишладик-ку.

Назаров мийиғида кулиб қўйди. У худди калаванинг учини топгандай, яна сўради:

— Раҳим ота, Фарҳодга сизни ким юборган эди?

Ота бир оз ўйланиб жавоб қилди:

— Ука, у ёғини асти сўраманг. Мени кекса деб юборишмаган. Раис билан аччиқ-тизиққа ҳам бориб қолганмиз. Ахир мамлакатда шундай улуғ иш олиб борилаётган бир пайтда ундан четда қолиб бўлармиди? Охири, ишлаётганларга озиқ-овқат ортиб, ўзим бордим. Қўлимиздан келганича бир йил ишладик.

Назаров: «Нажмиддинни фронтга ўз қўлингиз билан узатганингиз, душманни енгмагунча қайтма, деб насиҳат қилганингиз ҳам эсингиздами?» — деб сўрамоқчи бўлди-ю, отанинг ярасини янгилагиси келмади.

— Ана шу сиз кўрган чўлнинг жуда кўп қисми неча-неча йиллардан бери бекор ётибди.

— Ҳа, жуда ҳам азим чўл, уни ўзлаштириш учун озмунча куч керак эмас-да. Эсимда бор, ёшлигимизда гапириб юришар эди. Бу чўлга золимнинг замонасида кўп унаб кўришган, бари бир ҳеч натижа чиқмаган. Сабаби, боя мен айтгандай, сув чиқарилганда ҳам пешона тери тўкиб, ариқ қазиган бечора деҳқонларга фойдаси тегмас эди-да.

— Тўғри, чўлни обод қилишга кўп куч керак. Аммо Сирдарёнинг сувини бўғиб, бошқа томонга оқизиб юборган сиз билан бизларми ахир?

Ота ўйланиб қолди. Олтмиш минг кишининг Фарқод ГЭСга чиқиб ишлагани кўз олдига келди. Ўйлаб қараса, шу ёшга келиб бунақанги азамат қурилишни сира кўрмаган экан.

— Дарвоқе, жуда катта иш қилинди,— деди ота,— халқ ўз меҳнатидан баҳраманд бўлишга ишонса, бир ниятми кўзласа, ҳамжиҳат бўлиб бир ёқадан бош чиқарса, бундан кучли нарсга бўлмайди. Ахир шундай оғир уруш пайтида Фарқод қурилди-я...

Назаров стол устидаги даста китоблар орасидан бирини олиб, барақлади.

— Мана,— деди у отага китобни кўрсатиб,— Владимир Ильич Ленин Октябрь революциясининг биринчи йилидаёқ «Туркистонда суғориш ишларини уюштириш ҳақида» Халқ Комиссарлари Советининг декретига қўл қўйган ва бунинг учун эллик миллион сўм ажратган.

Ота кўзларини катта очиб, Назаровга қаради.

— Ўртоқ Ленин дейсизми, ука?

— Ҳа. Владимир Ильич Ленин.

— Ҳа-ҳа, бу ерда шунақанги азим чўллар борлигини ўртоқ Ленин билган эканми-а?

— Билган экан-да.

— Худди деҳқонларнинг юрагига қўл солиб, дардини толгандай каромат қилиб айтишини қаранг-а. Ленинки чизиб, йўл-йўриқ кўрсатиб берган экан, албатта бажарилади. Ахир халқимиз унинг васиятларини бажо келтириб, кам бўлаётгани йўқ, бахтинини тоняпти-ку,— ота бир оз ўйланиб қолди,— қани энди ҳозир ёшлик пайтим бўлса-ю, бир оз илм олсам, мана шунақанги улуг кишилар кўрсатган буюк ишларни бажариб, мен ҳам ўз улушимни қўшсам, э, аттанг, ёшлик бекор ўтиб кетди-да.

— Зарари йўқ, Раҳим ота, ҳозирги хизматингиз ҳам ёшларникидан қолишмайди.

Шу пайт кабинет эшиги тақиллади. Назаров «марҳамат», деган эди, район газетасининг муҳаррири кириб келди. У дастлаб ота билан, сўнг Назаров билан қўл олишиб сўрашди-да, стулга ўтирди. Раҳим ота йиғитга қаради.

— Бормисиз, мухбир болам, биз томонларга бормай қўйдингиз.

— Иш кўп, отахон. Айтгандай, Раҳим ота, Муҳиддинни қаердан топсам бўлади?

— Яна нима гап?

— Мирзачўлга борадиган ёшлар ҳақида газетамизда мақола босмоқчи эдик, бир оз суҳбатлашиб олиш керак эди.

Муҳаррир кириши билан газета учун ёзган мақоласининг баъзи варақларини кўздан кечира бошлаган Назаров шу гапни эшитди-ю, жиддий вазиятда муҳаррирга деди:

— Бошқалар ҳақида ёза туринг. Муҳиддин боролмаса керак.

Раҳим ота, стол устидаги қоғозларга бошини эгиб, тикилиб турган Назаровга қаради. Бир нима демоқчи бўлди-ю, ўртадаги гап ошқора бўлмасин, деган хаёл билан ўзини босди, чуқур ўйга чўмди. Бу орада Назаров мақолани кўриб бўлиб, муҳаррирга узатди. У хайрлашиб чиқиб кетгач, Раҳим ота эшик томондан кўзини олиб, Назаровга юзланди.

— Ука, ҳарна қилса ҳам кексалик, тушунмаслик, ўртамиздаги гап шу ерда қолсин... Ҳалиги... Муҳиддин бораверсин, ахир мен бошқача тушунибман-да, ука, ўзбошимчалик қилиб, бир икки ўртоғи билан тил бириктириб, ўзлари кетяпти деб ўйлабман. Бу қадар улуғ, Ленин кўрсатиб берган иш экан, у бормай ким борсин. Мен бошқа нарсани ўйлаб ўтириб эдим: иложи йўқмикин, шу ёшлар орасида битта-иккита мендақанги кексалар ҳам борса?

Назаров кулиб юборди.

— Ахир ҳеч бўлмаганда кексаликда битта-яримта ниҳол ўтқазсак ҳам ҳарна эди-да.

— Бу ёғи энди колхоз правлениесининг иши. Ҳали билмадим. Муҳиддинни ҳам правление юборадими, йўқми?

— Эй, жон ука, шундоқ телефон қоқиб қўйсангиз бас-ку...

— Телефон қилиш осон. Аммо колхознинг ички ишига правление аъзолари хўжайин. Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Уставдан четга чиқиб бўлмайди.

Назаров Раҳим отани машинасига тушириб, колхозга келтириб қўйди. Узи қўшни қишлоққа ўтиб кетди. Отасининг райком машинасида келгани аллақачон Муҳиддиннинг қулоғига етган эди. Кечқурун у уйга қайтганида, Раҳим отанинг гапирган гапи шу бўлди:

— Барака топсин Назаров, анча суҳбатлашиб ўтирди... Лениннинг сўзларини ўқиб, маъносини тушунтириб берди. Уша вақтда Ленин Мирзачўлни сבוד қилиш керак, деган экан. Бу жуда улуғ иш, ўғлим. Бу ишдан четда қолиш — халқдан четда қолиш деган гап, жон ўғлим.

II

— Сен ошпаз бўласан, уй-жойга қарайсан, сизир ҳам соғасан, қўйларни бўлса, подага бериб юборамиз.

— Ҳа, ҳа, мен сенларнинг хизматкорларинг бўламанми, аравангни торт, шунни билиб қўй, оч қолсам қоламанки, бунақа ишларни қилмайман.

— Бўлмаса нима қиласан, сенга дарров секретарликни бериб қўйишади-ю, қалам-қоғоз олиб, давом эттира берасанми. Кетмонга ярамаганиндан кейин мана шунақанги енгилроқ ишни бажарасан-да.

Купеда ўтирган йигитлардан Солижон билан Риза ўртасида аввал аския тарзида бошланган суҳбат, охири чинга айланиб кетди. Поездга чиққанларидан бери Ризани бўш, қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб ҳазиллашаётган Солижоннинг дабдурустдан «сен ошпаз бўласан», деган гапи Ризага қаттиқ тегди. Рангсиз, хипчадан келган, ҳамма вақт ихчам, хушбичим кийим кийовчи, иложини топса, уст-бошига гард юқтирмайдиган бу йигит узун-узун бармоқли қўлини пахса қилиб, қаттиқ гапира бошлади:

— Бир йилгина звенога бош бўлиб, дурустроқ ҳосил олганинг сени шунча кеккайтириб юборган бўлса дейман, бригадир қилиб қўйишса ҳеч кимни танимай

лан бекитиб, овозини ўчирсам ўчираманки, Ватанимнинг бир қадамини ҳам душман оёқости қилишига йўл қўймайман. Ҳаммамизнинг, ёру дўстлар, қардошларнинг аҳди бу!» Ана шундай мазмундаги хат сатрлари устига қорамтир тупроқ тўкилиб, бир ерига лой сачрагани шундоққина сезилиб турибди. Шу қадар оғир кунларда акаси Нажмиддин, комсомол вояга етказган йигитнинг қайноқ қалби Ватан муҳаббати билан жўш ургани Муҳиддинни ҳаяжонлантириб юборди. Сўнгги хатларидан бирида ёзганди: «Дадажон, укам яхши ўқисин, қийинчиликлардан сира юз ўгирмасин. Ахир ўзингиз шундай дер эдингиз-ку. Энг оғир пайтларда, «Мени ким тарбиялаб етиштирган?» — деб ўзига-ўзи савол берса, ана шунда ҳаммасини тушуниб олади». Хатларни бир неча бор кўздан кечириб, расмларига узоқ тикилиб қоладиган Муҳиддин бу гал чуқур ўйга толди. Ўзича бир нарсани қайта-қайта такрорлади: «Водил-ку меники, Мирзачўлчи? Нина Алексеевна (у қишлоқдаги сеvimли ўқитувчисини эсларди) Водил меники эмас, менинг ватаним Вязьма демайди-ку? — Муҳиддин ватан сўзини такрорлар экан, унинг мағрур жаранглашидан шунчалик фахрландики, кўз ўнгида улуғвор, бепоён қудратли Совет Ватани, жаҳонга тинчлик ва бахт нуруни сочиб турган гўзал Ватан намоён бўлди, — демак, Ватанимнинг бир қисми Мирзачўл. Нега чўллигича қолсин? Бўлмаган гап!»

Муҳиддин оқ қоғозга алланималарни чизди. Қаламнинг орқаси билан бошини қашиб, унга узоқ тикилди. Кейин чап томонга сал сурилиб, пастрга қаради. Ашула тугаб, аския бошлангач, кулги кетидан кулги кўтарилаётир, Муҳиддиннинг хаёли бошқа томонда бўлгани учун қулоғига кулги овозлари чалинди-ю, аскиянинг қайси пайровда бораётганини ҳам яхши пайқамади.

Риза четлари гажим, бурчагига ҳар хил ипак билан гул тикилиб «Р. М.» ҳарфи ёзилган оқ шойи рўмолчани чўнтагидан олиб юзини артган эди, атир ҳиди Муҳиддиннинг димоғигача келиб етди. Солижон Ризага қараб яна ҳазил қилди:

— Билдик, яхши йигит, роса юракларидан урган экан, гул тикканлари майли-я, атир ҳам сепганларини қаранг.

— Олдингда артиниб ҳам бўлмайди-я, сенга ҳади қилинган дўшпини гашираётганим йўқ-ку, — деди Риза жаҳл аралаш рўмолчани чўнтагига сола туриб.

— Қойилман дидингда, Риза, ўзлари ҳам исмларига яраша меҳр қўйиб тикибдилар-да, қани, гулини ҳам кўрсат-чи.

— Қўлингни торт, чамадонингни очиб, дўппингни кўриб қўя қол.

Яна кулги кўтарилди. Бу гапларни эшитиб, Ризанинг қўлидаги рўмолчага тикилиб турган Муҳиддин секин бошини четга олди. Унинг хаёли бузилди. Ўзича: «Севмадим, севмас эканман, севилмадим, севилмас эканман», деб оғир уҳ тортиб қўйди.

Сергайрат, меҳнатда чарчашни билмайдиган бу йигит уятчан, айниқса, кўпчилик ўртасида гап-сўзга нўноқ бўлгани учун «Мени табиат шундай кўримсиз қилиб яратганки, қизларга сира ёқмайман», деб ўйларди. У ҳозиргача биронта қиз билан юзма-юз гаплашиб, биронтасини севган эмас, бирон қизнинг шу назар билан қарагани, гапирганини ҳам эслолмайди.

Ахир ҳаётда шундай бўлиши мумкин-ку. Йўқ, Муҳиддинни ташвишга солган — бошқа нарса. У ўзича бирон қизни кўзлаб, гапиришмоқчи бўлади-ю, нима учундир ботинолмайди. Борди-ю, ўша қиз, мен сизни... деб қолгудай бўлса, нима жавоб қиламан, деб ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетади, дарров миясидан бу хаёлларни чиқариб ташлашга уринади. Муҳиддин ўз қишлоғида бу ҳақда унча ўйламаса ҳам кеча станцияда бир хил бўлиб кетди.

Мирзачўлга кетаётган комсомол-ёшларни кузатиш учун бутун район кўчиб чиқди деса бўлади. Ҳар кимнинг ота-онаси, ака-укаси, опа-синглиси, қариндошуруғи, комсомол ўртоқлари бор. Шулар қаторида Муҳиддиннинг кекса отаси ҳам чиққан. Шунда Риза билан Солижон кўпчилик орасидан олдинма-кейин секин чеккароққа чиқиб кетишди. Риза дарахтлар тагида турган уч қиз ёнига борди. Булар орасида Меҳрихон бор эди. Солижон бўлса ўзидан икки қадам нарида, колхоз раиси ёнида турган сариқ атлас кўйлакли қизга яқинлашди. Сўнг у билан бирга, алланималар ҳақида суҳбатлашиб панжарали гулзор томонга кетишди. Фақат Муҳиддин ёлғиз, холос, отаси ёнидан нари кетмасди. Ер тагидан гоҳ Солижонга, гоҳ Ризага қараб қўярди.

Уларнинг бир-бирларига кулиб боқишлари Муҳиддинга галати туюлар, ҳаваси келяптими, хаёл рашкими, билмас эди. Ана шундан бери ўзича: «Водилдаки, севолмадим, бу ерда нима бўлардим...» — дея бир неча бор такрорлади.

Муҳиддин поезднинг кичик станцияга келиб тўхтаганини сезмай қолди. У отаси пешонасидан ўпиб хайрлашаркан: «Яхши ният билан уздим, чўлда ҳам гулзор яратгин, ўғлим», деб тувакда уй ичида ўстирган гулдан икки донасини тутқазганини эслади.

«...Ўғлим, ўртоқларингдан сира айрилма. «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», дейдилар, ўзингни дадил тут. Кичкина ишга кетаётганинг йўқ. Шунинг эсингда тутгинки, ҳар қандай дарахтни ҳам илдизига заха теккизмай бир ердан олиб, иккинчи ерга ўтқазилса, парвариш қилиб турилса, аслидан ҳам яхши ўсиб кетаверади. Борди-ю, дарахт эгилса, шохидан бир-иккиси синдирилса, албатта қуриб қолади. Одам ҳам бамисоли шундай! Жон ўғлим, дадил бўл, азим саҳро, чўлни гулистон қилиш энди сизларнинг қўлингизда, хайр, болам, саломат бўл...»

Муҳиддин қулоқлари остида отасининг «Азим чўлни гулистон қилиш энди сизларнинг қўлингизда», деган сўзларини ҳозир эшитгандай бўлди.

Боядан бери тикилиб ўтирган Риза Муҳиддиннинг оёқ томонидан секин полкага кўтарилди. Муҳиддин буни сезмади, ҳамон чизиш билан овора, Риза бошини чўзиб, Муҳиддиннинг қоғозига қарамоқчи бўлганида у пайқаб қолди.

— Ие, сенмисан, сезмабман-а, айтгандай, яқинлашиб қолган бўлсак керак-а?

— Яна бир станция қолибди, нима қилисан?

Муҳиддин қоғозни икки буклаб беркитди.

— Ҳеч нарса.

Риза кўнмади, тез кўрсатасан, деб туриб олди.

— Мана, нима бўлар эди, ўзим шундай чизиб ўтирибман.

Риза яқинроқ бориб тикилди.

— Бу нима ўзи?

— Нимага ўхшайди?

— Ўзимизнинг қишлоқми?

— Йўқ.

— Худди ўзини чизибсан-ку, тагин йўқ дейсан-а?

— Бу янги қишлоқ, мана қара. Мана бу ер клуб, колхоз идораси, чойхона, кутубхона... Булар уйлар... Мана сенинг уйинг, буниси Солижонники, бу Собирники, наригиси Аъзамга...

— Сеники-чи?

Муҳиддин ўйланиб жавоб қайтарди:

— Меники бир гап бўлар, бундай улуғ ишга бел боғлаган одам дастлаб ўзи тўғрисида ўйласа иш би-тадими, дўстим...

Риза ўртоғининг феълига яхши тушунса ҳамки, ўзича: «Яша, оғайни, ана шунақанги ишларингга қойилман-да», деб кўнглидан ўтказди.

— Яна шуниси ҳам борки,— сўзида давом этди Муҳиддин,— бир ўзимга уй нима керак? Сизлар уйлана-сизлар... Мен бўлсам... Ҳали ҳеч кимни... ке, қўй бу гапларни,— деб қўл силтаган эди, Риза унинг дилида-гини сезиб, гапини бошқа томонга бурди.

— Хўп,— деди у Муҳиддинга тикилиб,— қишлоқ шундай обод бўлса-ю, электр бўлмаса.

— Дидингга қойилман, тўғри айтдинг. Аммо қаердан сув келишини билмай туриб, электростанцияни қозғозга туширолмадим-да. Вунисини қишлоққа боргани-мизда бирга ҳал қиламиз...

— Эшитингиз, эшелон радиоузелидан гапирамиз. Қуйидаги ўртоқларнинг штабга келишини сўраймиз!..

Вагондаги шов-шув тиниб, ҳамма рўйхатни эшита бошлади. Репродукторни энди кўраётгандек кўзларини катта очиб, унга тикилиб қолган Солижон Муҳиддиннинг фамилияси ўқилганда ўзини босиб туролмади, «а, лаббай», деб ўртоқларига жилмайиб қўйди. Муҳиддин секин пастга тушиб, гимнастёркаси устидан камарини тортиб боғлади. Ёқа тугмаларини қадар экан, Солижон чамадонидан ойнак чиқариб, унга тўғрилаб турди. Муҳиддиннинг кулгиси қистади.

— Ҳеч тинмадинг-да, ошна.

— Ие, кичкина жоймики, штабга боряпсан-а, тагин «кругом», деб қайтариб юборишмасин дейман-да. Муҳиддин ёстиғи тагидан блокнотини олиб, купедан чиқиб кетди.

Штаб составининг охиrhoғидаги вагонлардан бирига жойлашган. Муҳиддин борар экан, коридорларда тўда-тўда бўлиб турган йигит-қизларни безовта қилишга кўнгли бормай, баъзи жойларда бир оз тўхтаб қо-

лар, кейин қиялаб ўтиб кетарди. Қўшни вагонда, девордаги «Жанговар варақа»ни ўқиб турган ёшлар ёнида анча туриб қолди. У ҳам варақага тикилди. Боплашпоти: шу вагондаги йигитлардан бири маст бўлиб, оғзидан бир-икки ножўя гаплар ҳам чиққан экан. Варақага унинг карикатурасини жуда кулгилли қилиб чизиб, бир қўлига шиша, бир қўлига трактор рулини тутқазиб қўйишибди. Муҳиддин мақолани ўқий олмади-ю, суратига қараб кулиб юборди. Икки қадам ташлаб бир нарса эсига тушгандай бўлди... «Бизнинг» гурӯҳида... Йўқ, бундай бўлишига йўл қўймаймиз», деб кўнгилдан ўтказди. Нарироқда, коридорнинг икки деворига волейбол тўри тортиб қўйилибди. Бу қанақаси бўлди? Муҳиддин яқин бориб икки қизнинг ҳафсала билан тўрнинг сўкилган жойларини тўқшаётганини кўрди. Ўзича: «Роса ишқибоз экан-да, қишда ҳам...» — деди-да, тўрнинг тагидан энгашиб ўтиб кетди.

Бундан кейинги вагоннинг коридори бўм-бўш. Одамларнинг кўпчилиги бир купега тўпланиб олиб, аллақандай хорни машқ қилишмоқда. Чап қўлида дафтар, ўнг қўлида линейка ушлаган йигит елка аралаш бошини силкитиб дирижёрлик қилиб турибди. Ҳамманинг кўзи ўшанда. Юқори полкадагилар ҳам энгашиб пастга тикилишган. Муҳиддин тепадаги полкада, бошини шифтга теккизиб ўтирган йигитга кўзи тушди. Аллаким ҳам кеча унга шу йигитни кўрсатиб: «Райком комсомолда, навбатдаги эшелон бир ҳафтадан кейин жўнайди, ўшанда кетасиз, дейишса хафа бўлиб, хўп, дебди-ю, кечқурун тўғри юкени кўтариб, ҳаммадан олдин поездга чиқиб олибди, билети ҳам бўлмаса керак...» — деганини эслади. Ана у ҳозир қўлидаги бир варақ қоғозга тикилиб, овози бориचा жорга қўшилямоқда.

Муҳиддин вагонлардан ўтиб борар экан, ўз одатича, ҳамма нарсага разм солар, ҳар биридан ўзича хулоса чиқарар, одамларнинг хатти-ҳаракатлари, муомалалари, хулқлари, ҳатто кийинишларигача — ҳаммасини солиштириб кўрар, кейин худди гуручнинг курмагини териш ташлаган сингари ўз ҳаётидаги курмакни — кўпчилик ўртасида маъқул бўлмайдиган нуқсонларини тугатишга тиришарди. Унингча, кўпчилик билан бирга бўлиш, онгини ошириб, фикрини бойтаётганга ўшарди. Даста-деста китоблар қаторида ярқираб турган

кетмон, футбол тўпи ёнидаги рух чойнак, патефон устидаги чўт, устига дуррача ташлаб қўйилган беқасам тўн, бурчакдаги дуторнинг туриши Муҳиддинга ҳар бир вагон серфарзанд катта оиланинг ўғил-қизлари яшайдиган хонадондай кўринди. «Кўп миллионли комсомоллар оиласининг бир бўлаги. Мен-чи? Шу оиланинг бир ўғлиман... Кечадан бери меҳмонга кетаётган одамдай ётаверибман-да. Бундоқ вагонларни айлансам-ку, бўларди-я. Қаёқдаги «севмадим, севилмадим... эҳ, ўша...» Муҳиддин нариги вагонга ўтди. Биринчи купеда яна бир таниш кишини — вокзалдаги йиғинда чиқиб сўзлаган баланд бўйли, янги беқасам тўни гавдасига ёпишиб турган тракторчи йигитни кўриб қолди. Унинг бурро-бурро гапиришларига Муҳиддиннинг жуда ҳаваси келган эди. Кўзи тушди-ю, беихтиёр бош силкиб саломлашди. Йигит ирғиб ўрнидан туриб «Жалолхон», дея қўл узатди. Муҳиддин бундай бўлишини кутмаган эди, у ўз исмини айтиб бўлмай Жалолхон: «Танишинг, ўртоғим Солияхон», деб ёнидаги ёшгина жувонни кўрсатди. Кейин Муҳиддин купедаги бошқа йигит-қизлар билан кўриша бошлади. Жалолхон сермулозамат, очиқ йигит кўринади, у дарров жойини бўшатиб Муҳиддинни таклиф қилди, ўзи чамадон устига ўтирди, пичоқнинг дамани қоғоз билан артиб, ярим коса қовунни тилимлаб ташлади:

— Қани, Муҳиддин ака, юрагингиз ҳам куйгандир, қовунга марҳамат,— деди Жалолхон ва яна қўшиб қўйди,— ака, айбга санамайсиз, қовунга шундай ўчманки, қаҳратон қишда ҳам тракторимнинг ғилдираги ёнида қовун думалаб ётса дейман.

Муҳиддин ноилож ингичка бир тилимни олиб тишлади. Оғзига муз солгандай сесканиб кетди. Буни Жалолхон пайқади шекилли, яна гап қотди.

— Вагоннинг тафтида сал илиб қолибдими-а, ака?

Муҳиддин кулди.

— Жудаям совуқ эмас,— деди у,— Асақанинг қовунидан бўлса керак-а?

— Оғзингизга новвот-эй,— Жалолхоннинг чеҳрасида ғурур аломати пайдо бўлди.

— Вой, қаёқдан билдингиз?— қизиқиб сўради Солияхон.

Жалолхон Муҳиддиннинг жавобини ҳам кутмай, қовунни мақтаб кетди:

— Үз қўлим билан экканман, ака, уруғидан ҳам олиб келяпман. Бу йил чўлда шундан экмоччидан. Жазирама иссиқда трактордан лип этиб сакраб, югуриб бориб биттасини чирт этиб узиб, жўякнинг ичида ёриб емасам хумордан чиқмайман, ака... Албатта қовун сайлига борасиз.

— Раҳмат,— деди Муҳиддин иссиқ чеҳра билан.

— Узинг ҳам роса олиб қочасан-да,— гапга қўшилди чўст дўпписини қўлида ушлаб ўтирган йигит,— олинмаган бузоққа қозиқ қоқишингни-чи.

— Нима, нима?— унга тикилиб қаради Жалолхон,— ўшанда ширинак ўйнаганим бўлсин...— у Муҳиддинга ўтирилди,— парво қилманг, ака, гоҳо мана шунақа ҳазил қилиб тураминиз... Сўрасак айбга санамайдилар-да, ўзлари қайси райондан?

— Водилдан.

— Э, ҳа, якка ўзларими?

— Йўқ, беш кишимиз.

Жалолхон «хотини бормикин» деган маънода сўраган эди, саволига жавоб ололмади, қайта сўрашни эп кўрмади.

Муҳиддин штабга боражагини айтиб, узр сўраб ўрнидан қўзғалди. Жалолхон уни тўхтатди.

— Ие, шоцманг бўлмаса, бирга борамиз, биз ҳам ҳалигидек... бошлиқлардан,— деб кулди.

Улар олдинма-кетин коридорга чиқишди.

Вагоннинг эшигидан кираверишдаги икки купе штаб учун ажратилган. Буларнинг бири радиоузел. Иккинчисининг полкалари йиғилиб, ўртага стол қўйилган. Эгнидаги спорт костюми ўзига ярашиб турган, сочларини чамбарак қилиб олган қиз бирин-кетин келаятган одамлар билан суҳбатлашиб, аллақандай рўйхат тузиш билан овора. Бурчақда дераза баравар тахлаб қўйилган «Жанговар варақа» бланкалари турибди. Унинг ёнида карнай қилиб ўралган картон. Учлари тараф боғланган шойи қийиқча. Қийиқнинг очиқ қолган тўрт томонидан тахлоғлик қоғозлар, папкаларнинг учи кўриниб турибди.

Муҳиддин буларга бир разм солиб чиқди-да, қизга тикилди. Унинг ручка ушлаган бармоқларига сиёҳ тўкилганми, беш панжасини бўғинигача бинафшарангга ботириб олганга ўхшайди. Авзойидан анча чарчаганлиги сезилиб турарди. Муҳиддинга навбат келганда у

чўнтагидан блокнотини олди. Штаб секретарининг саволларига жавоб бериб, ўз группасидаги ёшларнинг фамилияларини айта бошлади.

— Собир Ҳошимов? Бу, ҳалиги хотинини ташлаб келган йигитми? — бирдан сўраб қолди қиз.

Муҳиддин ҳайрон бўлди.

— Ҳа, ўша, — деди у оҳиста, — у ташлаб келгани йўқ, хотинининг ўзи хоҳламади.

— Гапингизга қараганда эрини ҳам хоҳламас экан-да?

Муҳиддин индамади. «Бу — уларнинг ўз иши», демоқчи бўлди-ю, ўйланиб қолди. Қиз икки юз саксон учинчи рақам қаторига Собирнинг фамилиясини ёзар экан, «яхши бўлмабди», деб қўйди. Бу гап Муҳиддинга «эпложмапсизлар-да», дегандек бўлиб эшитилди.

— Кечирасиз, сиз Собирни танийсизми? — ийманиб зўрға сўради Муҳиддин.

— Зарур кептими шунақа бевафо йигитни таниб, — жеркиб берди қиз.

Муҳиддинга оғир ботди. Гапни қисқа қилиб қўя қолмоқчи бўлди-ю, «Танимаса, нега аралашади? Ё бирон гап борми? Ахир билишим керак-ку...» — деган хаёл тиним бермади. Босиқлик билан яна сўради:

— Бўлмаса, хотинини танисангиз керак-да, а опа?

— Опа?! — қовоқларини уйиб, Муҳиддинга тикилиб қолди қиз, — ҳали мен сизга опа бўлдимми? Вой, отахон-э...

Муҳиддин қип-қизариб кетди. Унинг бу ҳолатини сезиб турган Жалолхон гапни ҳазилга бурди.

— Кечирасиз, Лолахон...

— Нима-а?..

— Йўғ-э, ҳалиги, Раънохон, демоқчийдим.

— Нима, нима?

— Хаҳ тилимнинг учуда турибди-я, жуда чиройли отингиз ҳалиги, Гўзалхон.

— Ҳой, мен сизга майна бўлиб қолдимми-а, нега калака қиласиз? — деди қиз кулгига мойиллигини босишга уриниб, — қани, мана бу варақалардан олинглар, сизлар билан ади-бади айтиб ўтиришга вақтим йўқ, — қовоғини солиб, шундай деди-ю, аммо зимдан Жалолхонни кузата бошлади, исмини айтишини кутди.

— Дилоромхон, топдим-а? — деди Жалолхон Муҳиддинга чап кўзини қисиб қўяркан.

— Ҳеч-да, — қовоғини солганча, бошини эгиб, алтанарсани ёза бошлади қиз.

— Бўлди, бўлди, Ширин...

Қиз бошини кўтариб, хандон отиб кулиб юборди. Боятдан бери қизнинг авзойи-ю, Жалолхоннинг унга бачкана туюлган шўхликларига маҳлиё бўлиб турган Муҳиддин шундай жоҳил, қўпол кўринган қизнинг бирпасда ўзгариб кетганига, купени бошига кўтариб кулганига ҳайрон қолди. Унинг назарида Жалолхоннинг бачканаликлари у ёқда турсин, ҳатто Юсуфжон қизиқ ҳам бу қизни кулдиролмайдигандек, кулдириш тугул, қовоғидаги қорни кураб ташлолмайдигандай эди. Энди қараса...

— Бари бир тополмадингиз, — деди қиз кулгидан ўзини босолмай эркаланиб, — шаҳар берсангиз айтаман.

— Бундоқ демайсизми? Бўпти-э. Бутун Мирзачўлни берганимиз бўлсин-а, нима дейсиз, ака? — деди варақаларни санаб олаётган Муҳиддинга юзланиб Жалолхон.

— Тақир чўлни бошимга ураманми, шаҳар йўқ-ку, бу ерда, — деди қиз ноз қилиб.

— Ўзингиз қаерга келяпсиз, шу чўлгами ахир, ҳали қараб турунг, бирамас, бир нечта шаҳар қурамыз шу чўлда, Ширинхон, Шакархон...

— А? Вой? — қиз бирдан кулгидан тўхтаб, кўзларини катта очиб, Жалолхонга тикилиб қолди, юзлари қизариб, кўзларида олов чақнагандек бўлиб кетди.

— Нима бўлди? — ҳайрон қолганча сўради Жалолхон.

— Қаёқдан биласиз мени? — бўшашиб, кўзларини сузди қиз.

Муҳиддиннинг ҳайрати тобора ортиб борарди. Кўз олдида бу қизнинг бир неча ҳолатга тушиши, Жалолхоннинг тегажаклиги ва бу бачканалик қизга ниҳоятда ёқаётгани унга ғалати туюлмоқда эди. Уларни холи қолдириб чиқиб кетишини ҳам, шу ерда тураверишини ҳам билмасди. Олаётган варақаларини бир неча марта санади, тахлади... Энди нима билан шуғулланади? Девордаги плакатга қараган бўлиб тураверди. Собир ҳақида эшитганлари ҳам, қизнинг бояги дағаллиги ҳам хаёлидан кўтарилди.

— Билмасам олдингизга келармидим, — деди қизга

тикилиб Жалолхон. У бу гапни шундай ёқимли қилиб айтдики, «Юрагимдан ургану фаҳрламаян-сиз-да», дегандай туюлди қизга.

Шу топда Жалолхоннинг кўзлари ҳам ёниб кетганга ўхшади Муҳиддинга. У дарров нигоҳини олиб қочди ундан.

— Исминни билсангиз нега боятдан бери калака қиласиз одамни? — Бошини сал энгаштирган ҳолда, қошларини чимириб Жалолхонга қаради қиз.

— Ким кимни калака қилди? Шаҳар олишгача бориб етдингиз-ку.

— Мен сизни билмайсиз деб ўйловдим-да. Рост, айтинг, қаёқдан биласиз?

— Билишни астойдил истаган одам билиб олиши қийинмас.

— Нега бўлмаса сўрадингиз?

— Уз орзингиздан эшитгим келди. Биласизми, сизнинг исмингизни ўз тилингиздан эшитиш чиройли. Эшитганимда кўз олдимда ҳозир полиздан узиб чиқилган шакарпалак пайдо бўлади-ю, бўйи гуп этиб димоғимга уради. Бай, бай, бай... нима қилай, тилимлаб ташлайми? — Жалолхон гапираркан, бир қўлида шакарпалак қовун, бир қўлида пичоқ ушлаб турибди-ю, ҳозир сўйиб, қовунни тилимламоқчидай ҳаракат қиларди. Шакархон ўзини тутолмай кулиб юборди, ўрнидан туриб кетди, кўзлари ёшланди.

— Вой, жудаям қизиқчи экансиз-ку.

— Унчалик эмас, Шакархон опа, — Жалолхон «бопладимми» демоқчидай зимдан Муҳиддинга қаради.

— Майли, мазах қилаверинг, опа дейсизми, хола дейсизми... Сизларга майна бўлиб қолибмиз... — аразлаган бўлди Шакархон.

— Барибир шакарсиз.

— Ажаб бўпти, — деди эркаланиб.

Купега кетма-кет икки йигит, бир қиз кириб келишди. Йигитлардан бирининг авзойи бузукроқ кўринди, у қўлини пахса қилиб, Шакархонга бир нарсани уқтира бошлади:

— Мен айтдим-ку, ўзлари ташкил қилган деб... Мана, суриштиринг...

Жалолхон Муҳиддинга қаради. Иккови Шакархон билан хайрлашолмай чиқиб кетишди. Шакархоннинг

қулоғига йигитнинг гапи кирмасди, хаёли Жалолхон билан бирга кетганди.

— Дуруст экансиз, Жалолхон ака,— деди Муҳиддин улар ўз вагонлари томон боришаркан.

— Қарасам, сизни хафа қилиб қўядиган. Қараб тургандан кўра шайтоннинг бўйни узилгани яхши эмасми, дедиму шартта ишга киришдим-қўйдим.

— Хафа қиладиган гап айтганим ҳам йўқ эди, ҳайронман.

— Уша «опа» деганингизнинг ўзи ўтиб кетди унга. Эй, ака, мендан ҳам содда экансиз-ку. Қизларни ҳечам бунақа деб чақирманг мен сизга айтсам. Энг яхшиси исмига «ой», «хон»ни қўшиб юборинг, сиздан нима кетди. Ана шундан кейин қарсангиз, сизнинг исмингизга ҳам «жон»ни қўшиб кетидан «ака»сини улаб чақирадиган бўлаверади. Бора-бора «жон»ни исмингизнинг олдига қўйиб гапирадиган бўлади. Ана шундан кейин бахт қуши елкамга қўнди, деяверинг. Юрагидан ургани шу бўлади. Қарабсизки, тузоққа... йўғ-э, бу ёғини, бу ёғини энди ўзлари биладилар. Сиз тузоққа тушасизми ё тузоққа туширасизми?

Муҳиддин ўзини тутолмай завқ билан кулди. Боя бачкана кўринган йигит ҳозир гаплари, бутун қилиқлари билан унга жуда ёқиб қолган эди.

— Шакархон қаерда ишларди?

— Ие, ие, ҳа, бундоқ демайдиларми, ака. Ўзлари дейман, ҳалигидай...

— Йўқ, Жалолхон ака, ўзим шунчаки сўраяпман.

— Билмайман. Аммо билиб беришим мумкин.

— Исмини биларкансиз-ку.

— Э, саломатликлари керак, ака. Чиндан ҳам мендан баттар соддага ўхшайсиз. Ахир ўзи тузоққа илинди-ку, фаҳмламадингизми?

— Ширин деб туриб кетидан Ширин-Шакар дедимам, ранги қув ўчиб кетди. Дарров фаҳмлаб олдим. Мана, бу,— у калласига муштлади,— сал ишлайди, девор бўлмаса-чи, ака бемалол кўчани кўраверамиз. Аммо ўзиям чакана эмас экан-а? Қандак ўрикнинг данагига ўхшайди-я. Бай, бай, бай...

Муҳиддин кулди.

— Данак бўлгандаям, биласизми, ҳалиги ялакат мағизлиги бўлади-ку, ана ўшанақаси-я.

— Қаерда экан шунақаси?— Жалолхон ёнига

Ўтирилиб, куненинг ярим очиқ эшигидан қараб турган хотинига кўзи тушди.

— Ие, Дилоромим, бу ерда нима қилиб юрибдилар? — деди Жалолхон дўқ ва кесатиқ билан.

Ноқулай аҳволда қолган Муҳиддин «эр-хотин ўртасида бирон ишқал чиқмасмикан», деган хавотирда, икки қадам нарида деразадан ташқарига қараганча тураверди. Аммо икки қулоғи шу томонда эди.

— Баҳодиру паҳлавонимга қайси ўрикнинг ялакат мағзи ёқаркин, шуни билай деб келувдим.

— Офарин, офарин... ҳушёрликда якка-ягонасизда, Дилоромим. Қани, олдимга тушсинлар-чи, бедана юришларини бир кўриб қўяй.

— Илтифотлари учун ташаккур. Ўзлари бориб турсинлар, кетларидан биз ҳам... — дейиши билан Солиянинг орқасида, купеда турган қизлар эр-хотиннинг муомаласидан қотиб-қотиб кулишди.

Ишқал чиқишидан чўчиб турган Муҳиддин-ку, ванг бўлиб қолган, овоз чиқармай, тескари қараб кулиб қўярди. Булар эр-хотин эмас, ҳозир саҳнада эр-хотин ролини ўйнаётган артистларга ўхшарди. Жалолхон ясама хўмрайиш билан хотинига қаради:

— Агар кетма-кет етиб бормасалар, пихх, — деди у бармоғини пичоқ қилиб, бўйнидан ўтказаркан.

Қизлар яна кулишди.

— Кетдик, ака, — деди Жалолхон Муҳиддинга қараб.

Улар қўшни вагонга ўтишганда Жалолхон орқасига ўтирилди.

— Кўрдингизми? Ўзимиздан аввал хабар келибди Дилозорхонга.

— Дилозор дедингизми?

— Ҳа.

— Ким?

— Ие, ана холос. Ким бўларди, кўрдингиз-ку, ўзимизнинг Дилозорхон-да.

— Ахир у кишини Солияхон деб таништирувдингиз, ҳозиргина Дилором дедингиз...

— Эй, ака-ей, шундай демай бўладими, кун кўриб бўлмайти бўлмаса. Мана ҳозир орқамиздан келиб, иш кўрсатадилар, эшитдингиз-ку, гапларини. Кетимдан қоровулликка чиқибдилар. Данаги-ю, мағзигача чақиб олибдилар. Шунинг ўзи кифоя. Ана шунақанги пайт-

ларда шундай Дилозорхон бўлиб кетадилар-эй, асти қўяверинг.

— Йўғ-эй, жудаям унчаликка ўхшамайди-ку. Бояги гапларингиздан чўчиган эдим. Хайрият, у киши ҳам ҳазилга айлантириб юбордилар.

— Ишонмасангиз, яхшиси бир оз туриб, купемизга келинг, мени ёнгоқ қилиб чақаётганини, пўчоқлардан учқун чиқаётганини кўрасиз,— деди Жалолхон афтини бужмайтириб, йиғлагудек бўлиб,— айтдим-ку, бўйинча деб.

— Бўйинча?

— Ҳа. Ана шу бўйинчадан бош чиқаролмай гарангман-да. Бўлмаса боягидақанги данакларни... Ий-ий, ана ўзлари келяптилар,— деди вагоннинг орқа эшигидан кириб келган хотинини кўриб ва юриб кетди.

Муҳиддин кула-кула орқасидан борарди. Кейинги вагонга ўтишганда поезд кичик бир станцияда тўхтади. У тўхташи биланоқ станцияда турган, вагонларига турли машиналар ортилиб, усти брезент билан ёпилган состав жойидан қўзғалди. Деразадан қараб турган Жалолхон Муҳиддинга кўрсатди.

— Қаранг, «Андижанец-13» дизеллари биздан илгари етиб келибди-я. Орамизда Сергей Ватулин деган дизелчи ҳам бор. Кўрса роса қувонади-да,— деди Жалолхон севиниб.

— Ўзи Мирзачўлгамикин?

— Ҳа, ие, бўлмасам-чи... Уҳ, ана, Дил-оз... ие, Дилоромхон келяптилар.

— Ҳа, тагин ялакати кўриниб қолдимиз?

— Дил-Дилоромхон, нималарни ўйлаяпсиз, мингта ялакати сизнинг олдингиздан ўтаверсин,— жоним, Муҳиддинга қараб кўз қисиб қўйди,— ўзимизнинг жайдари ўрикдан қўймасин, данагям, мағзиям бўлаликкина, а, нима дейсиз, ака?

— Хушомадни эшикка борганда қиласиз, қани, олдимга тушинг-чи, деди қовоқларини уйиб Солия ва «кечирасиз», дегандай Муҳиддинга қараб олди.— Юринг дедим, баҳодирим,— заҳарханда буйруқ оҳангида деди.

Муҳиддин қотиб қолди. Поезд жойидан жилди ҳамки, станция томонга қайрилиб қарамади. Боятдан бери эр-хотин ўртасидаги ҳангомаларни ҳазилга йўйиб кела-

ётган эди. Ҳозиргисидан маълум бўлдики, чинга ўхшаб қолди. Хотини кетидан бориб ҳамма гапни эшитиб келгану Жалолхон буни сезиб турибди, фақат бегона йигит олдида номус кучлилиқ қилиб сир бой бермаёттиги, шуларни ўйлаб, Жалолхонга ачиниб, раҳми келиб турганида, итоаткорона хотинининг олдига тушиб, эшик томон юра бошлаган Жалолхон орқасига ўтирилди.

— Дўстим, алвидо! Яхшироқ танишмай туриб, айриладиганга ўхшаймиз.

— Унақа деманг, Жалолхон ака, яхши нафас қилинг, — хаёл билан бўлиб, унинг ҳозирги гапига чиппачин ишонди Муҳиддин.

— Йўқ, сезиб турибман. Чўли биёбонга ажал қувиб келаётганга ўхшайди. Вақт-соатим етган бўлиб, оламдан ўтсам, бегона жойда ким тобутимни кўтараркин дейман.

— Хотиржам бўлинг, одам топилади. Муҳиддин акамга ўзим хабар қиламан, — деди жиддий оҳангда қоғовини осилтириб Солия.

Муҳиддин беихтиёр кулиб юборди. Уларнинг гапига бир кулса, соддалик қилиб, ҳаммасини чин фаҳмлаб ташвиш тортганига икки куларди.

Олдинма-кейин нариги вагонга ўтишди. Муҳиддин эр-хотин билан хайрлашиб, ўз вагонига кетди.

«Во ажаб, кимларни учратдим, нималарни кўрдим ўзи? Тушга ўхшайди-я. Жалолхонга қойилман. Шундай чакиллаб турган қизни, войбўй... бирпасда ўзгариб, Жалолхонга ёнишди-олди-я. Ўзиям роса гапга уста эканми? Қалаштириб ташлайди-я. Хотини-чи? — беихтиёр кулгиси қистади, — ҳозир юммагалаб беради, деб қўрқиб юрибман-а. Дўқини қарангу, гапларини қаранг... Худди артистка, айтдим-ку, артистканинг ўзи деб. Ҳозир мен эр-хотин саҳнасини, эрини қўлга тушириш эпизодини кўрдим, холос...»

Шу хаёллар билан вагон эшигини очаркан, ўз кулпасидан эшитилаётган дутор овози қулоғига кириб, хаёлини олиб қочди, унинг ўрнини Собирнинг хотини ҳақидаги фикр чулғаб олди. «Борганимизда ҳам шу гап очилса нима қиламиз?» — деган ўй билан ўртоқларни ёнига кирди-ю, бу ҳақда оғиз очмади.

Кўкрагига комсомол значоги тақиб олган, вагонла-

рига ҳар хил ширлар ёзилган, қизил алвонлар боғланган паровоз Мирзачўлга кириб келди.

Эрталабдан бери худди қуёш билан ўйнашаётгандек, гоҳ унинг юзига парда тортиб, гоҳ кўрсатиб турган булутлар қуюқлашиб, қор учқунлай бошлади. Меҳмонларни кутиб олишга пешвоз чиққан ёшу қари, эркагу аёл — ҳамма станция биносининг икки қаноти узра тарқалиб вагонларга яқинлашишди. Атроф-теварақда тўхтаган машина, араваларнинг эгалари, чойхонада ўтирганларгача югуриб келишди. Соч олаётган сартарош устарасини қайишга теккизганича шу томонга тикилиб қолди. Олдидан одам аримай қўли қўлига тегмайдиган магазинчи, буфетчилар бўшаб қолган пештахталар устига тирсақларини тираб-ағрайиб туришибди. Перроннинг ўртасида чалинаётган оркестрнинг ёқимли садоси шовқин-сурон билан қўшилиб, кларнет устида эриган қордек чўл бағрига сингиб кетмоқда. Югуришиб юрган фотогафлар ҳаво булутлигидан хуноб. Гоҳ тикка туришиб суратга олишар, ён томондан келиб кўришар, чамадон кўтарганларни бир нафас тўхтатиб, тиз чўкишар, ҳар галгисида ҳам бошларини кўтариб, ҳаводан нолишарди.

Музыка тўхтаб, ҳамма станция биноси олдидаги трибуна атрофига тўпланди. Райком партия секретари меҳмонларни қутлаб нутқ сўзлади.

Муҳиддин бошлиқ группа янги келаётганларни рўйхатга оладиган штабга кириб келди. Муҳиддин штаб бошлиғига мурожаат қилди...

— Биз Фарғонадан, беш кишимиз. Илтимосимиз шуки, бир жойга юборсангиз.

— Илтимосингизни бажо келтирамиз. Қайси колхозга бормоқчисизлар?

Муҳиддин қайси колхозга бўлса ҳам барибир димоқчи бўлиб турганида, Солижон жавоб бериб қолди.

— Мулла ака, бизни чўлга юборинг, ўзимиз колхоз тузамиз.

Штаб бошлиғи ялт этиб, баланд бўйли, чаккасига қулоғи аралаш қийиқ танғиб олган, сийрак қошларини чимириб турган Солижонга қараб кулиб қўйди. Унинг ёнида турган ўрта ёшлардаги мўйловли йигит Солижоннинг елкасига қўлини ташлади.

— Ниятингиз яхши. Аммо кўп шошилманг, йигит. Беш киши колхоз тузганини эшитганимиз йўқ.

— Ие,— деди Солижон,— колхозда ишлайдиган бўлсак Фарғонада ҳам бор. Биз чўлда ўзимиз янги колхоз тузамиз, деб келяпмиз-ку.

Муҳиддин «кўп эзма бўлма» дегандек, Солижонга хўмрайиб қаради, у ўзини билиб-билмасликка олди.

Қоплардаги дон-дун, қуруқ мева, чамадонлар катта машинага осонгина ортилди. Фақат сигирни машинага чиқариш анча қийин бўлди. Боядан буён аския қилиб келаётган Солижон, машинада туриб сигирнинг бошидан тортаман деб, қора терга тушди. Пастдан беш кишилашиб зўрга кўтаришиб қўйишди. Шунда Ризанинг кийимларини лой қилиб астойдил кўтаришганини кўрган Солижон, «Бормисан, нимжон», деб яна ҳаммани кулдирди.

III

Машина катта йўлга чиқиб, станция кўздан ғойиб бўлганда шамол яна кучайди. Бўралаб ёғаётган қор осмондан ерга тушяптими ёки ердаги қорни шамол учириб ўйнаяптими, билиб бўлмасди. Баҳайбат машина ўнқир-чўнқир ерларда зарб билан силкинар, сигир бутун гавдаси билан гандираклаб, ағанаб кетгудай бўларди. Йигитлар қулоқчинларини тушириб, юзларини шамолга тескари қилиб олишган. Қоп устига ўтириб, сигирнинг арқонини ушлаб бораётган Солижон ҳар силкиганда: «Ҳозир ташлаб юборади, ушла, Риза», деб қўярди. Ҳамма ўзи билан ўзи сервар бўлганидан Солижоннинг қизиқчилиги ҳам ёқмасди. Анча юрилгач, Солижон чарчади шекилли, ўрнидан туриб, ўтирганлардан бирига, «ма, бир оз ушлаб тур арқонни», демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлади-ю, лекин оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Кабинка тепасидан уриб турган шамол қулоқчинини учириб юборай деди. Бир қўллаб, боғичини боғлаб олди, яна жойига ўтирди. Бўрон борган сайин кучайиб, симёғочлар, уларга тортилган симлардан ҳуштак овози эшитила бошлади. Солижоннинг назарида шамол баҳайбат, тезоқар дарёнинг шаршарасидай бўлиб кўринди. Машина ана шу шаршарани ёриб, юқори кўтариляпти. Қулоқларини шойи қийиқ билан ўраб олган, пальтосининг ёқаси бошигача чиққан Аъзам машинанинг бир четида чўққайиб ўтирарди. Солижон унинг бу ўтиришини коптокка ўхшат-

ди, сал туртиб юборса, шаршарага тушади-ю, гоҳ чўкиб, гоҳ кўриниб қалқиб кетаверади. «Ҳой, мени тутиб олинглар», дейишга ҳам ҳоли йўқ.

Машина тош ётқизилган кенг кўчадан шағал тўкилган йўлга чиқди. Боя бир-икки марта «Бу ернинг қори ҳам шакарга ўхшаркан-а», деб қўйган Солижоннинг юзига энди шағал майдалари урилди, у бошини яна пасайтириб олди. Машинанинг борти, зиналарига шағал урилар, худди аллаким кўчанинг чеккасида туриб, битталаб тош отаётганга ўхшарди. Солижоннинг ўнг ёнида йўл-йўл шарфини қулоқчини устидан бурнигача ўраб ўтирган Риза увушган оёғини узатиб, Солижонга қаради. Унинг арқонни билакларига ўраб олганидан кулгиси қистади. «Бир бопламайманми», деган хаёл билан:

— Ҳа, қалайсан, — деди-ю, юзини беркитиб олди. Унинг бу гапи Солижонга «Кетмонга ярайдиган одам, энди ҳолинг қалай?» дегандай эшитилди.

— Сичқоннинг инини минг танга қилиб юбордиларинг-ку, тагин мендан ҳол сўрайсанми? Уялинглар-е, — ҳамма эшитсин деб атайин баланд овоз билан гапирди Солижон.

Собир эшитиб, эшитмасликка олди. Риза ўзича кулди-ю, жавоб тополмади. Аъзам бўлса гап эшитиш у ёқда турсин, ҳозир машинани тўхтатиб «қани туш, келдик», дейилса ҳам қўзғаладиган ҳоли йўққа ўхшарди. Ҳар машина силкинганда учиб кетаётгандай бўлар, шағал майдалари бортга тегиб чарақлаганда чўчиб тушарди. Унг ва чап тиззасига худди муз қўйилгандай тез-тез силаб қўяр, навбат тирсақларига келганда, нима қилишини билмай сонига ишқарди. Совуқ ўз найзасини келиб-келиб фақат тизза-ю, тирсақка ураётгандай бўларди. Вокзалда, машинага ўтираётганларида Муҳиддин «сен кабинкага чиқа қол», деганида унамаганидан минг пушаймон қилиб чурқ этмай ўтирибди. Муҳиддиннинг гапи унга онасининг: «Болам керакли тошнинг оғирлиги йўқ. Қулоқчинингни кийиб ол», деганини эслатди. Бу гапга қулоқ солмаганидан ўзини койий бошлади.

Шу хаёллар билан ҳар замонда секин бошини кўтариб атрофга қараб қўяр, ҳар қараганида қандайдир ваҳима босарди. Боя атроф-теваракдан кўзга ташланиб турган дарахтлар, иморатлар ҳам кўринмай қолди.

Ҳаммаёқ бўм-бўш. Еру кўк қор билан қопланган. Шамол кўз очиргани қўймайди. Машина бепоён чўл бағрида тез-тез силкиниб, баъзан ағдарилиб кетаётгандай қийшайиб борапти. Аъзамнинг назарида гўё машинада унинг якка ўзи-ю, шофёр қор бўронида йўлдан адашиб, поёни йўқ чўлнинг ўртасида кетяпти, бу боришда бирон чуқурликка тушиб, ағдарилиб кетиши муқаррардай. «Ойим, айтарди-я, соғ бошимни савдога қўйдим деб, мен ҳам худди шунинг ўзини қилдим-да», — ўйлади у ўзича. Нима учундир машинага чиққанида совуқ таъсир қила бошлаганидан буён кўпроқ онаси хаёлига келадиган бўлиб қолди. Уйдалигида «Болам, телиққандирсан, овқатингни еб олгин», деб ялинган пайтларида ҳам жеркиб берадиган Аъзам энди унинг насиҳатларини, даккиларини ҳам бирин-кетин эслай бошлади. Баданига совуқ ўтган сари онаси кўз ўнгидан ўтар, нега шундай бўлаётганига ақли етмасди.

Машина таққа тўхтади, озгина тисарилгандай бўлди. Сигир ўзини тутолмай мункиб кетди, Солижонни ўрнидан тургазиб юборди. Аъзам ўйлагандай машина катта жар ёқасига келиб қолди-ю, шофер ҳушёрлик қилиб тўхтатди. У ҳовлиққанича пальтосини бошидан тушириб, секин юзини очди. Ўрнидан турса шамол учуриб кетаётгандай жойидан қимирламади. Солижон арқонни қўйиб, кабинка тепасидан олдинга қаради-да, шофёр пастга тушиб машинанинг тагига энгашганини кўргач, ҳеч нарса сўролмади. Ёқа ва енгларидаги қорни қоқар экан, Ризани туртиб қўйди.

— Тур, томингни кураб ол, — деди тегажаклик қилиб.

Риза бир нарса демоқчи бўлиб ўрнидан турди-ю, машинанинг ичини кўриб ҳайрон бўлди.

— Вой бўй, роса қор босибди-ю, айтганингдай курайдиган бўлибди, Соли,— дея кийимларини қоқа бошлади,— ҳа, Аъзам, нега рангинг оқариб кетди, роса совқотганга ўхшайсан-а?

Аъзам индамади. Ўртоқларим сезмасин дегандай, секин рўмолчасини чиқариб, бурни учидаги томчини артиб олди. Қўлида алланарсани авайлаб ушлаб келаётган Собир гапга қўшилди.

— Ўзимнинг совқотганим ҳам билинмайди-я, дуртордан хавотирдаман.

— Э, эҳтиёт қил, оғайни,— ачинган бўлиб гапирди. Риза,— асли Муҳиддинга берсанг бўларди.

Бу гап Аъзамнинг гашига тегди. «Шу топда дуторни гапиради-я, кўзга кўринадими, бу бўронга одам чи-долмаяпти-ку, ўлгудек аҳмоқ экансанлар-да», деб юборишига сал қолди. Бу пайт Солижон дуторни қўлига олиб, ғилофи устидан қорнига чертиб кўрди, «сал нам ўтибди», деди у. Буни кўрган Аъзамнинг яна жаҳли чиқди, энсаси қотиб, пальто ёқасини бошигача кўтариб олди.

Муҳиддин кабинкадан тушиб, борт ёнига келди.

— Қалай, совқотмадингларми?— сўради бошини чўзиб.

— Совқотганимиз йўқ-ку, фақат Аъзамнинг бурнидан сумалак осилиб қолди,— деди қўли билан уни кўрсатиб Солижон.

Муҳиддин бурканиб ўтирган Аъзамга қўлини узатган эди, у секин бошини кўтарди. Муҳиддин дарров пайқади. «Қани туш бу ёққа, кабинада кетасан», деди у шартта. Аъзам эринчоқлик билан ўрнидан турди, пастга сакраган эди, шамол зўриданми ё оёқлари увушганиданми чўккалаб тушди. Солижон кафтини оғзига қилиб ўзини кулгидан тўхтатиб қолди.

Муҳиддин машинага чиқиб ҳайрон бўлди. Ҳамма ёқни қор босган. Қоп қаерда-ю, чамадон қаерда — билиб бўлмасди. Собир қўлидаги дуторни кўрсатди.

— Яхши қилмабсан,— деди Муҳиддин дуторни олиб, менинг ҳам эсимга келмабди-я,— у кабинкага бошини чўзиб, дуторни Аъзамга узатди,— ма, мана буни ол, тоб ташлаб қолмасин тагин.

Шофер машинанинг «касалини» тузатиб, мойли қўлларини латта билан артар экан, «Тулпоримиз гоҳо шунақа эркалик қилиб турадилар, айбга буюрмайсизлар-да, совуқда қолдиларинг», дегандай йигитларга кулиб қаради.

— Ўзи ҳам роса бўралаяпти-да,— деди шапкасини бостириб.

— Осилсанг одамни кўтарадиган шамол бўляпти,— деди Солижон.

Машина жойидан қўзғалди. Аъзам ҳамон тиззасини ишқалар экан, гапирмасди. Қўлидаги дутор кўзига шундай ёмон кўриниб кетдики, ўзиники бўлганида деразадан ташлаб юбориши турган гап эди. Тик қилиб

Ўтирса бўлмайди, ёнламасига қўйса шоферга халақит беради. Бунинг устига оёғи остидаги темир яшикни айтмайсизми! Шофер ҳам бортда жой қуриб қолгандай шу ерга қўйибди. Совуқ бўлмаганда ҳам бир нав эди. Ойна синиқ. Суриштирмай қор уриб турибди.

Шофер дуторга ҳавас билан бир-икки қараб қўйди-да, орадаги жимликни бузди.

— Ишқибозлик ҳам ғалати-да, а? — деди кулиб.

Бутун вужуди, фикру хаёли кўз бўлиб қишлоқ шарпаси кўринармикан дегандай, олдинга тикилиб ўтирган Аъзам бу гапга эътибор ҳам бермади, аниқроғи, тушунмади. «Етиб қолдикми ўзи?» — демоқчи бўлиб турганида шофернинг гап ташлагани унинг энсасини қотирди.

— Яқинда мен якка дуторда «Дил куй»ни эшитдим, — завқ билан сўзини давом эттирди шофер, — роҳат қилдим-да. Ўзи ҳам роса машқини олган экан, дуторни гапиртириб юборди-е. — У юзини сал ўтириб Аъзамга қаради, — борганимиздан кейин ўзларидан ҳам бир эшитар эканмиз-да?

Умрида дутор чертмаган Аъзам нима деб жавоб қайтаришини билмасди. Шофер уни мазах қиляптими ёки ўзи музыкага шунчалик мукка тушганки, дуторни кўриб, юраги чапак чалаётганидан шу гапни айтяптими? Аъзам: «Аравангни тортсанг-чи, шу топда...» деб жеркиб беришига сал қолди.

Лекин ўзини босди.

— Саломатлик бўлса, эшитармиз, — деб қўя қолди совуқчина.

— Ие, кечирасиз, сал тобингиз қочиб турибди дейман-а? — шофер бир нарсани сезгандай энгашиб, унинг юзига тикилди.

— Унчалик эмас, мана бу совуқ...

— Ҳа, ҳа, совуқ баланд, шамол ҳам роса авжига чиқяпти... ҳадемай етиб қоламиз, — унга тасалли берди шофер.

— Сиз шу ерликмисиз? — худди уни чўчитиб юбормай дегандай секин сўради Аъзам.

— Йўқ, Наманганданман. Келганимизга ниҳоятти бир ой бўлди.

— Сиз ҳам...

Худди шундай савол тушишини кутган шофер Аъзамнинг гапини бўлди.

— Ҳа, ҳа, сизларга ўхшаб... буни қарангки, ўхшатмай учратмас дегандек, бизлар ҳам беш киши эдик-а.

— Ҳаммаларингиз шу колхоздамисизлар?

— Ҳа, ҳа, бешаламиз шу колхозга жойлашдик. Битта мен ҳозирча бетайнроқман, — кулиб қўйди шофер, — нега дейсизми, ўзим асли тракторчи эдим. Раис менга машинани бериб қўйди. Орага эмтес механиги аралашиб, йўқ, сиз трактор ҳайдашингиз керак, деб қўймапти. Ўзим ҳам шунга мойилман-ку, раис унамай турибди-да, ҳозирча машина ҳайдаб тур, ука, деб қўймапти. Бетайнроқ деганим шу. Бари бир тракторга ўтаман.

Боядан бери, «Биз бир янглишиб келиб қолиб-миз-да, бўлмаса одам келадиган жойларга ўхшаймайди», деб ўтирган Аъзам, шофернинг гапидан кейин вокзалдаги шовқин-сурон, музыка, одамлар тўлқинини кўз олдига келтирди. Шофернинг айтишига қараганда, бундан бир ой бурун ҳам худди бугунгидай бир эшелон одамлар келган экан. «Ушандан буён ҳар куни, кун оралаб поезд келиб турибди. Чўл анча гавжум бўлиб қолди», деб кулди шофер. Чўл шунчалик кенг эканки, шунча одам келгани ҳам сезилмайди. Аъзам ўзини ана шу ҳар куни ёки ҳафтада келиб турган минг-минглаб кишиларнинг бири, энг кичкинаси, ҳеч ким назари илмайдигандай ҳис қилди: «Мен келдим нима бўлди-ю, келмаганимда нима бўларди. Тоғни уриб, талқон қилармидим. «Хом калла» дер эди-я, ойим».

— Турар жойларингиз?..

Бу сафар ҳам шофер Аъзамнинг саволини ярмидан илиб олди.

— Яхши жойлашганмиз. Сизларга ҳам алоҳида уй ажратишиб қўйишибди. Боғчада ишлайдиган Хосият холанинг ёнидаги уй эмиш, бу томонлардан хотиржамлик, ҳа, ҳамма колхозлар ҳам яхши кутиб оляпти, — деди шофер.

Йўлнинг икки томонида яккам-дуккам уйлар, чироқлар кўзга кўринди. Қишлоқ марказида иморатлар қуюқлашиб, кўча ён-веридаги дарахтлар шамолнинг кучини сал қирққандай бўлди. Қишлоқдан чиқилгач, машина тор кўчага қайрилди. Хосият холанинг уйи шу ерда бўлса керак.

IV

Нонуштадан кейин Муҳиддин ҳовлига чиқиб, Солижонни ёнига чақирди-да, унинг келишини кутмаёқ кўча эшик томонга юрди. Нималигига тушунолмаган Солижон орқасидан бораверди. Улар аста юриб, кузда шудгор қилиб қўйилган ердан ўтишгач, Солижон Муҳиддиндан сўради:

— Қаёққа кетяпмиз, бу томонда нима бор?

— Юравер-чи, чўлни ҳам бир томоша қилайлик, кейин идорага борармиз.

Улар шудгорланган ердан ўтиб, пастликка тушиб боришди. Колхоз идораси, қатор уйлар орқада қолиб кетди. Чўлнинг чегараси йўқдек...

Январнинг охири кунлари бўлишига қарамай, ерда қор қолмаган. Оёқ босган жойлардаги шўр ерлар қор сингари ғирчиллайди, намлик тузларни эритиб юборган. Баъзи селгиганроқ жойларда ернинг шўри ошланмаган тери парчасидек палахса-палахса бўлиб ажраб ётибди. Муҳиддин гапирмай, ўйланиб борарди. Ўртоқлари қатори у ҳам чўлни энди кўраётгани. Ҳозиргача «чўл — бўшлиқ текис ер», деб ўйлаб юрарди. Ундай эмас экан. Тиканак, янтоқ ва қамишзор, ери шўр ва баъзи жойларида шағал бўлар экан. Муҳиддин буларни кўриб, аҳён-аҳёнда синовчан назар билан ўртоғига қарайди. Солижон бўлса худди виставкага кирган кишидек диққат билан атрофни кузатиб бормоқда. Унинг бу ҳолати Муҳиддинни қувонтирарди, «дурустсан, ғайратинг бор», деб қўярди у ўзича.

Солижон тўп-тўп бўлиб ўсиб ётган самбит-қамишдан бирини синдириб олди-да, Муҳиддинга қаради.

— Мирзачўл, деганича бор экан, озмунча ерми, ўхў, мана бу ёққа қара,— деди чўлнинг уфққа туташган томонини кўрсатиб.

Муҳиддин индамади. Улар ариққа етишмаган ҳам эдики, орқадан бир отлиқ кўринди, у яқинроққа келганида дастлаб «ҳорманглар, йигитлар», деб саломлашди. Солижоннинг ўнг томонидан ўтиб кета туриб, унга кўзи тушди-да, «Ҳа, йигит, колхоз тузамизми?» — деб яна гап ташлаганича, жавоб ҳам кутмай, илжайиб отига қамчи урди. Икки ўртоқ бир нафас индамай, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Бу қандай гап бўлди, Муҳиддин? — сўради Солижон.

— Билганга калтак, билмаганга ҳавойи гап-да, нима бўларди. Узини танидингми?

— Йўқ, афтига яхши қаролмадим, ким?

— Уша куни вокзалда, штаб бошлиғи ёнида турган йигит-да.

Солижоннинг дами ичига тушиб кетди.

— Оғайни, — деди Муҳиддин, — кўп катта кетаверма. Подадан аввал чанг кўтариш яхши эмас. Мана энди ҳар кўрганида пичинг қилаверади.

— Нимани пичинг қиларди. У киши хаёлида чўлни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди булар, деб ўйлаётгандир, янглишади, агар сўзимизнинг устидан чиқмасак комсомол эмасмиз.

— Шундай экан, нега Аъзамга бир оғиз гапирмадинг?

— Кўрмайсанми, бир гапирсанг тўрттани қўндириб ташлаяпти, тагин ҳам Риза дуруст экан, мен унинг шунчалик дадил эканлигига ишонмас эдим, ҳали эрталаб, сен ташқарига чиқиб кетганингда, Аъзамни бирам боладики...

— Нима деди? — қизиқиб сўради Муҳиддин.

— Мен, дейди Риза, Муҳиддиннинг ўрнида сенларга бошлиқ бўлганимда, Аъзамни шу бугуноқ жўнатиб юборардим. Нима деган гап, ҳали иш бошламай туриб капалаги учяпти. Жойи ёқмас эмиш, ҳаммаёқ чўл-биёбон эмиш, деб қаттиқ-қаттиқ гапирётган эди, сен кириб келдинг-у, жим бўлди.

Муҳиддин гапирмади. Икковлари у ер-бу ерда ўсиб ётган самбит-қамишлар оралаб ўтишди. Узоқдан шу томонга келаётган трактор, нарироқда беш-олти киши кўринди. Улар ҳар қаер-ҳар қаерда кетмон билан илдиз кавлаш, нобоп жойларни текислаш билан машғул. У ерларда қамиш ҳам, янтоқ ҳам қолмаган. Даланинг чап томонидаги қисми кул билан қопланибди. Енгил шамол уни учириб, баъзан кишининг юзига келтириб уради. Кеча кечаси Муҳиддин узоқда, чўлнинг этагида кўтарилган аланга ва ҳавони қоплаган қора тутунни кўриб, ҳайрон бўлган эди. Энди билса, бу ерлардаги қамиш, янтоқлар куйдирилган экан. Трактор ҳам шу ерни ҳайдашга тушибди.

— Ўзи қишлоқда эканимизда ҳам менга турқин

ёқмас эди, — деди сўзини давом эттириб Солижон, — қачон қарасанг, енгил-елли ишнинг пайида, кўпчиликдан ажралиб юрарди, азбаройи ҳафсаласи йўқлигидан ўқишни ҳам ташлаб кетди. Кейинчалик колхозга келиб дўкон мудирини бўлиб олди. Хуллас, соясалқиндан бери келмайдиган бола-да.

Муҳиддин ялт этиб Солижонга қаради.

— Мени билмайди дейсанми? Гапни қисқа қил! Нима демоқчисан, бу ерда ҳам ишламайди демоқчимисан? Тўрт комсомол бир Аъзамга қараб, қўл қовуштириб турадими? Бўлмаган гап. Истамаса қайтиб кетаверсинмиш. Биз комсомоллар ўртоқларимизни шундай тарбиялашимиз керакми?

Солижон гапирганига пушаймон бўлди. Муҳиддиннинг «Аъзамни қайтариб юбориш эмас, тарбиялаш бизнинг вазифамиз», деган сўзлари унга қаттиқ ботди. Трактор яқинлашиб, унинг овози гапни гапга қовуштирмай қўйди, икковлари ўша томонга қарашди. Трактор шу ердан қайрилиб, яна тўғрига қараб йўл олди-да, плугнинг тиши дамгирни кўтариб, капгир билан ошни ағдараётгандай ерни ағдариб кетаверди.

Йўл иккига бўлинганда Муҳиддин правление томонга қараб юрди. Солижон ҳам индамай ўша тарафга бурилди..

Узунасига кетган коридорда говур-гувур. Уртада бир тўда йигит-қизлар алланима ҳақида баҳслашиб туришибди. Топасига «Правление раиси» деб ёзилган кабинет тўғрисидаги скамейкада бир чол ўтирарди. Муҳиддин эшикдан кириши ҳамано унга салом берди-да, сал нари борди. Тўдадаги йигитлар орасида вагондаги «билетсиз йўловчи»га кўзи тушди. «Булар ҳам шу колхозга келишибди-да», демоқчи бўлиб орқасига қараган эди, Солижонни кўрмади. У эшикдан кираверишдаги деворга ёпиштирилган аллақандай плакатга тикилиб турарди. Муҳиддин скамейкада ўтирган чол ҳойнаҳой раиснинг олдига кирса керак, деган хаёл билан унинг ёнидан ўрин олди.

— Муҳиддин, — Солижон турган жойидан баралла чақириб, кўпчиликни ўзига қаратгани Муҳиддинга ёқмади, «секин-эй», деб юборишига сал қолди. Жўртага қилаётгандай Солижон яна чақирди:

— Бери келсанг-чи!

Муҳиддин ўрнидан туриб, икки қадам қўймаган ҳам эдики, тўдалашиб турган ёшлар эшик томонга юришди. Булар ичида тракторчи Жалолхоннинг хотини Солияхонни кўриб қолди.

— Салом, ие, бир колхозга тушибмиз-ку, яхши жойлашдингларми? — сўради Муҳиддин.

Солияхон кулиб туриб, «ҳа, дуруст», деди-да, ёнидагиларни унга таништира кетди.

— Алижон...

— Геннадий...

— Клара...

— Хуршид...

— Жуда яхши, — деди Муҳиддин ҳаммалари билан кўришиб чиққач, — ишни бошлаб юборганга ўхшайсизлар-а?

— Йўқ. Ҳавони кўрмайсизми, келганимиздан бери тинмайди, — жавоб берди Хуршид деган пакана йигит.

— Жалолхон акам бугун тракторни миниб далага чиқдилар, биздан ўзиб кетдилар, — деди ҳамон табассум-ла Солияхон.

Муҳиддин Жалолхон исмини эшитиши ҳамоно хаёли қочди. Бамисоли ёшлиқдан бирга ўсиб катта бўлган ўртоғи ёхуд қариндошини бир неча йилдан бери кўрмасди-ю, ҳозир унинг номи тилга олиниши билан юраги орзиқиб тушди. Исм деган ҳам шунчалик қалбга жо бўлиб қоладими? Уша бир неча дақиқалик суҳбатдан кейин Жалолхон Муҳиддиннинг кўз олдидан кетмади-қолди. Сал бўшаса уни ўйлар, гапларини эсларди. Мана, ҳозир ҳам исмини эшитиб, қувониб кетди. Хотини эрининг номини шунчалик ҳурмат билан ёқимли қилиб айтдики, Солияхоннинг кўзлари, юзларида шу тонда барқ урган ва Жалолхонга, фақат Жалолхонга аталган меҳр кишининг ҳавасини келтирарди. Муҳиддин кексалар, айниқса аёллар оғзидан «соясига кўрпача ёзадиган одам» деган иборани бир неча марта эшитган, аммо бунга эътибор бермаган, суриштириб кўрмаганди. Ҳозир шу эсига тушди. Эрининг ҳурматини шунчалик жойига қўядиган, ғойибона соясига кўрпача, кўрпача бўлганда ҳам атлас кўрпача ёзадиган аёл бўлса, демак, ўша аёл шу Солияхону ғойибона кўрпача ёзишга муносиб йигит Жалолхон эди назарида. Муҳиддинга

қўйиб берса, эр-хотиннинг иккови ҳам соясига кўрпача ёзишга лойиқ жуфт эди. Ўша учрашганида, аввалига эр-хотин гижиллашиб қолади, дея чўчигани, кейинчалик ҳазилга айлангани, Солияхоннинг бир дўқи билан яна чинга ўхшаб кўрингани, бу ҳолатларнинг ҳаммасида — Солияхон қовоғини соладими, заҳарханда депсинадими, юмшоқ гапириб, узиб оладими — буларнинг ҳаммасида Муҳиддин худди ҳозиргидай, эрининг исмини жуда чиройли қилиб айтганидай ёқимтойликни сезарди. Ўша кундан буён ўзича жуда кўп марта эслади, қаердан суриштириб топиш, эр-хотин билан учрашишни ўйлаб қўйганди. Тасодифни қаранги, Солияхонга дуч келиб қолди. Яна уларнинг шу колхозга жойлашгани Муҳиддинни қувонтириб юборди.

Солижон ҳеч нарсага парво қилмай, толқон тикилиб, сув сўраётгандек гўлдираб яна кетма-кет чақирди. Муҳиддин ўша томонга қаради, имо билан уни тинчитгунча бўлмади янги ўртоқлар «кўришармиз», дейишди-да, чиқиб кетишди.

— Визникига боринг,— деди эшик тутқичини ушлаб Солияхон.

— Жалолхон акамга салом айтинг.

Муҳиддин булар билан дурустроқ гаплашолмаганидан хуноб бўлганича Солижоннинг ёнига борди.

— Гапни гапга қовуштирамайсан-а, сал секинроқ-да, кўча эмас-ку, бу ер сенга.

Солижон пинагини ҳам бузмади, «А лаббай, хўп», деди-да, «Хурмат тахтаси»даги расмлардан бирини кўрсатди:

— Хосият холам керилганларича бор, кўриб қўй.

Муҳиддин индамай, расмга тикилиб қолди. Ҳозир у Солижоннинг ўринсиз қилиқларини ҳам, янги танишган йигит-қизларни ҳам, қаерга нима учун келганини ҳам унутди. Қараган сари расмга жон кириб, кўзларидан нур ёғилаётгандай бўлди. Унда аллақандай бир сирли жозиба яширингану Муҳиддин шуни қидиряпти. Узоқ боқди, бари бир тополмади, охири расм гавдаланиб кўз ўнгида намоён бўлди...

...Кеч қоронғиси. Кичкинагина бир тавақали эшик ёнига келиб тўхтаган машинани одамлар ўраб олди. Муҳиддин ерга сакраб тушиб, улар билан энди кўриша бошлаганида ўрта бўйли бир қиз қўлида

чироқ кўтариб чиқди. Муҳиддин ёруғ тушган томонга қаради-ю, бир хил бўлиб кетди, ёнига бориб у билан сўрашишини ҳам, сўрашмаслигини ҳам билмай қолди. Басавлат бир аёл худди онасидек «эсон-омон келдингларми», дея қучоқлаб кўришаркан, унинг елкаси узра яна чироқ томонга қараб қўйди. Юклар туширилиб, ҳаммалари ичкари киришди.

Йигитлар шинамгина уйнинг теварак-атрофига ёзилган кўрпачаларга ўтиришаркан, қўлида дастурхон кўтариб боя Муҳиддин билан кўришган аёл — Хосият хола кирди. «Хуш келибсизлар», деди-да, ўртага хонтахта қўйди. Унинг кетидан патнис қирраси билан эшикни очиб, қанд-қурс кўтарган қиз кўринди. У қўлидагини қўйиб, йигитлар билан бирма-бир кўриша бошлади:

— Юлдуз, хуш келибсизлар!

Муҳиддин бу гал тик қаролмади. Сал бошини эгиб кўришган Юлдузхоннинг нимчасидаги комсомол значоги, медалига кўзи тушди-ю, оқиста «раҳмат», дея олди, холос. Момиқдай қўл унинг кафтига тушганда, алла қаери жиз этиб, энтиккандай бўлди. Шу вақтга қадар қизлар билан кўришганда ҳозиргидай бўлганини сира эслай олмайди. Бундан кейин ҳам шундай бўлишига ақли етмасди. Кейин Юлдузхон самовар олиб кирди, ўз қўли билан чой қўйиб узатди. Муҳиддин бирон мартасида ҳам қизнинг юзига рўйи рост боқолмади. Худди бировдан қўрқаётганга ўхшаб, ён томонига ўгирилгандагина чамбарак қилинган сочи ва қоматига қараб қўярди. Келганидан бери Юлдузхонни бир неча марта кўрди, бугун эрталаб ҳам учрашди. Бироқ икки оғизгина бўлса ҳам гап-лаша олгани йўқ. Кўзи тушдими, бўшашгандай бўлади-ю, зўрға салом бериб қутулади, шу ҳам катта ташвишдай қийнайди. Ҳаётида биринчи марта шундай воқеа рўй бериши. Ҳали бунинг нималигига тушуна олганича йўқ...

— Юлдузхон колхознинг эркатойи экан-да, а, Муҳиддин?— Солижоннинг бу гапи унинг хаёлини бўлди.

— Шу ердаки, салкам олтмиш центнердан пахта олибди, эпчил қиз экан,— деди Муҳиддин расмдан кўзини олмай.

Эшик очилиб, ҳалиги чол раиснинг кабинетидан

чиқиб кетди. Муҳиддин билан Солижон рухсат сўраб, секин ичкари киришди. Узун столнинг тўрида тўладан келган, анча ёшларга бориб қолган киши — колхоз раиси, диванда эса эғвидаги рангсиз, аммо танасига ёпишиб турган ҳарбий кийими устидан тортиб камар боғлаган, ўттиз ёшлар чамасидаги йигит ўтирарди.

— Келинлар,— деди раис ўрнидан туриб кўришаркан, кейин,— партия ташкилотининг секретари ўртоқ Тошпўлатов,— дея дивандаги йигитни таништириб, уларни ўтиришга таклиф қилди.

Икки йигит секин стулга ўтиришди. Муҳиддин аввал раисга, кейин Тошпўлатовга қараб олгач, сўзлай бошлади:

— Биз Фарғонадан.

— Хабаримиз бор,— деди раис,— қалай, янги жойлар ёқдимиз?

Йигитлар жавоб қилишмади. Тошпўлатов секин ўрнидан туриб, стол ёнига келиб гапирди:

— Ёқмаса, ёқадиган қилгани келишган-да.

— Худди шундай, раис ака,— деди Солижон,— ўртоқ Тошпўлатов тўғри айтдилар.

Раис кулди. У бир нима демоқчи бўлиб турганида, яна Тошпўлатов гап бошлади:

— Улуғ ғайрат улуғ мақсад туфайли туғилади. Қиладиган ишингиз, мақсадингиз қанчаки улуғвор бўлса, ғайратингиз шунча қайнайверади. Сизларнинг биринчи бўлиб ташаббус кўрсатганларингиз, ҳаммадан илгари етиб келганларингиз бизни, бутун ўзбек халқини хурсанд қилди. Ҳақиқатан ҳам комсомол ўз номига яраша улуғ ишга бел боғлади. Уларингиз ўйланг: киши учун билмагани билиб олиш, кўрмагани кўриш, яратмагани яратишдан ҳам завқлироқ иш борми? Биз совет кишиларимиз. Тарих билмаган, қила олмаган ишларни бажара оламиз.

Муҳиддин ҳам, Солижон ҳам индамай ўтиришарди. Сергўшт юзлари йилтиллаб турган раис аллақандай қоғозларга имзо чекиш билан овора эди. Муҳиддин гоҳ раисга, гоҳ Тошпўлатовга қараб қўярди. Раис қоғозлардан бош кўтариб, гапга қўшилди.

— Жуда улкан иш. Фақат сизлардақанги марду майдонлар эшлай оладиган иш!

— Раис ака, биз иш бошласак деб...

Раис ўрнидан туриб кетди.

— Шошманг, шошманг, йигитлар,— у стол ёнидан дераза томонга юрди,— аввал ҳол-аҳвол сўрашайлик. Қалай, яхши жойлашдингизларми, баъзи камчиликлар бўлса ҳозирчалик айбга қўшмайсизлар-да.

— Раҳмат, раис ака, жуда яхши кутиб олишди. Бундан ортиқ бўлмайди,— деди Муҳиддин,— энди иш билан танишсак деб келдик.

— Хўп бўлади,— раис стол ойнаси тагидан бир қоғоз чиқарди,— сизларни... тўртинчи бригадага мўлжаллаган эканмиз.

Муҳиддин Солижонга бир қараб олди.

— Янги ташкил этилган бригадами? — сўради Солижон.

— Йўқ,— деди раис,— бу колхознинг энг илгор бригадаси, салкам олтмиш гектарга пахта экади.

— Раис ака, битта илтимосимиз бор,— деди Муҳиддин,— янги ердан берсангиз қандай бўлар экан, келишимизда янги ер очиб пахта экамиз, деб ваъда берган эдик.

Раис нима дейишини билмай қолди. Уйланиб жавоб қилди:

— Йигитлар, мен бир нарсани айтмайки, бу ерларнинг хусусияти жуда бошқача. Янги ўзлаштирилган ерга биринчи йили чигит эккан билан анча меҳнат бекор кетади. Ҳозирча мана шу бригадада ишласаларингиз ҳам дуруст бўлар,— раис бу сўзлардан қаноат ҳосил қилмай хомуш ўтирган йигитларга яна бир қараб олди,— мен ҳам янги ер ўзлаштириш тарафдориман, аммо сиз меҳмонларни тўсатдан янги ер очишга қўйсак, бир томони айб ҳам бўлар, а, нима дейсиз? — раис Тошпўлатовга қараган эди, у жавоб қилмади,— гап шундай, тўртинчи бригадага мўлжаллаганмиз, ери ҳам ёмон эмас, ўзлаштирилганига икки йил бўлди...

Муҳиддин ёнига ўгирилиб, Солижонга қаради. Бу қарашидан раиснинг сўзлари ёқмаганлиги сезилиб турарди. У раис билан биринчи учрашишдаёқ баҳслашишга нийманиб турди-да, охири гапиришга мажбур бўлди.

— Раис ака, комсомоллар йиғилишида берган ваъдамиз шу эди-да, бўлмаса...

— Бўлмаса ўз колхозимизда ҳам иш топиларди,

демоқчисизлар-да, а, оббо азаматлар-эй... — кулиб юборди раис.

Муҳиддин ҳам, Солижон ҳам «худди шундай», дегандай кулгига қўшилишди. Раис стол ёнига борар экан, Солижон ярим кулги аралаш сўради:

— Раис ака, колхозда ишчи кучи камчилроқми дейман?

— Энди, укалар, мен сизларга айтсам, камчил деб бўлмайди, планни ҳам бажариб турибмиз, аммо чўлнинг этаги кенг, ҳали-бери эплаб бўлмайди, ўзлаштириш бўлса бир чеккадан ўзлаштириб бораверамиз. Мен ўйлаганим ҳалиги айтганимдай, янги меҳмонларни оғир ишга, бирданига янги ер очишга қўйишга кўнглимиз бормаяпти-да, — бир оз ўйланиб олди раис, — хайр, майли, яна бир фикрлашиб кўрармиз.

— Ўзи бугун ҳам аниқласа бўладиган гап шекилли, — деди Муҳиддин, — ахир колхозда куч етарли бўлса, бизнинг келиб қўшилишимиз уларга янги имкониятларни қидиришга халақит бермасмикан?

— Мен тушуна олмадим, — деди раис, йигитларнинг қайсарлигидан асабийлашиб. Унинг юзлари тағинам қизариб кетди.

— Мен тушундим, — деди Тошпўлатов ва ўрнидан турди, — нариги, янги участка... — у ялт этиб раисга қаради ва йигитларга деди: — Сизлар ҳозирча сабр қилинглар, биз шу масалани раис билан муҳокама қилиб оламиз. Эртага учрашамиз.

— Яхши, — деди Муҳиддин ва икки ўртоқ хайрлашиб, кабинетдан чиқиб кетишди.

— Ана кўрдингизми, — деди Тошпўлатов йигитлар чиқиб кетишгач, раисга тикилиб, — агар биз қилмасак, кўпчиликнинг ўзи кўзимизни очиб қўяди.

Раис баҳсда ютқизгандек ўйланиб қолди.

V

Муҳиддин коридордан чиқиб кетаётганида ёнига ўгирилиб девордаги «Ҳурмат тахтаси»га яна бир қараб қўйди. Бир қадам олдинда бораётган Солижон буни сезмади. Улар ташқарига чиқиб, ўнг томонга бурилишди.

Қишнинг қор, ёмғир ва шамолидан чарчаган қишлоқ очиқ ҳавода яйраб, бағрини қуёшга товлаётгандай. Уйларнинг томларидан енгил буғ кўтарилмоқда. Кўчанинг икки ёни анча селгиб қолган. Шу ердан бошланган пахта даласининг кўз илғамас нариги чеккасига маҳаллий ўғит тўкилмоқда. Муҳиддин боя идорага келаётганида қишлоқнинг кўринишига унча разм солмаган экан. Ҳозир унга жуда бошқача бўлиб кўринди. Бинолар ҳам, шу атрофга жойлашган уйлар ҳам режасиз қурилган. Баъзилари анча эскиб, бўғотлари осилиб ётибди. Муҳиддиннинг кўз олдида ўз қишлоғи гавдаланди. У ўзинча ҳар икки қишлоқни бир-бирига таққослаб кўрди. «Энди бу менинг қишлоғим, унинг кўрки, ободлиги учун бошқалар қаторида мен ҳам ташвишланишим керак».

Анчагача индамай, атроф-теваракни кўздан кечириб борган Солижон Муҳиддинга қаради.

— Раис дуруст одам кўринади-я, колхозда ишчи кучи етишмайдими деб қўйдиму кейин ножўя гапирганимни ўзим ҳам пайқаб, уялган эдим, бошқа одам бўлса...

— Тўғри гапирдинг. Нимаси ёмон? Аммо парторг ундан ҳам яхши кишига ўхшайди, — деди Муҳиддин, — гапларини эшитдингми, улуғ гайрат улуғ мақсад туфайли туғилади, деди. Улуғ мақсад билан келибсизларми, асти бўшашманглар, дегани бўлади. Айтгандай, Тошқўлатов янги участка тўғрисида гап бошлади-ю, айтмади-я...

Солижон ҳам шу гапни эшитди, лекин унга эътибор бермабди, Муҳиддиндай мағзини чақмабди. Шунинг учун гапни бошқа томонга бурди:

— Нонушта қилиб олсак бўларди, Муҳиддин, қорин ҳам пиёзнинг пўстидек бўлиб кетди.

Улар чойхонага кириб боришди. Самоварчи йигитларнинг қишлоққа янги келган меҳмонлар эканини пайқади шекилли, самимий кутиб олди. Катта бионинг тўрида бир чол якка ўзи чойхўрлик қилиб ўтирибди. Бошқа ҳеч ким йўқ. Муҳиддин чолга кўз қирини ташлади. Унинг ҳар бир ҳаракати, қарашлари, қаддини ростлаб чордана қуриб ўтиришидан бардамлиги сезилиб турарди. Оқ яктаси устидаги тўн белини сиқиб турган қўшқийиқ унга салобат берар, ҳар замонда оппоқ соқолини тутамлаб силаганича ат-

рофга хотиржамлик билан маъноли кўз ташлаб қўярди. Бир қарашнинг ўзидаёқ отанинг ҳаётда кўпни кўрганлигини пайқаб олиш қийин эмас эди. Йигитлар чолга салом бериб, ундан берироққа ўтиришди.

Муҳиддин самоварчи келтирган патнисдаги нонни синдириб, отанинг ёнига суриб қўйди:

— Қани, отахон, марҳамат.

— Бемалол олаверинглар,— ота зиғирдек нонни оғзига солиб патнисни суриб қўйди,— қаердан сўраймиз, йигитлар?

— Водилдан,— деди Муҳиддин.

— Яхши... кўп яхши, кеча келдингларми?

— Йўқ, ўтган кун.

— Ие, ҳа, кечаси келганлар билан бирга денг? Оббо, поезддан тушибсизлару чўл бўрони пешвоз чиқибди-да, а. Роса бўралаб турувди ўшанда. Ҳа, майли, бир ҳисобда тез кўникасизлар, пишийсизлар.

Муҳиддин отага чой узатди. У пиёлани ола туриб, Муҳиддинга тикилиб қаради.

— Водилдан дедингиз-а, ҳимм, аллакимга ўхшатаяпман-да, отангизнинг исмлари?..

— Раҳим.

— Эй, омон бўлинг, ўғлим. Раҳим полвоннинг ўғлиман денг?

Муҳиддин «ҳа», дегандай, бош силкиди.

— Баракалла, баракалла, исмингиз?..

— Муҳиддин,— деди ва бир оз тўхтаб отадан сўради:— Дадамни қаердан танийсиз?

— Эй, ўғлим, дадангизни кўп одам танийди. Ахир, биз у киши билан Фарҳодда бирга бўлдик, шу-шу кўришмай юрар эдик, ўтган йили Тошкентда, қурултойда кўришдик, қалай ўзлари бақувватмилар?

— Дурустлар, дастлаб мени юбормайдиган бўлиб юрдилар, кейин бирдан қарасам, райком секретарига бориб мен ҳам борсам бўлмайдим, деб илтимос қилиб қолибдилар.

Ота кулиб юборди.

— Қизиқ одам-да отангиз, ғайрати қўзиб кетиб, бораман деганда. Аслида келаверсалар ҳам бўларди.

— Шундай эди-ку, тагин раисимизнинг раъйига қарадилар.

Ота чойни ерга қўйиб, ўрнашиброқ олди. Йигит-

ларга меҳрибонлик билан тикилиб, мулойим сўзлай бошлади:

— Жуда яхши қилибсизлар, азаматлар, сизда қанги ёшлардан кўпроқ келса, ҳадемай Мирзачўл Мирзагулистон бўлиб кетади, ҳимм...

Боятдан бери ийманиб турган Муҳиддин секин сўради:

— Айбга қўшмайсиз, отахон, сиз асли шу ерлик-мисиз?

Ота кулди, пиёланинг гардишини енгига артиб, Муҳиддинга узатди.

— Йўқ, болам, асли Тошкентданман, бу қишлоқликлар орасида асли мирзачўлликлар йўқ деса бўлади, қишлоқ ҳам янги...

— Янги дедингизми, — ажабланди Муҳиддин, — неча йил бўлди?

— Бўлган бўлса ўн беш-ўн олти йил-да, мен келганимга ўн тўрт йилдан ошди, ўшанда бор-йўғи тўққиз хўжалик қапа тикиб ўтирганини биламан.

Муҳиддин яна чой чақирди. У худди излаб юрган кишисини топгандек, отанинг ҳар бир сўзига диққат билан қулоқ сола бошлади. Муҳиддиннинг бу ҳаракатлари Солижонга ёқмади шекилли, суҳбатга аралашмади, ғижиниб, бетоқат бўла бошлади. «Мунча эзмалик қилади-я, чойни жуда мириқиб ичдик, кеч бўлиб қоляпти, тезроқ қўзғалсак-чи». У, узатилган чойни ҳам олмади. Муҳиддин бунга парво қилмай, суҳбатни давом эттираверди.

— Кўриниши ўн беш йиллик қишлоққа ўхшамайди-ку.

— Тўғри, — деди ота, — ўхшамаслигининг боиси шуки, ўша биз янги кўчиб келган пайтимизда ким қандай хоҳласа, шундай иморат қилаверган, бу бир. Иккиламчиси шуки, хўжалик кам бўлгани учун ҳамма бир-бирига яқин қилиб иморат солган. Ҳозир ғужанак бўлиб қолгани ҳам шундан. Энди, ўғлим, мен сизга айтсам, қишлоқнинг бу кўриниши четдан келганларга эмас, ўзимизга ҳам ёқмай қолди. Янги ғиштин иморатлар, кенг кўчаларни қўмсаб қолдик. Кўргандирсиз, электростанциямиз ҳам битди... сим тортишяпти... Бўлмасам-чи, ота-боболаримиз, қолаверса, ўзимиз ҳам илгарилари бундан баттар уйларда яшаб келганмизу, илло, ҳозир замон бошқача бўлиб кетди.

Ҳақиқий яшайдиган замон, ҳа, бизнинг ҳам сира қаригимиз келмайди, ҳимм,— ота кулиб қўйди,— энди ажаб эмас, қишлоқни ҳам шу яқин орада обод қилиб юборсак. Мана уч йилдан буён планни ҳам сурункасига ошириб бажаряпмиз. Ҳозир аъзоларнинг турмушлари жуда яхши. Колхоз бойиб қолди. Хўжалик яна кенгайди, обод бўлади... Анави каналнинг юқорисидан жой ажратиб, ўша ерни ўзлаштиришга мўлжаллаб қўйишибди. Билмадим, яна ҳар хил гаплар чиқяпти...

Солижон гап шу ерга келганда, Муҳиддиннинг ўнг тиззасини қўли билан босиб, мен ташқарига чиқиб келаман, деб ўрнидан турди.

— Каналнинг юқориси деганингиз узоқми?— сўради Муҳиддин.

— Саккиз-ўн километр келар, ўзи яхши, кўкрак, кунгай ер. Кузда трактор билан ҳайдалганича ётибди. Бу йил ҳам экилмай қолади, деган гап бор.

— Нега бўш қолдиришди яхши ер бўлса?

— Мен ҳам ҳайронман, ўғлим. Ҳосилотимиз чиқиб, ўша ерни кўрибди, аввало, узоқ дебди, иккиламчиси, пахта битиши жуда маҳол, беш-олти йил ишлов талаб қилади, дебди. Шу-шу кузақда ағдариб қўйилгани учун меҳнат бекор кетмасин, деб жўхори эктирмоқчи эмиш. Билмадим яна...

— Шуларни раис акам ҳам биладимиз?

— Ҳа, ие ҳамма билади.

— Билса нега индамайди?

— Индаш дейсизми, янги ер очиш ўтган йили кузақда умумий мажлисда ҳам кўрилган. Бизларнинг индамаслигимиз правление аъзоларининг бошқа фикрлари бордир, деб юрибмиз-да. Аммо парторгимиз бир иш бошласа керак. Жуда ғайрати бошқача. Бўлмасам колхоз бадавлат районда ҳар йиғинда биринчилар қатори тилга олинадиган бўлиб қолди. Фақат ҳосилот Рихсивой тумшугининг тагидаги ерни кўради-ю, бор кучини шу ер учун берилган планни бажаришга сарфлайди. Узоқни кўрмайди. Шунақа одам... мен келган йилим бу ерда ҳар гектардан тўрт юз олтмиш килодан пахта олган эдик. Мана, ҳозир ўрта ҳисобда йигирма уч центнердан олдик. Бу ҳазилакам гапми?

Солижон келиб ўтириши билан суҳбат тўхтади.

Муҳиддин яна чой чақирмоқчи бўлганида, ота чойнакнинг қопқоғини кафти билан босди.

— Бас, ўғлим, эзмалик қилиб мияларингизни қотирдим.

— Йўғ-э, жуда яхши бўлди учрашганимиз,— деди Муҳиддин,— фақат, отахон, ўша сиз айтган каналнинг юқорисидаги ерни бир кўргим келиб қолди-да.

— Ҳе-ҳе,— кулди ота,— нимаси қизиқтирди. Қуруқ ер-да.

— Қуруқку-я, айтишингиздан баҳаво бўлса керак?

— Ҳа, анча баҳаво, ўзим ҳам ҳайронман. Мен икки марта ўша кузакда бориб кўрганимча ёқиб қолган. Фақат у томонга на йўл бору, на бир сўқмоқ.

— Қайси томондан борилади?

Ота яна кулди:

— Ҳа, нега бунчалик қизиқдингиз, ўғлим,— у яна шу саволни берди-ю, ерга қараб индамай қолган Муҳиддинга тикилди. Отанинг назарида бу ўтирган йигит колхозчи эмасу, район ёки областдан янги ер очиш иши билан келган кишидай бўлиб туюлди,— агар жуда кўргингиз келса, ўзим олиб бораман. Тошпўлатов билан ҳам чиққанман.

Муҳиддин худди шуни кутиб турган эди.

— Ундай бўлса, жуда яхши бўларди-я, сизни ишдан қўйсак...

— Бунисини ўйламанг, ўғлим, кўнгил буюрган ишдан зарури бўлмайди. Хўп десангиз, ҳозир ҳам боришимиз мумкин.

Муҳиддин севиниб кетди. Кулиб турган отага тикилиб, нима деб миннатдорчилик изҳор қилишни билмай қолди. У билан эртага учрашишга ваъдалашиб, ўрнидан турди. Икки ўртоқ отани ташқаригача кузатиб чиқишди. Аравадан чиқарилган отни қўшишда Муҳиддин кўмаклашиб юборди. Ота йигитларни уйга олиб кетаман, деб кўп қистади. Муҳиддин, «идорада учрайдиган ишимиз бор», деб узр айтди. Арава кўздан узоқлашиб, чап томондаги кўчага бурилгандан кейингина чойхонага кириб, самоварчидан сўради:

— Отамнинг исмлари нима?

— Абдуғафур.

Акрамов кабинетда бир ўзи қолди. Бундай пайтлар камдан-кам бўларди. Кўпинча раис шу ердали-

гида бир неча кишини ҳеч бўлмаганда ҳозир қўшни хонада чўт қоқиб ўтирган бухгалтерни учратиш мумкин эди. Эрталабдан бери ташқарига чиқмай, аллақандай ҳужжатларни кўздан кечириш, баъзиларига имзо чекиш билан овора бўлган раис ҳозир ўзини эгаси кўчиб кетган ҳовлида якка қолгандай ҳис қилди. Бир неча соат босим ўтириб қолиши неча кундан буён беиш юргандай бўлиб туюлди. «Куни бўйи идо-рада ўтирувчи хизматчиларга балли-е, агар мендақанги одам икки кун сурункасига ўтириб қолса дейман, юрагим тарс ёрилиб кетса керак», дея кўнглидан ўтказди-да, ўрнидан туриб керишди, дераза ёнига борди, икки қўлини камарига тираганича ташқарига тикилди. Кечагина оппоқ қор остида ётган дов-дарахтлар яланғоч бўлиб, ерда ҳам, томларда ҳам, ҳатто ўнқир-чўнқирларда ҳам қор қолмаган.

У қуёш тигидан кўзи қамашиб, пастга қаради: «Қиш деб қишга ўхшамайди, баҳор деб баҳорга. Аросатда...» — деб қўйди кўнглида.

Шу пайт Тошпўлатов билан бўлган суҳбат эсига тушди. Раис ўзи ҳақида ўйлади: «Ўзим-чи? Ўзим ҳам худди шундай аросатда эмасманми? На Тошпўлатовнинг, на Рихсивойнинг гапини маъқуллайман. Шошма, шошма, ўзи нима бўлаётпти? Каллами бу, нега ғувиллайди, арининг уясига ўхшайди-я, тавба... Борган сари ғовлаб кетяпти-ку... Бу ёқда Рихсивой, бу ёқда Тошпўлатов, бу ёқда... мана бу янги келаётганлар... Ҳа, энди, булар ёшлик ғурури билан шукачи бир гап деб келишаётпти-да, бўлмаса... Кел, шуларнинг ҳам ташвишини қилайми энди, бундан бошқа ишим йўқми? — ўзини-ўзи койиб, ўзига-ўзи зарда билан шундай савол берди-ю, бирдан чўчиб тушди, сесканиб қетди, биров гапларини эшитиб тургандек, эшик томонга қараб олди. — «Партия даъвати, комсомолларнинг умумхалқ ҳаракати. Ҳали унчалик тушуниб етмаётимиз». Ким? Менми? Мен тушунмаётиманми? Ҳой Тошпўлатов, шу дейман, сиёсий онгим баланд, оғзимга келганини гапиравераман дейсизми? «Ахир... Булар катта ҳаракатнинг дастлабки қалдирғочлари. Шифтга ин қўйишни мўлжаллаб, тепамизда парвона бўлишаётпти. Хушомад қилиб, авзойимизга разм солишаётпти. Агар сал қўполлик ё нсжўя ҳаракат қилсак, учади-кетади. Нима, бошқа иморату хона

топилмайди, дейсизми? Қалдирғочлар ҳамма ерда қўним топади, фақат уни чўчитмаслик керак» эмиш. Ахир бундай қалдирғочлар ҳар баҳор учиб келяпти-ку. Ин қўйяпти-ку. Сал ўтмай, чий деб, учиб ҳам кетяпти-ку. Бунга нима дейдилар? «Бутун гап шундаки, бу қалдирғочлар унақаларидан эмас. Улкан армия бўлиб келишяпти булар. Энди ҳар йили истаган колхоз чўлнинг бир кафтини қиртишлаб, ўзлаштириб олса олгани, бўлмаса шундай қолаверадиған давр ўтиб кетди. Чўлга ҳақиқий ҳужум бошланди. Азамат комсомол-ёшлар отланди бунга. Ана, қаранг, ҳар куни вокзалда, янги келаётган эшелонга пешвоз чиқаётганларнинг қарсақлари, музика овозлари бутун чўлни қоплаб, уфқдан акс садо бераётипти-ю, афсуски, бу овоз ҳамма ерда ҳам баб-баробар эшитилмаётипти. Тинчим бузилади, дейдиған боқибегам кишилар йўқ эмас. Ана шуларни уйғотишимиз керак. Биз бўлсак...» Хўш, бу билан нима демоқчилар сий раҳбаримиз? Битта жилға, минг оҳангда жилдираб, қўнғироқ овозли ашуласини айтиб, найдек ёриқни ариқ фаҳмлаб оқиб келгани билан анҳор бўла олармиди? Дарё, денгизга-ку, хомтама бўлмай қўя қолсин. Жилдираб боради-да, сал таги бўшроқ жойга келса, сингади-кетади. Бунақа жилғаларнинг кўпини кўрдик... «Кўргандирсиз, аммо булари бошқа. Қаранг, тиниқлигини, қуёшда кўзни қамаштиради-я. Жилдираши ҳам сиз айтгандай шунчаки қўнғироқ овозгинамас, ҳалитдан шаршаранинг овозини бераётипти. Тоғу тошни ёриб, шиддат билан оқиб тушаётипти-я. Исмоилжон ака, ҳадемай дарё бўлади, денгизга айланади, ана ўшанда, бир чеккада...» бўлди, бўлди-ей...»

Назарида шу топда стол устида боятдан бери қуёшда товланиб, сув тўлқинидек тўлғаниб турган новотранг ипак калаваси чувалашиб кетди-ю, Исмоил унинг учини топиб олиши керак эди. Бояги диққинафаслиги ҳозиргиси олдида ип ечолмай қолди. Калаванинг учини топа олармикан? Сабр-тоқати чидармикан? Ўзиям чакана чуваланмаганга ўхшайди. Билакдай жойни эгаллаб турган нарса наҳотки бир зумда ҳамирдай қўпчиб, бутун столга ёйилиб кетса, ёйилганда ҳам қанақа қилиб денг, кошки эди, тола-тола бўлиб ёстаниб ётса, йўқ, чирмовуқ бўлиб кет-

ган, чирмовуқ. Қани тарақлаб, эпақага келтириб кўрсин-чи.

— Планни бажаришимизни уч йилдан бери ибот қиламиз,— деди Тошпўлатов,— лекин шу план билан кетаверамизми? План йил сайин кенгайиши лозим. Бунинг учун ер керак. Атрофимизда шунча ер турса, бунинг устига чўлқувар азаматлар келаётган бўлса-да, биз қўл қовуштириб ўтирсак...

Тошпўлатов ҳақ. У эртани ўйлайди. Эрта эса баҳор...

Раис ҳозир Рихсивойнинг гапларини Тошпўлатовнинг фикрига солиштирди. Рихсивойнинг сўзи баҳор келаётганини кўра туриб, «қиш доимо қолади», дегандай ўжар, бемаъни гап бўлиб кўринди. Ташқарида эса қуёш қизитяпти. Баҳордан дарак беряпти...

Эшик тақиллади. Тошпўлатов бўлса керак. У, «Менинг гапим шу, мустақил фикрингиз бўлса яна ўйлаб кўринг...» — деб чиқиб кетган эди.

Эшик очилиб, Тошпўлатов эмас, ҳосилот советининг раиси Рихсивой ака кириб келди.

Ўрта бўй, қотма, соқолига оқ оралаган бу киши кўринишидан абжир, ҳаракатчанлиги сезилиб турарди. Тез юрганиданми ёки эғнидаги пахталик тўн иссиғиданми, пешанасидаги ажинлар устида тер доналари пайдо бўлган. У раисни дераза ёнида учратгани учун ҳайрон бўлиб сўради:

— Бирор ёққа отлангансизми дейман?

Раис стол ёнига келди.

— Йўқ, ҳавога маҳлиё бўлиб тургандим, кунининг иссиғини қаранг, қиш қишлигини қилгани маъқул эди-да,— руҳия-ҳолатини сездирмасликка қанчалик уринмасин, барибир қовоқлари борган сари осилиб, тиришган пешонасидаги чизиқлар чуқурлашарди.

— Албатта. Бундай бўлаверса, қишнинг ҳақи баҳорга ўтиб тирриқлик қилишдан ҳам тоймайди.

— Аммо биз ундан ҳам тирриқ бўламиз,— деди раис жиддий вазиятда.— Қани, нима гап? Минерал ўғитдан хабарингиз бўлмадимми?

— Ўша ерда эдим. Тепасида туриб, қолган-қутганини иккинчи машина билан жўнатдим.

— Яхши қилибсиз, бунақанги ишларнинг боши-

да ўзимиз турмасак бўлмайди. Мен бугун ҳеч ёққа чиқолмадим, ҳаво очигида далага гўнг чиқаришга киришилса яхши бўларди. Кеча бригадаларга тайинладиму ўзим далада бўлолмадим. Билмадим, аҳвол қандай экан?

— Менинг хабарим бор. Исмоилжон, каналнинг ёқасидаги ерларга гўнг чиқаришяпти, фақат арава камчилик қилса керак, устахонадаги учта арава ҳалигача тузатилмаган.

Раис ҳам худди шу бузуқ араваларни ремонт қилишни тезлатмоқчи эди. Рихсивой акадан аҳволни билгач, яна тажанг бўлди.

— Устахонада тартиб ўрнатиб бўлмади-бўлмади-да, билмадим, нима чора кўрсак экан? Сўраганимда, эртага битказамиз, деган эди-я, тагин...

Раис устахонага ўзи боришни мўлжаллаб қўйди. Сўнг стол тортмасини очиб, ичидан газетага карнай қилиб ўралган қоғозни олди.

— Мана, харита ҳам тайёр бўлибди,— у харитани ёзиб, икки томонига кулдон ва сиёҳдонни бостириб қўйди.

Рихсивой ака шафтолининг баргидек бурама мўйловини ўйнаганича унга узоқ тикилиб турди.

— Ёқадими?— деди раис.

— Роса чиройли чизибди-да, шунча йил ҳосилот бўлиб, бунақасини кўрмаган эдим.

— Сиздан рангларининг чиройлилигини сўраётганим йўқ. Бўладими, маъқуллайсизми, демоқчиман,— раис Рихсивойдан кўз олмай жавоб кутди.

— Ҳа, бўлади...— деди Рихсивой бўшашибгина ўзига-ўзи ишонмагандай.

Раиснинг ҳафсаласи пир бўлди. У индамай яна дераза олдига борди, анчагача ташқарига тикилиб турди. Боши зирқираб оғрий бошлади.

— Сизга ҳамма нарса маъқул бўлаверар экан-да. Рихсивой ака, мустақил фикрингиз борми ўзи?

— Ҳа, бунинг нимаси кам?

— Нариги участка қани бунда?

— Энди, еримиз бўлса бор, биздан планни талаб қилишади, планни.

— План колхозимизда ҳозир бор, кучга мўлжаллаб берилган, демак, уни шу куч билан бажарамиз. Янги келаётган кучдан келгусида шу планни кенгай-

тириш учун фойдаланишимиз керак. Янги одамлар келяпти! Бугун яна ўн саккиз киши келади.

— Улар бу ерни Фарғонанинг тупроғига тенглаштиришяпти, аввал тузини татиб кўришсин-чи.

— Улар Мирзачўлга деб келган. Демак, ишнинг оғирлигини билишади.

— Билиш бошқа, бошдан кечириш бошқа.

Раис тутаяқиб кетди.

— Ахир улар бизни қолоқ деб ёрдамга келаётганлари йўқ. Рихсивой ака, айтинг, агар планни эплолмаётган бўлсак, шатакка олишади.

— Нега эпламас эканмиз?

— Ана, демак, улар янги ерга чиқиши керак.

— Ҳа, чиқса чиқар, беш-олтитаси чиқадими?

— Ана холос, энди улардан қўл силтаяпсизми?

Рихсивой бу гапдан чўчиб тушди, бир нарса демоқчи эди, раис давом этди:

— Улар чиқадиган бўлишса, шубҳасиз, биз ҳам чиқамиз. Улар бизнинг колхоз аъзолари.

— Ана шу-да. Энди ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, чўлга чиқиб кетишимиз керак. План нима бўлади, план? Мен ҳосилотман, планни мендан сўрайсиз. Хўш, ё сўрамайсизми?

— Сўраймиз. Планни ҳам, янги ерни ҳам, ҳосилни ҳам сўраймиз!

— Тилкалаб ташланг-э, Исмоилжон, мени...

— Бу ишларни кўпчилик бажаради. Сиз фақат ўзингизни пеш қилманг.

— Хўп, мана, чеккага чиқдик, ана.

— Чеккага чиқмайсиз, кўпчиликка бош бўласиз! Гап тамом,— Исмоилжон столи ёнига келиб ўтирди-ю, гарс ёрилай дётган бошини икки кафти орасида сиқа бошлади.

Раис Рихсивой ака билан сира бундай гаплашган эмасди. Ҳозир бунга ўзи ҳам ҳайрон эди. Улар бир-бирларига тикилганларича анчагача жим қолдилар.

VI

Абдуғафур ота, Муҳиддин, Солижонлар бу ерга нонушта пайтида етиб келишди. Ҳаво очиқ. Мовий осмонда сув юзига тарқалган ёғдек парча-парча

булутлар сузиб юрибди-ю, енгил шабада эсмоқда. Уфққача бориб туташган бепоён чўл қиш бўйи намиқиб чиқади-да, баҳор нафаси билан селгийди, ёввойи ўт-ўланларга жон киради-ю, кўкара бошлайди. Ёзнинг жазирама иссиғида ҳаммаси саргайиб, қовжираб кетади. Чўлнинг башараси шундай бир хунук тусга кирадики... паррандалар ҳам ҳазар қилади. Шунақанги пайтларда чўл гўё қуёшнинг яллиғидан нолийди-ю, беғубор осмон айбни унинг ўзига қўяди. Шу тариқа чўлнинг ҳаёти у баҳордан-бу баҳоргача ер қаърида ўтади. Барибир асрларни кўрган бу чўл қанчалик кўримсиз, тақир бўлмасин, унинг бутун борлиғи, улугвор салобати ўзига хос ғурур билан кўзга ташланиб турарди. Ана, у ҳансираб ухламоқда. Фақат, у ҳаёт уйқусида эмас, Абдуғафур отанинг ибораси билан айтганда, ғафлат уйқусида. У ухлар экан, ўз қучоғида, мағиз-мағзида олам-олам бойлик, дурри гавҳар борлигини ҳам билмас. Асрлар бўйи ғафлатда ётган ана шу азим чўлни уйғотиш, унинг томирларига қон бериш, танасига жон киргизиш керак, токи у қаддини ростлаб, «мен хизматингиздаман», десин. Шундай дейди ҳам!

Улар бир жойда тўхташди, сўзсиз узоқ-узоқларга тикилишди. Чиндан ҳам ажойиб манзара. Ўнгда, анча нарироқда канал, юқори ва чап томони бўшлиқ. Пастда, узоқдан қишлоқ кўзга ташланади. Муҳиддин назарида минора тепасидан атрофни кўздан кечираётгандай бўлди. Отанинг орқа томонида тургани учун унга сездирмай, ердан бир сиқим нам тупроқни олиб кўрди. Олди-ю, гижимлаб яна ташлади. «Туз аралашганга ўхшайди-я, аммо роса кучли бўлса керак, дадам айтардилар-ку», ўйлади у.

Абдуғафур ота орқасига қайрилиб, кафтини қоқаётган Муҳиддиннинг нима қилганини фаҳмлаб олди, елкасига қўлини ташлади. Узоқдан бир нарсани қидираётгандек бир оз жим қолди. «Худди отасининг ўзи-я, ё тавба. У ҳам босган қадамининг тупроғини кафтига олмаса тинчимасди...» Кўнглидан ўтказди-да, ўнг қўли билан пастликни кўрсатди.

— Мана, кўрдингизми, ўғлим, қишлоқ бемалол кўриниб турибди. Энди бу ёққа қаранг. Бу томон ҳам анча паст, сал юрсак кеча мен сизга айтган эллик гектарча ағдариб қўйилган ерга борилади, бу томони

бўлса, — у юқорини кўрсатди, — бу ёғи яна яхши, мана, ёнимизда канал... Ана энди, бир чеккаси деҳқоннинг, кимсан пахта устаси Раҳим полвоннинг ўғлисиз, ўзингиз бир мўлжаллаб кўринг-а, кунгайлигини айтмайсизми?

— Тўғри, — деди Муҳиддин, — жуда яхши жой, агар қишлоқ маркази шу ерда бўлса-чи, бунақанги қишлоқни Фарғона водийсида ҳам топиб бўлмайди.

— Ҳа, балли, бунисини қўйинг-а, агар шу ер ўзлаштирилса-чи, мен сизга айтсам, мана бу ўртадаги ер ўз-ўзидан обод бўлиб, пахтазорга айланиб кетади, ахир бу оралиқда озмунча ер бор дейсизми, сабабки, бу ёғи баландлик, сувни шу томондан тушириш мумкин.

Боядан бери суҳбатга аралашмай турган Солижонга ҳам бу жойлар ёқиб тушди. Отадан сўради:

— Мана бу юқори томонда бирон қишлоқ борми?

— Йўқ, болам, бу томон ҳам чўл-биёбон, нарёғи яйлов. Ҳу анави тепалик ёнида бир вақтлар катта жанг бўлган экан.

Солижон ҳайрон бўлиб сўради:

— Жанг? Қуруқ чўлда-я?

— Ҳа, қон тўкилган жой бу ер.

Солижоннинг ҳайрати ошиб борарди. Ҳозир олдида Абдуғафур отамас, тарих ўқитувчиси аллақандай жангни ҳикоя қилиб бермоқчидай, Солижон бунини сабрсизланиб кутарди.

— Кимлар жанг қилган?

— Бунинг қиссаси узоқ, мулла Солижон.

— Абдуғафур ота, йўлимиз ҳам яқин эмасга ўхшайди, айтиб берсангиз....

Абдуғафур ота ўтган кузакда Тошпўлатов билан бирга шу томонларга келганини эслади. У ҳам худди мана шу йигитларга ўхшаб ҳар нарсани сўрар, кетма-кет саволлар берарди. Улар икковлаб узоқларгача боришди, кеч кириб қолганини ҳам пайқашмади. Қишлоққа қайтишар экан, Тошпўлатов отага бундан салкам юз йил муқаддам худди шу жойларда машҳур олим ва сайёҳ Федченко ўз хотини, биринчи рус ботаниги Ольга Александровна билан биргаликда текшириш олиб борганини ҳикоя қилиб берди. Уша вақтда бу олим, агар Сирдарё сувлари билан чўлни суғорилса, бу ерларда ажойиб экинзорлар бунёдга келишини

орзу қилган эди. Ҳаммасидан ҳам инсон қадами тегмаган жойларда бундан бир аср илгари аёл кишининг саёҳат қилгани, тажриба ўтказгани Абдуғафур отани жуда қайратда қолдирди. Шу-шу, у Тошпўлатовни холи учратса, ундан шу тариқа билганларини айтиб беришни сўрарди.

Ота шу хаёллар билан йигитларга тикилди, дўпписини орқасига суриб, бошини қашиди. Жағ томонларигача ўсиб кетган оппоқ соқолини силади. Кейин тўнини ечиб, елкасига ташлади. «Қўймадиларинг-да», дегандай кулиб, Муҳиддин ва Солижонга қараганида, юзидаги кулгичлари яна чуқурлашиб кетди.

— Илгари бу ерларда на одам яшагану ва на қишлоқ бўлган,— аста сўзлай бошлади ота,— фақат ана ўша тепа ёнидан ҳар замонда савдо карвонлари ўтиб турган. Бир куни, ҳа, куппа-кундуз куни икки томондан — бири Тошкентдан, бири Самарқанддан чиқиб келаётган карвон худди шу тепа ёнида тўқнашади. Тошкентлик карвонбоши таъзим билан самарқандлик карвонбошининг ёнига келиб, у билан сўрашади.

— Муҳтарам карвонбоши, илоҳи сафарингиз беҳатар бўлсин, савдонгизнинг ривожини берсин, ҳузурингизга катта илтимос билан келдим.

— Марҳамат, қўлимиздан келганча кўмаклашамиз, айтинг.

Тошкентлик карвонбошининг томоқлари қақраб, лаблари қовжираган, юзлари жазирама офтобда қорайиб кетган, у зўрға гапира бошлади:

— Сафарга чиққанзимизнинг учинчи куни бир фалокат рўй берди,— у гапиролмай, кўзларини катта очиб жавдираб, атрофга қараб олади,— мешлар ортилган туямиз бирдан ўзини ташлаб юборса бўладими, наҳотки учта мешдан биттаси ҳам соғ қолмаса, ёрилди-ю, бир қултум ҳам суви қолмади.

Самарқандлик карвонбоши воқеага тушунди. Мўйловларини силаб, бошини қуйи солди.

— Ҳар қанча олсангиз олинг, ҳеч бўлмаганда бир-икки пиёла сув беринг, хизматкорлардан тўрттаси ҳушидан кетиб ётибди,— деди тошкентлик карвонбоши.

— Биродари азиз, аҳволингиз мушкул, ачинаман.

илло, кўмаклашишнинг уддасидан чиқолмайман. Озгина сувимиз бор, ўзимизга ҳам етадими-йўқми, ҳайронман, бўлмаса жоним билан...

— Ахир, жилла бўлмаса, ўзим учун бир пиёла беринг, мана ҳар қанча пул десангиз берай.

— Гап пулда эмас, биродар, ахир таги камчил деяпман, камчил.

Тошкентлик туякашлар карвонбошининг натижа чиқаролмаганини билишгач, унга таъна қилишган.

— Хўжайин, ахир, айтинг, олтин олса олсин, бир ҳўпламдан сув берсин, одамдан сув азиз эмас-ку.

Лоақал ўзи учун бир қултум сув ундиролмаган карвонбоши хизматкорларини жеркиб берибди.

— Боринглар, сенлар ҳам кўзимга кўринмай қолдиларинг.

Шунда туякашлардан бири секин самарқандлик туякаш ёнига бориб, уни кўндирибди. Ҳарна қилса ҳам туякашнинг тилини туякаш билади-да. Самарқандлик туякаш энди мешнинг оғзини очаётганида хўжайин пайқаб қолиб, у шўрликни қамчилай бошлабди. Бундан ғазабланган бошқа туякашлар ҳам карвонбоши билан олишиб кетиштипти. Ўзидан қўрққан карвонбоши тошкентлик савдогарга бир пиёла сув берган экан, у бир ўзи ичиб қўйибди. Қарабсизки, туякашлар ўз хўжайинлари ва уларнинг ҳамтовоқлари билан олишиб кетишибди. Иш пичоқбозликка борибди. Ана шу олишувда бир неча туякаш яраланиб, икки кишини беҳушлигича Самарқандга келтиришган экан.

Муҳиддин ҳам, Солижон ҳам отанинг ҳикоясини диққат билан тинглашди. Абдуғафур отанинг худди адиблардек, воқеани ўз кўзи билан кўрган киши бўлиб айтиб бериши Муҳиддинни қойил қолдирди. У ҳикоя сўнгида отадан сўради:

— Бу воқеага қанча бўлган?

— Бунга тахминан чоракам бир аср бўлгандир. Тошкентлик савдогарнинг карвонида бизнинг Қурбонали деган бир отахонимиз туякаш бўлиб ишларди. Жароҳатланганларнинг бири Қурбонали эди. Бечора ўла-ўлгунча шу воқеани айтиб юрди. Қоши аралаш урилган пичоқнинг ўрни ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди. Агар ҳозир, Қурбонали ҳаёт бўлиб чўлга сув чиқарилганини, мана бунақанги қишлоқларни

кўрса, «тушқими», деб ишонмаслиги турган гап эди. Қаранг, бир вақтлар сув олтиндан ҳам қиммат бўлган ерларни биз обод қилаётирмиз-а? Бу жуда улур иш, болаларим.

Улар бир оз юриб тўхташди. Ота кўрсатган ўша тепаликка яна бир қараб олишди.

— Мана, келиб қолибмиз,— деди Абдуғафур ота ҳайдалган ерни кўрсатиб,— шу ерга жўхори экишни мўлжаллашяпти.

— Нега жўхори экилади?— сўради Солижон.

— Ҳосилотимизнинг фикрича, бир-икки йил бошқа экин экиб, кейин пахтага айлантириш керак эмиш.

Солижон ҳайдалган ернинг ўртарағига тушмоқчи бўлган эди, ботиб кетди, турган жойида бир ҳовуч нам тупроқни олиб отага кўрсатди.

— Айтарли шўрхокка ўхшамайди шекилли.

— Шўрликка шўр, нам бўлгани учун сезилмаяпти. Мен сизларга айтсам, болаларим, ернинг ёмони йўқ, ҳамма гап одамда, чидам, ғайрат керак бу ишга...

Абдуғафур ота бир қадам наридаги дўнгликка тўрт буклоғлиқ тўнини ташлади.

— Қани, ўғилларим, пича дам олинглар, сизларни билмадим-ку, кексаликданми, мен бир оз чарчадим.

Улар ўтиришди. Абдуғафур ота Муҳиддиндан сўради:

— Мен-ку, шунча ҳикояни айтиб бердим, энди сизлардан эшитай, қани бу ерларни кўришга нима қизиқтирди? Ўзим сўрамасам айтмайдиганга ўхшай-сизлар.

Муҳиддин иккиланиб, Солижонга қаради. У бўлса «айтавер», дегандек имо қилди.

— Биз комсомоллар ўртасида қатта мажбурият олиб қўйган эдик,— сўзлай бошлади Муҳиддин,— ваъдамиз шу йилданоқ янги ўзлаштирилган ерга пахта экиб, кўп ҳосил олиш, иккинчидан, ҳеч бўлмаганда ўзимиз ишлайдиган жойни обод қилиш эди. Мен раисга учрашиб, шуларни айтдим. У киши дуд-малроқ жавоб қилдилар. Билмадим, яна нима дер эканлар. Агар йўқ десалар, парторг билан маслаҳат қилиб кўриш хаёлимиз бор.

— Жуда тўғри ўйлабсиз, ўғлим. Тошпўлатов

бунақанги фикрларни дарров маъқуллайди. Иннайкейин, ўзиям худди шу ишни бошлаб юрибди, чамамда.

— Бу ерларни кўриш ҳам шу мақсад билан. Агар уддасидан чиқсак...

— Йе, нима деярсизлар, гап ёшда эмас, ўғлим, бошда. Дадил бўлинглар, сизларнинг бу ҳаракатингиз мени ҳам ғайратлантириб юборди,— деди Абдуғафур ота гўдаклардек қувнаб. У ҳозирги дақиқагача йигитларнинг юрагига қўл солиб кўрганича йўқ, арқонни узун ташлаб, ортиқча коптиков қилмаганди. Йигитлардан бири ҳамкасаба дўстининг ўғли эканлигини билиб олганидан нарига ўтмаганди. Ахир ҳаётда шундай бўлади-ку, отахоннинг ўзи ҳам буни кўрган: район, область ё марказдан комиссия бўлиб келишади-да, баъзан шунақанги қилиб, хуфияроқ суриштира бошлашади, баъзан янги, бирон вазифага тайинланган раҳбар иш бошлашдан ёки розилик беришдан аввал зимдан жойни кўради, одамлар билан гаплашади. Хуллас, бу йигитларнинг асл мақсадларига охиригача тушуниб етмаган Абдуғафур ота энди билдики, ўша тоғни урса толқон қиладиган азаматлар шулар. Завқ билан «мени ҳам ғайратга киритиб юбординглар», дейишининг боиси шу. Қиздир, йигитдир, ёш-яланглар орасида мана шунақанги ўт юраклиларини кўрса, терисига сизмай кетадиган одати бор. Нима қилсаки, шуларнинг кўнглини кўтарса, рағбат бахш этса, агар лозим бўлса, хизматида бўлса, мана ҳозиргига ўхшаб, бир оғиз илтимос билан шундан шунга чиқиб келгани каби, хизматларини бажо келтирса, оламга янги келгандек бўлиб, қаришмас, ёшариб кетгандай бўларди.

Йигитлар гоҳ қишлоқ томонга, гоҳ канал томонга тикилишаркан, завқ-шавққа тўлиб, бир чакмон бўлиб ўтирган Абдуғафур ота зимдан уларга назар ташларди. «Қани, энди, Фотима-Зухрам бўлса-да,— бир зум хаёлга толди ота,— қўшалоқ узукка олмосдан кўз қўйсам, икковини икковига қўшиб, катта тўй қилиб берсам. Жуда мос тушарди-да. Подшонинг саройида ҳам бунақа мос тушадиган бўлмагандир. Топаман. Худо хоҳласа, шу қишлоғимиздан шунақасини топиб, ўзим бош бўлиб тўй қилиб бермасам... Э... Э... нима қилиб Абдуғафур бўлиб юрибман. Зап йигитларми! Ёмон кўздан асрасин...»

— Чарчатиб қўйдик-а, ота?

— Бе, нималарни гапиряписизлар. Роҳат-ку, бу. Қани, кетдик бўлмаса.

Улар туш пайтида қишлоққа қайтишди.

— Айтмадимми, Риза, ошпаз бўласан, деб. Ҳали ҳам кўниб қўя қол, оғайни, штатний қилиб қўямиз,— овқат ҳиди димоғига урилиб, иштаҳасини қўзғатган Солижон кафтини-кафтига ишқаганча ҳазиллашди эшикдан кириши билан.

— Мен ошпазлик қилсам, сенга жавр бўлади, чўмичда бирам қоқаманки, оч қоласан, ҳолдан тоясан. Чакакка ҳам қувват керак-ку, ахир,— деди Риза катта лагандаги шавлани дастурхон устига қўяркан,— гапирсанг-чи, қаёққа йўқолиб кетдиларинг, Муҳиддин қани?

— Келяпти. Аммо, оғайнилар, ажойибу ғаройиб жойларни кўрдик-да, ер шунча кўпки, трактор дега-нинг сира қийналмасдан яйраб-яйраб ишлайди-да.

Эшикдан Муҳиддин кириб келди. Дастурхон атрофига ўтиришди.

— Бугун комсомол мажлиси экан,— деди Риза Муҳиддинга қараб.

— Ким айтди?

— Юлдузхон кириб айтиб кетди.

Муҳиддин индамади. Колхоз комсомолларининг мажлисида биринчи марта қатнашадиган бўлгани учун мажлиснинг қай тарзда ўтиши, нима масалалар муҳокама қилинишини ўйлаб кетди. Юлдузхон билан қандай учрашиш ташвишлантира бошлади.

Дастурхон йиғилиб, икки чойнакда чой киритилди. Солижон чойни қайтариб, яна Ризага пичинг қилди:

— Чой солганда мунча қўлинг титрамаса, ё растрата қиламан деб қўрқяпсанми?

— Сенга ҳам аччиқ чойми, ўзинг мазасига тушунасанми?

Солижон ирғиб ўрнидан турди, токчадаги чойдан бир кафт олиб чойнакка ташлади.

Риза индамай ўтирган Муҳиддинга қаради.

— Қаерга бордиларинг, оғайни, кеча индамаган эдиларинг, бугун ҳам чурқ этмайсанларми-а?

— Нега бунчалик қизиқиб қолдинг? Дам олиб ётибсанлару тагин нима керак?

— Ҳазилни қўй, Муҳиддин, сен бошлиқсан, гап-лашиб келишингни кутиб турибмиз-да.

— Солижон, Аъзам билан Собирни чақир-чи,— деди Муҳиддин ва Ризага қаради,— ростингни айт, дўстим, катта бир ишни бошласак, йўқ демайсанми ёки сен ҳам Аъзамга қўшилиб...

Бу гап Ризага оғир ботди.

— Мени ҳақиқатан ҳам дала ишига ярамайди деб ўйлаяпсанми? Янглишасан. Мен комсомолман. Бу ерга ялло қилиб юргани келган эмасман. Солижоннинг ҳазилларига сен ишонмассан деган эдим ё у менинг тўғримда бошқа бирон нарса дедими?

Ризанинг юрагига қўл солиб кўрган Муҳиддин, унинг жавобидан хурсанд бўлди.

— Узим ҳам сени яхши биламан. Солижон айтишининг ҳожати йўқ, уялиб қолмайлик деяпман-да. Чакана ишга қўл ураётганимиз йўғ-э, билияпсанми?

Эшикдан Солижон, Аъзам, Собирлар кириб келди. Аъзамнинг авзойи бузуқ. У индамай уйнинг бурчагидаги кўрпачага ўтириб, чамадонга ёнбошлади. Собир Муҳиддиннинг ёнидан жой олди.

— Мирзачўлдаги биринчи мажлисимизни очиқ, деб эълон қиламан,— деди ирғиб туриб Солижон.

Муҳиддин «аскиянинг пайти эмас», дегандай унга хўмрайиб қаради.

— Гап шундай. Расмий мажлис бўлмаса ҳам бир оз маслаҳатлашиб олсак. Келганимизга уч кун бўлди. Ҳаво ҳам юришиб кетди. Иzzатимиз бятди. Мен бир маслаҳатни ўртага ташламоқчиман. Кеча раиснинг олдида бўлдим. У бизни тўртинчи бригадага биркитмоқчи. Мен кўнмадим. Янги ерда ишламоқчимиз, аҳдимиз шундай эди, дедим.

— Тўғри-да, райком комсомолда берган ваъдамиз шу-ку, ахир,— деди Собир.

— Аммо, шуни ҳисобга олиш керакки,— сўзида давом этди Муҳиддин,—янги ер очиш ҳазилакам иш эмас, айниқса, бу ерда. Мен сизларга ишонсаму...

— Ишонавер, сўз битта!

— Риза тўғри айтди. Ваъдамизнинг устидан чиқмасак, ҳамқишлоқларга қайси юз билан қараймиз.

Ҳаммага маъқул тушган бу маслаҳат ерга қараб ўтирган Аъзамга ёқмади шекилли, у индамади. Муҳиддин ундан сўради:

— Нега сен индамайсан ёки бошқа фикринг борми?

— Йўқ, менга ҳам бари бир. Бир оз тобим қочиб турибди.

— Гапни бурма,— жаҳл билан гапирди Муҳиддин,— бошингни кўтар, очиқ айт. Ишлайсанми, ё?.. Яхши, бўлмаса, бир парча қоғозга ёз: «Мен Мирза-чўлга ўз хоҳишим билан келиб, ўз хоҳишим билан кетдим», деб. Шу бутуноқ тунги поездга ўзимиз кузатиб қўямиз.

Уртага жимлик чўкди. Муҳиддиннинг ҳозирги сўзи раҳбар ходимнинг муҳим топшириқни бажармаган ўз хизматчисини ҳақли сурагга жазолаётгандай бўлиб эшитилди. Бу гаплар бошқаларга ҳам қаттиқ таъсир қилди.

Бирга ўсиб, бирга қопток тепишиб, сув лойқалатиб, кўча чангитиб, чиллак отиб, ланка тепиб, бирга ўқиб, бирга ишлаб юрган ўртоқлари шу топда Муҳиддинни таниёлмай қолишди. «Тавба. Одам ҳам шунча тез ўзгарадими. Ҳамма-ҳамма-ю, аммо бунақа дағал гапириб, қаттиққўллик қилиш икки дунёдаям Муҳиддиннинг қўлидан келади, деб ўйламасдим. Тамом ўзгарди-қўйди-я. Жаҳли чиққанини сира кўрмаган эканман-да. Туришини. Шаштидан тушай демайди-я. Шу ҳолида ёши ҳам улғайиб, катта бўлиб қолганга ўхшайди. Ва-жоҳатидан одам кўрқади-я, қойилман, ўртоқ...» — зимдан ундан кўз узмай ўтирган Собир шуларни хаёлидан ўтказди.

Солижон-ку, оғзини очиб қолди. Аввалига Муҳиддиннинг гапларини дўж-пўписа деб билиб, аскияга айлантириб юбормоқчи, бу билан ўргадаги дилхираликни олиб ташламоқчи бўлган эди. Яхшики, гапга аралашмади. Бўлмаса, роса балога қоларкан. «Ҳой, ўзингмисан Муҳиддин?— ҳайрон бўлиб ўзига-ўзи савол берарди Солижон,— ҳозиргина бирга дала айланиб келган ўртоғим Муҳиддин ўзингмисан? Қовонингни сал кўтар. Керак бўлса тирговуч қўйиб қўяй.. Мунча энди. Аъзамнинг ўтакасини ёрдинг-ку. Вой-бўй... Бунақа одатларинг йўқ, эди-ку, а? Мусичадай беозор, майсадай юмшоқ эдинг-ку, дўстим? Бундай қилаверсанг, сен билан ҳазиллашиш, сансираб гаплашиш у ёқда турсин, олдинда ортиқча кулиб ҳам бўлмай қолади-ку. Ҳой, сенга нима бўлди? Бошқаларни

билмадиму менинг юрагим тарс ерилиб кетади-эй, бунақада».

Муҳиддиннинг бояги «...сен ҳам Аъзамга қўшилиб...» дегани иззат-нафсига теккан Риза бутунлай бошқача хаёлда: «Тамом. Муҳиддиндан айрилибмиз. Мансаб баъзи одамларни дарров бузади, дейишарди, рост экан. Ўзи, ичимдагини топ, дейдиган писмиқ, камгап табиатлилардан шунақа чиқади, дейишарди. Бу ҳам рост экан. Тепа полкага чиқиб олиб, ҳеч ким билан гаплашмай, янги қишлоқ планини чиғиб келаётганидаёқ пайқаган эдим. Шу уч-тўрт кунлик мансаб, бе, аслида бу қанақа мансаб ўзи, тўрт кишига бошлиқ бўлиш ҳам мансабми? Ҳали на бригадир, на звено бошлиғи қилиб сайланганиям, тайинланганиям йўқ-ку. Уямас, буямас, ўзи мансабни жуда яхши кўрар экану пайт пойлаб юрган экан-да. Мана энди, бегона ерда... Қани кўрамиз, нима бўларкин. Аммо бирон мансабга минса дейман, яқинига йўлаб бўлмайдиган раҳбар бўларкан-да...»

Муҳиддиннинг авзойи сира ўзгармади. Шу зайлда узоқ турди. Аъзамга, бошини эғиб, кўрпачанинг қавиғидан кўз олмай ўтирган Аъзамга тикилиб турдида, ўртоқларига бир-бир қараб чиқди, бироқ биронтаси унинг назарига тик қаролмади, раъйига қарши чиқмади. Демак, Муҳиддиннинг фикрларини ўртоқлари ҳам маъқуллашяпти, акс ҳолда улар бирон йўсинда ўз муносабатларини изҳор қилган бўлишарди. Унсиз ўтиришибдими, маъқуллашгани шу, деб ўйларди Муҳиддин. У соатига бир қараб олди.

— Вақт бўлиб қолибди, қани турдик. Мен ҳали идорага ҳам кириб чиқишим керак.

Улар ўринларидан туриб, ташқарига чиқиб кетишди. Уйда хомуш ўтирганича Аъзамнинг бир ўзи қолди. Муҳиддиннинг сўзидан кейин, ўртоқларидан биронтасининг ҳам бир оғиз гапирмагани унга оғир таъсир қилди. У анчагача кўрпачанинг гулига тикилиб, бошини қуйи солиб ганғиб ўтирди. Сўнг Муҳиддинга бирон гап айтмоқчи бўлдими, ҳар қалай, унинг, ўртоқларининг аллақачон кетиб қолишганини унутиб, кўчага отилди. Қаёққа боришини билмай турганида қўшни уйнинг эшигидан чиқиб қолган Юлдузхонга кўзи тушди. Сездирмай ичкари кириб кетмоқчи бўлди-ю, эплай олмади. Юлдузхон сўраб қолди.

— Ҳали кетганларинг йўқми?

— Боя кетишган.

Юлдузхон тушунолмади. «Сиз бормайсизми?» — деб сўрамоқчи бўлди-ю, ёпиқ комсомол мажлиси бўлгани учун индамай қўя қолди. «Эҳтимол, комсомолда йўқдир, хижолатга қўйиб нима қилдим», ўйлади у. Сўнг «бўлмаса мен кечикмай» дегандай, Аъзамга кулиб қаради-да, кўчанинг нариги ёнидан юриб, идора томонга кетди.

Аъзам қайтиб ичкари кирди. Кўримсизгина уй, бурчакдаги самовар, токчадаги тунука чойнак, пиёла-косалар, дераза тагидаги устига кўрпа-ёстиқ тахлоқлик катта сандиқ, битта чироқдан бошқа жиҳоз йўқ. Аъзам эшик ёнида бир оз тўхтаб, хонага тикилди. Унинг кўзига кўчиб кетган уйда сўнгги жиҳоз, буюмлар қолгандай, булар ўз эгасига вафо қилмагандай бўлиб кўринди. Секин жойига бориб ўтирди. Боши берк кўчага кириб қолган, гангиган, кимга нима дейишини, қаерга боришини билмасди. Ўз қишлоғида тўлиқсиз ўрта мактабни битирмай, дўконда сотувчи, кейинчалик мудир бўлиб ишлаган Аъзам шу пайтгача бирон марта бундай узоқ сафарга чиқмаган эди. Унинг учун Мирзачўлга келиш катта бир воқеа бўлди. У зерикишни ҳам, диққат бўлишни ҳам билмасди. Шу ерга келганидан бери, сал нарсага диққинафас бўладиган бўлиб қолди, уйдагиларни, ота-онасини, укаларини эсласа ўзини худди улардан умр бўйи жудо бўлгандай ҳис қила бошлади. Бу ерда меҳнат қилиш, оғир ишларни бажариш ташвиши ҳам бошланди. Ўртоқлари, бирга ўсиб, бирга катта бўлган дўстларининг гапи, маслаҳатлари ҳам қулоғига кирмайдди. Ўзи яккаланиб қолди. «Кетаман дедим, кетаман». Фикри хаёли шу. Уч кун ҳам бир бўлди-ю, ҳозирги бир соат ҳам. Мажлисга жўнаш олдидан Муҳиддиннинг айтган гапи ҳамон қулоқлари тагида. «Қишлоғимда-ку, роҳат қилиб юрган эдим, бир одам қатори ишлардим, биров менга шу пайтгача: «ношудсан, иш билмайсан», деганича йўқ. Шундай бўлгач, ўзимни-ўзим қийнаб нега бу ерга келдим? Тагин ўзим, ўз хоҳишим билан келдим-а, худди қишлоқда иш қуриб қолгандай... Йўқ, кетаман дедим кетаман». У ана шу хаёл билан чамадонини очди, ичидан дафтарини олиб биринчи варағига ёза бошлади: «Ўз хоҳишим билан

келдим, ўз хоҳишим билан...» Жумла шу ерга келганида тўхтаб қолди, қаламнинг орқа томонини тишлаганича чамадон қопқоғига икки тирсагини тираб хатга тикилди. «Бу нима деганим бўлди? Нега Муҳиддин шу хатни ёзу кетавер деди? Буни нима қилади у ё ўртоқларим ўртасида «ўзи келган ёр-ёр, ўзи кетган ёр-ёр», деб кулги қилиб юрмоқчимикан-а...»

Турмуш аччиқ-чучугини кўриш учун уйланиш, бола-чақа орттириш шарт эмас. Мустақил ҳаёт кечирishга кўникиш ҳам турмушни ўргатади. Аъзам ҳозир худди ана шундай мустақил ҳаёт кечирish оstonасида турибди. У қишлоғига қайтиб кетаверса ишсиз ҳам қолмайди, жони ҳам койимайди. Бу ерда қолса-чи? Бунда анча оғир бўлади, кўп қийинчиликларни енгишга тўғри келади. Энг муҳими, ўртоқларидан, улуғ ишдан четда қолмайди.

Кеч кириб уйни қоронғилик босди. Деразадан тушиб турган ёруғлик ҳам ғойиб бўлди. Ҳаммаёқ жимжит. Чуқур хаёлга чўмиб ўтирган Аъзам уй ичи ва ташқаридаги қоронғиликни кўриб турибди-ю, хаёли бошқа томонда бўлгани учун буни сезмаяпти. Ҳозир унинг юраги тун қоронғисидек қоронғи. Орадан хийла вақт ўтди, узун иягини кафтига қўйиб, катта-катта кўзлари билан деразага тикилганча, тирсақлари тагидаги қорозни ҳам унутиб қимирламай ўтирганида, кўчадан аллакимнинг чақирган овозини эшитди, қулоқлари тагида занг урилгандай бўлди, бошини кўтариб қулоқ солди, жимжитлик... Фақат унга шундай туюлди.

VII

Кеч кириб, кolkоз қишлоғига жимжитлик чўкди. Йўқ, бундай дейиш катто бўлур, қишлоқ ташқи кўринишда жимигани билан унинг ҳаёт томирлари кундузгидек зарб билан уриб турибди. Урта мактабнинг ҳамма синфлари ёруғ, бугун кечки мактабда машғулот бўлмаса ҳам йигит-қизлар билан гавжум. Правление жойлашган бинодаги хоналарнинг бирида ғовурғувур. Вухгалтер хонасининг ёнидаги қироатхона деразасидан аллакимнинг деворга осиблиқ харитага узун калтакни чўзиб, алланимани кўрсатаётган соя-

си ташқарига тушиб турибди. Бу ерда колхоз коммунистлари навбатдаги сиёсий ўқиш машғулотида банд. Қизил чойхонадан радиода берилаётган концерт ва аҳён-аҳёнда беш-олти кишининг кулги товушлари эшик очилганда гул этиб урилган буғ аралаш ташқарига чиқиб қолади.

Ҳаво очиқ. Биноларнинг томларидаги печка трубаларидан, мўрилардан чиқаётган қуюқ тутун қишлоқ осмонини қопламоқчи бўлгандай чарақлаб турган юлдузларни хиралаштириб кўрсатади. Изғирин баданини ачитади. Арава гилдираклари, отларнинг тўёқлари изида тўпланиб қолган сувларнинг юзи музлаган. Тинч кўчада пиёзнинг пўстидек юпқа музларнинг ёрилгандаги овози ҳам қулоққа чалинади. Бундай пайтларда узоқдан паровознинг ҳайқириги ҳам, поезднинг гурсиллаб кетаётгани ҳам бемалол эшитилиб турарди.

Лекция тугаб, правление биносининг коридори одамлар билан тўлди. Бирпасда кичик коридорни папирос ва махорка тутунлари қоплади. Қироатхонадан ҳаммадан кейин чиқиб келган Тошпўлатов, Акрамов билан алланима ҳақида сўзлашиб, тўғри партия ташкилоти секретарининг кабинети — коридорнинг нариги бурчагидаги хонага кириб кетишди.

Тошпўлатов устига қизил алвон тўшалган узун стол устидаги лампани ёқди. Ён ва кўкрак чўнтақлари, ёқасининг раҳи, енгининг учига сариқ клеёнкадан мағиз қилинган фуфайкасини ечиб қозиққа илди, чўнтагидан папирос ва гугуртни олиб, столнинг тўрига бориб ўтирди. Стол ёнида, анча ёшларга бориб қолган, соқол-мўйловларини доим қирдириб юрганидан ёшроқ кўринувчи Акрамов абажурнинг ипак шокиласини панжалари билан тараб, папирос тутатаётган Тошпўлатовга қаради.

— Яхши лекция бўлди-да. Ўзи ҳам роса тайёрланган кўринади, бирон марта дафтарига қарамади-я.

— Ҳа, лекцияни жуда жонли ўтказди,— деди Тошпўлатов ва бармоқлари орасига папирос қистирилган чап қўлини юзига қўйганича бир оз ўйланиб қолди. Столга тирсақлари билан тираниб ўтирганганда, бўйи худди стул билан баравардек кўринарди. Чироқ ёруғида сергўшт юзлари, пешанаси ялтираб кетди. У ҳозир, раиснинг лекциясидан гап очиб қолганидан

хурсанд бўлди. Айтмоқчи бўлган сўзини бошлаб юбориш учун қулай пайт топилган эди.

— Шундай, Исмоилжон ака, танқид ва ўз-ўзини танқид ҳақида лектор жуда қизиқ мисолларни келтирди. Аммо бизнинг колхоз раҳбарларини мисолга олганда бормиди...

Раис тушуна олмади.

— Нима бўларди?

— Ишимиздаги камчиликларимизни пайқаб олардик демоқчиман-да.

Акрамов яна ҳайрон бўлди. Ҳар қандай ишнинг ҳам саранжом-саришта, пишиқ қилинишини кўзлайдиган, бир масаланинг маъзини чақмагунча ўз фикрини айтмайдиган тадбирли бу одам нима учундир ўзини ғалати ҳис қила бошлади, юраги таталаб, алланарса кўнглига ғашлик солаётганга ўхшади, ўрнашиброқ ўтирмоқчи бўлганида стул ғижирлаб, яна асабига тегди, ўнғайсизланиш авжига минди. Аммо Тошпўлатовнинг сўзига тушуна олмаганига иқрор бўлишни эп кўрмади. Лекция бошланмасдан илгариеқ Тошпўлатовнинг «Бир масала бор, шу бугун албатта ҳал қилиб олайлик» деган гапининг тагига энди етди. «Бу ўшанинг муқаддимаси бўлса керак» деб кўнглидан ўтказди.

Улуғ Ватан урушидан кейин армия сафидан қайтиб келган Тошпўлатов колхозда бригада бошлиғи бўлиб ишлади. Орадан сал ўтмай уни партия ташкилотининг секретари қилиб сайлашди. Акрамов ўшанда Тошпўлатовнинг елкасига қўлини ташлаб: «Бир чеккаси фронтовиксиз, ука, оғирликларни кўриб, бардош бергансиз, бир ёқадан бош чиқариб ишласак...» деди. Партия ишида унча тажрибага эга бўлмаган Тошпўлатов: «Ўзингиз ёрдам берасиз-да» деди-ю, эплай олармиканман, деб ўйланиб қолди. Авваллари бир оз қийналди, тез-тез райкомга бориб турди, кейинчалик ишни анча йўлга қўйди. Правлениеда ҳам, партия ташкилотида ҳам колхозчиларнинг ўзлари унга кўмаклаша бошладилар. Бу нарса Тошпўлатовнинг ишга бўлган муҳаббатини тагин ҳам ошириб юборди. Омма билан бамаслаҳат иш кўришнинг нақадар зўр куч эканлигини ўша кезлардаёқ тушуниб олган эди. Орадан анча вақт ўтди. Тошпўлатов ўқишга жўнади. Икки йил мобайнида бир ойгина қишлоқ-

қа келиб турганини айтмаганда, колхоз ишлаб чиқаришидан анча узоқлашиб қолди. Ҳақиқат тугаб, янги куч ва билим билан қайтиб келар экан, ўз колхозининг йириклашиб, анча илгарилаб кетгани, унга худди ўн йилча бу ерларда бўлмагандай туюлди. Бу сафар уни қурилиш бригадасининг бошлиғи қилиб тайинлашди. Электростанцияни битказиш, жамоат бинолари қуриш — бу ишга уддабурон, эпчил кишининг бошчилик қилишини талаб этарди. ГЭС қурилиб, ишга туширилган кезларда коммунистлар уни яна партия ташкилотига секретарь қилиб сайлашди. Мана, уч ойдан ошдики, Тошпўлатов фақат қурилиш ишларига эмас, колхоз ишлаб чиқаришининг ҳамма соҳаларига раҳбарлик қилмоқда. Бу даврда у чорвачилик фермаларида, яйловларда, галлачилик, боғдорчилик, пахтачилик бригадаларида бўлиб, бир қанча камчиликларни аниқлади, коммунистларнинг ёрдами билан уларни бартараф қилди. Аммо баъзи йирик камчиликлар ҳам борки, уларни аста-секин, бамаслаҳат ҳал қилиш талаб этиларди. Янги ер очини Тошпўлатов икки марта правлениега қўйди. Бироқ, Акрамов ҳосилот советининг раиси Рихсвой аканинг вазирларини рўқач қилиб, шу ерга ҳам бошқа экин эктирмоқчи. Тошпўлатов ҳамон ўз фикрида қаттиқ турибди.

— Исмоилжон ака, — оғир сўз бошлади Тошпўлатов, — агар уйга кириб олиб, эшик ва деразаларни маҳкамлаб, бир кун ўтирилса, уйнинг ҳавоси бузилади. Бу оддий ҳақиқат. Ана шунақанги пайтда деразани очиб юборилса, ичкарига янги ҳаво киради-ю, бир онда ҳамма ёқни тозалайди. Бунинг учун фақат деразанинг бир тавақасини очиш кифоя. Танқид деган нарса ҳам худди шунинг ўзгинаси. Ишдаги камчиликларни бартараф қилишда танқид ҳам ҳалиги деразадан кирган соф ҳаводек зарур. Биз бўлсак, танқид ва ўз-ўзини танқид асосида ишдаги камчиликларни йўқотиш ўрнига бир-биримизни юз-хотир қилиш йўлига ўтиб олдик.

Раис ялт этиб Тошпўлатовга қаради.

— Камчилигимиз бўлса, танқид ўз-ўзидан келиб чиқади, ахир планни сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам ошириб бажараётимиз-ку, тагин...

— Ана шу тагин нима керак, дейишимиз ёмон.

Исмоилжон ака, қайси бир ютуғимиз билан шундай дея оламиз. Янги ер очиш, ҳосилни яна оширишга нега аҳамият бермаймиз, ҳеч тушунолмаيمان. Қачон қараса планни бажараётганимиз билан ўзимизни юпатамиз. Эртани ўйламай яшаб бўладими? Агар биз шу бугунни ўйлар эканмиз ва бугунги ишимиз билан қаноатланиб қолар эканмиз, эртага ҳам худди шу бугунги иш такрорланаверади, на силжиш бўлади-ю, на ўзгариш.

Тошпўлатов бир нафас жим қолди. Раис унинг гапларига қулоқ солиб, бир қатор сабабларни келтирмоқчи эди-ю, лекин фойдаси йўқлигини биларди. «Ҳаммасини қилди-қилди ҳосилот қилди, мен хомкалла, ўшанинг айтгани-айтган деб юрсам-а. Эртани ўйламай бўлармишми? Тошпўлатов ҳақ. Ҳосилотга қўйиб берса... Кечаги гапи ҳам бетайин... Қачондан бери у, «мен» деб кўкрагига урадиган бўлиб қолди?...» Раис ҳозир Тошпўлатовнинг ана шу камчиликларни яккама-якка ўтиришда ўртага ташлаётганидан, ачиниб, куюниб гапираётганидан хурсанд эди. Гоҳо: «Райком партиядә яна бирон гап бўлганга ўхшайди» деб кўнглидан ўтказарди. Аммо ҳамма касал шундаки, раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда. Бу ҳақда Тошпўлатовга ҳам айтиб юборишни мўлжаллади, у бир нима демоқчи бўлиб турганида яна Тошпўлатов гап бошлаб қолди.

— Кечаги йигитлар нима бўлди?

— Қайси, янги келганларми?

— Ҳа, ўшалар.

— Ҳали менга учрашишган эди, ҳозирча тўртинчи бригадада ишлаб туришлар, дедим.

— Ана шу бизнинг катта камчилигимиз. Ўзимизку, шу масалани ҳал қилолмадик,— сизнинг қайсарлигингиз билан деёлмади у,— энди нима бўлди? Ё янги келганларнинг ҳам қулоғини Тошпўлатов бураб қўйганмикин?..

Тошпўлатовнинг пичинги Акрамовга оғир ботди, унга правление партия бюросида Тошпўлатовнинг янги ер очиш ҳақидаги гапларини эслатди, хижолат бўлди.

— Сиз йигитларнинг қулоғини эмас, Рихсивой ака менинг қулоғимни бураб қўйганга ўхшайди. Шунча тажрибага эга бўлган одамга сажда қилиб, мукка

тушибману унинг бир жойда тўхтаб қолаётганини ўйламабман. Гапнинг ўғил боласи шу. Энди тушундим.

Тошпўлатов Акрамовдаги бу ўзгаришни кўриб қайрон бўлди, «тушунибди» деб кўнглидан ўтказди-ю, унга сездирмади.

— Хўш, фикрингизча...

— Фикримча... бир бригада тузамиз, кузакда ҳайдалгани озлик қилар, ҳозирданоқ яна қўшимча ер ҳайдаш керак. Фақат бригадир танлашда маслаҳат билан иш кўрсак...

— Менинг режам ҳам шу эди. Янги келган йигитларга қўшилиб, Абдуғафур ота ҳам чиқмоқчи.

— Аа-а?.. Абдуғафур?!— кўзларини чақчайтирди раис,— ўзи шундай дедими?

— Ҳа, нега бунчалик ажабланингиз, ўша кузакдаёқ айтувди, кеча яна гапирди.

Кекса пахтакор, илғор звено бошлиғи Абдуғафур отанинг янги ерга чиқиш хоҳиши борлиги Акрамовни жуда таажжубда қолдирди. Унга ҳозир Тошпўлатов: «Ана шу-да, одамларни билмайсиз, юрагига қўл солиб кўрмайсиз, раис!» деб юбораётгандай бўлди.

«Абдуғафур ота ўзи чиқадими, кампирини нима қилади? Ё хотини ўгли билан шу ерда қолармикин-а? Ҳеч нарсага тушунолмаман», ўзича хуноб бўларди раис.

— Бу анча оғир,— сўзлай бошлади Тошпўлатов — шунинг учун эртага кенгайтирилган партия мажлиси чақириб, атрофлича муҳокама қилсак, балки яна янги таклифлар чиқиб қолар.

— Маъқул,— деди-ю, бир оз ўйланиб, гапира бошлади раис,— мен сизга айтсам, ука, ўзимиз ҳам анча ҳайбаракаллачи бўлиб қолибмиз. Шу топда сездим. Ахир, шунча вақтдан буён, ҳо раис, мана бу қадам ташлашинг ножўя, деб бугунгидек тийиб турсангиз бўлмасмиди? Бунчалик ўткир гапларингизга... эй, қойилман-е,— у хурсанд бўлганича, ўзини суянчиққа ташлаган эди, стул рижирлади. Бу сафарги рижирлашдан ҳузур қилгандай бўлди.

— Энди, курсни нима қилдик?— сўради Тошпўлатов.

Раис ўйланиб қолди:

— Мен курс тўғрисида тушунолмай турибман,

мактаб директори саводсизликни битириш курси дейди, ахир, колхозда саводсиз одамнинг ўзи йўқ-ку!

Тошпўлатов кулди.

— Тўғри, сиз хат ёзиш ё ўқишни билмаган киши йўқ демоқчисиз. Фақат шу кифоя қилмайди. Колхозчиларнинг кексасидан то ёшигача ҳаммасини, биринчи галда, агротехника билими билан таништиришимиз керак. Социалистик деҳқончилик шуни талаб қилади.

Раис стол устидаги газетани суриб қўйди-да:

— Ҳа, шундай демайсизми,— деб кулди.

— Агротехникадан лоақал бошланғич саводи бўлмаган деҳқонни саводсиз деса бўлади-да.

Тошпўлатов раис билан колхоздаги агротехника кабинетини кенгайтириш, мактаб ҳузурида курс учун махсус жой ажратиш режалари ҳақида узоқ суҳбатлашди. Тошпўлатов телефон қоқиб, мактаб директорини тополмагач, бу масалани эртадан қолдирмай узил-кесил ҳал қилиш ва шу ҳафта ичида ўқишни бошлаб юборишни мўлжал қилиб қўйди.

Тошпўлатов ўрнидан турди, стол устидаги қорозларни йиғиб, тортмага, аллақандай ҳужжатни сейфга солиб қулфлади.

Улар олдинма-кетин кабинетдан чиқишар экан, Муҳиддинга дуч келишди.

VIII

Тошпўлатов шу кунларда тез-тез район марказига қатнайдиган бўлиб қолганди. Келтирилаётган қурилиш материаллари, ускуна-ашёлардан колхозга тегишлигини ажратиб олиб, жўнатишнинг ўзи кўп вақтини олар, станцияда қолиб кетарди. Бундай пайтларда албатта райкомга кирмай ўтолмасди. Келаётганларни кутиб олиш, жойлаштириш юзасидан бўлиб турадиган йиғилишларда иштирок этар, йўл-йўриқлар оларди. Бир у эмас, райондаги барча колхоз, совхоз раҳбарларининг зарур ва асосий ишига айланганди бу. Район маркази ҳам, темир йўл станцияси ҳам бунчалик гавжумликни умрида биринчи кўриб туриши, эшелон келмаган кун йўқ. Бирида кўч-кўронлари, мол-рўзгорларини ортган комсомол йигит-

қизлар бўлса, кетма-кет турли юк, қурилиш матери-
аллари ортилган эшелон етиб келарди.

Район ташкилотларининг раҳбарлари ҳам, ходим-
лари ҳам кўпинча кечалари қолиб ишлашар, махсус
ташкил этилган штабда эса тонготаргача ҳаёт қай-
нарди. Республиканинг барча областлари, районлари-
дан кетма-кет телефон қилишар, хатлар келиб турар-
ди. Мирзачўлни ўзлаштириш учун бошланган комсо-
мол-ёшлар ҳаракати чинакам умумхалқ ишига айла-
ниб кетган эди. Буни район партия комитетига кела-
ётган сон-саноқсиз аризалардан, хатлардан, хатлар
бўлганда ҳам ҳар бирида совет кишиларининг ватан-
парварлик ҳис-туйғулари тўлиб-тошган, қалбларни
қувончларга тўлдирадиган, ўқиганинда ҳаяжонга
соладиган хатлар эди. Иттифоқимизнинг турли ша-
ҳар, районларидан, йирик саноат корхоналари, қу-
рилишлардан келаётган бундай хатлар штаб тузил-
ганидан беҳабар бўлганлари учундир, тўппа-тўғри
район партия комитетига деб номланарди. Тошпўла-
тов ҳар гал райкомга кирганида шундай хатларни
ўқир ёки мазмунини эшитар экан, беихтиёр ўзининг
фронтдаги жанговар ҳаётини, бутун мамлакатнинг
турли шаҳарларидан келиб жанг қилган турли мил-
лат кишилари бўлган дўстларини кўз олдига келти-
рар ва бу ерда ҳозир содир бўлаётган воқеаларни
ҳам минг километрлаб чўзилиб кетган фронтга, фа-
қат тинч меҳнат фронтида, элни, юртни бойитиш учун
бошланган жанг фронтига таққосларди.

Тошпўлатов райком биносига кириб бораркан,
узун йўлакда пропаганда бўлимининг инструктори-
га дуч келди. Сўрашиб, ўтиб кетмоқчи бўлувди,
инструктор уни кабинетига бошлаб кирди. Столи ус-
тида турган бир даста хатлардан бирини олиб унга
тутқазди.

— Шошиб турибман, ўқиб кўринг, кейин гапла-
шамиз, мен ҳозир келаман,— деди-да, чиқиб кетди.

«Азизлар!— деб бошланарди хат,— юртимизнинг
узоқ бир чеккаси — Мирзачўлни ўзлаштириш учун
бошланган умумхалқ ҳаракатини биз ҳам эшитдик.
Уша ерда тутинган эгачим Хосиятхон қизи билан
яшайди,— Тошпўлатов хатнинг давомини ўқиёлмай
тўхтаб қолди. Аъзойи бадани жимирлаб кетди. Кўз

олди хиралашиб, бир нафас ўзини жанг майдонида, еру кўкни буруқсаган аланга қоплаган, снарядларнинг визиллаши портлаш овозларига қўшилиб, қулоқни қоматга келтирган ва ана шу даҳшат орасида Камолиддиннинг кўкрагидан оқаётган қон, термилиб турган кўзларини кўрди. Хосият холадан — аслида мана шу хатни ёзаётган меҳрибон аёлдан деса бўлади — биринчи марта қандай эшитган бўлса шундайлигича тасаввур этиб юрган ҳолат кўз олдига келди. Уй суриб кетди. Бир неча дақиқа деразага тикилиб турди-да, фикр-хаёли ўзгариб, назарида ҳозир Камолиддиннинг қайнанасидан келган хатни ўқияпти-ю, энди хат давомида Серафима хола куёвининг ишларидан ёзадигандай бўлиб туюлди, оҳиста, аммо ҳаяжонини босолмай ўқишда давом этди, — биз у билан қуда бўлгучи эдик. Жувонмарг уруш ниятимизни барбод этди. Хосиятхон ҳозир колхоз боғчасида ишлайди, танирсизлар. Биз у билан хат олишиб турамиз, Мирзачўл ҳақида бўлгуси куёвимиз раҳматли Камолиддин кўп нарсани гапириб берганди. Доҳиймиз Лениннинг назари тушган ва Совет ҳокимиятининг дастлабки йилидаёқ шу ерларни ўзлаштириш ҳақидаги қарорга имзо чекканларигача айтиб бергани ҳали-ҳали эсимда. Кейинчалик эгачим Хосиятхондан ҳам эшитгандим. Ёзаман десам айланай, гап кўп. Ишлик одамларсиз, вақтларингизни олмай. Эгачисингил тутунганмиз, қуда бўлганимиз тарихи узоқ, насиб қилиб дийдор кўришсак, қизиқсанглар айтиб берарман. Гапимнинг хулосаси шуки, қизим ҳам, куёвим ҳам бир неча кундан буён ўйлаб-ўйлаб Мирзачўлга бориш, унй ўзлаштиришга ҳисса қўшишга қарор қилишди. Аввалига мен ёшлар шунчаки бир ҳавас қилиб боришмоқчи, ўша ерларни кўришга қизиқшаётибди деб ўйлаб ортиқча парво қилмаган эдим. Кейин билсам, уларнинг азму қарори бошқача экан. Кеча, иккови Камолиддиннинг қабрини зиёрат қилишибди. Уша ерда, фронтчи дўстларининг қабри тепасида туриб, «Бизнинг она тупроғимизни, Льговни фашист газандаларидан озод қилишда тўккан қонинг, фидо қилган ёш жонинг ҳаққи ҳурмати учун ҳам биз сенинг киндик қонинг тўкилган юртингга бориб, сен дастлабки ҳосилини олган, нишонасини бизга кўрсатган пахтазорингни тагин ҳам кенгайтиришда

Ўз хиссамизни қўшишни дўстлик, қардошлик бурчимиз деб биламиз. Чўлни ўзлаштираётган ёр-дўстларинг, пахтакор ҳамкасларинг сафида сенинг ўрнинг-да биз иккаламиз турамиз ва ҳарбийча қилиб айтганда, сенинг номинг тилга олинганда, «Қамолиддин ўрнида Қамолиддинлар!» деб жавоб берамиз. Биз, Мирзачўлга кетяпмиз, хайр, жанговар дўстимиз. Тинч ухла» деб, аҳду паймон қилишибди. Кўчадан иккови ҳам хомуш қайтишганини кўриб, юрагим орақамга тортиб кетган эди. Хийла вақтгача қизим ҳам, куёвим ҳам бир огиз гап айтишолмади. Анчадан кейин ўзини босиб олиб, куёвим гапириб берувди, эшитиб туриб, ўзимни тутиб ололмадим. Қамолиддин кўз олдимга келди, нафасининг охирги дақиқасигача қўлини менга чўзиб, илтижо билан термилганларигача ҳозир кўриб тургандай бўлдим. Шундай фарзанд, содиқ, вафоли қиз тарбиялаб етиштирганимдан, куёвим ҳам муносиб йигит эканлигидан оламга сизмай кетдим. Ҳеч гап айтолмадим, йиғлаб юбордим. Оналар шунақа бўлади, фарзандларининг фақат доғигамас, асил инсон бўлиб етишганларини кўрганда ҳам йиғлайди, бу йиғи уларнинг мамнунлигидан тирқираб чиқади. Яхшиям, дейман ўзимга, дастлаб Мирзачўлга борамиз дейишганида, уларнинг қилигидан кулмаганим. Шундай қилганимда борми, бечораларнинг қалбларини чил-чил синдирарканману, кўнгилларини вайрон қилиб юборарканман-да. Эй худо, адаштирмаганингга шукр, дейман, ўтириб. Айланайлар, қариллик, эзмалик бўларкан, тагин ўз дардимга тушиб кетдим. Қизим билан куёвимга ёздирмай ўзим ёзаётганимнинг боиси шуки, бир чеккаси тагин болалик қилиб, бирон жойини тушириб қолдиришмасин деб кўнглим тинчимайди. Оналар ҳамиша шу, болаларининг ўзи ота-она бўлса, ақли расо, дидли бўлса ҳамки, билиб-кўриб туриб, гўдаклик қилиб қўйишмасин, дея хавотирда бўлавераркан. Бир чеккаси бу бўлса, иккиламчиси булар ҳайё-ҳув деб учиб кетишса, қариган чоғимда мен бу ерда нима қилдим, дейман. Бўлмасам, уруш вайроналаридан кейин уйимизни янгидан тиклаб олувдик. Ҳавас қилса қилгудек ҳовли, иморат. Урмоннинг этақкинаси, дарёнинг ёқасида, ёз ойлари курортдек жой, Шуям кўзимга кўринмай қолди. Она деган болалари билан-да, худо берса не-

варали бўлсам, бағримда эркалаб катта қилсам, дейман. Яна, бунинг устига, бир кўргандаёқ Камолиддиндек юрагимга чўғ солган эгачим билан бирга бўлсам дейман. Шуларни ҳисобга олиб, айланайлар менга ҳам қизим, кувим билан бирга боришга ижозат берсангизлар, ўла-ўлгунча дуо қилардим. Жудаям мункиллаб қолган, деб ўйламанглар. Ҳали белимда қувват, билакларимда куч кўп, баҳоли қудрат бирон юмушга яраб қоларман. Фақат битта ташвишим, оловдек иссиқ дейишади у ерларни. Тоқат қила олармиканман. Шунисини ўйлайман. Қарилик ўлсин, тағин ўз дардимни ўйлаяпман-а. Чидайман, ташвиш қилманглар. Одам бўлади-ю, чидамайдими. Эгачим бардош берган иссиққа наҳотки, мен бардош беролмасам. Борганим борган. Фақат шаҳдимни қайтарманглар, айланайлар. Ҳа, айтгандай, жой-пой деб ташвиш тортманглар. Минг-минглаб одамлар келаётган экан. Уларни жойлашнинг ўзи бўлмайди. Буни яхши биларман. Қаёқдан дейсизларми? Ана, кўрдингизми, тағин эзмалик қилмасам бўлмайди. Чолим раҳматли Днепро ГЭС деган катта станцияни қуришда қатнашган. Эшитганмидинглар шунақа қурилишни? Ушанда десанглар, мени ташлаб ўзи кетди. Ёш эмасманми, аввалига қурилиш нималигига тушунмай, битта бошқасига андаргоҳ бўлган деб ўйладиму хат ҳам, телеграмма ҳам юбормай, шартта ўзим бордим. Қарасам, вой, вой, худо ўзи кечирсин, ёшлигимга бориб, орқаворотдан эримни айблаб, гуноҳга ботган эканман. Бечора, ертўлада, ўртоқлари билан бирга яшаркан. Аёллар ҳам кўп экану, аммо чолим унақа эркалардан эмасди. Шу-шу менам қолиб кетдим. Насибам қўшилган экан, бир йилдан ортиқ ертўлада яшадик, кейинчалик расмана уйга кўчиб ўтгандик. Ўша ерда тўнғич ўғил кўрувдим. Қисқаси, айланайлар, жойнинг ташвишини қилманглар. Агар жуда иложи бўлмаса, эгачим билан бирга яшайверамиз. Ўзиям, қайта-қайта меҳмонга, бир-икки ой туриб келишга чақирарди. Ҳозирча бу ҳақда унга хабар қилганимча йўқ. Уни танисанглар, айтмай тура турунглар. Сизлардан бир жавоб бўлгандан кейин ўзим ёзарман.

Райкомдаги ўғил-қизларим! Бир қариянинг илтимосини, йўғ-э, икки комсомолнинг, бир қари комсомолнинг илтимосини тушуниб, рухсат жавоби берса-

ларинг. Хайр. Ҳаммаларингизга сихат-саломатлик тилаб қоламиз.

Серафима Семёновна».

Тошпўлатов хатни конвертга жойлади-ю, ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Танишларга дуч келар, саломларига бош ирғаб жавоб бериб борарди, юзларига қарамасди ҳам. Қаёққа кетаётибди, райкомга нима иш билан кирувди, кимга учрашиши лозим, буларни ўйламас, фикр-хаёли хатда эди. Аниқроғи, ҳамқишлоғи Камолиддин хоки ётган Льговда, унга меҳрибон оналик қилган, қайнана бўлмоқчи бўлган онахонда, насиб қилмаган қаллиғи Викторияда эди. Хаёллари чувалашиб кетар, жанг билан босиб ўтган Курск ўрмонлари, Льгов ерларини кўз олдига келтирарди-ю, шу шаҳаринг қаерида Камолиддин дафн этилганини тополмасди. Уруш урушлигини қиладида. Дўсти жанг қилган ерларда ўзи ҳам бўлган. Аммо шу вақтгача, бир неча бор Хосият хола айтиб, тушунтириб берган бўлишига қарамай, қайси жойлигини аниқлаб ололмасди. Ҳозир, мана бу хатдан кейин яна миясини қотириб, шуни ўйлар, ўйлаб-ўйлаб яна чалғиб кетарди, нотаниш ўрмонда адашиб қолганга ўхшарди.

Шу алфозда станциягача чиқди. Ўткинчи пассажир поёзи эндигина тўхтаган, станцияни одам босган, нариги бетга ўтиш учун узун составнинг оёғидан айланиш керак эди. Бейхтиёр шу ерда тўхтаб қолди. Станцияда у-бу харид қилиб, шошиб юрган йўловчилар ҳам, молларини мақтаётган аёллар ҳам, бири бирини чақириб, қувлашиб юрган, хандон отиб кулаётган қизлар, йигитлар ҳам эътиборини тортмас, қулоғига ҳеч нарса кирмасди. Бир-икки одамга тургиниб кетганидан ўзини чеккага олди, газета будкаси ёнига бориб турди. Тўғридаги вагонга тикилганча қолди. Тикилиб турди-ю, қизиқ бир ҳолатнинг шоҳиди бўлди-қолди: деразаси ёпиқ тўғридаги купеда дастлаб кўзи тушганида ҳарбий кийимдаги йигит билан бир қиз бир-бирига тикилиб туришарди. Балки гаплашаётгандир, бунисини билиб бўлмасди. Бирпасда қиз ўзини йигитнинг бағрига ташлади. Йўқ, ундаймасдир, Тошпўлатов англолмай, кўролмай қолди. Қиз ўзини ташладими ё йигит уни бағрига тортдими, ҳар

қалай мана ҳозир иккови бир-бирига шундай ёпишиб олган эдики, назарида ҳеч қандай куч буларни ажратиб ололмасди. «Йўқ. Ажратар экан,— деди ўзига ўзи деразадан кўзини узмай Тошпўлатов,— Камолидинни қаллиғидан ким ажратди? Уруш. Биргина уними, неча минг-минглаб азаматларимиз севганига етишолмай ҳалок бўлди...» Тошпўлатов фронтдан қайтганидан буён, қачон урушни, унинг қурбонларини эсласа аъзойи баданида титроқ турарди. Ҳозиргача бирон марта бунини бировга сездирмаган, врачларга ҳам айтмаган. «Вақт ўтиши билан унут бўлиб кетар, бу ҳаммаси асабдан» дея ўзини-ўзи босиб юрарди. Хатдан кейинги мана бу купедаги ҳолат яна асабини қўзғатди. Қизиқ, йигит-қиз ҳамон қучоқлашиб туришар, фақат иккита бош гоҳ бири у ёнга, гоҳ бири бу ёнга тушарди. Тошпўлатов тикилиб туриб, биров чақиргандек, чўчиб тушди, ёни-берига қараб олди. Кимдир унга: «Уят эмасми, ўртоқ Тошпўлатов, шу қарашингиз» дегандай бўлди. Ҳа, ўнг томонида бир қиз турарди. Югуриб келганга ўхшайди, нафаси оғзига тикилиб, гапиролмасди.

— Ўртоқ, ўртоқ Тошпўлатов...

— Хўш, хўш, синглим, тинчликми?

— Тинчлик,— деёлди қиз ва ўз ҳолидан ўзи кулиб юборди,— кечиринг, чошиб келганимга шунақа бўлдим. Хатни беринг. Рўзибой акам юбордилар.

Тошпўлатов конверт қўлида эканлигини энди пайқади.

— Ие, ие, олиб келаверибман-да.

— Ҳали дафтардан ўтқазганим йўқ. Иннайкейин, жавоб ёзишимиз керак.

— Тўғри, тўғри, мени кечиринг. Шошманг, ўзим бораман, Рўзибойда гапларим бор эди.

— Вой, Рўзибой акам менга тайинладилар-да, ўзлари бюрога кириб кетдилар.

— Шундай денг. Хўп, хўп майли. Анча хижолатли иш бўлибди-да, хаёлимни қаранг-а.

— Хафа бўлганлари йўқ. Фақат хатлар йўқолмасин, жавобсиз қолдирмайлик дейдилар-да. Айниқса, редакциядагилар одамни кўп чалғитишади. Титкилаб ўтиришади-да, кераклигини олиб, вақтида қайтаришмайди. Билишмайдики, ҳар бир хатнинг замирида бир ёки бир неча одамнинг тақдири ётганини...

Тошпўлатовга қизнинг лабларини чўччайтириб, хатларнинг аҳамияти ҳақида кимнингдир айтганини такрорлаётгани, масъулиятни сезиб, астойдил ачиниб гапираётгани ёқиб тушди. Бу орада поезд қўзғалди. Қизнинг сезиб қолишидан чўчиб, Тошпўлатов вагон деразасига қаролмади.

— Бюрога кириб кетди, денг-а. Хўп, хўп, менга қаранг, синглим, хатларни чиндан ҳам эҳтиёт қилиш керак. Аммо мен сизни танимасдан, қўлингизга берсам, бу ёғи қандай бўлади? — ҳазил қилди Тошпўлатов.

— Вой, мен райком комсомолда ишлайман. Уша ердан райком партияга юборишган. Исмин Зулфия, Рўзибой акамга хатларни рўйхатга олиб, жавобларини текшириб туришда ёрдам беряпман. Рост, менга ишонаверинг?

— Ишондим, Зулфия синглим, ишонаман. Ҳазиллашдим-да, мана,— дея қўлидаги конвертни унга тутқазди,— Рўзибой акангизга айтиб қўйинг, эртага олдига келаман.

— Хўп бўлади. Хайр!

Тошпўлатов қизнинг орқасидан қараб турди-да, соатига кўз ташлади. Райком партияга нима учун киргани, кимга учрашмоқчи эканлиги энди эсига тушди. Бюро бошланганини эшитиб, қайтиб бормади, тўғри бозор томонга ўтди. Чойхона олдида колхоз машинасини ҳам, ўша ёққа борадиган бошқа машинани ҳам учратмади. Чойхонага кириб, чой чақирди.

— Келинг, келинг, ўртоқ Тошпўлатов,— дея чойнак-пиёла билан нон, қанд солинган патнисни унинг олдига қўйди самоварчи ва чаққонлик билан чордана қуриб, чойни қайтара бошлади,— камнамосиз, бундоқ кирай ҳам демайсиз?

— Иш кўп, Полвон ака, қалай, ўзингиз бардам-мисиз?

— Шукр, минг қатла шукр, ука, мана бу келаётган ёшларни кўриб, яшариб кетдим-эй. Буни қаранг-а. Вой-бўй. Бугун юрт кўчиб келаётибдими, дейман-а?

— Ҳа, мамлакатнинг ҳамма еридан одамлар келишаётибди.

— Қаранг-а. Гоҳи гоҳида тушимми-ўнгимми деб қўяман. Ишимиз шу-да ука. Одам қанча кўп бўлса, шунча яйрайман, чарчашниям билмайман, қани, нон-

га қаранг. Куласиз-да. Чойхўрлар кўп бўлишини ўйлаб айтаётганим йўқ, бу гапларни. Мана бу чўлни ўйлаётиман. Келаётганлар шунақанги азаматларки, тоғни урса талқон қиладиганлар-а, бари. Илгари бозор кунларигина чойхона гавжум бўларди. Ҳозир, куну тун одам, қўл-қўлга тегмайди. Яна бунинг устига ўйин-кулгиларини айтмайсизми? Шу ернинг ўзида ашула қилиб, ўйинга тушишади-я, олов, олов,— шундай дея чойхоначи кулиб юборди, пиёладаги чойдан бир хўплаб, гапида давом этди,— тунови куни анави каравотда бирам ашула қилишди денг, яқинроқ бориб, маҳлиё бўлиб қолибман. Ашула тугаши билан «барака топинглар, кам бўлмаглар» деганимни биламан, гурр этиб кулиб юборишди. Билсам, ашулага маст бўлиб турганимда, бошқа тўдада ўтирганлар чой буюришибди. Пайқамабман. Омон бўлгурлар менинг кайфимни бузмай деб, ўзлари дамлаб ичишаверибди. Ана шунақа хангамалар, ука. Зерикиш ҳам барҳам берган, чарчашга ҳам вақт йўқ. Ҳў, лаббай, ҳо-зир,— самоварчи ўрнидан туриб, нариги каравотдагилар ёнига югурди.

Тошпўлатов чойдан хўплаб, самоварчининг ҳаракатларини кузатаркан, «Полвон акаки шунчали ғайратга кириб кетибдими, Абдуғафур отанинг «ёшлар билан бирга ишламоқчиман» деган гапига ажабланмаса ҳам бўлади» дея кўнглидан ўтказди ва фикрхаёли яна хатга кўчди. Қандай олижаноб одамларимиз бор-а. Бу, шунчаки бир ердан иккинчи ерга бориб ишлаш деган гап эмас. Асил инсонийлик, совет кишиларига хос бўлган меҳр-оқибат бу. Биз, дўстлик ҳақида кўп гапирамузу, мана шунақанги ҳаётий, турмушимизда бўлиб турган воқеаларни оммага тунгунтириб, кўрсатиб беришни ўрнига қўёлмаймиз. Айниқса, биз партия ходимларининг, коммунистларнинг энг биринчи галдаги вазифамиз бўлиши керак. Ахир, шу дўстлик бўлмаганида, бу ҳис-туйғулар қонқонимизга, жон-жонимизга, онгимизга сингиб кетмаганида, Улуғ Ватан урушида ғолиб чиқа олармидик? Ўзим кўрдим, турли миллат кишилари билан ҳамнафас, ҳамтовоқ, ҳамдард, қуролдош бўлдим. Шу дўстликнинг асил маъноси, моҳияти, куч-қудрати ҳақида колхозчилар орасида суҳбат ўтказишим, ҳаётий далиллар, кўрган одамларим, жанговар эпизодларни ай-

тиб беришим лозиммиди? Лозим тугул зарур эди. Минг марта зарур! Бу шахсан менинг камчилигим. Мана бу Серафима холадан келган хат-чи? Биров уларга таклифнома юборгани, уларни чақиргани йўқ. Хосият хола ҳам меҳмонга таклиф қиларкан холос. Ўзлари газетадан ўқишипти-ю, жанговар дўстларининг ҳаққи ҳурмати деб, отилиб чиқишибди. Наинки ёшлар, кампирнинг ўзи ҳам отланяпти. Бундай одамларнинг жасорати олдида, қўлимизни кўксимизга қўйиб, таъзим қилсак арзийди. Уларни энг азиз меҳмонлардек кутиб олишимиз керак. Камолиддин!— Ўйланиб қолди Тошпўлатов,— шошма, шошма, партком. Ўз қишлоғинг, ўз колхозингдан чиққан, қаҳрамонона жанг қилган азамат йигитнинг хотирасини ўйлаб кўрдингми? Яна бунинг устига тенгқуринг, дўстинг эди-ку,— Тошпўлатов шуни ўйлаб, пешонасига бир туширганини ўзи ҳам пайқамай қолди,— Эҳ, калла. Ахир бу биринчи галда қилишимиз керак бўлган иш эди-ку. Ҳаммадан аввал, ҳар жиҳатдан қараганда ҳам — одамийлик деймизми, хизмат вазифасиданми, ҳамқишлоқ, ўртоқ деймизми, ҳамма жиҳатдан ҳам мен бошлаб беришим керак эди. Эҳ, ақл қаёққа кетди ўзи, энди эсимга тушдим. Тағин мен сиёсий раҳбарман, одамларни тарбиялаш ишига жавобгарман-а. Янглишмасам, қайси бир сафар Хосият хола, «Льговдан, мактаб болаларидан хат келди, сурат сўрашибди» деган эди-я. Бундан чиқди, мактаб болалари Камолиддиннинг ҳаёти билан қизиқиб, унинг хотирасига бағишланган бир нимани мўлжаллашган. Бизчи?..— Тошпўлатов ҳозир жуда катта, кечириб бўлмайдиган хато қилиб қўйганини, бу хато учун партия ташкилоти олдида ҳам, ҳамқишлоқлари, колхозчилар олдида ҳам, марҳумнинг руҳи, унинг нуроний онаси олдида ҳам ўзини гуноҳкор деб биларди. Чуқур хаёлга толди. Ич-ичидан ўзини койирди,— иш дебмиз, янги ер очиш дебмизу, мана бу томонларини ўйламабмиз-да, а? Сиёсий калтабинлик дейди буни Тошпўлатов!— деди у афсусланиб.

— Қалай, яна бир дамлаб берайми?— фикрини бўлди олдида келган Полвон ака,— бу дейман, ўртоқ Тошпўлатов,— самоварчи чойнакни қўлида ушлаганча станция томонни кўрсатди,— шунча келаётган ёғоч, тахта, шиферлар қаёққа ишлатилади. Иморат қуриладими?

— Бўлмасам-чи, ҳали булар учқуни. Ана энди кўрасиз келишини.

— Ёпирай,— ёқасини ушлади самоварчи,— бундан чиқди, каттакон шаҳарга айланиб кетаркан-да, а?

— Шундай бўлади.

— Кўрайлик, ишқилиб, қариганда бўлса ҳам кўрайлик. Қачонгача чўлликмиз деб юрамиз. Фалон шаҳарликмиз ёки ҳалигидай фалон водийданмиз, дейлик-да, а лаббай,— ўз гапи ўзига наша қилиб, кулакула самовар томонга кетди.

Ортиқча чойнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Полвон аканинг гаплари қўймади, кўнгли учун тагин бирон пиёла ичиб, қўзғалмоқчи бўлиб турганида, шофер кириб келди.

— Анча кутдингизми?— хижолат бўлиб сўради у.

— Зарари йўқ, қани, чойни ичинг, кейин турамиз.

Шофер тахта каравот лабига ўтирди. Қаерда бўлгани, нималарни ундириб, нималар қилганини гапиргани Тошпўлатовнинг қулоғига кирмасди, бутун фикр-хаёли қишлоқда эди. Назарида колхоздагилар ҳаммаси ҳозир унинг миясига келган гапларни билишарди-ю, бориши билан ўртага олиб: «Нега шуларга қарамайсан, бош қўшмайсан!» деб дакки беришадигандай бўлиб туюларди.

У кеч ғира-ширасида қишлоққа кириб келди.

IX

Риза эшикдан ташқарига чиққанида, тонг энди ёришиб келаётган, қишлоқ кўчалари жимжит эди. Эрталабки совуқ бир оз жунжитгач, тўнига яхшироқ ўралиб олганича, колхоз отхонасига қараб тез юриб кетди.

Уйда ғовур-ғувур. Риза аравага кегиши билан ҳамма зарур нарса йиғила бошланди. Бешта кетмон, болта, катта бир қозон, бир ўрам арқон ва яна алланималар дарвоза ёнига чиқариб қўйилди. Йигитлар ҳозир уйда, ўз чамадонларини кавлаб, энг зарур нарсаларини ажратиш билан овора. Ҳаммадан олдин Муҳиддин йиғиштириб бўлди. Бир сидра ички кийим, совун, сочиқни ҳарбийча буюм халтасига солиб, эшик ёнига қўйди-да, ўртоқларини кузата бошлади.

У кўпроқ Аъзамни диққат билан кўздан кечирарди.

Уша куни кечқурунги суҳбатдан кейин Аъзам худди ўртоқларидан ажралиб, танҳо қолгандай бўлди. Улар ҳам Аъзамга ортиқча эътибор беришмасди. Буни Хосият холагача сизди. У, Аъзамга ўз фарзандига насиҳат қилгандай бир-икки гапириб ҳам кўрди. Аммо Аъзам гўё ҳеч нарса билмагандай Хосият холани чалғитди, бир марта унинг гапини бошқа томонга буриб, уйдан чиқиб ҳам кетди. Хосият хола бошини чайқаб, ҳайрон бўлганича қолаверди.

Аъзам ҳозир эринчоқлик билан, истар-истамас чамадонини титиб, алланималарни ажратарди. У, клёнкадан ясалган буюм сумкасини қўлига олди, унга жуда эҳтиётлик билан бир нечта ички кўйлак, иккита сочиқ, совун, хавфсиз устара, ойна, бир шиша атирни жойлади. Яна бир даста ҳар хил расмли откриткаларни ҳам солди. Чамадондан жуда бежирим тикилган, ҳали ер босиб, оҳори тўкилмаган туфлини қўлига олди-ю, нима учундир ўйланиб қолди.

Аъзамнинг бу ҳолатини Собир дарров пайқади. Турган жойидан гапирди:

— Ҳали ҳозирча лойгарчилик, бу туфлини далада кийиб бўладими?

Аъзам жавоб бермади. Дўстининг бу ҳолига ачиндими ё жаҳли чиққаниданми, Собир секин унинг ёнига келди, елкасига қўлини ташлаб, кўнгилчанлик билан яна сўради:

— Ахир зарур нарсаларни ола қолсанг нима қилади, оғайни, керак бўлганида қайтиб тушиш қочмайди-ку. Ҳаво юришиб кетсин, биз ҳам ёзлик кийимларни олиб чиқамиз. Мунча ўжар бўлмасанг.

Аъзам елкасини силкиб, Собирнинг қўлини тушариб юборди. Унинг юзига ҳам қарамай, туфлини сумкага жойлади. Буни кўриб турган Муҳиддин Собирга деди:

— Қўй, ишинг бўлмасин, истаган нарсасини олаверсин, атир ҳам керак, туфли ҳам...

— Атирнинг ҳам қанақасини дегин, катта шишадагисини оляптилар,— деб аралашди Солижон,— кошки эди кетмоннинг ҳам каттасини олсалар...

— Кучимга қараб оламан, тушундингми,— ковоғи солинганча жавоб қилди Аъзам.

— Бормай қўя қолсанг нима қилади, оғайни,— сўзида давом этди Солижон,— соғлигингга зарар бўлмасин тагин.

Бу гапларга Аъзамнинг тоқати чидамади:

— Сендан соғлигимни сўраётганим йўқ,— баланд ва титроқ овоз билан гапира бошлади у,— агар бормасам мени зўрлай олмайсанлар ҳам, тушундингми?

— Биз сени зўрлаётганимиз йўқ,— гапга аралашинга мажбур бўлди Муҳиддин,— лекин сен, истаганимни қиламан, деб қаттиқ янглишяпсан. Мен сенга айтдим. Яна қайтараман, истамасанг хоҳишинг, ариза ёзиб беру кетавер, ҳеч ким сени ушламайди. Аммо буни ҳозирнинг ўзида қил. Чўлга чиққандан кейин... У ерда бизга қочоқлар керак эмас!

Аъзам қип-қизариб кетди. Қўлини секин костюмининг чўнтагига олиб бориб, майда қилиб хат ёзилган қоғозни олди, Муҳиддинга узатди.

— Мана, аризам,— деди у,— фақат бу сен айтганингдек ёзилган эмас. Ўйлама, мени майна қилолмайсанлар.

Ҳамма ҳайрон қолди. Муҳиддин аризани ўқиб чиқди. Аъзам Муҳиддин айтгандек эмас, бошқачароқ ёзибди: уйда фақат ота-онаси қолганлиги ва яна аллақандай арзимас сабабларни кўрсатибди. Собир ва Солижон Муҳиддиннинг ёнига келиб, аризага қарай бошлашди.

— Жуда яхши,— деди Муҳиддин аризани буклай туриб,— усиз ишлайверамиз!

— Буниси қандоқ бўлди энди,— бирдан гапириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди Собир,— беш кишига мўлжаллаб ер ажратилган бўлса-да, тўрт киши ишласак?

— Ишлаймиз, барибир унинг фойдаси кам тегади,— яна тегажаклик қилди Солижон,— ўзи аслида Аъзам янглишиб дўппи кийиб юрибди-да...

— Албатта, қийин бўлади,— деди Муҳиддин,— қийин, аммо биз бу оғирликни енгишимиз керак. Колхоздан одам сўраймизми?.. Уят... Ўзимиз янги ер талаб қилсак-да, яна... Колхозчилар нима дейди?..

— Мени мажбур қилолмайсанлар,— зарда билан гапирди Аъзам.

— Бўлди, бўлди-е, кимлигингни энди билдим,— деди жиддий вазиятда Солижон ва қўлини силтаб,

бир қадам нарига силжиди. Аъзам яна бир нарса демоқчи бўлиб турганида эшикдан Ризанинг овози эшитилиб қолди.

— Тез бўлинглар-ў, қани, юкларни олиб чиқинглар!

Бир оздан кейин Риза ичкарига кирди, очиқ чамадон ёнида хомуш ўтирган Аъзамни кўриб, ҳайрон бўлди.

— Нега ҳалигача йиғиштирмадинг? Бўл тез, отни узоқ ушлаб турмайлик!

— Кетавер, мен сенлар билан бормайман,— тўнғиллади Аъзам.

Риза ўртоқларининг авзойидан ўзи йўқлигида ёрон гап бўлганини дарров пайқади. Ўраб қўйган буюмларини олиб, индамай ташқарига чиқди. Ҳамма нарса аравага ортиб бўлингач, йигитлар чамадонларини қолдириш учун Хосият холанинг уйига киришди.

Орадан бир оз ўтгач, йигитлар Хосият хола билан кўчага чиқишди. Солижоннинг қаймоқ пайровидаги аскиясидан Хосият хола ўз фарзандларини узоқ сафарга кузатаётган онадек уларни яхшилаб меҳмон қилганлиги сезилиб турарди. Уйда бир ўзи қолган Аъзам ўртоқларининг шўх кулгилари, Хосият хола билан хайрлашишларини эшитиб турса ҳам, унчалик эътибор бермади. Фақат Ризанинг овози борича «чу» деб отга қамчи бергани ва арава ғилдирагининг ғижирлагани баданини жимиллатиб юборди, юраги шув этди...

Мана, Хосият хола ҳам уйига кириб кетди, унинг эшиги шараф этиб ёпилди-ю, жимлик тушди. Кўча ҳам, уй ҳам жимжит. Аъзам танҳо ўзи ўтирибди...

У, очиқ чамадон ёнида, оғзи ёпилмаган сумканинг бандини ушлаганича хаёлга чўмган. Кўнгли жуда ғаш, қизиққонлик билан айтган бояги сўзлари, ўртоқларининг маслаҳатларини менсимаганлиги ҳозир ўзига ҳам қаттиқ таъсир қила бошлади. У бошқача ўйлаган эди, тамом бошқача бўлиб чиқди. «Ҳозир правлениега бораман... Хўш, Акрамовга нима дейман? У нима дейди?.. Тошпўлатов, Рихсивой, Юлдузхонлар-чи... Нега ўртоқларингдан қолдинг деса...» Аъзам сумкага бошини қўйиб, ўйга ботди. Узининг оғир аҳволда қолганини энди қаттиқ сеза бошлади.

Қандай қилиб бундай ҳолатга тушди? Уртоқлари уни қочоқ дейишди-я! Қанчалик даҳшат, қанчалик оғир буни эшитиш! Фронтда қочоқларни трибунал суд қилади. Аъзам ана шуларни кўнглидан ўтказиб турганида, аёл кишининг овозини эшитиб, бошини кўтарди.

— Қайтиб кетмоқчимисан?— Хосият хола шу гапни айтди-ю, ичкари кирмай остонада туриб қолди. Холанинг бу ҳолати Аъзамга батгарроқ таъсир қилди, худди у ҳам, ичкари кирмайман, сен билан гаплашишни истамайман, деяётгандай бўлди.

— Хўп, кетавер, билмадим, уйингга қайси юз билан кириб бораркансан? Ҳамқишлоқларингга нима деркансан? Уйлайсанми? Узинг талабгор бўлиб келмаганингда ҳам бир нави эди,— Хосият хола жим қолди.

Аъзам бошини қуйи солганича чурқ этмай, холанинг гапларини эшитди. Бу аёл, бегона йигитларга шунчалик меҳрибон бўлган она, Аъзамнинг қалбини ойнада кўргандек гапирарди. Аъзам ҳозир ўз онаси олдида гуноҳкор, оғир хижолатда қолгандек сезди ўзини. Хосият хола остонадан қадамини ташқарига ташлаб, қўли билан кўчани кўрсатди.

— Эсингни йир! Югур, уларга етиб ол!— Хосият холанинг шиддатли қўл силташи ва қаттиқ овози Аъзамни чўчитиб юборди, у ялт этиб эшик томонга қаради,— етиб ол! Уртоқларингдан узр сўра. Яхши ишлайман де!

Аъзамнинг ғовлаган миясига яшин урилиб, чақна-тиб юборди, мисоли. У чап қўли билан ушлаб турган чамадон қопқоғини беихтиёр ёпганича, сумкани ҳам унутиб, ирғиб ўрнидан турди, ҳеч нарса демай югуриб ўзини ташқарига олди. Эшик олдида турган, боя Солижон ўйинчоқ деб мазах қилган кетмонни олди-ю, улоқтириб ташлади. Тўғри, Хосият холанинг уйига кириб, девор ёнида турган кетмонни олганича кўчага чиқди.

Хосият хола уни кузатар экан, назарида, ҳозиргина қоп-қоронғи бўлган уйга чироқ ёққандай бўлди. Қалби оналик меҳри билан тўлди. Юраги эзилди.

— Аъзам, Аъзамжон,— қичқирди унинг кетидан чиқиб,— тўхта, болам...— Хосият хола қадамини тез-

лаштириб, унга етиб олди, — ма, сумкани ол, ҳамма кераклигини жойладим. Ана энди, югур, етиб ол, жон болам... — у анчагача шу ҳолатда туриб қолди, — зора шу билан кўникиб кетса...

Х

Эрта баҳор. Қуёшнинг тафти кеча ёғиб ўтган ёмғирнинг намини ердан суғуриб оларкан, билинар-билинимас, кўз илғамас буг кўтарилар, кетидан ер юзига упа сепилгандай ҳаммаёқ оқариб қоларди. Офтоб қиздирган сайин упа ҳам қалинлашиб, туз ҳолига келар, ҳаммаёқни шўрхок босиб кетарди. Мирзачўл ерларининг ўзига хос «пардоз-андози» деймизми, инжиқлиги ё «нози» деймизми, шундай. Унда-бунда эндигина кўкариб чиқаётган ям-яшил ўт-ўланлар оппоқ шўрхок ўртасида ажиб бир манзара касб этарди. Вундай пайтларда яшил кўкат қанчалик кўзни қувонтирса, шўрхок шунчалик таъбни хира қилар, бамисоли бири ҳаётга талпинса, иккинчиси уни бўғмоқчи бўларди. Мирзачўл ерларида табиатнинг асрлар бўйи давом этиб келаётган бу кураши инсон меҳнати, куч-қудрати, ақл идрокига муҳтож эди.

Чўлнинг қоқ тўшида — ҳа, бу жой атроф-теваракка қараганда анча кўкракдорлигидан унинг тўшидек кўзга ташланарди — ана шу ерда, бугун уч кундирки, тепасига шох-шабба ташланиб, омонатгина ёпилган чайла пайдо бўлди. Ҳаёт нафаси уфурди...

Чайланинг кунчиқар томонидан канал ўтган, бу тарафи — қишлоқ. Қишлоқ анча пастда, оралиги хийла узоқ бўлганидан, кўз илғамайди. Аммо бу ёқларга на йўл бору ва на сўқмоқ. Қишлоқдан чиқаверишда от-арава, баъзан машина излари шу томонга очилаётган йўлнинг нишонасидек кўринса ҳам, бари бир қишлоқ кўздан ғойиб бўлишидан олдин излар йўқолади, ана шундан кейин отликми, яёвми, аравадами, ё машинадами, хоҳлаган томонингизга бураверинг. Толенингизга текислик бўлса яхши, бўлмаса чўлдан ўп-каламанг. Хуллас, тўрт томони қибла, дейилгани сингари ҳаммаёқ бир хил манзарали бий дала.

— Асрлар бўйи бирон ерига ҳатто қоziқ қоқилмаган чўл ана шу чайлани кўриб ҳам севинаётгандир. Чўл деган номининг ўзгаришига катта умид боғла-

ётандир,— Муҳиддин биринчи кунни бепоён чўлга тикилиб туриб, Солижонга худди шу гапларни айтган эди. У Муҳиддинга кулиб қаради-ю, индамади. Зарб билан қоққан қозиги ярим метрча ерга кириб кетди.

Колхоз партия ташкилоти, правлениеси ана шу ерни экинзорга айлантириб, бу йил пахта экишга қарор қилди.

Бу ерда янги бригада ташкил этилиб, унга ишчан, ёш коммунист Комилжон Рисқиев бошлиқ қилиб тайинланди. Ун бир гектар ер Муҳиддин бошчилигидаги звенога ўлчаб берилди. Бу звено аъзолари чўлга биринчи бўлиб кўчиб чиқишди ва бутун мавсум бўйи шу ерда қолиб ишлашга қарор қилишди. Бунинг учун ҳозирчалик чайла қурилди.

Гимнастёркасининг елкаси тердан намиққан, енгларини шимариб олган Муҳиддин бўғзигача урилган кетмондаги нам тупроқни кўтариб марзага босди, кетмон орқаси билан устидан шиббалаб, ёнига, ўзи томон келаётган бригадир Комилжон ва ҳосилотга қаради.

— Ҳорманг, Муҳиддин, ўхў, тугатай деб қолиб-сизлар-ку,— деди Комилжон узоққа чўзилиб кетган пол ва марзаларни ҳосилотга кўрсатиб,— шу бугуноқ сув қўйишга мўлжаллаганга ўхшайсиз-а?

Муҳиддин ҳурматни бажо келтирай, деди шекилли, дастлаб ҳосилот, кейин Комилжонга қараб жавоб қилди:

— Бизнинг мўлжалимиз шундай. Тағин Ҳосилот ота нима маслаҳат берадилар, мана ўзлари биладилар.

Муҳиддин яқтак устидан тўн кийиб, қўш қийиқ боғлаган бу кишининг исмини билмагани учун, ҳосилот деяётгани йўқ. Бир неча йилдан бери колхоз ҳосилот советининг раиси бўлиб келаётган бу кишини катта ҳам, кичик ҳам Ҳосилот ака, Ҳосилот ота, деб ўрганиб қолган экан. Тунови кунни Муҳиддин бошлиқ шу звенога ер ажратилаётганида, аллаким ҳам, янги келганлардан бўлса керак, ҳосилот совети раисининг исм-шарифини сўраб қолди. Шунда идора ходимларидан бири «Ҳосилот» деяверинг девди, бунинг ўзи эшитиб қолди-да, ўша одамнинг бетига тик қараб «Ҳа, ҳосилот деса арзимаймизми, амалимизга яраша планни бажаришда бир ҳосилотчалик ҳиссамиз ҳам бор» деди. Шундан маълум бўлдики, ҳосилот сове-

тининг раиси исмини айтиб чақиришдан кўра, Ҳосилот деб аташни ёқтирар экан. Ҳар кимнинг кўнглида. Шу-шу Муҳиддин ҳам Ҳосилот ота дейдиган бўлиб қолди.

Ҳосилот ота белбоғидан носқовоқни олиб, бурнаки искади. Кетма-кет акса уриб, гапира бошлади:

— Кўрдим, яхши, поллари унча катта эмас. Аммо йигитча, мен ҳали ҳам ачинаман-да.

— Нимага, отахон!

— Бу ер Фарғона эмас сизга, ўғлим. Уқдингизми? Шўр тупроқ! Ун бир гектар сизларга оғирлик қилади.

Муҳиддин кетмон юзидаги тупроқни оёғи билан сидира туриб, оҳиста гапирди:

— Ҳосилот ота, тўғри, Фарғонанинг ери бошқа, аммо у ерда киши бошига икки-уч гектардан тўғри келади. Бу ҳам майли. Мен яқинда газетада бир мақола ўқидим. Украинадаги бир колхозда ҳар кишига ўн икки гектардан тўғри келганида ҳам бир ярим баробар ошиқ ҳосил олинибди.

— Ахир, дон билан пахта ўртасида фарқ борда,— жаҳл билан деди ҳосилот ва Комилжонга қаради,— агар бошқа звеноларга ҳам шунчадан ер тўғри келса, эплаб бўлмайди. Комилжон, бу янги ер ахир, ўйлаб иш қилиш керак. Саккиз гектардан қолдирилса бас.

Отанинг феълига тушунган Комилжон жавоб бермади. Муҳиддин гапни бошқа томонга бурди:

— Агар электр тракторлар юра бошласа, бир кишига беш-олти гектар ҳам ҳеч гап бўлмай қолади. Бундай бўлиши жуда яқин.

Ота яна тажанг бўлди, «туш кўряптими бу ўзи» деганича бир хўмрайиб қаради-ю, тағин ўзини босди, соқолини тутамлаб деди:

— Ўғлим, ҳосил учун сиз эмас, мен жавобгарман, мен. Бир киши неча гектарни ишлай олишини сиздан кўра яхшироқ биламан. Ортиқча дедимми, бир нарсани ўйлаб гапиряпман,— ота «кўп ўзбилармонлик қилаверма» дегандай ёнига қайрилиб, икки қадам нари ташлади.— Сувни полма-пол қўйинг,— буйруқ берди у,— узоқ сақлаб турманг, аслида ювилмаса ҳам бўларди. Сизот суви кўпайиб кетади.

— Албатта,— деди Муҳиддин,— бунинг учун зовур қазимоқчимиз.

Ота ўз гапини тушунтира олмаётгандай яна та-жанг бўлди.

— Бунга ҳам куч керакми?! Бу ерларни ишлаш-ни ҳазил фаҳмлаясиз дейман!

— Нима бўлса ҳам шўри ювилсин, зовурни кечалар чикиб ковлаймиз. Агар раис ваъда қилгандай канавокопател берилса-ку, яна иш ўнгидан келади-я, аммо йигитларимизни ишдан қочиролмайсиз. Ғайратимиз зўр, отахон.

— Жўжани кузда санаганда кўрармиз, кейин аттанг демасангиз бўлгани.

— Айтгандай,— деди Муҳиддин,— Ҳосилот ота, полга сув қўйиб, ювилиб бўлгач, яна оқизиб юбор дедингизми?

— Ҳа, шундай.

— Ахир, агротехника бу усулни қоралаган эди-ку?

Ҳосилотнинг: «Менга ақл ўргатма, ўғлим тенги-сану, яна айтишасан-а»,— деб Муҳиддинни койиб юборишига сал қолди. Янги ерни очиб масаласида партия ййгилишида ҳам, правлениеда ҳам бўлган торгушувлар эсига тушиб ўзини босди. Ўйланиб жа-воб қилди:

— Кўп йиллик тажриба шуни исбот қиляпти.

Муҳиддин нима дейишни билмай қолди. Қаттиқ гапирса Ҳосилот отанинг жаҳли чиқиши мумкин. Га-пирмаса, агротехникага хилоф ишни қилиш керак.

— Ҳосилот ота,— деди у,— ахир бу оддий ҳақи-қат. Полга сув қўйилганда ернинг шўри эрийди. Туз деган нарса сувдан оғир бўлгани учун юзага чиқмай-ди, аксинча чўкади. Шундай бўлгандан кейин пол-даги сувни яна очиб юборишнинг қандай нафи бор?

Ҳосилот индамай тескари қаради. Муҳиддин туз-нинг чўкиб кетишини айтгандан кейин, нима дейиш-ни билмай қолди. Тажрибали пахтакор, ҳосилот со-ветининг раиси бўлса ҳам шу вақтгача ернинг шўри-ни ювишни назар-писанд қилмай, яхши эътибор бер-маган экан.

— Хўш, бўлмаса нима қиласиз?— энсаси қотиб сўради у.

— Етарли миқдорда сув қўйиб юборамиз, ўзи сингиб кетади. Аммо зовур қазимасак бўлмайди.

Ҳосилот белборидан носқовоқни олиб, тиқинини очмади-ю, бармоғи билан черта бошлади. Унинг бу

туриши «билганингни қил» деган манъони англатарди.

Рихсивой ака шу индамаганича бригадир билан кўшни звенода ишлаётганлар ёнига кетди.

Муҳиддин кафтига туфлаб, кетмонни олди, ишини давом эттира бошлади. Солижон ҳосилот билан бригадирнинг узоқлашганини кўргач, секин унинг ёнига келди.

— Отахон нима дедилар, койидиларми?

Муҳиддин бошини кўтарди-да, ҳар нарсага аралашаверма дегандай гапирди:

— Солижон дурустроқ ишласин, кам гап бўлсин дедилар.

Солижон ҳам бўш келмади.

— Ҳа-ҳа, — деди у — айниган мусалласдай миялари ачиб қолибди-ю, менга шундай дейдиларми.

Муҳиддин унга хўмрайиб қаради.

— Аския эви билан, Солижон, Ҳосилотнинг ўзи эшитса яхши бўлмайди.

Шу пайтда аравадаги гўнг устига санчилган белкуракнинг дастасини ушлаганича, тик туриб келаётган Риза кўринди. У Муҳиддинга яқинроқ келганда сакраб ерга тушди.

— Янгиликни эшитдингларми, — деди у ҳовлиқиб, — сигиримиз туғибди, сигиримиз туғибди.

— Тузук, Риза, оғзинг оқариб қолибди, — деди Солижон ва кетмонини олиб, марза босаётган жойига кетди.

— Нега бунча ҳаяллаб қолдинг десам, турди-туғди билан овора экансан-да, сендан бошқа доя топилмадимми? — ҳазиллашди Муҳиддин.

Ҳамма кулиб юборди. Ризанинг ўзи ҳам аравадаги белкуракни ола туриб тескари қараб кулиб қўйди.

— Уйга киролмадим, — деди у бир оздан сўнг, — йўлда Юлдузхонни учратдим, ўша айтди.

Юлдузхон!

Бу сўз кимга қандай таъсир қилганини айтиб бўлмайди. Эҳтимол, бошқалар эътибор ҳам бермагандир. Муҳиддин бўлса шу тобда бўшашиб кетгандай бўлди. Кўтарган кетмони ўз оғирлиги билан ерга тушди, кейингиларини қай ҳолда кўтариб, қандай тушираётганини пайқамасди. Буни бошқаларга сездирмади, ўзидан ўтди, ўзи билди.

Кейинги кунларда ишда ҳам, юриш-туришда ҳам, дам олишда ҳам, овқат устида ҳам Юлдузхон кўз олдидан нари кетмайдиган, тиним бермайдиган бўлиб қолгани ҳозир ўзига қаттиқ билинди. Унинг қалби ҳар дақиқада ана шу қиз билан суҳбатлашаётгандай бўларди. Хаёл шу онда комсомоллар йиғилишини кўз олдига келтирди...

...Муҳиддин ва унинг ўртоқлари олдинги қатордан ўрин олишган. Президиум столи ёнида икки йигит ва Юлдузхон ўтирибди. Юлдузхон бугун жуда ҳам очиқ кетибди. У, стол устидаги блокнотига ҳар замонда алланималарни ёзиб қўяди; бошини энгаштирганида елкасига тушган сочларини орқасига ташлайди. Худди ана шунақанги пайтларда боши аралаш кўкраклари силкиниб, нимчасидаги медаль чироқ ёруғида товланиб кетади. Президиум столининг ўнг томонида туриб сўзлаётган йигитга бошини салгина эгиб тикилиб турганида ингичка қуюқ қошларининг ўртаси бирлашиб кетгандай бўлади. Тўрт карчли «Қаҳрамон» нусха, чакма гулли дўппи бошида турмайди, тез-тез уни ўнг қўли билан кўтариб, сочларини бостириб қайта кийиб олади.

Муҳиддин ер тагидан унга тикилиб ўтирибди. Қизнинг ҳар бир ҳаракати, ингичка бир ўрим сочининг қимирлашидан тортиб, нозик бармоқлари орасидаги қаламнинг блокнот устида сайр қилишигача — ҳаммаси Муҳиддин қалбининг нозик ерларига ёғдек сингиб кетарди. Бу ҳаракатларнинг бариси Юлдузхоннинг ўзига ярашиб турибди, ортиқчаси йўқдай.

Муҳиддиннинг нигоҳи икки марта Юлдузхонга тўқнаш келди. У дарров бошини энгаштирди, назарида, бу тўқнашувни залдагиларнинг ҳаммаси айниқса, президиумдагилар пайқаб қолгандай бўлди. «Энди сира қарамайман», деди ўзича. Яна бўлмади. Бир дақиқадан сўнг ўз аҳдини унутиб, боягидек ер остидан тикилиб ўтираверди.

Мажлис раиси, эгнига мазут сачраган калта пахталик кийган ёш тракторчи йигит, Кароматхон Алиевага сўз берди. Стол ёнида худди тракторчиники сингари, аммо озода, хушбичим, калта пахталик кийган, бошига тивит рўмол ўраган баланд бўйли қиз пайдо бўлди. У қўлидаги қоғозга бир қараб олиб, гапира бошлаганда, Юлдузхоннинг кўзи Муҳиддинга

тикилиб қолди. Нутқ тамом бўлгунча у Муҳиддиндан кўзини узмади.

— Юлдузхон Каримова бошлиқ бизнинг звено,— деди Кароматхон сўзининг охирида Муҳиддин томонга қараб,— ўтган йил гектаридан эллик беш центнердан ҳосил етиштирди. Бу йил биз гектаридан олти-миш центнердан ҳосил олишга аҳд қилдик. Мен звеномиз аъзолари номидан колхозимизга янги кўчиб келган комсомоллар звеносини социалистик мусобақага чақираман.

Залдагилар чапак чалиб юборишди. Юлдузхон ҳамон Муҳиддинга қараб ўтирарди. Бунинг сабабини Муҳиддин энди тўшунди. У шунча уринса ҳам ҳаяжонини босолмади, нима қилишини билмай турганида ёнида ўтирган Солижон ҳам, бу томондан Риза ҳам «Тур, жавоб бер, чақирикни қабул қиламиз», деб туртиб, қўйишмади. «Мен-ку чиқаман, аммо Юлдузхон ёнига бориш қандай бўларкин?..» — ўйлай бошлади у. Муҳиддин секин ўрнидан туриб президиум столи ёнига келди. Унга ҳозир залдагиларнинг кўз тикиб туриши ҳам бир бўляпти-ю, Юлдузхоннинг салобати ҳам.

Ҳадеганда ҳаяжонини босолмади. Бошини кўтариб, залга қараган эди, ўртароқда ўтирган, йўқ, Муҳиддиннинг назарида тикка туриб, «қани, нима деркин» дея бутун вужудини қулоққа айлангириб унга тикилган Солияхонга кўзи тушиб қолди. Тагин ҳаяжони зўрайди. Яхшики, унинг ёнида эри Жалолхон кўринмади. Бўлмаса, кўзи кўзига тушиши билан Муҳиддин ўзини тутолмасди, кулиб юбориши турган гап эди. Қанча ўтганини билмади-ю, ҳар қалай олаговур бўлиб турган зал сув қуйгандек жимиб, «Қани, гапир қолинг, қулоғимиз сизда» дегандек нотиққа махтал бўлиб қолди. Муҳиддин оғир, салмоқ билан гап бошлади:

— Янги ерлар очиб чўлни обод қилишдек улур ишда сизлар билан бирга бўлишимиз бизни қувонтиради. Уртоқ Каримова бошлиқ,— нима учундир Юлдузхон дея олмади,— звено аъзоларининг чақиригини бизга бўлган самимий ишонч деб биламиз. Бу таклифни тўла қувватлаймиз, янги ерга чигит экиб, ўттиз центнердан ҳосил олиш мажбуриятини қабул қиламиз.

Залда яна қарсақ кўтарилди. Муҳиддин жойига келиб ўтирганида кўзи президиум столига тушган эди. Юлдузхон унга енгилгина бош ирғади ва бир кулиб қарадики, Муҳиддин шу вақтгача қизлар кулгисининг бу қадар жозибали, чиройли, иссиқ бўлишини сира учратмаган эди. Учратиш қаёқда, тушига ҳам кирмаган.

Муҳиддиннинг кетмон уриши анча сустлашганини бошқалар билдими, йўқми, аммо Риза пайқади. Аравадаги гўнгни тушириб бўлиб, тахтасини белкурак билан қирғишлаётганда Муҳиддиннинг кўзи тушиб қолувди, Риза билмасликка олди. Муҳиддин ўзига келгандай бўлди. Икки марта зарб билан кетмон солиб, нам тунпроқни марзага босди. Боядан бери чуқур ўйга ботиб, хаёлига келган мажлисдаги воқеаларни унутди-ю, фақат Юлдузхоннинг кулган чехраси кўз олдидан нари кетмади. «Қизиқ,— ўзича гапира бошлади у,— нега бундай бўляпти? Муҳаббат деган нарса шумикан? Шунчалик катта ишга бел боғлаган, кўпчиликка сўз берган йигит бўлсаму, муҳаббат олдиди... Йўғ-э, нималарни деяпсан, Муҳиддин, энди уни сира ўйламайман...»

Ризанинг аравадан чиқарилган отни яна қўша туриб айтган гапи Муҳиддиннинг хаёлини бўлди.

— Мен кетдим. Муҳиддин, бирон гапинг йўқми?

— Илдамроқ ҳаракат қил,— деди-да, пешонасидаги терни сидира туриб қўшиб қўйди,— ҳозир тайёр полларга сув қуя бошлаймиз.

XI

— Бу йигитингиз анча ўжар кўринади,— деди Рихсивой Комилжоннинг ёнида борар экан:

— Йигитимиз деяверинг, Ҳосилот ота, қўрқманг, ютсангиз ютасизки, бой бермайсиз.

— Э, ҳа бундоқ денг,— энсаси қотиб, салмоқланди Ҳосилот,— ўзим бой берсам, сатқай сар эди-я, колхоз бой бериб қўймасин дейман-да, ука.

— Тушунаман, тушунаман, катта рўзгор гамини ейсиз ҳаммавақт. Аммо янги ер қўшилса колхоз бой беради деганингизга жудаям...

— Ҳой, ҳой, бу ёғига бурманг гапни, ука, мен демоқчи бўлганим бундоқ орқа-ўнгимизга қараб, шо-

шилмай иш кўрайлик дейман-да, янги ер устида биз қанча бош қотирдик, ахир осон иш эмас, улар бўлса келишлари билан янги ерни очишга киришишди. Шу билан тинчиб туришлари керак эди. Йўқ, бунга ҳам қониқишмайди. Ахир, тажрибаси бор, ўзидан катта одам бир нарса дегандан кейин қулоқ солиш керакми? Саккиз гектар олинглар дедим, бўлмади, ўн бир гектар олишди. Энди нима бўлади? Бу ер планга киритилди, бу йил давлатга қўшимча ҳосил топшириш керак. Ҳосилга ким жавобгар, менми ахир.— Ҳосилот отанинг нафаси тиқилгандай бўлди,— йўқ, асло йўл қўймайман. Мен правлениега арз қиламан, агар кўнишмаса, мана янги участкага бошқа ҳосилот қўйиша қолсин, гарданимга бундай ишни ололмайман.

Комилжон индамади. Агар иш правлениегача борса, у ҳам бўш келмаслигини ўйлаб қўйди. Шу пайт узоқдан келаётган икки арава кўринди. Ҳосилот ота тўхтади. Қўлини пешонасига соябон қилиб, узоққа тикилди.

— Комилжон, нима ортиб келяпти?

— Шох. Кечқурунлари шабаданинг анча таъсири бор. Ҳозирча чайладек қилиб ўраб олмасак, бўлмайди.

Ҳосилот ота бу воқеадан беҳабар бўлгани учун бир нарса айта олмади. «Авжи далага ўғит чиқарадиган пайтда бир эмас, икки аравани банд қилибсан, ука, кимдан сўрадинг?» деб койиб бермоқчи ҳам бўлди, тагин раис бу воқеадан хабардордир, деган мулоҳаза билан индамади. Бир оздан кейин ачинган бўлиб сўзлай бошлади.

— Комилжон, ука, жуда оғир-да. Ўзи эллик гектар еру, дахмазаси беш юз гектарга татийди. Мана, арзимайдиган беш-олти боғ шох келтириш учун икки арава эрталабдан бери овора кўринади. Ҳали озмунча нарса ташиш керакми, эҳ-ҳе? Тагин бунинг устига дарахт кўчати ўтқазамиз деганларингга ҳайронман. Бу ҳам ўша янги меҳмонлардан чиққан ақл бўлса керак-да.

Комилжон «ҳа» дегандай бошини қимирлатиб жавоб қилди.

— Биламан, улар ҳазил фаҳмляпти. Дарахт ўстириш бўёқчининг нили эмас. Чўлда-я, Мирзачўлда! Бўлмаса шунча вақтдан бери, ота-боболаримиз шу

ерларни ҳеч бўлмаганда дарахтзор қилиб юбориш-масмиди?

Комилжон отанинг феълига яхши тушунарди. У бояги ҳазил-мутойибадан кейин гапларига ортиқча эътироз билдирмай, ҳозиргача жим туриб, қулоқ солаётганининг сабаби ҳам шунда. Ҳосилот ота ҳар қандай жаҳл устида гапирганда ҳам унинг сўзларини бўлмай қунт билан тинглашу, сўнг ётиғи билан тушунтириш. Ана шундай қилган киши унинг раъйига тўғри келади. Комилжон суҳбат охирида отани нариги звенога, ернинг чеккасига бошлади. Йўлда кета туриб аста гапирди:

— Ҳосилот ота, тўғри айтасиз, бу ерни обод қилиш осон эмас, ўзи бўлмайди,— Ҳосилот ота ўз фикрини кўпчилик ўртасида маъқуллаётгандай бир оз чехраси очилди, аммо сир бой бермади,— лекин шу ерларни биз обод қилмасак, ким қилади? Катта Фарғона каналини ким қурди? Сирдарёни бўғиб, бошқа изга оқизишни ким эплай олди?

— Ҳа, омон бўлинг, ука. Ана энди ўзингизга келдингиз. Ахир бу ерлар Фарғона эмас-ку, энгашиб ҳовучингда олган тупроғинг кафтингда сурмадек юмшаб, олтиндай товланиб турса. Ё ҳайқириб оқиб ётган дарёмаски, кўплашиб бўғиб, бошқа изга солсанг. Ўз номи билан Мирзачўл деб қўйибди бу ерларни. Ота-боболаримиз эплотмаганлиги ҳам шундан эди-да.

— Хўп, тўғри. Ахир ҳозир шу ерда, ўзимиз яшаб турган қишлоқ ўн беш-йигирма йил аввал қанақа эди? Ҳозир пахта экилаётган ерларда илгарилари одам қадам босмаганлигини ўзингиз бир неча марта айтгансиз-ку.

— Тўғри, биз, совет кишилари қўлидан келади-ган иш бу. Шу ерларни ҳам ўзимиз ўзлаштирдик. Илло булар ҳаммаси аста-секин расамади билан бўлди-да. Ҳозиргидек чақириғу, бир-икки эшелон одам билан иш битармишми? Кўрганмиз бунақасиниям, ука. Мунча минг ёш-яланг келади-ю, чўл дарров эсакираб, таслим бўлади, қўядими? Ҳамма ёқ гулистонга айланадими? Кўрармиз...

Комилжоннинг ҳафсаласи пир бўлди. Назарида тепасида ёниб турган электр чироғига ишонмай, лампасига мой қуйиб қўяётганга ўхшаб кўринди Рихсивой кўзига. Энсаси қотиб гапирди:

— Мен сизга ақл ўргатмоқчи эмасман. Партия ташкилоти мени шу ерни ўзлаштириб, обод қилишга бош бўлинг, деб лозим топганини эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Айниқса, мана бу ёшлар кўнглимни тоғ қилиб юборди. Комсомолларки бир ишга отландими, имонингиз комил бўлсин, иш бароридан кела беради. Уларнинг олдида тоғлар икки букилиб таъзим қилиб, чўл таслим бўлади. Уша катта Фарғона каналда ҳам бутун оғирликни комсомол-ёшлар ўз елкасига кўтаргани эсингиздами? Амурдаги Комсомольск шаҳрининг тарихини эшитгансиз-а? Ҳозир ҳам худди шундай бўлаётибди. Партия чақиригига, жанговар даъватига комсомол лаббай деб жавоб берди, гайрат камарини белга боғлаб, Мирзачўлга юриш бошлади. Улкан юриш. Оммавий юриш бошлади. Гурс-гурс қадам босиб келишяпти, эшитяпсизми? Биламан, кўпни кўрган тажрибали деҳқонсизу, бироқ ҳаддан ташқари тадбиркорсиз, шошилмай, режасини бузмай, бамайлихотир иш кўришга ўрганиб қолгансиз. Тўс-тўполонни ёқтирмайсиз. Сизни-ку, айтмайман, аммо Мирзачўлда ҳали, ана шу улкан ишнинг моҳиятини тушуниб етмаган сояпарварлар борга ўхшаб қолди. Топшўлатов ҳам шундай деганида ишонмовдим. Аммо тўлиб-тошиб, ҳайқириб оқиб келаётган дарё сен чўп экансан, сен хас экансан деб, суриштириб ўтирмай судраб кета беради...—Бир оз жим қолди Комилжон,— эндиликда, сиздан катта илтимос шуки, бу ердаги ёшларнинг ишидан тез-тез бохабар бўлиб турсангиз, гоҳо «ҳорманглар, барака топинглар» деб туриш ҳам катта мадад.

Ҳосилот ота, Комилжон худди унинг олдида катта ойна келтириб қўйгану, у ўз камчиликларини ойнада кўраётгандай бўлди.

— Ука,— деди у оҳиста,— менинг ҳам бир оз ақлим етади, жудаям замондан орқада қолиб кетяпти деб ўйламанг. Ахир шу ишларни бирваракайига қилиб бўладими? Мен бу йилча жўхори экиб турайлик, аста-секин ўзлаштирамиз дейишимнинг бойси ҳам шу эди-да...

Шох ортилган икки арава учинчи звено ерининг ёқасидан ўтиб юқорига қараб йўл олди. Комилжон қўли билан араванинг тўхташ жойини кўрсатди. Ҳосилот ота яна сўзида давом этди:

— Хўш, бу звеноларнинг ҳам ерларини ювишга рози бўлдингизми?

— Шундай, ҳаво яхши, вақт етарли, ариқни ҳалиги ердан давом эттириб қазиймиз, сизот сувни қочириб чорасини ҳам кўрамиз.

Ҳосилот ота яна алланима демоқчи бўлиб турганида ўрта бўйли аравакаш йигит отни чиқариб, бригадирнинг ёнига келди.

— Комилжон ака,— деб сўзлай бошлади у.— Йўлда раис акам кўриб қолдилар. Илдамроқ боринглар, шу бугуноқ озроқ кўчатни ташиб олиш керак. Комилжонга тайинлаб қўйинг, дарахт кўчатини етарли миқдорда олишни гаплашиб келдим, дедилар.

— Жуда яхши, тезроқ бўшатинглар бўлмаса.

Йигит арава томонга кетди. Ҳосилот ота Комилжонга қаради:

— Хайр, майли, ука, ишқилиб толеингга ҳаво айнимай турса бас. Энди, мен ҳам тушиб кетай, шу аравадан қолмай.

— Шундайми, бўлмаса энди бу ёғига ҳам ўзингиз бошчилик қиласиз-да,— деб Ҳосилот отанинг кўнглини кўтариб қўйди Комилжон.

Аравалар жўнади. Унинг орқасидан қараб қолган Комилжон ўзича сўзлай бошлади: «Зап қизиқ одамда. Бирпасда ўт бўлиб ёнади, шу топдаёқ, сув сепгандек сўнади. Аммо ҳали-бери ўз фикридан қайтадиганга ўхшамайди. Майли, яна тортишиб кўрармиз».

Тушки овқатга занг урилиб, даланинг чекка-чеккасида ишлаётганлар қозон қурилган жойга тўплана бошлашди. Ҳа, катта қозон қурилган жойга тўпланишди. Ҳозирчалик шундай дейишдан бошқа илож йўқ. Тўрт звено — йигирма икки кишидан иборат янги тузилган бу бригаданинг дала шийпони ҳам, ошхона-чойхонаси ҳам, ётоқ жойи ҳам ана шу ерга жойлашган. Бундан икки кун муқаддам омонатгина қилиб қазилган ертўлаю, катта қозон осилган ўчоқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ахир бригаданинг шу ерга, чўлнинг қоқ белига кўчиб чиққанига бор-йўғи уч кун бўлди. Уч кундирки, асрлар бўйи қовжираб ётган чўлда ҳаёт қайнамоқда. Биринчи куни, катта қозон қурилиб, овқат пиширилаётганида Абдуғафур ота «чўлнинг чимматини кўтардик. Энди, паранжисини ташлатиб, озодликка чиқарамиз» деб ҳаммани кул-

дирган эди. У жуда тўғри айтди. Соқов чўл тилга кирмоқда.

Елкасига оқсочиқ ташлаб олган Абдуғафур ота бир даста руҳланган қошиқни келтириб, дастурхон устига ташлаётганида, кимдир ҳазил қилди:

— Абдуғафур ота, янги рўзформиз дейсизу, бугундан бошлаб руҳ қошиқлари, товоқларга бой бўлиб қолибсиз?

— Ҳа, отам ҳам ароқнинг пулига шуларни харид қилибдилар, — деди иккинчиси.

Кулги кўтарилди. Ароқ пулига товоқ-қошиқ харид қилиш воқеасидан ўтирганларнинг кўпчилиги хабардор бўлса ҳам, Муҳиддин ва унинг ўртоқлари беҳабар эдилар. Солижон ёнида ўтирган йигитдан сўраган эди, у кулиб қўйди-да, «Мен ҳам бировдан эшитганман, яхшиси, Абдуғафур отамдан сўранг» деди. Солижон овқат пайтида ўзига ҳам бир товоқ ош сузиб, шу ерга келиб ўтирган Абдуғафур отадан воқеани сўради. Ота бир илжайиб, ҳикоя қила бошлади.

— Қайси йили ҳам эди бир кун тўртинчи бригада бошлиғи Ҳамдам уйига меҳмон чақирди. Хотинининг кўзи ёригани шарофатига. Ҳаммамиз бордик. Чамаси ўн беш киши эдик. Колхозимизнинг ашулачилари хиргойи қилиб ўтиришди. Шунда чой ичиб бўлингач, стол устига бир неча тарелкада закуска, лаганларда қовурилган гўшт қўйилди, яна аллақандай хилма-хил овқат, ширинликлар дастурхонни қоплади. Кетидан олти шиша ароқ ҳам келтирилди. Ўтирганлар қўярда-қўймай коса гули вазифасини ўқитувчи Зуннуновга топширишди. У аввал унамай кейин қуя бошлади. Янги меҳмоннинг соғлиғига деб ҳамма кўтарди. Қарасак, Ҳамдамнинг ўзи яна тўртта шишани келтириб, Зуннунов ёнига қўйди. Мен унга қараб: «Нима қилмоқчисан, ҳамма нарсанинг ҳам ози соз» десам, сал кўнглига келди шекилли, «Ўзинг ичмаганингдан кейин бошқаларни бенасиб қилма!» деган зайлда хўмрайиб қаради-да, индамай чиқиб кетди. Зуннунов ҳалиги янги келтирилган ароқни кўрди-ю, қўлидаги гўштни ташлаб, секин менга ўгирилди. Қулоғимга пичирлаб, «Қаранг, ота, инсофданми шу, шишалар кўпми, дастурхондаги қошиқлар?» деб қолди. Мен тушунолмаи турдим. Ке-

йин ўйлаб қарасам, «Шунча ичкиликка қурби етибди-ю, қошиқ олиш эсига келмабди-да» дегани экан. Роса кулгим қистади-ю, зўрға ўзимни босдим. Зуннунов шишаларга яна кўз югуртириб чиқди. Мен Ҳамдамнинг ўзига айтиб қўйса, хафа бўлади дедим-да, дарров қулоғига тайинладим: «Тўғри, айтдингиз, аммо ўзи сезиб қолмасин, гап очмай қўя қолинг» дедиму, ирғиб туриб, ташқарига чиқдим, бир-иккита қошиқ топиб кирдим, бари бир ҳаммага етмади. Қаранг, бу гап-ку. Зуннунов билан иккимиз ўртамизда ими-жимиди бўлиб ўтувди-я, худди шу гап уйнинг нариги чеккасида ўтирганлар орасида ҳам бўлиб ўтибди-да. Буни мен Ҳамдам ташқарига чиққан пайтларида кўтарилган кулгидан фаҳмладим. Ўзимиз ҳам алламаҳалгача ўтирдик. Барибир ичкилигидан ярми қолди. Бир чеккаси косагулнинг усталигида. «Шакарнинг ози яхши» деб оз-оз қуйиб ўтирди. Ҳаммамиз гур этиб кўчага чиқдигу, сал юрганимиздан кейин бояги пайровда аския бошланса бўладими? Бўлди кулги, бўлди кулги. Бири шунча ароқ олгандан кўра қошиқ харид қилса бўлмайдими деса, бири қўлда ош ейишни аскияга олди. Шуниси қизиқ бўлдики, одамлар аввалига роса кулишди-ю, охири ўйланиб қолишди. Бадавлат турмуш кечираётган, уй-жойда ҳеч камчилиги бўлмаган Ҳамдамвойга эмас, бошқаларга ҳам тегди бу гап. Қарангки, ҳаммага шу фикр маъқул тушса бўладими! Фақат бир одам — ҳалиги Ҳосилотимиз бор-ку, ўшанга ёқинқирамади. «Ота-боболаримиз қўлда еб ўрганган, ҳечқиси йўқ» деса бўладими. У ўзи шунақа, тани соғлиқ ёқмайдиган одам... Ҳақиқатан ҳам ўша ичкиликнинг ярми пулигачи, бундоқ оиланинг тўрттасига етадиган қошиқ олса бўлади-я, ҳам озода, ҳам қулай кўринишда арзимаган нарса-ю, аммо соғлиққа жуда фойдали-да, ўғлим. Мана қаранг, қандоқ яхши,— қошиқни кўрсатди Абдуғафур ота,— Рихсбойга ўхшаганларнинг кўпи қўлда ош ейиш мазалик бўлади дейишда, аслида бу бўлмаган гап. Золимнинг замонида қошиқ йўқлигидан, қўлда ясалган ёғоч қошиқлар егишмаслигидан келиб чиққан гап бу. Мен сизларга айтсам, шу-шу бўлди-ю, бу гап бутун колхозга тарқалиб, ҳамманинг уйда қарабсизки, қошиғу, мана бунақанги,— у панжасини кўрсатди,— вилкалар расм бўлиб кетди. Маданият, ўғлим маданият

яхши нарса... Шу-шу рух қошиқ кўринса ароқнинг пулига келган деб кулишади.

Солижон ва бошқалар дам кулиб, дам ўйланиб, отанинг гапига қулоқ солар эдилар. «Ота: «Барака топсин-ей, шу қошиқларни чиқарган» деб ўрнидан турди.

Комилжон келтирган шохларни кўздан кечириб, чайла учун жой мўлжаллади. Шу пайтда бригада аъзоларининг қозон атрофига тўпланиб қилаётган гурунги уни жуда завқлантириб юборди.

Баланд бўй, қотмадан келган, чўзинчоқ юзли бу йигит пахтачиликда анча тажриба орттирган, пешқадам бригадирлардан бири эди. Янги ерга бригадир қилиб тайинланганидан кейин, анча ўйланиб қолди. Қийинчиликларни кўз олдига келтирди, бунинг устига ҳосилот советининг раиси ҳам уни чўчитарди, бу ишга рўйхуш бермасди.

Комилжон ўз режаларини тузиб, раис ёнига кирди, машина-экскаватор станциясининг ёрдами бўлмаса, бу ишни эплаш қийинлигини айтди. Раис «бу томонини менга қўйиб беринг» деб уни ишонтирди. Шундай бўлишига қарамай, янги одамлар билан янги жойда ишни йўлга қўйиб юбориш анча оғир бўлар деб ўйларди. Бу орада, қишлоқда дув-дув гап тарқалди. Биров: «Янги ер обод қилса, қандини урсин» деса, яна биров «бу ерда иш топилмайдими» дерди. Қўшни бир аёл ҳатто: «Ўзи хотини билан тиртайишиб юрган эди, ташлаб кетяпти», дебди. Бу гапларнинг ҳаммаси Комилжонга етди. У, парво ҳам қилмай Муҳиддин бошлиқ звено аъзолари билан бирга чўлга биринчи бўлиб чиқиб келди. Эртаси куни колхоз комсомол ёшларидан яна тўққиз киши, янги кўчиб келганлардан уч киши чиқди. Мана бугун қозон атрофида йигирма икки киши давра олиб ўтирибди. Комилжонни қувонтирган нарса ана шу эди. Кексаларга бош бўлиб келган Абдуғафур ота икки гапнинг бирида: «Тоққа чиқмасанг дўлона қайда, азоб чекмасанг жонона қайда!» деб ҳамманинг кўнглини кўтариб қўярди.

Комилжон Муҳиддиннинг ёнига ўтираётганида Абдуғафур ота унга гап ташлади:

— Комилжон, менинг бир арзим бор.

Ҳамма унга қаради.

— Тинчликми? — сўради Комилжон.

— Арзим шуки мен ошпаз бўлмайман.

— Нега?

— Нега дейсанми, ошпаз бўлсам қарилигим ўзимга ҳам билинаётганга ўхшайди.

Ўтирганлар кулиб юборишди.

— Ие, ҳа,— деди кимдир,— қарилигингизни бўйнингизга олмайсизми?

— Йўқ, ундоқ эмас, мен ҳам ишласам дейман. Ҳали ўтин ёриш, ҳали гуруч ювиш, картошка артиш... э, қўй, ука, бошқа бировга ўтказ.

Комилжон дастлаб индамай ўтирди, сўнг жавоб қилди.

— Абдуғафур ота, сизни мен ошпаз қилиб тайинлаганим йўқ, бригада аъзолари сайлаб қўйган. Мана, кўпчилик нима деса, мен қарши эмасман.

— Тўғри, жуда тўғри айтдилар, Комилжон акам,— деди кимдир.

Пайтдан фойдаланган Солижон икки марта Ризани туртиб қўйди. «Ҳозир, кўпчилик ўртасига ташлаб, тайёр ошпазимиз бор деб юборайми» дея, унинг қитиғига тега бошлади.

— Асли ўчоқ кавлашдан кетмон маъқул экан,— деди Абдуғафур ота.

— Бўлмаса, унинг йўлини топамиз,— деди Комилжон — кечга томон кўчат ҳам келиб қолади. Эрта-индиндан ўтқазмасак вақт кетяпти. Ана шунда ошпазликка қўшиб, кўчат ўтқазишда ҳам ишларсиз.

— Оббо, қўймадинг-да. Ундай бўлса, Комилжон,— ўйланиб қолди Абдуғафур ота,— ҳақиқатан иш кўпаяди. Кечалари бир оз шабада бўлса ҳамки, ойдин. Демоқчиманки, шу ерни обод қилиш мақсадида келдикми, юзимиз ерга қарамасин. Бештўрт кунлик оғирликни гарданимизга олиб, ойдинда кўчат ўтқазсак, қандай бўларкин? Нима дейсизлар, йигитлар?

— Тўғри, тўғри...

— Абдуғафур отамга қийин бўлар дейман, ойдинда ҳам овқат пиширар эканлар-да.

Кулги кўтарилди. Қозон четини кафтгир билан қиртишлаётган Абдуғафур ота ҳам ўзини босолмади.

Комилжон хурсанд бўлиб кетди. Муҳиддиннинг зўрлашига қарамай, овқатдан қўлини артди. «Тунда, ойдинда ҳам ишлаймиз! Қандай яхши фикр. Ҳозир

Ҳосилот ота бўлганида, бунга ҳам бир пичинг қилган бўлармиди». Комилжон Муҳиддинга қаради.

— Нима дейсиз?

— Нимага, тунда ишлашгами? Звенормизнинг ҳам аҳди шу.

— Яхши, жуда яхши, оғайнилар.

Қуёш ғарбга томон оға бошлади. Колхозчилар ўртасида ошпаз пайровидан бошланган аскиянинг давоми далага кўчирилди. Қора мовут гимнастёркасининг ёқасини ечиб, камарини бўшатаётган Комилжон Абдуғафур отага қаради:

— Ота, ажойиб фикрни айтдингиз-да, қаранг ҳаммага маъқул тушди-я.

— Уғлим, кўпчиликнинг юрагидаги дардни топсанг ҳаммага маъқул бўлаверади. Уч-тўрт кун оғирлик қилгани билан охири роҳату буни ким билмайди, дейсан. Партия сенга, бизларга ишониб шу ишни топширибди, албатта бажо келтирилади.

XII

Қаттиқ чарчаган бўлишига қарамай, ҳадеганда Собирнинг уйқуси келавермади. Ўртоқлари ёстиққа бош қўйиб, бирпасгина гурунглашиб ётишди-да, олдинма-кетин уйқуга кетишди. Чеккада ётган Солижон «уйқумда ҳам тинчимайман» демоқчидек, шийпонни бошига кўтариб хуррак торгарди, бошқаларнинг енгилгина пишиллаши ҳам қулоққа зўрға чалиниб турарди. Собир неча марта ёнига ўгирилди, ёстиқни қучоқлаб, қорнини ерга қилиб кўрди, бўлмади. Ўрнида ётганида чекишга одатланмаган одам папирос ҳам тутатди. Кейин боши аралаш кўрпага бурканди, бари бир бўлмади. Юқори синфларда эканлигида, йиллик имтиҳонларга тайёргарлик кўраётган кезларида шундай бўларди: ўртоқлари билан алламаҳалгача дарс тайёрлаб чарчаб ётарди-да, анчагача ухлолмасди. Ҳозиргиси ундан ҳам ўтиб кетди. Тун ярмидан оққунча уйқу келмади. Қай вақтда кўзи жетганини билмай қолди.

Гурсиллаган овоз уни уйғотиб юборди. Бошини кўтариб қаради. Ҳа, энди эсига тушди, бу ҳам Солижоннинг иши бўлса керак. У жуда бесўнақай ётар экан. Ҳар гал ёнига ағдарилганида, оёғи ҳам кўтарилиб гурсиллаб ерга тушарди. Буни Собир поездда сез-

ган эди. Ярим кечада ана шундай ағдарилиб, полкадан йиқилиб тушай деди. Собир ушлаб қолмаганида гўладай пастга думаларди-ю, бирон ери лат ейиши турган гап эди. Эрталаб ўзига айтувди, Солижон минг хил турланиб, буни ҳам, хуррак тортишини ҳам бўйнига олмади.

Собир бошини ёстиққа қўйди-да, тагин уйқуси қочди. Уч томони ёпиқ шийпоннинг шифтига осиглиқ фонарга тикилганича Мирзачўлга эртага жўнай-диган куни худди шунақанги пайтда, каравотда ўтириб олиб, хотини Нафиса билан қилган суҳбатини эслади.

Кишининг ҳаётида шундай ширин, унутилмас дақиқалар бўладики, уни бутун умр бўйи эсдан чиқармайсан киши. Сал ҳоли қолдингми, бўлди, ўша дақиқани фикран кўз олдингга келтириб, жонлантиришга ҳаракат қиласан. Воқеа қаерда, қай вазиятда, қандай бўлганини эслайсан, бирон жойи қовушмаса, ўшаниси аллақачонда яшириниб, тутқич бермаётгандай, уни узоқ ўйлаб топиб олмоқчи бўласан, сал ёддан кўтарилиб қолган бўлса хуноб бўлиб кетасан-да бошқатдан такрорлайсан. Бундай дақиқаларни қанча кўп эсга олмагин, барибир эскирмайди, жонга тегмайди. Аксинча, роҳатланиб, дам олгандай бўласан киши.

Шу билан бирга ҳаётда бошқа бир хил дақиқалар ҳам бўладики, уни атайин эслаш у ёқда турсин, қўққисдан хаёлингга келиб қолганда ҳам юрагинг орзиқиб тушади, увушади. Кишининг таъби шундай тирриқ бўладики, пешонангга қўнмоқчи бўлиб гўнғиллаб турган арини қувгандай икки қўлингни силкитганингни билмай қоласан. Аллақандай нарсаларни эслаб, бу хунук воқеани хаёлдан чиқариб ташлашга уринасану, бари бир, булар фойда бермайди. Ана шундан кейинги нохушликни айтинг.

Собир ҳозир шундай ҳолатда. Хотини билан тонгдаги суҳбатни эсламасликка, ўзини босишга кўп уринди-ю, эпломлади. Шунчалик кўнғилсиз суҳбатмидики, орадан шунча кун ўтса ҳам унга қўрқинчли бўлиб туюлса? Ҳа, юзаки қараганда бир-икки оғиз гап бўлгани билан Собирга жуда даҳшатли кўринди. Суҳбатнинг ҳар бир жумласи уни қўрқувга солар, энг яқин бирдан-бир қимматли кишисидан бир умрга аж-

ралиб қолаётгандай бўларди. Ахир, сеvimли хотини, унинг неча йиллик соф муҳаббатини ҳис этолмаса, бир оғиз сўз билан уни йўққа чиқармоқчи бўлса бундан ёмони борми? Собир учун ана шуниси оғир кўринарди, бу даҳшатни у тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз олдига келтиришни, унинг оқибати ҳақида ўйлаб кўришни истамасди, бундан қўрқарди.

...Гўдакликда етим қолиб, болалар уйда тарбияланган Собир ёшлик чоғлариданоқ экин экиб, парвариш қилишга жуда қизиқарди, болалар уйи боғидаги мевали дарахтлар, сабзавотларнинг гуллашидан тортиб, мева пишгунча боғбон отанинг ёнида гирдиқапалак бўлиб юрарди. Ота ҳам уни эркалар, «Агар дутор чалиб бермасанг, ҳеч нарса ўргатмайман» дея тегажаклик қиларди. Эндигина музика тўгарагига қатнаша бошлаган Собир лабларини чўччайтириб: «Олдин ўрганиб олай, иннайкейин чалиб бераман» деб жавоб қиларди-да, яна алахсиб кетарди. Дам олиш кунларини кўпинча қўшни колхозда ўтказар, болалар чўмилиш, балиқ овлашга кетса, у тўғри пахтазорга қараб йўл оларди. Колхозда унга ғўза чопиғи ёки суғориш каби ишларни беришмасди. У кўпроқ химизаторларга кўмаклашарди. Зарарли ҳашарот оралаган участкани аниқлаш, химизаторга хабар қилиш унинг энг севган иши эди. Бунга ҳам қониқ қилмагандай, тажрибали пахтакорлар ёнига бориб, ғўзанинг парваришига доир саволлар берар, баъзан тушунмай қолса агрономгача борарди. Юқори ҳосил устаси Ғулом ака қачон Собирни далада кўриб қолса, «ана кичкина пахтакор келяпти» деб кулиб қўярди. Ғулом ака унга иш буюриб қолгудай бўлса, боши осмонга етар, сеvingанидан чопқиллаб бориб, дастёрчиликни ўрнига қўярди. У ўзича пахта терими каникул ойларига тўғри келмаганидан хафа бўларди. Бир сафар Ғулом акага: «Пахтанинг тез пишадиган сорти чиқса яхши бўларди-да» деб қолди. Ғулом ака: «Нима қилардинг?» деб сўраса, «маза қилиб терардим-да», деб жавоб қилди. Ғулом ака кулиб туриб деди: «Мана сен ўқиб олим бўлсанг, шундайини топасан-да, ўғлим». Собир жуда сеvиниб кетди, анча вақтгача уста пахтакорнинг бу сўзларини мағрурланиб, такрорлаб юрди. Орадан бир йил ўтгач, худди шу гапни мактабдоши Нафисадан эшитди: «Дадам, Собир яхши

пахтакор бўлади деяптилар». Бу галгиси унга ғалати туюлди. Худди бир неча йил кўришмаган меҳрибон кишиси уни йўқлаб, салом айтиб юборгандай бўлди. Шу баҳона Нафиса билан тез-тез гаплашиб турадиган, кейинчалик унинг уйига борадиган бўлиб қолди. Ғулом ака ҳам, онаси Тожи хола ҳам ҳар гал «ўғлим» деб кутиб олишар, ҳали уни, ҳали бунни олдига қўйиб меҳмон қилишарди. Ғулом ака Собирга ўз отасидай меҳрибон бўлиб қолди. Бир сафар, тут пишиғи вақтида Нафиса билан Собир ариқ лабига ўтириб дарс қилишарди. Бундай пайтлар кўп бўларди. Собиржон Нафисага дарс тайёрлашда жон-жон деб кўмаклашарди. Шу топда уйда ҳеч ким йўқ бўлганидан Собир тутнинг устига чиқиб тўйиб егиси келди. Нафисага айтган эди, у «яхшиси, қоқиб еймиз» деди-да, оппоқ чодир кўтариб чиқиб, тут тагига ёзди. Собир кўз очиб юмгунча дарахтнинг тепасига чиқиб кетди, бир-икки дона тутни оғзига солиб, кейин шохларини силкита бошлади. Чодирга тушяптими, деб пастга қарамоқчи бўлганида, оёғи тойиб, йиқилиб тушди. Нафиса додлаб юборди. Чўккалаб тушган Собир ҳам қўрқиб кетди, кўз олди қоронғилашиб, бир оз ўтириб қолди. Унинг ўнг чаккаси, шохга текканми, ғурра бўлиб, қон талашиб турарди. Нафиса жон ҳолатда унинг бошини қўллари орасига олиб, силай бошлади, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Собир ўзига келиб ирғиб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, ранги ўчиб, йиғлаб турган Нафисага тикилганича, жим қолди. Унинг қўлларини секин пастга тушириб, чўғдек юзига босди. «Қўрқманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ» деди-да, ўрнидан турди. Ўнг оёғи қоқилгандаги сингари зирқирарди. У бунга Нафисага сездирмади. Шу туришда, оқ чодир устида, ҳар бири бош бармоқдай тут доналари оёқ остида эзилаётганини ҳам унутишди, бир-бирларига узоқ тикилиб қолишди...

Собирнинг миясидаги бояғи хунук хаёлининг акси ўлароқ мана бу воқеа, бир неча дақиқали кўз қарашлар сира-сира унинг эсидан чиқмайди. Ҳатто тўй кунининг эртасига ҳам шу ҳақда завқланиб гапирган эди: «Нафисахон, агар одат бўлганда мен туғилган кунимни эмас, сизга муҳаббатимнинг туғилган кунини ҳар йили нишонлар эдим». Нафиса хандон отиб кулди: «Қайси кунни айтяпсиз?» деб сўради у. «Уша

тутдан йиқилган кунимни», деди-да, Нафисани икки қўлидан ушлаб, бағрига тортди.

...Шу-шу Нафисани кўрмаса босган қадами орқага кетиб, қилган ишининг маъноси йўқдай бўлаверди. Урта мактабни битиргач, уни қишлоқдаги бошланғич мактабда ўқитувчиликка қолдиришди.

Қиз деганнинг бўйи етдими, бўлди. Эл назарига тушади-ю, оғиздан оғизга ўтиб, мақтала бошлайди. Айниқса, қишлоқ жойда бунақа гаплар тез тарқалади, ошкора бўлиб қолади. Бу пайтларда, Собир ўқитувчиликни энди бошлаган кезларда, Нафиса ўнinchини тугатаётган, қизмисан қиз бўлиб етилган пайти эди. Уғлини уйлантириб, келин кўриш орзусида юрганлардан тортиб, ҳали ўғли ёғоч отга миниб юрган қўни-қўшни, таниш-билиш аёлларгача Нафисани кўришлари ҳамано гап бошлашарди. Бири: «Қоматини қаранг, сарвнинг ўзгинаси-я» деса, иккинчиси: «Оқи оққа, қизили қизилга ажралиб, бирам етилибдики» дерди. Яна бири: «Кулча юзлари ойдек, сочларини айтмайсизми, тақимига тушади-я», деса, яна бошқа бир аёл: «Иссиқлиги-чи, бамисоли олов, оловдек ёниб туради», «Ақлини, одобини айтинг. Бошини эгиб, бирам чиройли кўришадики, қизи тушмагур». Бу гаплар аллақачон Тожи холанинг қулоғига етган, кўчадагиси тугул ўз уйида, кетма-кет келаётган совчиларнинг ўз оғизларидан эшита бошлаган эди. Ҳар гал совчиларни кузатиб қўйиши ҳамано ёмон кўздан асрасин, дея, қизига исиріқ соладиган одат чиқарди. Ҳатто бир куни атайи аллақаяёқдаги эски бешикни топиб, унга осиб қўйилган кўзмунчоқларни олди, етмаганига қутичанинг бурчакларида ётганларини териб, Нафисага билагузук ясади. Қизининг кўнмаганига қарамай, билагига солиб қўйди: Нафиса онасининг кўнглини ранжитмай тақиб олди-да, мактабга бораётганда ечиб қўядиган бўлди. Бир куни Собир кўриб қолиб: роса кулди. Кулишга кулди-ю, кетма-кет келаётган совчиларга онасининг аниқ жавоб қилмаётганидан, Нафиса ҳам очикроқ бир гап айтмаслигидан юраги ғаш бўлиб юрди. «Е мендан совчи боришини кутишаётганмикин? Кимни юбораман? Турар жойининг тайини бўлмаса. Қачон менга ваъда қилинган уй битади-ю, қачон совчи юбораман?» Ана шу хаёллар билан мияси гангиб, кўпинча ухламай чиқар,

мактаб хўжалик мудирини бўшатиб берган кичкинагина хонанинг шифтига тикилиб тонг оттирарди. Ана шундай бедор тунларнинг бирида, елкасига костюмини ташлаб, папирос тутатди-да, ташқарига чиқди. Кўчани кесиб ўтиб, магазин ёнига борди. Яшиқлар уюми тагида ёнбошлаб ётган Одил бува уни кўриб, ҳайрон бўлди. «Ҳа, домла бола, ухламабсиз?» «Ўзингиз-чи, Одил бува, нега ёлмадингиз?» «Бе, ўғлим, қарияларда уйқу қаёқда дейсиз. Қани, келинг, ҳозир чой дамлагандим, бу ёққа ўтиринг, бўтам...» Одил бува битта яшиқни олиб, устига пўстак ташлади. Кейин чой қуйиб берди. Собир чойни ичиб бўлгунча ҳам бир оғиз гапирмади. Одил бува ҳам бир нарса пайқагандай йигитни ўз ҳолига қўйиб, берди, ўзича ивирсиб, ҳали носқовоғини қидирган, ҳали пўстагини тўғрилаб, тўнини буклаган бўлди. Собир бирон марта ҳамсуҳбат бўлмаган, аммо ҳар кўрганисида салом бериб, ҳурматини бажо келтирадиган Одил бувага таваккал қилиб, юрак дардини очишга жазм қилди. Гапни ҳам дабдурустдан бошлади. Етимлиги-ю, интернатда тарбияланганидан тортиб, тутдан йиқилиб тушгани, шу кунларда совчи юбориш ва уй-жой ташвишигача — ҳаммасини батафсил гапириб берди. Гапини: «Ҳаётим қил устида, агар шу Нафисага эришмасам бир нима бўлиб қоламан, деб қўрқаман, отахон...» дея тугатди. Тугатгандаям, Одил буванинг наздида йигитнинг сўнгги сўзлари кўксидан йиғи аралаш чиққанга ўхшаб кетди.

Кўпни кўрган Одил бува ҳаммасини тушунди. Тушунгандаям, Собир ҳали-ҳали эсидан чиқармайди, унинг ўзидан ҳам ортиқроқ тушунди. Одил бува чўрткесар, бир сўзли одам экан, гапини тугатиши ҳамона, чойнак тагидагини силқитиб қуйиб берди-да, шундай деди: «Ўғлим, юрагингизни очганингиз менга жуда ёқиб тушди. Эртагаёқ Фуломжоннинг олдига ўзим совчи бўлиб бораман. Кўндираман. Хотирингиз жам бўлсин. Тўйни бўлса бизникида қиламиз. Ҳовли кенг. Ҳувиллаб ётибди. Чолу кампир бу уйлари гўримизга орқалаб олиб кетамизми. Гап тамом. Ҳали кампирим эшитса бу гапни... Ўҳў, менга қаранг, ишонаверинг, гапим гап. Ҳали эсимни таниб, биров менинг шахтимни ҳам, илтимосимни ҳам қайтармаган. Фуломжон-ку, эй, у ёғини суриштирманг, хотирингиз жам

бўлсин, ўғлим. Ҳа, мана энди, ота-ўғил тутиндик. Қани, омин... Бориб пича дам олинг, тонг ёришай деб қолди, боринг ўғлим...»

Собир ўшанда туш кўрдими, ўнгими, ҳали-ҳали ақли бовар қилмайди. Етти ёт бегона уни ўғлим деди-ю, бутун мушкулини осон қилгандай бўлди. Қариялардан: «Тушда Хизр бувага қўл берган одамнинг бутун орзу умиди рўёбга чиқади, нима тилаги бўлса, эришади» деган гапларни эшитиб юрарди. Худди ўша афсонавий хизрни Одил бувага ўхшатарди. Хонасига кириб, ўзини каравотга ташлади-ю, беихтиёр хўнграб йиғлаб юборди. Нимага йиғлаганини билолмади. Тонг отиб қолди.

Шу куни дарсни қандай ўтказганини билолмайди. Кечга томон хонасига Одил бува кириб келди, келди-ю, «Қани, ўғлим, юринг» деганича уйига бошлаб кетди. Кампир ток тугиб, ош дамлаб турган экан. Собирни бағрига босиб кўришди, кўрпача ташлаб, ўтқазар экан, фотиҳага қўл очди. «Илоҳи муродингизга етганингиз рост бўлсин. Қўша қаринглар» деди. Собир ҳанг-манг бўлиб қолди. Ҳамон туш кўраётганга ўхшарди. Одил бува шу куниёқ ишни битириб келган экан. Худди шуни кутиб юрган, қай йўсин билан йигитга етказишини билмаётган Ғулом ака, Одил бува боришидан боши осмонга етибди. Хотинининг: «Ҳой, эшитганлар уят қилади, бир келганда кўнибди деб, пича сабр қилинг» дейишига қарамай, шартта сандиқдан битта тўнни чиқариб, Одил бувага кийдириб юборибди. Нафиса имтиҳонларини топшириб ўнинчини битириши биланоқ мана шу ҳовлида, Одил буванинг ҳовлисида тўй бўладиган бўпти.

Афсус, минг афсуски, бу ҳовлига тўй, Одил бувага келин тушириш насиб қилмади. Шу воқеадан кейин бир ярим ой ўтгач, Одил бува тўсатдан оламдан ўтди. Собир бел боғлаб, «вой отамлаб», Одил бувани ўз қўли билан дафн этди. Маъракаларида ўзи бош бўлди. Йили ўтмагунча тўйни ҳам қилмоқчи эмасди. Ҳамқишлоқлар қўйишмади. Собир то кампирнинг розилигини олмагунча бунга жазм қилмади. Кампир кўнгандан кейингина тўйни қилди. Бу ҳовлидамас, Ғулом ака ҳовлисида. Тўйдан кейин Собир алоҳида уйга чиқиб яшамоқчи бўлганида, Ғулом ака кўнмади, «Сизлардан бошқа кимим бор, уй етарли» деб икки

жонани ажратиб берди. Нафиса қишлоқ Советида секретарь бўлиб ишлай бошлади. Улар шундай аҳил, ширин турмуш кечиришардики, қишлоқдагиларнинг кўпи ҳавас билан: «Бир-бирларини тўтисар қилишадими-я» дейишарди. Собир комсомолларнинг чақириғига қўшилиб Мирзачўлга бормоқчи бўлди-ю, аввал бирга жўнашга розилик берган Нафиса, орадан уч кун ўтгач, йўқ деб оёғини тираб туриб олди. «Комсомол мажлисида сўзга чиқишдан олдин маслаҳат сўрасам хўп девдингиз-ку» деса ҳам бўлмади. Нафисанинг жавоби Собирнинг қувончини ҳам, орзусини ҳам шамолдек учуриб юборди, у шундай боши берк кўчага кириб қолдики, ҳасратини кимга айтиб, кимдан кўмак сўрашни билмасди. «Онаси-ку уни йўлдан урди, наҳотки Гулом ака ҳам тушунмаса-а? Комсомол комитетига кириб, ўртоқларимдан маслаҳат сўрасаммикин? Ахир улар ўзлари ҳам хабардор-ку, нега индамай туришибди. Ҳа, билдим. Бу — икки ёшнинг шахсий иши, Мирзачўлга бориш бўлса, мажбурий эмас, деб ўйлашгандир. Бунинг устига мен кириб ёрдам сўрасам, албатта аризасини қайтариб олмоқчи деб ўйлашади. Яхшиси, индамайман. Нафисахондан ажралиш мен учун жуда оғир, бир умр оғир бўлади, буни билиб турибман. Аммо ўз сўзимдан, комсомоллик сўзимдан қайтиш, бутун ҳаётимнинг мазмунидан маҳрум бўлиш билан баб-баравар!»

Собир эртага жўнайдиган кечаси ухламай чиқди. Қараса Нафиса ҳам уйроқ. Тонг палласида у билан яна гаплашди, бўлмади, ҳаммасидан ҳам «майли, пешонамдагини кўраман» дегани Собирга қаттиқ таъсир қилди. «Бу сиздан эмас, ойингиздан чиққан гап» демоқчи бўлди-ю, хафа қилгиси келмади. Эсини таниб, кўзидан ёш чиққанини шунда сездди. Нафисага сездирмай артиб олди-да, секин ўрнидан турди...

Собир иягини билаклари устига қўйиб ётганича тонг оттирди. Унинг катта-катта кўзлари уйқусизликдан ич-ичига тушиб кетган, қизарган, сепкилдор юзлари сўлғин, рангсиздай. У, поездда келаётганида ҳам шу ҳақда кўп ўйлади, охирида то Нафисанинг ўзидан хат-хабар келмагунча унга хат ёзмасликка аҳд қилиб қўйган эди. Кейинчалик бу шахтидан қайтди.

Саломат этиб келгани, яхши жойлашгани ҳақида бир марта ёзиб юборди-ю, ҳали жавоб хати олганича йўқ. Энди у «саломат келдим» дебгина қўя қолмайди. Ҳаммасини, ўзи қандай азоб чекаётганини, пок ишқи ҳақоратланганини ёзади. Шуларни ўйлар экан, яна ўзига ишонмас, Нафисадан ажралиб қолиш ваҳимаси голиб чиқарди-да, ўйлаб гапирдимикан?» деб қўярди.

Собир ҳаммадан олдин ўрнидан туриб, шийпондан пастга тушди. Муздек ҳаво гуп этиб юзларига урилди, ўчоқ ёнида тўхтаб, сокин далага разм солди. Бу энди азим тут дарахтининг шоҳлари тунука томгача ёпирилиб тушган, тоқларнинг новдалари тутга улашиб кетган, шафтоли, ўрик дарахтлари ёз кунларида тангадек қуёш туширмайдиган кенг ҳовли эмас. Уйнинг эшигидан чиқилгач, узун коридор ҳам, бурчакда мраммар деворга тошойна ўтказилган умивальник ҳам йўқ. Жўмрагининг икки томонида иккита совун қутиси турарди. Бирини — мана ҳозир Собир қўлида ушлаб турган, мовийранг, сув тўлқинига ўхшаш гули бор оддий қутича. Иккинчиси бошқача. Металлдан ишланиб, қопқоғига жажжи бир қизнинг совун кўпиги орасидан кўзлари чақнаб, кулиб турган пайти ўйиб туширилган қутича. Буни Собир Нафисанинг туғилган куни бошқа совғалар қаторида унга тақдим қилган эди. Нафиса бу қутичани жуда ёқтирар, фақат суратдагига ўхшатиб юзлари совун ҳолида кўзини очишга ўрганолмасди. Собир шундай пайтни пойлаб турарди-да, секин орқасидан келиб иккала билагидан маҳкам ушлаб оларди. Кўпикдан кўзини очолмаган Нафиса йиғлаган бўларди, ялиниб кўрарди. Собир ўзига ёқиб қолган аллақандай сўзини айт тирмагунча унинг қўлларини қўйиб юбормасди. Эри хотиннинг бундай ҳангамасини кўриб қолган Тожа хола ҳавас биланми ё ҳасад биланми ўз айвонида туриб узоқ томоша қиларди...

Собир чўян обдастани олиб, наридан-бери ювинди-да, шийпонга келди. Ҳали ҳам ҳеч ким турмабди. У, чамадонидан қоғоз, конверт олиб, супанинг лабига ўтирди. Автомат ручкасини очар экан, ёзган билан адо бўлмайдиган хатни нимадан бошлашни билмади. Оппоқ қоғоз устига «Азизим, Нафисам...» деган сўз тушди-ю, узоқ ўйланиб қолди.

Қиш чиқиб, баҳор кирадиган кезлардаги совуқ шабада ҳам чакана бўлмайди. Айниқса, чўлу биёбонда. Кечки пайтлари баданни ачитувчи бундай изғирин чўл бағрида кезиб қолар. Аъзамга ўхшаганларни жунжитиб, таъбини анча тирриқ қиларди. Бугун ҳам шундай бўлди.

Аъзам куни бўйи Муҳиддинни ҳолироқ учратишга кўп уриниб кўрди, бўлмади. Тушки овқатдан кейин у Муҳиддин ва Риза биргалашишиб келган хатларни ўқиш, жавоб ёзиш билан овора бўлишди. Аъзам уйдан келган хатни икки марта ўқиб чиқди, бироқ жавоб ёзмади. Кечадан бери бир сабаб топиб якка ўзи қишлоққа тушишни мўлжаллаб қўйган эди. Хатни ўқигач, яна шошилди. Конвертдаги бир варақ қоғоз унга: «Қани бўл, ўзингни дадилроқ тут» деяётгандай юрагини таталайверди. Хатни ўқиётганида Муҳиддиннинг «уйлар тинчми?» деган саволига «ҳа, ҳаммаларингга салом ёзишибди» деб қўя қолди. Буни бошқа ўртоқлари ҳам эшитди.

Муҳиддин шийпон ёнида Комилжон билан анча суҳбатлашди. Уларнинг ёнида ўтирган Аъзам Комилжоннинг кетишини сабрсизланиб кутди. Ниҳоят, Муҳиддин якка қолгач, секин ёнига келди:

— Дўстим, мен бир қишлоққа тушиб чиқсам,— у аллақасери оғриётгандек, пешонасини тириштирди, ижирганиб, зўрға гапира бошлади,— эрталабдан бери бошим зирқираб оғрияпти.

— Бошим?— ажабланди Муҳиддин унинг юзига тикилиб қараркан.

— Ҳа, куни бўйи аъзойи баданим увушиб, лоҳас бўлиб юрдим.

Муҳиддин Аъзамнинг эрталаб ҳам, далада ҳам ланжроқ кўринганини, ишга ҳам қўли бормаганини сезган эди. Ҳозир унинг аҳволига ачинди.

— Қизиқ одатинг бор-да. Нега бу ерга келиб камгап, ичимдагини топ дейдиган бўлиб қолдинг, ҳайронман. Шунақа экан, кундузи айтмайсанми, ҳалиги машинада тушиб чиқардинг.

— Босилиб қолар девдим-да.

Муҳиддиннинг кўзига Аъзамнинг ранги оқариб кетгандай бўлиб кўринди.

— Ҳаммасидан ҳам саломатлик керак,— деди Муҳиддин ва ўйланиб қолди,— шовша бўлмаса, мен ўзим бирга олиб тушаман,— у ўрнидан турган эди. Аъзам қўлидан ушлаб тўхтатди:

— Йўқ, дўстим, ҳожати йўқ. Ўзим кичкина бола эмасман, бошим ҳам ҳозир анча босилиб қолди, овора бўлма.

— Овораси борми, бирга тушиб чиқамиз,— қаттиқ туриб олди Муҳиддин.

— Йўқ, йўқ, жон оғайни, бўлмаса тушмайман.

— Ахир...

— Йўқ... йўл олисмас, вақт эрта.

Муҳиддин Аъзамга тикилиб, ўйланиб қолди.

— Дуруст. Медпунктга кириб кўрсат. Мабодо мазанг қочса, қайтиб чиқма. Хосият холамникида қолавер, тузукми?

— Хўп,— деди Аъзам. У фақат бир нарсани: «Болаларга айтмай қўя қол» дейишни гапиролмади. Бу мумкин эмас, ахир. Бари бир билишади.

Аъзам ертўла томон юрганида кетидан Муҳиддин шундай деб қолди:

— Дурустроқ кийиниб ол, шамол бўлиб турибди.

Аъзам шу бир оғиз сўзни эшитди-ю, бир хил бўлиб кетди, қадами сустлашди.

Саёҳатга ёки дам олиш учун бошқа бир шаҳарга борганинда, орадан сал вақт ўтмай уйингни, оиланг-дагиларни соғинасан киши. Конвертдаги бир парча хат, телефон, телеграммалар анча тасалли беради-ю, шунда ҳам бўлмайди. Соғинасан. Қайтиб кетиш пайтини зориқиб кутасан. Бу табиий. Вақти соати келиб, чамадонни қўлингга олиб, йўлга чиққанингда-чи? Бир неча ҳафтами ойми сен яшаган ана шу жойда алланарсанг қолгандай бўлади. Аллақаеринг жиз этиб кетади. Шунда қалбингнинг кичик бир бўлакчасини қолдиргандай ҳис қиласан. Уша ерли кишиларнинг меҳр-муҳаббатими, жойнинг манзарасими, қайси бири сени ўзига мафтун қилганини билолмайсан.

Аъзам ҳам ҳозир худди шундай ҳолатда маънос қадам ташлаб борарди. Кечадан бери миясини чулғаб олган хаёл рўёбга чиқаётганидан хурсанддай кўринарди-ю, аммо қовжираган ер билан кўкдан бўлак ҳеч қарери қизиқтирмайдиган ана шу жойда алланарсаси қолгандай бўларди. Нарсаларими? Йўқ. Бу нарса хаёлига

ҳам келмайди. Тенгқур ёру дўстлари, ҳамқишлоқлари-ми ёки бригададаги бошқа ёшу қариларми. Бунга ўзи ҳам тушунолмасди. Йўлнинг ярмига борганида қоронғи тушди. Бироқ у изиллатиб турган чўл шамолини ҳам, қоронғиликни ҳам сезмасди. Уйдан келган хатдаги икки калима сўз эсига тушди: «Тоғаннинг ўғли Каримжон келаси ҳафта уйланыпти. Катта тўй қилишса керак. Сен бўлганингда...»

Ҳа, тўйнинг бош-қошида бўларди. Елиб-югуриб хизмат қиларди. Тенгдош ўртоғи-ку. Каримжон албатта янгича, маданий тўй қилади. Қишлоқнинг бутун йигит-қизлари бўлади. Уйин-кулги қизийди, қадаҳлар кўтарилади. Шунда Аъзамни тилга олишармикин? Муҳиддинларни-чи? Ҳали улар тўйдан беҳабар. Бўлмаса Солижон деганлар жар солиб юбормасмиди. «Мирзачўлликларнинг соғлиғи учун ўзим қадаҳ кўтараман» деб қўйди қатъий қарорга келиб Аъзам.

Шу зайлда борар экан, қаёққа кетаётганини, қишлоққа боргач, нима қилади-ю, ундан кейин қаерга боради, танишлар учраб қолса нима дейди, машина топилса тузук, топилмаса станциягача пиёда чиқадими? Билмасди. Бу саволлар чувалашиб кетар, Аъзам унинг учини топиб ололмасди. Узоқда чироқлар милтиллади, қишлоқ қораси кўринди. Шундагина Аъзам медресага киражагини эслади. Муҳиддиннинг «дурустроқ кийиниб ол» деган сўзи қулоқлари тагида жаранглади. Муҳиддиннинг меҳрибончилигиданми ёки уни алдаганиданми хижолат тортгандай бўлди.

Қишлоқ марказидаги кучли репродуктордан эшитилаётган «Ўзбекча вальс» унга яна тўйни эслатди. Қизил чойхона ёнидан ўтиб, клуб биноси олдида тўхтади. Катта ҳарфлар билан ёзилган афишага — «Москвадан узоқда» деган лавҳага кўзи тушди. Соатига қаради. Кино бошланганига ярим соатча бўлибди. Таниш кишиларга учраб қолмаслигидан хотиржам бўлиб, шу атрофда бир оз айланиб юрди. Беш-олти марта кўзи тушган ҳалиги лавҳа кинофильмни эслатди. Аъзам уни бир эмас, уч марта кўрган эди. Дераза орқали зўрға эшитилаётган овозларга қулоқ бериб, ҳозир қайси воқеа бўлаётганини дарров эслади. Эслади-ю, қишлоққа келган биринчи кун кўз ўнгида намоён бўлди.

Машина учрамаганидан бирор қарорга келолмас, ҳаёл дам у ёққа, дам бу ёққа олиб қочар, тиним бер-

масди. Бир дақиқа ўзига-ўзи сўз бериб, тўғри станцияга жўнамоқчи бўлиб турар, сал ўтгач, яна бўшашиб қоларди.

Кўчанинг нариги бетигаги кичкина дўконча ёнида ҳеч ким йўқ. Оқ халат кийган сотувчи йигит газета ўқиб ўтирибди. Аъзам мени танимайди-ку, деган хаёл билан дўкон томонга юрди. То у яқинлашгунча газетадан кўзини олмаган сотувчи, пештахта ёнида Аъзамни кўриб, ўрнидан турди.

— Келинг, — деди хушмуомалалик билан.

Аъзам эса нохушгина сўрашди. Бир нарса олишни мўлжаллагандай полкаларга кўз югуртди.

— Битта «Беломор» беринг, — деди у анчадан кейин чўнтагидан пул чиқариб.

Сотувчи папирос устига гугурт қўйиб узатди. Пештахта тортмасидан қайтариш учун пул олар экан, Аъзамга бир-икки қараб қўйди. Аъзам папиросини оча туриб:

— Бир стакан портвейнингиздан ҳам берсангиз, — деди.

Сотувчи қўлидаги пулни санай туриб, афсуслангандай бўлди, очиқ вино йўқлигини айтди.

— Балки, ярим литрлигини олиб қўя қоларсиз.

— Йўқ, бир стакани кифоя. Шунчаки совуқдан бир оз, — деди ийманиб Аъзам.

— Тушунаман. Фақат бизда... — ўйланиб қолди сотувчи, — шошманг, мана бу ёққа киринг, — у эшигини очиб Аъзамни ичкарига таклиф қилди, — бир стаканини сиз ичсангиз, қолганини бир гап қилармиз.

Аъзам шуни кутиб тургандай, лип этиб ўзини ичкари олди, таклифни кутиб турмай, бўш яшик устига ўтирди. Сельпода ўзи ишлаган дўкон ҳам шундай ихчам, бир томонида мол турадиган кичкинагина хонаси бўлиб, баъзи-баъзида у ҳам ҳозиргидай кўз қиймас ўртоқлари, танишларини ана шу хонага таклиф қиларди. Сотувчининг хушмуомаласи унга жуда ёқиб тушди. Утириши билан папиросдан бир донасини чиқариб чекди, бир эмас, тўрт жойидан қайчилади. Тутуни ичига кетиб, йўталиб ҳам олди. Кашанда одам унинг ҳозирги ҳолини кўриб, умрида папирос чекмаганлигини пайқаб оларди.

Сотувчи шишани очиб, стаканга қўйиб берди. Пештахта тагидан битта ёғлиқ патир олиб тарелкага

ушатди, унинг ёнига қўйди. Аъзам винони ичди, сесканди, сотувчига сездирмай лабларини артиб, бир тишлам ноъни оғзига солди.

Шу пайт кўча томонда қизларнинг кулгиси эшитилди, Аъзам уларнинг бирини Юлдузхоннинг овозига ўхшатиб, сергак тортди.

Қизлар шу томонга келишаётган экан, сотувчи йигит Аъзамни ҳам унутиб, халатининг тугмаларини солди, пештахта устини тозалаб, ўша томонга кулиб қаради.

— Қани, қани, марҳамат, хизматларидамиз,— дея икки қўлини кўксига қўйди. Қизлар пештахта ёнига келишганда, қўл узатди.

— Бормисиз, Кароматхон, камнамосиз,— кўришиб бўлиб, ёнидагисига қўл узатганда, у қиз: «Вой, бир кунда неча марталаб кўришасиз» деб кулиб юборди. «Буниси кечки салом, Неляхон» деди-да, ахир унинг қўлини олишга муваффақ бўлди сотувчи.

Аъзам пусиб келиб, қизларга тикилганида Нелянинг кўзи унга тушиб қолди, Аъзам буни кейин пайқади.

— Қани, Адҳамжон ака, энг яхши атирларингиздан кўрсатинг-чи? — деди Кароматхон.

— Хўп бўлади, жоним билан,— Адҳам полкалардаги атирларнинг ҳамма туридан биттадан олиб, пештахта устига ёйиб ташлади. Неля билан Каромат атирларни кўздан кечирар экан, Аъзам виноли стаканни секин орқасига олиб яшириб қўйди. Ярми ҳам чекилмаган папиросини эзгилаб ўчирди. Панада туриб харидорларни кузата бошлади.

Адҳамнинг тўлачадан келган юзлари қизариб кетган, қизлар олдида ўзини маданиятли, ширин сўз қилиб кўрсатишга уринаётгани сезилиб турарди. Буни Аъзам ҳам пайқади. Кароматхон сариқ қутичадаги «Подарочный»ни ажратиб, ёқармикан, дегандай дугонасига кўрсатган эди, у «Жуда яхши, мен мана бу «Жди меня»ни оламан» деди. Аъзам бу атирнинг ўзидан ҳам номини жуда ёқтирар эди. Шу туфайлими, Неля шундай деганида жуда яхшисини танладингиз деб юборишига сал қолди.

— Кимга оляпсизлар? — сўради Адҳам.

— Билиш шартми? — деди Кароматхон қошларини чимириб,— барибир айтсак ишонмайсиз?

— Нега?! Сизларга ишонмасам...

— Йигитларга,— деди Неля ва Кароматхоннинг елкасига қўлини ташлаб, кулиб юборди.

— Йигитларга?!— Адҳам кўзларини катта очиб уларга тикилди,— қанақанги бағри тош йигитлар эканки, сизларни атир олишга мажбур қилса?!

— Ие ҳа, шунақалари йўқ демоқчимисиз, Адҳамжон?— деди Неля, атирни ҳидлай туриб,— қани, шуни ўраб беринг-чи!

— Шунақаси бўлса менга кўрсатиб қўйинг, бир адабини...

— Хо-хо,— кулиб юборди Кароматхон,— катта кетиб юбордингизми?

Адҳам ўйланиб қолди.

— Бўлса битта-яримта ковакда қолиб пўпанак босгани бордир-да.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз,— Кароматхон Адҳамга аллақандай сирли тикилгандай бўлди,— бугун Турсуноининг туғилган кунини, шунга кетяшмиз.

— Ўзимизнинг Турсуноининг-а?— қизиқиб сўради Адҳам.

— Ҳа, ўзингизнинг Турсуной,— деди Кароматхон.

— Неча ёшга...

— Буниси ҳарбий сир, Адҳамжон,— жавоб қилди Неля.

Адҳам шошилиб ноўрин савол бериб қўйганини энди пайқади. Сир бой бермай, атирларни олиб, жойига қўя бошлади.

— Роса ўйин қилар экансизларда-а? Бизни айтмабди ҳам,— гинахонлик қилди Адҳам.

Қизлар хохолаб кулиб юборишди.

— Туғилган кун зиёфатига таклиф қилиш шарт эмас. Уша кунни эсида тутган яқинлари ўзлари боришаверади,— деди Неля.

— Ўзингизнинг Турсуной-ку, бораверинг-да,— Кароматхон бу гал ҳам атайин «Ўзингизнинг» сўзини чертиб айтиб, пичинг қилди, кейин юзини тескари бурди.

— Қани юр. Неля, кетдик,— деди-да, дугонасини қўлидан ушлаб олди.

Улар бир неча қадам юришгач, «хайр» деган овоз эшитилди. Кароматхон айтдими ёки Нелями — буни Адҳам фаҳмлай олмади. Ҳар бир сўзни ўйлаб гапира-

ман деб аҳд қилиб қўйган Адҳам шунча уринса ҳамки, бари бир, яна қўполлик қилиб қўйди.

Адҳам Мирзачўлга келганидан буён Кароматхон билан бир неча марта учрашди. Нима учундир ҳар галгиси унга янгидан-янги завқ бағишларди. Ҳамма ишда: клубда ҳам, коллектив бўлиб театрга боришганда ҳам қизлар орасида Кароматхон алоҳида ажралиб турарди. Унинг дугонаси Турсуной Кароматга қараганда чиройли ҳозиржавоб қиз эди. Адҳам билан учрашганида ҳам «яхши мол келса кўзингизни шира босади» деганга ўхшаш гапларни айтиб, тегажаклик қилар, буни эшитган Каромат энсаси қотгандай ё тескари бурилар, ё қовоғини солиб оларди. Шундай бўлишига қарамай Адҳамга кўпроқ Кароматхон ёқарди. Адҳамнинг фикрича, қишлоқда Кароматхондан ўтадиган қиз йўқ эди.

«Энди нима бўлди?» Ҳамон қизлар кетган томонга тикилганича шу саволни берарди. Турсунойни қайта-қайта сўради, бу етмагандай ёшини ҳам аниқлаб олмоқчи бўлди-я. «Эҳ, чакки қилдим-да» деб, мушти билан пештахтани уриб қўйди. Шундагина дўконда одам борлиги эсига тушди.

— Эҳ, кечирасиз,— Аъзамга қараб қизариб кетди.

— Нимаси чакки бўлди, иккови ҳам дуруста ўхшайди-ю,— деди кулиб Аъзам.

Адҳамнинг бутун ҳаракатларини кўриб, орада сир борлигини пайқаб олган ширакайф Аъзам Мирзачўлдаги қандайдир дўконда, нотаниш йигит ёнида эканини унутиб қўйган эди. Хатдаги Каримжоннинг тўйи ўрнини энди қизларнинг ўйин-кулгиси, ҳозир шу ерда, Турсуной деган қизнинг уйида айтиладиган ашула, пластинка овозлари эгаллади. Адҳамнинг пештахтани муштлаши унинг хаёлини бўлди. Бироқ Адҳам Аъзамга тез жавоб қайтара қолмади. Агар танигандаку, ҳаммасини айтиб дардлашарди-я. Афсуски бунақанги сирлар ҳаммага айтилавермайди.

— Мен буларни айтаётганим йўқ,— деди гапни бошқа томонга буриб Адҳам,— кутубхонадан бир китоб олмоқчи эдим, унутибман, шу эсимга тушди. Дарс тайёрлаш эртага қоладиган бўлди-да... Вино ёқдимми?— яна қуйиб берайми дегани эди бу.

— Ҳали ярми турибди.— Аъзам стаканни қўлига олди,— дарс дедингизми? Шу ерда ўқийсизми?

— Йўқ. Тошкентда. Сиртдан ўқийман,— Адҳам ҳозир якка ўзи қолишни истарди. Шундай қисқа-қисқа жавоб қилсам, харидордан қутулармиканман деди-ю, бўлмади. Аъзам винони ичиб, яна қуйишни илтимос қилди.

— Кечирасиз, ўзингиз мирзачўлликми?— сўради у.

— Ҳа, йўқ, э яқинда келганмиз, уч ойча бўлди... Янглишмасам, ўзлари шу ерли бўлсалар керак-а?

— Ҳа, райондан. Бир танишимизникига келиб эдим,— деди Аъзам.

— Ие, мен сизни ҳосилотимизнинг ўғли деб ўйлабман. Яқинда каникулга келиб қолар дейишган эди.

Аъзам бу гапга эътибор ҳам бермади, Тўсатдан юрагига гулгула тушди. Биров унга: «Нега ёлғон гапирдинг, қочоқ, бу ерда нима қилиб ўтирибсан?» деяётгандай бўлди. Стаканни кўтариб, винони шимирдида, қўлига бир бурда патир олиб, Адҳамга пул узатди, «Хайр, раҳмат» деб чиқиб кетди.

Ҳаво очиқ. Совуқ яна кучайган. Аъзам эшикни очиш билан муздек сувга шўнғиб олгандай бўлди-ю, ёқаларини кўтарди. Кўчанинг четидан борар экан, кулиб турган қизлар келганида юзлари қизариб кетган Адҳамни эслади: «Ким у? Аъзамга ўхшаган савдо ходими, тагин сиртдан ўқир экан-а. Неля-чи? Ким бўлиб ишлар экан у? Кароматхон-чи? Қор-бўронни писанд қилмайдиган хушчақчақ, дуторга ишқибоз шофёр-чи? Машинасига ўтирганида қўғирчоқдек бўлиб кўринадиган экскаваторчи йигит-чи? Исми нима эди-я? Аллаким ҳам уни митти деб чақирганида аччиқланган эди. Балки ҳозир дала томондан ғувуллаб эшитилаётган овоз ўшанинг машинасиникидир. Смена-лаб ишляпмиз деган эди».

Боя сувдай бўлиб кўринган икки стакан вино ўз таъсирини ўтказа бошлади. Аъзамнинг кўзлари жимирлашиб, клуб қатеридаги бинолар бирлашиб кетгандай бўлди. Шу пайт узоқдан келаётган машина чироғи кўчани ёритиб юборди. Мабодо машина учра-маса станцияга пиёда чиқиб кетишга аҳд қилиб қўйган Аъзам, беихтиёр, худди бировдан яширингандек чап томондаги кўчага бурилди: Машина клуб ёнига бориб тўхтади. Кимдир ўша ердан овозининг бориचा: «Қани станцияга чиқадиган одам борми?» деб чақир-

гандай бўлди. Чақирганда ҳам ким денг? Худди ўша дуторга ишқибоз йигитнинг овозига ўхшаб кетди. Аъзам қадамини тезлатди...

— Кўнгли тоза-ю, кўйлаги кирроққа ўхшайди!

— Жим, ойи.

Кўзларини очолмай ётган Аъзам ўзига келганда, шу сўзларни эшитиб қолди. Кимдир пешонасини ушлаб турарди. Уйдаги говур-гувурдан билдики, уч-тўрт киши борга ўхшайди. Узини ухлаётгандек қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Бироқ устидаги кўрпа оғирлик қилди, исиб кетди. Кўзини очиб, ёнида ўтирган Неляни кўрди. «Мен қаердаман» дегандай атрофга қаради. Хосият хола яқинлашди.

— Дурустмисан, болам?— деди у пешонасини ушлаб,— нима бўлди?

— Сал тобим қочиб...— Аъзам гапини тугатолмай, бошини кўтарди, каравотдан тушмоқчи бўлганида Неля уни қўлидан ушлади.

— Ёта турунг,— деди секин. Аъзам қизнинг юзига қаролмади.

Эшикдан қўлида чойнак-пиёла ушлаган Юлдузхон кириб келди. Бир пиёла чой қуйиб Аъзамга узатди.

— Дурустмисиз, Аъзам ака? Ойим қўрқиб кетибдилар.

— Кечирасизлар, мен сизларни безовта қилдим.

— Ҳечқиси йўқ, қани иссиқ-иссиқ ичгин,— тарелкада қанд узатди Хосият хола.

Ҳар ҳўплам чой ичакни ачитар, ҳасипга сув солаётгандек овоз чиқарарди. Аъзам қорни оч эканлигини энди сезди. Кўзини пиёладан олмас, чой тугамаса-ю, ёнидагиларга қарамаса. Ҳозир фақат шуни истарди. Қаердалиги, нега келиб қолганини эслади. Фақат бир нарса уни қийнарди. Неля нега бу ерда? Демак, магазинда ўтирганини ҳам буларга айтиб берган, демак, ҳаммалари билишади. Йўқ. Ичганини у кўрмаган эди-ку, Турсунойларникига кетган эди-ку. Ундан кейин Аъзам магазинда анча ўтирди. Қандай қилиб...

Аъзамнинг боши бош эмас, одам кўтаролмайдиган чўяндек оғир эди. Қимирлатса зирқирарди. Умрида биринчи марта шундай бўлаётганидан қўрқиб кетди. Ҳамон бошини қуйи солиб ўтирарди. Хосият хола ташқари чиқди. Кетидан чойнак қопқоғи шарақлади.

Юлдузхон ҳам чиқиб кетди. Аъзам ҳозир Неля ҳам чиқиб кетар деб турганида, у гапириб қолди.

— Зарари йўқ. Гоҳо киши қоқилади. Хотиржам бўлинг, ҳеч ким билмайди.

Аъзам ялт этиб Неляга қаради. Кўзига тикилолмади-ю, пешонасидан тушиб турган, қўнғир сочларига қараб қолди.

— Раҳмат... Юлдузхон ҳам...

— Сезди-ю, мен уни чалғитдим, уялманг дедим,— у сумкасидан бир-икки хил таблетка чиқарди,— бошингиз оғриси мана буни ичарсиз,— Неля ўрнидан турди.

— Раҳмат сизга... зиёфатдан қолдириб, безовта қилдим.

— Зарари йўқ. Вазифам шундай. Зиёфатни яна давом эттираверамиз.

— Фақат...

— Хотиржам бўлинг, ҳеч ким билгани йўқ. Хайр.

Аъзам совиб қолган чойдан бир ҳўплади. Қозиқдаги пальтосига кўзи тушди. Бир енги ифлосроқ кўринди. Қайт қилганини сира эслолмасди. Уйлаб қараса, ўша машинадан ўзини яширгандан кейингисини билмасди. Шунча уриниб кўрди, бўлмади. Мияси ёрулгудай бўлиб кетди. Ҳўнграб йиғлагиси, бошини деворга уриб, дод солгиси келарди. Ниҳоят, қулоқлари тагида «Кўнгли тоза-ю, кўйлаги кирроқ» деган сўзлар такрорлангандай бўлди. Ким айтди буни? Хосият хола. Ушанинг овози.

У анчагача ухлай олмади. «Демак, кўйлакни тозалаш керак»,— ўзича пичирлади-да, ёнбошлаб олди.

XIV

Уруш Хосият холанинг ҳам қалбини вайрон қилиб кетган эди. Битта-ю битта паҳлавони Камолиддин Курск деган юртнинг қайси бир ерида ҳам қаҳрамонларча ҳалок бўлгани ҳақида партизан отряди бошлигидан келган қорахатдан кейин узоқ вақтгача бошқа хат-хабар бўлмади. Кўп жойларга ёзиб, уриниб кўрди. Ҳеч бўлмаса шаҳари ёки районининг номини билиб олсак, қабрини топиш осон бўларди деб кўп ҳаракат қилди, бўлмади. Охири, «Ҳа, оламдан ўтгандан кейин ҳоли шу. Мендан бошқа кимнинг ҳам эсига келарди.

Қидиришнинг фойдаси йўқ», дея қизини бағрига босди-ю, йиғлайвериб ёши қолмаган кўзларини тоқчадаги суратга тикканча тақдирига тан берди. Тан берди-ю, орадан кўп ўтмай, ноумид шайтон дегандек, яна ундан-бундан суриштира бошлади. «Ахир баъзи қоракхатлар нотўғри чиқаётибди-ку, зора... Ҳеч бўлмаса ётган жойини, болагинамнинг жасадини бағрига олган еру тупроқнинг қаердалигини билсам ҳам майлийди... қай ҳолатда ётган экан?..» Биров, уруш тамом бўлмагунча аниқ тафсилотини билиш қийин, деди, биров, партизан отрядида бўлган бўлса, Москвага ёзиш керак. Улар ҳам ҳозир аниқлаб беришармикан?» — деди.

Ой ўтди, йил ўтди. Уруш тугаб, ғалаба байрамига ҳам етишдик. Қишлоқда ғалаба куни тўйга айланган хонадонлар ҳам бўлди. Яраси янгилашиб, қайта аза тутганлар ҳам, Хосият хола, бир чеккаси унча-мунчага чўкавермайдиган, иродаси кучли, бир вақтлари биринчи ташкил этилган колхоз раиси, кимсан Жалол оқсоқолнинг хотини, ўзи ҳам биринчи бўлиб аёлларга онахон бўлган, биринчи бригада тузган аёл ҳам шу куни, ғалаба байрами куни ҳеч чидолмади, «Қизим, бугун байрам. Тағин кўз ёши қилиб бошқаларнинг кўнглини бузмагин», дея тайинлади-ю, бари бир уйга кириб олиб, суратга қараб, додлаб юборди. Тағинам шу ёшгина, данакдаккина Юлдузхон кунига яради. Дарров дераза, эшикларни ёпиб, ойисини юпатишга тушди. Қизини қучоқлаб туриб, яна ҳўнграб юборди. Ёпиқ, уй ичида она-бола тўйиб-тўйиб йиғлашди.

Олаизор, кўникмай чораси қанча эди. Кўникишга кўникарди-ю, бари бир ҳеч умидини узолмасди. Болагинаси худди «ойижон» дея эшикдан кириб келаётгандай бўлаверарди.

Орадан бир йилдан мўлроқ вақт ўтиб, тўсатдан хат келиб қолди. Бу — Серафима Семёновна деган нотаниш аёлдан эди. Немислар қуршовида бўлган шаҳарда яшаган, барча алғов-далғовларни, фашистларнинг йиртқичилигини ўз кўзи билан кўрган бу аёл, адресларини қаёқдан билиб олибди экан, тўсмонлаб, Камолиддин деган йигитни кўргандим, ўша сизнинг ўғлингиз ё қариндошингиз эмасми, кейинчалик адресини йўқотдик, деб хат йўллабди. Ғалаба кундаги тантана Хосият холанинг уйида бўлди. «Ана, айтмабмидим, тирик, худо хоҳласа дараги чиқади», дея

оламга сизмай кетди. Зудлик билан хат йўлади. Серафима Семёновнадан тезда жавоб ҳам келди. У бу галгисида ҳам очиқ ёзмай: «Ҳар қалай, яраси анча оғир эди, дейишганди. Ким билади дейсиз, айланай» дея сал нарига ўтган ва Хосият холанинг этини ўлдиришга уриниб кўрган эди. Хосият хола ҳам буни сездди. Серафима Семёновнанинг иккита хати икки хиллигиданмас, худди шу икки хил хатдаги гапларнинг самимийлигидан пайқаб олди. Хатнинг ўзидаёқ ўзига ўхшаган содда, меҳр-оқибатли аёлни кўрди, ҳис этди. Ниҳоят, учинчи олган хатида ҳаммаси равшан бўлди. Қизи Юлдузхоннинг ўқишдан таътилга чиқшини пойлаб турди-да, шартта сафарга отланди. Узининг тили билан айтганда, ўғли, келини, қудасиникига сафарга отланди. Барака топсин Тошпўлатов, ўшанда ҳам, правление билан, раис билан гаплашиб, ҳаммасини пишириб берди. Ўзи станцияга олиб чиқиб, кузатиб юборди. Яна кетидан, телеграмма бериб қўяман, деди.

Умрида биринчи марта поездда узоқ сафарга чиққан Хосият хола бора-боргунча анча қийналди. Озмунча йўл дейсизми. У-бу ё қайноғу сув жерак бўлса ўзи станцияга тушишга юраги дов бермасди, қизи тушман деса бунга ҳам кўнмасди. Назарида поезд юриб кетади-ю, қизи қолиб кетаётгандай бўларди. «Барака топсин одамлар, шу ёшга келиб оламда бунчалик яхши, одампарвар, ҳаммавақт, ҳар қадамда ҳожатингни чиқаришга тайёр одамлар шунчалик кўп эканлигини билмас эканман-а, бўлмасам етти ёт бегона, тилларига ҳам тушуниб бўлмайдиган одамлар. Шундай сахий, меҳрибонларки, умрингдан барака топкурлар. Москвада-ку қўйиб берсам дуч келган йигит ҳам, қиз ҳам қўлтигимдан оладиган. Дока рўмолимнинг икки учини икки елкам оша, орқамга ташлаб олгандим денг, назаримда шу одамларга мени мункиллаган қария қилиб кўрсатгану, дуч келган одам қўлтигимга киришни, ёрдам қилишни ўйлаган, дедим-да, дока рўмолни ечиб, пешонабоғ танғиб олдим. Юлдуз: «Нима қиялпсиз?» — дейди. Ҳеч нарса деб қўя қолувдим, қизи тушмагур, ёш бўлса ҳам пайқаб қолди. «Ҳо, ойивой, ёш бўлиб кетдингиз-ку» деса бўладими, кулиб юбордим. Бари бир поездга ўтирганимда ечиб олдим. Эп кўрмадим...»

Хосият хола Курскка, ундан яна бошқа поездга

ўтириб Льгов деган шаҳарга бора-боргунча поездда, станцияларда, кўчада ҳарбий кийимли йигитни кўрдими, бўлди, ҳаммасини Камолиддинга ўхшатар, кўнгли бир хил бўлиб кетарди. Аввалига Юлдуз индамай юрди, ойнасига қўшилиб у ҳам ҳавас билан тикиладиган бўлиб қолди. Аммо одамлар олдида ҳадеб шунақа қилавергани, солдатларни қўли билан кўрсатиб, баъзан кўзларига ёш олаверганидан кейин Юлдузхон бундай қилманг дея ялинишга тушди. Онаси кўнди-ю, бари бир ҳарбий кийимдаги кишини кўрдими, қарамай туropolмасди, анчагача тикилиб қоларди.

Вокзалда уларни кутиб олгани ёнида қизи Виктория билан Серафима Семёновна чиққан экан. Хосият хола вагон эшигига чиқиб қарагандаёқ таниди. Серафима Семёновна ҳам тўғри шу вагон олдига келди, зинанинг таккинасида Хосият холадан кўз узмай тушишини кутиб турди. Ёнида Виктория, қўлида бир даста гул, у ҳам она-боладан кўз узмасди. Хосият хола ерга оёғи тегиши биланоқ, эски қадрдонлардек Серафима Семёновнанинг бағрига ташланди. Улар бир-бирларини сира қўйиб юборгилари келмай қучоқлашиб узоқ кўришишди. Тақдирни қарангки, бир-бирини умрида кўрмаган, гаплашмаган, бир-бирининг тилига ҳам яхши тушунмайдиган икки аёл қалби бир дард билан тегиб турганидан баб-баробар йиғлашарди, гапсиз, сўзсиз йиғлашарди. Хосият хола унчамунча русча гаплашишни биларди. Бироқ ҳозир тили калимага келмасди. Виктория бўлса, туғишган синглисини бағрига босгандек, Юлдузхонни қучоғидан қўймас, қайта-қайта юзларидан ўпиб дўпписига тикиларди. Эҳтимол, у ҳозир Камолиддиннинг дўпписини эслаётгандир. Ҳаёт бўлганида қайнисинглиси бўларди шу қиз, шуларни хаёлидан ўтказаётгандир. Хосият хола кўз ёшларини енгининг учига артиб, Викторияга яқинлашар экан, шуни кутиб турган қиз ёқимтой бир ибо, одоб билан бошини сал эгиб кўришди. «Вой ўзим ўргилай, вой бўйларингдан айланай...» Энди тили гапга келган эди Хосият холанинг, Виктория ўзбекча бу сўзларни тушунмас, уялиб-уялиб, Хосият холанинг юзларига қараб қўярди, ўзини саломга тутиб берганича турарди.

Улар кўришиб бўлишгач, чамадон ва аллақандай

тугунларни кўтаришиб, станция биносининг орқасига ўтишди. Бир отли аравадаги похол устида узала тушиб, китоб ўқиб ётган ўн икки ёшлар чамасидаги сапсариқ сочли бола меҳмонларни кўриб, ерга сакради, югуриб келиб, юкларга ёпишди.

— Ҳой, салом қани?— дея дакки берган бўлди унга Серафима хола,— қўшнимизнинг ўғли.

Бола шоша-пиша салом бериб, чамадонни қўлига олди.

Арава қишлоқ кўчасига бурилиб нотекис йўлдан бораркан, Викториянинг бағрига кириб кетган Юлдузхон, узоқдаги қуюқ ўрмон, уни ёқалаб оқаётган кенг, аммо саёз анҳорни кўздан кечирар, кўзи илинган нарсани сўрарди. Виктория унинг саволларига жавоб берарди-ю, Хосият холадан кўзини олмас, унинг юзларида Камолиддинни кўрар, қалин, худди ўғлиникига ўхшаш лабларининг қимирлашига разм солар, ўзбекча аралаштириб чалакам-чатти гапирётган сўзларига маҳлиё эди. Хосият хола ора-сира фикрини тушунтиролмайд қийналар, хаёли атрофда бўлган Юлдузхонни туртиб, ундан сўраб оларди.

Аравадаги суҳбатдан кўриниб турибдики, мезбонлар дастлабки дақиқалардаёқ ўғли ҳақида гап очмасликка, иложи борича чалғитишга аҳдлашиб олишганга ўхшайди. Буни сездими, ҳар қалай Хосият хола ҳам бу ҳақда гап очмай борарди. Гап очмасди-ю, бари бир кўнгли вайрон эди, станция ҳам, мана шу йўл, ҳар бир дарахт, анҳордаги сув ҳам — ҳамма-ҳаммаси Камолиддинни эслатарди, шу ердан ўғлининг паҳлавонининг нафаси уфуриб тургандай ҳис этарди. Ўзини босарди, тўлиб-тошган юракни босарди, қалқиётган ёшларини қайтарарди. Гаплари ҳам шу алфозда бўғилиб чиқарди.

Улар четан девор билан ўралган мўъжазгина ҳовлига кириб боришди. Серафима Семёновна меҳмонларни тўғри уйга бошлади. Кичик-кичик деразаларга оқ парда тутилган уйнинг ўртасидаги стол ясатиқлик эди. Хосият хола Серафима Семёновна кетидан «бисмиллоҳир-рахмонур-рахим» дея уйга кирди-ю, тўғридаги рамкада турган расмга кўзи тушибоқ, ўзини тутолмади. Йўл бўйи босиқликка чидаган иродаси шу ерга келганда бардош беролмади, додлаб юборди. Серафима Семёновна дарров уни бағрига олиб, юпата

бошлади. Оҳиста стулга ўтқазди. Ўзининг ҳам, қизининг ҳам, ёш Юлдузнинг ҳам ўпкаси тўлиб келди. Бир неча дақиқа жим қолишди.

Серафима Семёновна шундай бўлишини биларди, телеграмма олган кунидан бери шуни ўйлар, кутарди. «Ҳозиргиси баҳарнов-а, ҳали қабристонда не ҳолга тушаркин шўрлик?» дея кўнглидан ўтказди.

Хосият холанинг сабри чидамади. Бир кўнгли йўлданоқ тўппа-тўғри қабристонга олиб боришларини илтимос қилмоқчи бўлиб келганди-ю, зўрлаб ўзини босганди. Бу ёғини эплолмади, юраги ҳапқириб кета-верди. Чойдан кейиноқ қабристонга кетишди.

Уруш қурбонлари дафн этилган қабрлар бамисоли сафга тизилгандек ёнма-ён, бир неча қатор бўлиб, кўкатлар, гуллар орасида сокин ётарди. Бу сокинликни яна бир онанинг юракларни эзувчи фарёди бузди. Худди Серафима хола ўйлагандек бўлди. Қабристонга етмасданоқ: «Болагинам, баҳодирим, Камолиддиним, қанисан!!!» дея қулоч ёзиб, фарзандини бағрига олмоқчи бўлган онанинг нидоси акс-садо бериб янгради. Топди, жигарбандини топди, муздек мрамар тошини қучоқлаб ҳушидан кетди.

Виктория ҳамшира эмасми, олдиндан ўйлаб қўйган экан, Хосият холани она-бола суяшиб, дори ҳидлатишди. Бўлмади. Серафима Семёновна ерга ўтириб, Хосият холани тиззасига олди, елпий бошлади. Қўрқиб кетган Юлдузхон гоҳ «ойи»ларди, гоҳ «акажон» деб йиғларди. Виктория унга аллақандай дори ичирди. Бироқ Хосият хола ҳадеганда ўзига келавермади. Қора терга тушди, юзлари оқариб, муздек тер чиқа бошлади. Виктория қийналиб лабларини очди, дори ичирди. Билагини ушлаб, томир уришини кўриб, сал кўнгли тинчиди. Қабристонга яна бояги сокинлик чўккан, ҳар замонда Юлдузнинг пиқиллагани эшитилар, ҳаммалари Хосият холага тикилганча қолишганди.

Ҳадеганда ўзига келавермади. Виктория бориб, қўшпининг аравасини олиб келмоқчи бўлди. Хайрият, Алексей ишидан барвақтроқ қайтган экан. Ўзи бирга келиб, Хосият холани уйига олиб кетишди. Кеч қоронғисида кўзини очган Хосият хола, бир ҳўплагина чой ичган бўлди-ю, ҳоли келмай ётиб қолди. Виктория кетма-кет аллақандай дорилар берди, укол қилди.

Хосият хола шу ётганича учинчи кун деганда бо-
шини кўтарди, шунда ҳам қатиқдан бўлак ҳеч нарса
татимас, ранги узоқ ётиб қолган касалниқига ўхшаш
заъфарон, кўзалари ич-ичига тушиб кетганди.

— Оналар шундай, — деди Серафима Семёновна
Хосият хола бошини кўтарган куни, — фарзанди
оламга келишида икки йўл ўртасида туради, — ўлим
билан олишувда енгиб чиқади-ю, шундан бошлаб ўзи
оламдан кўз юмгунча болам деб неча бор ўлиб, неча
бор тирилади. Ўзингизни тутинг, айланай. Начора,
қўлимиздан ҳеч нарса келмаса.

— Барака топинг, яхшиям сиз бор экансиз, ўз қў-
лингизда жон берибди. Кўзларингизда кўз нурлари
қолган, кўриб турибман. Ула-ўлгунимча сизни унут-
майман. Қўнглингизга олмасангиз, қиёматли эгачи-
сингил тутинсак дейман.

— Нималарни деяпсиз, буни мен биринчи хатин-
гизни олганимдаёқ кўкрагимга тугиб қўйганман. Ка-
молиддин ҳаёт бўлганида қуда бўлармидик, ҳа, омон
бўлинг. Ўғлим ҳаёт деяверинг, мен ҳам куёвим ҳаёт
деб юраман. Қудалармиз, айланай сиздан, қуда.

Икки кампир шу туришда қучоқлашиб кўришиб
кетишди. Кейин Хосият хола Юлдузхонга имо қилиб
қийиқчага ўралган тугунни олиб келишни буюрди.
Хосият хола уни ечиб, ичидан бир кийимлик одми кўй-
лакни олди.

— Мана, қуда, бу худди ўша Камолиддинни уй-
лантирсам қудамга қўяман деб асраб юрганам. Олинг,
яхши ният билан атаганим.

— Вой қудамдан айланай, нималар қиляпсиз, та-
гин?

— Мана буниси пешонабоғ, буниси лозимлик.
Олинг, айланай, сарупо қўйиш ниятим бор эди. Ма-
на бу, қани, қизим бери кел-чи, — деди Хосият хола
Викторияни олдига чақириб, — қани, бир кийиб кўр-
чи, — дея қўлига атлас кўйлак тутқазди, лозимлик бир
тоқа атласни ҳам ҳаворанг ипак рўмол билан қўшиб
берди. Виктория кўйлакни кийган эди, бутунлай ўз-
гарди қолди. Онаси ҳам, бу ёқда Юлдузхон ҳам роса
кулишди.

— Муборак бўлсин, болам, — деди Хосият хола
мамнун ва лекин кўнгли бир хил бўлиб.

— Раҳмат, ойижон, — Викториянинг оғзидан ўзбек

тилида «ойижон» деган сўзни эшитиб, Хосият хола ҳайрон бўлиб қолди.

— Ҳа, ойи, буямас, яна кўп сўзларни мендан сўраб, ўрганиб олдилар, кеннойим,— деди Юлдузхон.

— Вой кеннойингдан ўзим айланай, қара, бирам тили ширинки... Начора, қизим, насиб қилмади. Майли, омон бўлсин. Ахир шулар бўлмаса бу ёқларга келиш, акангнинг хокини топиш, бечоранинг руҳини шод этиш қаёқда эди. Ҳой, қуда, менга қаранг,— қўлидаги чуст дўппининг каржларини текислай туриб гапира бошлади Хосият хола,— бу, Алексейингиз қанақа йигит, ҳалиги тагин ғаш кўрадиган бўлса...

— Йўқ, йўқ. Айтдим-ку сизга, ҳамма гапдан хабари бор деб. Ахир унинг ўзи ҳам Камолиддинлар отрядида бирга бўлган. Кўнгли шундоқ очиқки, сира-сира унақа ғашлик қиладиган йигитларданмас. Камолиддиннинг Виктория билан бирга тушган расмини олиб, катталаштирамиз деганмиш.

— Ўзи-я.

— Ҳа.

— Олтин йигит экан, бўлмаса. Барака топсин. Мана, болам,— Викторияни олдига чақирди,— мана бу куёв болага.

Виктория дўппини олиб кийиб, ўзини ойнага солди. Ҳаммалари кулишди. Ўзи, меҳмонлар келган кундан шу бугунгача бу хонадонда росмана суҳбат ҳам, кулги ҳам энди эшитилаётгани. Бўлмаса ҳаммаёқ қумқуют бўлиб кетганди.

Виктория атлас кўйлакни ечмади, болаларга ўхшаб, сочларини ёйиб юборди-да, Юлдузхонни қўярда қўймай ўзингикига ўхшатиб, сочимни майда қилиб ўриб қўясан деганича, айвонга бошлаб олиб чиқиб кетди. Уйда, бир-биридан миннатдор бўлиб, оғизларидан бол томиб, бири олиб, бири қўйиб ўтирган қудалар қолишди. Холи қолишгани яхши бўлди. Хосият хола шуни мўлжаллаб турувди.

— Айланай қуда, шунча овутиб, алдаганингиз етар энди. Мен ўзимни жуда босиб олдим.

— Ростингизми?

— Ростим, қудажон, ростим.

— Йиғласангиз...

— Йиғламайман, қудажон, йиғласам шартта юзимга туширинг.

— Вой, вой, вой, юзингизга туширадиган қўлла-

римни узиб ташлайман. Йигрининг фойдаси йўқ дейман-да, айланай. Энди бу ёғи ўзингиз, мана бу ёқда ҳалиги Юлдузхоннинг саломатлигини ўйланг.

— Тўғри, тўғри айтасиз. Энди, одам чидолмас экан-да. Келганим яхши бўлди, мана анча совудим. Этим ҳам ўлиб қолди.

— Ҳой, Виктория, — чақирди қизини Серафима хола.

Калта сочининг ярми жамалак қилиб ўрилган, ҳар ўримига бир қаричдан келадиган пилик уланган Виктория кирди. Иккала аёл қотиб-қотиб кулишди.

— Қизим, самовар қўйиб юборсанг-чи, анави мурabbo билан бир чой ичайлик, бола-да, бу ҳам, катта бўлармиди, — кулди Серафима хола қизининг қилиқларини кўриб, — партизан отрядида-ку, сира-сира қиз болага ўхшатмасдингиз. Ёши бир ерга бориб қолган, кўпни кўрган тажрибали солдат ё командир дердингиз. Раҳматли ўғлингиз ҳам шу эди-да. Мундоқ тикилиб турганда, галларига разм солгандагина ёш йигитлигини пайқаб олмасангиз, бошқа вақтда ўхў, ёнига яқинлашиб бўлмайдиган, қаттиққўл, мард, тадбиркор бошлиққа ўхшарди. Ўзи ҳарбий ҳолат, вазият шунақа қилиб қўйса керак-да. Бир булар эмас, бошқалар ҳам шунақа кўринарди. Эгнига ҳарбий кийим кийган эркаклар, аёл шу ҳолатга тушарди.

— Ҳой, қуда, ўша немис бостириб кирганида ҳам шу уйдаминдингиз.

— Йўқ, ҳув, келаётганимизда кўрсатдим-ку, қайинзорнинг ёқасини, анҳор бурилган жой-чи, ана, хатамиз ўша ерда эди. Бўлмаса, раисимиз барака топкур орқага жўнатамиз деди, ўзим кўнмадим. Виктория бўлса партизанларга қўшилиб кетди. Мени ҳам олинглар десам, кўнишмади. Орадан сал вақт ўтмай менга ҳам иш топилди. Вазифам шаҳарда нимаинки содир бўлаётган бўлса, партизанларга етказиб турардим. Тунда, ўрмондан жулдур кийимга ўралиб Виктория келарди, маълумотларни олиб изига қайтарди. Бу аҳвол тўрт ойча давом этди. Бир галгисида қарасам, қизим бир эркак билан кириб келяпти. «Ойи, отряд бошлиғимиз шу кишини сизга таништиришни топширди. Иш оғирлашяпти, сиз энди онангиз билан учрашмай турасиз деб тайинлади». Мен дарров тушундим. Йигитни ертўлага олиб тушдим. Камолид-

динни биринчи топқир шунда кўрганим. Шундан кейин алоқа Камолиддин билан бўладиган бўлди.

Тун ярмидан оғиб, атроф жимиши билан икки қулогим деразада бўлади. Дераза тагига нўхатдек кесак тушса сезаман, Камолиддин келган бўлади. Вазиятга қарайман. Иложи бўлса уйга олиб кираман. Бўлмаса, қисқа сўзлашиб, уни жўнатаман. Бора-бора шундай ўрганиб қолдимки, то кўргунимча юрагим такапука бўлиб юрарди.

Бир сафар ёмғир қуйиб турганда келди. Уйга ҳам кирмади, ҳаммавақт: «Онажон, энгил кийинибсиз, шамоллаб қоласиз», дейдиган йигит, бу гал ёмғирда қолдирди, иккимиз уй деворига ёпишиб олиб гаплашдик.

— Онажон, деган тилларингдан айланай, — деб қўйди Хосият хола.

Мен унга эрталабдан бери шаҳардаги бинолар бўшатилётгани, янги солдатлар келишини айтувдим, буни ўзиям биларкан. Балиқчи Прохорни фашистлар ўласа қилиб урганди. Эрталабгача шуни аниқлаб қўйинг, бу муҳим, деб тайинлади-да, қоронғилик қўйнига балиқдай шўнғиди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Орадан ярим соат ўтдим, йўқми, билолмадим. Темир йўл томондан шундай портлаш бўлдими... Кетидан кетмакет ҳаммаёқни одамларнинг чуввоси, ўқларнинг қасир-қусур овози тугиб кетди. Эрталаб эшитсам, фашистларнинг саккизта вағони пастликка ағанаб кетибди. Бундан хурсанд бўлдим, Камолиддин эсимга тушиб ўпкам тўлиб келди. Уч кунгача дарак бўлмади. Жуда ганғиб қолдим. Тўртинчи кун кечаси Виктория келди. Атроф нотинч бўлгани учун дарров ертўлага туширдим. Шу ерда бир нафас дардлашдик. Бирдан кўзим кўкрагига тушиб қолди. Елкасидан ўқ еган экан. Соддалигимни қарангки, шу вақтгача урушдаги ҳамширалар укол қилиш, дока боғлашдан бошқасини билмайди, деб юрарканман. Уша кечаси Виктория бошқалар билан бирга темир йўл яқинида биқиниб ётган экан. Юрагини қаранг! Ҳеч бўлмаса, шу ердалигини Камолиддиндан айтиб юбормайдими?! Ундан Камолиддинни сўрасам, ҳа, йиқилиб тушувди, тузалиб кетади, дейди қизи тушмагур. Мен ёш боламидим, гапига ишонмадим. Ҳа, саломат бўлса бас, деб қўя қолдим. Қўйинг-чи, бора-бора мана шу кичкинагина хата партизанларнинг кўз-қулоғи бўлиб қол-

ди. Кейинчалик алоҳида отрядга бош бўлган Камолиддин душманга сира кун бермади. Хабарингиз бор, олган орденлари шундан-да.

Ўша қишда, тун ярмида деразам қаттиқ тақиллади, қўрқиб кетдим. Эшик тирқишидан қарасам, икки партизан аллакимни кўтариб турибди. Жон ҳолатда эшикни очдим. Қоронғида таниёлмадим. Ичкарига киритиб, гугурт чақиб қарасам, бош, кўкраги қонга беланган Камолиддинни кўрдим.

— Вой, болагинам-а, боши дейсизми?

— Ҳа. Кўрдиму додлаб юборишдан зўрға ўзимни босиб қолдим. Йигитлар уни печка ёнига келтириб қўйишди. Кўкрагидан қон оқиши тўхтамасди.

— Кўкрагидан-а, чап томони бўлса, юракка теккан экан-да, жувонмарг.

Тугмаларини ечиб, ярасини қаттиқ боғлаб қўйганимиздан кейингина кўзини очди-ю, «сув» деб имо қилди.

— Оҳ, оҳ.

Йигитлардан бирини дарров ўрмонга, отрядга юбордик. Тонг палласида Камолиддин сал ўзига келди. Гапирмоқчи бўлиб уринарди-ю, мадори етмасди.

— Онажон, раҳмат сизга, — дея олди зўрға.

— Оҳ, тилларингдан, болам. Нега тепангда бўлолмадим-а.

Оҳиста тугмаларини ечдим, авайлаб ҳужжатларини чўнтагидан олдим. Муқовалари қонга беланган ҳужжатлар орасида оқ гулга ўхшаш бир нарса сирғалиб тушди. Олиб қарасам, бир чаноқ пахта тахтакачда босилгандай текис бўлиб турибди. Пахта аралаш чаноққа бир-икки томчи қон тегибди. Сездирмай яширмоқчи бўлувдим, кўриб кўзлари катта очилиб кетди. Бирдан юзига табассум югуриб, тетикланди.

— Бир кўрсатинг, — деса бўладими, жовдираб.

Чаноқни кўзига яқинроқ олиб бордим. Сал жилмайиб, секин гапира бошлади:

— Биласизми, бу — чўлда ўзим етиштирган биринчи ҳосилнинг нишонаси. Бўлалигини қаранг. Фронтга жўнаётганимда ёнимга солиб олгандим. Иккита эди, биттасини Викторияга берганман. Ўзи қани?.. Қойимасангиз, бир гапим бор, уни яхши кўраман, — деди.

Хосият хола юм-юм йиғлаб җирарди.

— Гапига халақит бермай деб жим турардим. Бир оздан кейин яна қўлимга тикилди.

— Дадам қишлоғимизда тузилган биринчи колхозга раис қилиб сайланган эди. Биринчи ҳосилни йиғиб олаётганида қулоқлар уни чавақлаб кетишган экан. Бари бир, улар мақсадига эришолмаган. Дадам ўн икки йил раис бўлди...

— Шуларгача эсладими, а?

— Шуни айтаман-да, «қўй болам» дегим келарди-ю, тилим бормасди. Азоб чекиб бўлса ҳам гапирарди.

— Ёшлигимда дадам: «Ўғлим, колхоз осонгина тузилмаган, қон тўкканмиз»,— дегандилар. Мен қон тўкмадим. Урушдан аввал ойим билан янги ер очдим. Мана пахтаси, мен, мен бу опшоқ пахтага гард юқтирмаслик учун жанг қилдим... ростми? Қаранг, қон тегса ҳам ялтираб турибди, ғубор йўқ. Пахтакорнинг қалби ҳам, иши ҳам пахтадек пок... Ҳеч қандай куч унга гард юқтиролмайди... Тузалиб уйга хат ёзсам, шуларнинг ҳаммасини киритаман... Чаноқни яшириб қўйинг...

— Оҳ, ниятига етолмаган баҳодирим.

Шу куни чошгоҳгача гапириб ётди. Йўқ, аввал гапириб, кейин алаҳлаб ётди. Ташқарида гупиллаб қор ёғиб турарди. То қоронғи тушгунча отряддан ёрдам келмаслигига ақлимиз етарди. Йўқ, кечга бормади. Кун яримдан оққанда, ўнг қўлини менга қараб бир чўзди-ю, кўз юмди...

Хосият хола ҳам, Серафима Семёновна ҳам кўз ёшларини тиёлмай жим қолишди. Боя, Виктория дамлаб берган чой аллақачон совиб қолган, ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. Олдинма-кетин кулишиб кириб келган Виктория ҳам, Юлдузхон ҳам гапларини гапиролмай таққа тўхтаб қолишди, бир нафас туриб, индамай ташқарига чиқиб кетишди.

Ўғлининг қабрини зиёрат қилгани борган Хосият хола бир ҳафта қолиб кетди. Серафима Семёновна меҳмонларга қишлоқни, эски ҳовлиси бўлган жойларни, ўрмонни, ўша вақтда фашистлар яшаган, ҳозир шифохона бўлиб турган биноларни кўрсатди. Кейин уларни шаҳарга олиб борди. Эртага жўнайдиган куни Қамолитдиннинг ўша қонга беланган ҳужжатлари билан қон томган чаноқдаги пахтани кичкина қути-

чада қандай авайлаб, сақлаб қўйган бўлса, шундайлигича Хосият хола қўлига тутқазган эди, онаизор комсомол билети, унинг ичида яна аллақандай буклоғлиқ қоғозни кўкрагига суртиб, қайта-қайта ўпди.

— Нафаси келиб турибди-я, болагинаминг,— деди-да, чаноқдаги пахтани Серафима Семёновнага тутди, буни сизга берган экан, барака топинг, шунчалик асрабсиз. Сизларга ёдгорлик бўлсин бу. Жойига қўйиб қўйинг.

Серафима Семёновна чаноқни олиб, боягидек авайлаб қутичага солди.

— Ростини айтсам, шу қолсин дейишга андиша қилиб турувдим. Яхши қилдингиз, ўзини кўргандек бўлиб юраман.

Жўнайдиған кунлари барвақт ҳаммалари қабристонга боришди. Қабр тоши устига янги гуллардан қўйиб, атрофини ўсиб ётган бегона ўтлардан тозалашди. Шу пайт Хосият хола чўнтагидан кичик халтача чиқариб тупроғидан икки ҳовучни унга солди, оғзини маҳкамлаб, азиз буюмдек чўнтагига солиб қўйди. Юлдузхон онаси нима қилаётганига тушунолмасди ҳам, сўрашга ботинолмасди ҳам. Ёшлигига бориб, «Ойим бу халтачани қачон тикибдилар» дерди ўзига-ўзи. Серафима Семёновна билан қизи ўзларини билиб билмасликка олишди, ўтларни тозалаш билан овора бўлишди.

— Хайр, болагинам. Мингдан-минг розиман. Сен ҳам мендан, бахтингни кўролмаган онангдан рози бўлгин. Тинч ухла, болам, гўринг тўла нур бўлсин!..

Мана шунга ҳам уч йил бўлай деяпти. Аммо бу даврда эгачи-сингилларнинг хатлари узилмади. Хосият хола қайта-қайта қудасини меҳмонга чақирди, келиб ўйнаб кетинглар деди-ю, шу вақтгача келишолмаган эди. Мана энди, бутунлай келишга аҳд қилишибди. Серафима хола ўша райкомга хат юборганидан кейин Хосият холага ҳам бу ҳақда ёзган эди. Фақат куёвининг ишидан рухсат олиши чўзилиб, ҳалигача келиш кунлари тайин бўлмаганди. Уч кун бурун хабар келди. Уч кундан буён бутун колхозда шу гап. Билганлар «Хосиятхоннинг тутинган қудаси келаётганмиш» деса, тагига етолмаганлар «Камолитдин билан бирга фронтда бўлганлар келишармиш», дерди.

Тошпўлатов меҳмонларни кутиб олиш, жойлаштиришга шахсан ўзи бошчилик қиларди. Аввалига иравлиенида маслаҳатлашиб, болалар боғчаси ёнидаги омбор бўлиб турган хонани ремонт қилишни мўлжаллашди. Хосият хола бунга кўнмади. «Ўзим бағримга оламан. Зўр келса, айвонимнинг олдини бекитиб оларман», деди. Бу гапдан хабар топган Тошпўлатовнинг хотини: «Шунча ердан келишармишу омборни уй қилиб берамизми? Мана, кенг ҳовли, уйнинг биттасини бўшатиб берамиз» деганича, ўша хабар келган кунданоқ бўшатиб, оқлатиб қўйибди, деб эшитди Хосият хола. «Тушунган аёл-да, барака топкур. Ҳимматини қаранг, тилло хотининг бор-да, болам, сендан чиқмагандир бу гап?» дея Тошпўлатовни бир узиб олди Хосият хола. Тошпўлатовнинг жаҳли чиқиб қизариб-бўзариб кетган эди. «Бурнингни учиди туради-я, эрга қараб хотин, деган гап бор. У ҳам сенинг обрўйингни қилади-да, шуниям тушунмадингми» дея яна сув сепиб қўйди.

— Хўп, хўп, хола, тушундим,— деди Тошпўлатов,— тўғри бизникига олиб келаверамизми?

— Йўқ, айб бўлади. Айтдим-ку сенга, қиёматлик эгачи-сингилмиз деб. Тўғри бизникига олиб келамиз. Шу ерда тураверади. Бир томони мана бу йигитлар турган уй ҳам бўш. Кузаккача улар даладан келишмайди. Келганда ҳам мана, бегонамас улар, тўғри шу ерга келишаверади. Кейин бамаслаҳат бир гап қилармиз. Битта илтимосим шуки, шу бугун хотининг менга қарашиб юборсин. У-бу пиширишим керак.

— Хўп, фермага ўтадиганман, айтиб юбораман.

— Шунақа қил болам. Кечқурун қай вақтда дединг?

— Етти яримда поезд келади. Вақтлироқ чиқамиз. Ўзим олиб кетаман сизни.

Меҳмонлар кеч қоронғисиди колхозга кириб келишди. Ҳар гап станцияга эшелон келганида чалиб турадиган оркестр бўлмаган бўлса ҳамки, колхознинг ўзиди ундан ҳам ошириб юборишди. Келганидан буён ҳаваскорларни тўнлаб, тўгарак очмоқчи бўлиб юрган Жалолхон ҳамир учидан патир дегандек, ҳали жудаям уюшиб, қовушиб бўлмаган тўгаракнинг дастлабки бадий хизматини кўрсатди. Иравлиение биноси олди-

га машина келиши пайтини мўлжаллаб туриб, музыка чалиб юборишди, кетидан ашула бошланиб кетди.

Колхознинг табаррук кексаларидан Абдуғафур ота бир даста патир, ширмойи, кулча нон билан нознеъматларга тўла мис баркашни икки қўлида кўтарганича меҳмонларга пешвоз чиқди. Серафима Семёновна баркашдаги нондан бирини ушатиб, бир тишламани орзига солди-да, икки қўлини кўксига қўйиб миннатдорчилик билдирди. Шу пайт ашула тугаб, рақс бошланиб кетганди. Солияхон чунонам ўйинга тушиб кетдики, ҳаммани маҳлиё қилиб қўйди. Серафима Семёновна колхоз раҳбарлари, бригадирлар, идора ходимлари, тўдада турган ёшу қари билан бирма-бир кўришиб чиқди. Алексей очиқ, шўх йигитга ўхшайди. Солияхон бир ўйинга тортгандаёқ ўртага тушиб кетди. Йкковлари анчагача даврани қизитишди. Ҳар ким ўз дарди билан дейилганидек, Юлдузхон боятдан бери Виктория билан ёнма-ён турганича, ён-верига, атрофга қараб, олазarak бўлар, одамлар орасидан Муҳиддинни қидирарди. У кўринмайди. «Хабар қилишмаганмикин? — ўйларди у, — ундай бўлса Абдуғафур ота келибдилар-ку. Э, Комилжон акам ҳам кўринмайдилар. Ишни қизганишибди-да. Ойим ҳам айтмаганмикинлар?» — дея ич-ичидан ачинар, мўъжазгина тантана завқига нимадир етишмаётгандек бўларди.

Аёллар орасида аллақачон шивир-шивир бошланиб кетган эди.

— Ниятига етолмаганидан юраги увушиб кетяпти бечора Хосият холанинг.

— Рост айтасиз. Ўзиям суҳсургина қиз экан-да, қаранг.

— Мана бу ўйинга тушган йигит эри эмиш.

— Уям Камолiddин билан бирга урушда бўлган экан-да.

— Вой, шунақами. Қаранг, Хосият холам эгачиларининг ёнидан жилмайдилар-а.

Ўйин-кулги тугаб, меҳмонларни Хосият холаникига бошлаб кетишди. Бу ерда, тўкин дастурхон атрофида алламаҳалгача зиёфат, гурунг давом этди, музыка ашулага, ундан рақсга уланиб кетди, янги меҳмонлар шарафига самимий қутлов сўзлари айтилди, яхши истаклар билдирилди. Акрамов ҳам, Тошпўлатов

ҳам колхоз оиласининг янги аъзоларини янги ерда муборакбод этишиб, пойқадамлари қутлуғ бўлишини тилашди.

XV

Боронадан чиқарилган, майин тупроқлари юза селгиган ерлар қиш либосини ташлаганича, бағрини кенг очиб, баҳорнинг ҳаётбахш ҳавосида тўйиб-тўйиб нафас олмоқда, ўз кўркини бутун чўлга кўз-кўз қилмоқда. Бу манзара кеч кузакда хас-чўплар, қуриган новдалар, сап-сариқ барглар билан ифлосланиб ётган катта, чегарасиз майдоннинг бир чеккасини супуриб, сув сепиб қўйгандек кўзга ташланади. Дала атрофига ўтқазилган, қаддини ростлаб олган дарахт кўчатлари субҳидамдаги шамолда бир маромда эгилиб, шитирлаган овоз чиқариб турибди. Янги қазилган, дарахтлар тагидан ўтган ариқчанинг ўртароғига чигитни ивитиш учун ҳовузча қилинган. Бу ариқча ҳали кенгайди, янги ернинг катта, расмана ариғи шу ердан ўтади. Ҳув ана, даланинг канал томонида гулдирлаб, акс-садо бериб турган баҳайбат экскаватор, кана-вокопатель худди шу иш билан банд.

Чўл қучоғида янги куннинг бошланганини билдирмоқчидай тонг билан баробар ишга тушадиган бу машиналар шийпондагиларнинг кўпчилигини барвақт уйғотиб юборарди. Солижон ўйлаб-ўйлаб, шунга ҳам гап топибди. Экскаваторчиларни «бизнинг гудогимиз» деб атай бошлади. Бир куни эрталаб шу гапни айтиб турганида экскаваторчи йигит эшитиб қолиб, хафа бўлди. Солижон бунга парво ҳам қилмади, дарров жавоб топди:

— Гудок деганимга хафа бўлдингизми? Ҳе-е. Ахир катта-катта машина чиқарадиган заводлар гудоксиз ишламайди-ку. Даланинг заводи нима? Эм-те-эс, эм-те-эс-ми, ахир? Шундай бўлгач, гудоксиз, яъни масалан, машиналарсиз ишлай олмайди... Қачонгача занг урамиз?.. А, лаббай...

Экскаваторчи йигит соддароқ экан, хафа бўлиш қаёқда дейсиз, қайтанга хурсанд бўлиб, машинаси ёнига кетди.

Муҳиддин ҳам шу овоз билан ўрнидан туриб кетди, ариқ лабига бориб, дорилаб қўйилган чигитни кўздан кечирар экан, шилдираб оқаётган тиниқ сувга

тикилиб қолди. Гадир-будур жойларида тошларга урилиб, ёйиқроқ ерда ўзига хос тўлқин ҳосил қилиб, кўпириб аллақасқларга ошиқаётган сув табиатнинг нақадар гўзаллигини акс эттираётгандай бўлди. «Қизик, мунча шошилади? — деди-ю, мийиғида кулиб қўйди Муҳиддин, — ҳаёт ҳам худди шундай олдинга интилади, бир ерда тўхтаб турмайди, доим ҳаракатда». У, ёнига ўгирилиб, далага қаради, ундан нарига, уфққача кўз югуртди. «Нега бу чўл қимир этмай турибди. Ҳали озмунча ер борми бу ёқларда... Йўқ, энди у қўзғалади, биз уни худди мана шу сувдек ҳаракатга келтирамиз, сув бўлса... Мана шу сув унга жон бағишлайди, танига қон бўлиб югуради, ана шундан кейин чўл ҳам бошқа ерлар қаторига киради».

Муҳиддин қўлига бир ҳовуч сув олиб ўрнидан турди, шу томонга келаётган Комилжонга кўзи тушиб тўхтаб қолди.

— Ҳа, ука, — Комилжон ҳазилга мойил кайфиятда кўришди, — эрталабдан йўлини тўсаман дебсиз-да.

— Юриб турганда-ку тўсардим-а, шу вақтгача қимир этмай турганига ҳайронман, — деди Муҳиддин тракторни кўрсатиб.

Комилжон «ҳозир бирга борамиз» дегандай кулиб қаради-да, энгашиб чигитдан бир сиқимини олди.

— Қалай дурустми?

— Яхши, тобида, — деди Муҳиддин.

Улар трактор турган звено ерига яқинлашишганда, тракторчининг ерга ётиб олиб алланима қилаётганини кўришди. Комилжон Муҳиддинни тўхтатди.

— Сиз бораверинг, ҳозир сизнинг ерингизга тушади, шу бугун тугатиши керак, аммо сеялкага ўзингиз ўтиринг, жон ука, — деди-да, ўша томонга кетди.

Ишни пишиқ қилиш Комилжоннинг энг яхши одатларидан бири эди. Муҳиддин буни жуда ёқтирарди. Дастлабки кунлари унча сезмади-ю, ерни ҳайдаш пайтида айниқса билиб олди. Ҳайдовнинг сифатини шундай текшириб бордики, ўлчагич чўпини тикиб, көвлаб кўрмаган жойи қолмади деса бўлади-е. Роса бунга ҳафсаласи бор экан. Бир сафар Муҳиддинга: «Тракторчиларга бу иш ёқмайди-ю, лекин бошқа иложимиз йўқ. Мен уларга ишонмаганимдан эмас, янги ер бўлганидан шундай қиляпман. Жон ука, сиз ҳам эринманг, қайта-қайта кўздан кечираверинг, шу пайт-

да сал бўшаштирсак, кейин ҳосилдан ютқазамиз, деб тайинлади. Шу гапни айтганидан кейин ҳеч қанча вақт ўтмай туриб, ниманидир баҳона қилди-да, яна звено ерига келиб қолди, қадам босган жойига чўп тикиб кўрди. Комилжоннинг ҳаракатлари Муҳиддинга ўз отасини эслатарди. У ҳам худди шундай қилар, колхозда баъзилар Раҳим отани шу ишдан ютади, деб юришганини ҳам эшитган эди.

Звено ери шўри ювилгандан кейин, сифатли қилиб ҳайдалди. Бригадир айтганидек, икки кун мобайнида Муҳиддиннинг ўзи ҳайдовнинг сифатини текшириб турди, тракторчи тажангроқ йигит экан, унга яхши гапириб, тушунтирди:

— Биродар, иш пухта бўлса, хирмон кўтарганда иккимизнинг ҳам юзимиз ёруғ бўлади.

Муҳиддин шийпонга борди, бирин-сирин ювинаётган кишилар орасидан Солижонни топиб, унга чигит етказиб бериб туришни топширди, қолганлар ернинг чеккалари, трактор бурилганда қолиб кетадиган жойларига қараб туришлари кераклигини гапирар экан, бир чеккада маънос турган Аъзам уларга яқинлашди. Уша кунги воқеадан кейин у анча сўлиб қолган, ҳеч ким ҳеч нарса демаса ҳам юзи шувут, ўзича ўртоқларининг кўзига тик қаролмасди. Ҳозир ҳам бошини эгиб турибди. Юзлари сўлгин, кўзлари киртайган. У Муҳиддинни чеккароққа чақирди-да, ялиниб гапирди бошлади:

— Жон дўстим, пичоқ суякка бориб тақалди, бу кеча ҳам ухламай чиқдим. Бўлар энди, менга ишона-вер.

— Бўлди дедим-ку, биров бир нарса деяптими?

— Мажлисга қўйманглар, жуда оғир бўлади, ма-на шу деворий газетадагиси ҳам нарёғ-берёғимдан ўтиб кетди, жон дўстим.

Трактор овози суҳбатни бўлди. Муҳиддин Аъзамнинг елкасидан қўлини олиб, «хўп» дегандай уни юпатди-да, ўзи югуриб трактор ёнига кетди. Солижон сеялкага чигитни солиб, тракторчига қўлини пахса қилиб гапириб турарди:

— Бугунги кун чўлнинг тарихида жуда улуғ кун. Вақти келиб, ундан ҳаётинг қачон бошланган деб сўралганда, шу кунни кўрсатади, ким бошловди деса, азамат йигитлар ичида Солижон ҳам бор эди дейди.

Бу ҳазилакам гап эмас... А, лаббай... Ана ўзлари келдилар.

Муҳиддин сеялкага чиқди. Унинг юзидаги табасум ҳам Солижон айтган гапларни эшитмаган бўлса-да, шу маънони англатарди.

Трактор жойидан қўзғалди. Самоварга олов ташлаётган Абдуғафур ота алланималар деб, қўлини баланд кўтарди, шийпон ёнида Комилжон ҳам шундай қилди. Уларнинг яхши ният тилаётганларини сезган Муҳиддин ҳам, тракторчи ҳам қўл кўтариб, жавоб беришди. Даланинг ҳар қаер-ҳар қаерида ишлаётган колхозчилар ҳам бир нафас тик туриб шу томонга қараб қолдилар, тракторнинг бир бориб келишини узоқлардан туриб кузатдилар. Уларнинг ҳозирги қувончи Абдуғафур отанинг қалбида аллақандай ҳис уйғотди, ялт этиб Катта Фарғона каналини кўз олдига келтириб қўйди. Ана, кечагина битказилиб, тахт қилинган каналга сув қўйилди. Колхозчилар канал ўртасида югуриб келаётган сувнинг олдига тушиб, ўйин қилишяпти, янги ерларга ҳаёт бошлаб келишяпти. Ҳозир-чи? Бунинг маъноси ҳам ўша каналга сув қўйилгандан қолишмайди. Янги ерга биринчи чигит донаси тушди. Бу пахта чигити эмас, ҳаёт чигити! Ўз-ўзидан бир нафаслик шодликка айланган, одамларнинг юраги севинчга тўлган, кўзларида катта орзу-умид чақнаган шу дақиқалар улуг мақсад йўлидаги олижаноб ишнинг тантанали муқаддимасидир...

Қуёш кўтарилиб, ўт-ўланлар, дарахтлар, ер юзидаги шудринг доналарини ҳавога учирди. Эрталабданоқ баданнинг қизиши кун иссиқ бўлишидан дарак берарди. Муҳиддин икки кўзи чигит тушаётган агрегатда бўлиб, ортиқча гапирмасди. Трактор дала ёқасидан қайрилгач, нафасини ростлагандай тўғрига қараб юрганида тракторчига деди:

— Кечгача тамомласак яхши бўларди-да.

Тракторчи орқасига ўтирилди:

— Мунча шошиласиз, фарқи бир-икки соат-да.

Муҳиддин «қани бўшашманг» дегандай қўлини силтаб, трактор шовқини орасида қаттиқ овоз билан гапирди:

— Фарқи жуда катта, оғайни. Пахтачиликни биласиз-ку, бир соат ҳам кечиктириб бўлмаслигини.

Тракторчи индамади. «Бригадирдан ҳам ўтади-я, биринчи бўлиб эяпти-ю, тагин нози нима» деб кўнглидан ўтказди-да, бир қўллаб папирос тутатди.

Кун тиккага келганда Муҳиддин Солижонни чақирди, сеялкадан тушиб ўрнига уни ўтқазди.

— Яхшилаб қара, олатароқ бўлиб тушмасин, узоққа чўзмайман, тез келаман,— деб шийпон томонга кетди.

Тракторчи тушунолмади, орқасига қаради.

— Нима бўлди, звеновой қаёққа кетдилар?

— Афтидан,— деди Солижон,— овқатга занг урадиган вақт бўлиб қолганга ўхшайди.

Тракторчи қотиб-қотиб кулди. «Сеялкага Солижоннинг ўтиргани бир жиҳатдан яхши бўлди, мени зериктирмайди» — деб ўйлар эди у.

— Демак овқатга кетди денг.

— Йўқ. Комсомол комитети уни бригадага агитатор қилиб қўйган. Шунга шошиляпти. Мана ҳозир колхозчилар овқатга йиғилиши билан газета ўқиб беради. Звенководимиз чакана эмас. Хабарингиз борми, уни агротехника кабинетига ҳам бошлиқ қилиб қўйишди. Келган кунларимизда раис мендан ичларингизда агроном ҳам бор экан, деб сўраган эди, мен агроном-ку йўғ-а, аммо салкам агроном бор, дедим, эртасигаёқ агротехника кабинетига раҳбар қилиб қўйишди.

— Яхши,— деди тракторчи, машина қулоғини чапга бура туриб,— ўзи ҳам анча-мунча иш биладиган, эпчил йигит экан, бўлмаса кўп звено, бригада бошлиқларини кўрдик, бунақасини учратмадим. Аммо менинг фикримча, чигит экишда бир оз шошилди. Ҳосилот отанинг маслаҳатига кўниши керак эди. Ахир, у киши чакана тажрибага эга эмас. Чигит экишга роса бир ҳафта бор дейдилар.

Солижон тракторчининг гапларини бўлмади тинглаб турди-да:

— Оғайни,— деди баланд овоз билан,— бу масала сиз билан мендан бошқаларнинг ҳам миясини хийла қотирди. Ҳосилот ота, бригадиримиз, Муҳиддин, анави Абдуғафур отам кўп тортишишди. Муҳиддин ўз фикрини далил билан тушунтириб берганидан кейин, ҳамма кўнди, фақат Ҳосилот ота кўнмадилар. Кечга томон раис келди. Мен йўқ эдим. Эшитишимча, раис

ҳам Муҳиддиннинг фикрига қўшилган, шунда ҳам Ҳосилот ота: «Ҳали вақт бор. Ер нам, тупроқнинг ҳарорати паст, ҳозир экилса гўза нимжон бўлиб ўсади», деб сўз бермабди, ҳатто раис билан айтишиб қолиб, жаҳл билан қишлоққа тушиб кетибди.

Тракторчи ҳайрон бўлди:

— Ҳа-ҳа, ҳали шунча гап бўлди денг, мен яхши хабардор эмас эканман, айтгандай, Муҳиддин агротехника кабинетига ҳар куни бориб турадими?

— Йўқ, ишдан кейин, ҳафтада икки марта, Комилжон акам ҳали бошқа нарсани айтдилар. Агротехника курси ҳам очилармиш, қишлоқда икки жойда, бу ерда битта. Бу ердагисига Муҳиддин тайинланадими.

Овқатга занг урилди. Тракторчи машинани тўхтатмоқчи бўлди-ю, Солижон индамагани учун ишни давом эттираверди. Даланинг чекка-чеккасида ернинг трактор ўтолмайдиган жойларига чигит экаётган Собир, Риза, Аъзамлар овқатга ўтиб кетишди. Тракторчининг икки марта орқага қараганини билиб, билмасликка олган Солижон ҳазиллашди.

— Оғайни дейман, овқат деган нарса ҳам кўп вақтни олади-да, бизлар суткасига бир маҳал — тунда овқатланишга одатланганмиз, сиз-чи?

Тракторчи кулди, жавоб бермади.

Муҳиддин уч кишилик овқат келтирди. Устки кийимлар ечилган жойга қийиғини ёзиб, тоғорани қўйди-да, Солижонни чақирди.

— Қани тушинглар, совиб қолмасин.

Трактор товуши тинди. Колхозчилар билан бир вақтда кенг дала ҳам дам олаётгандек жим эди. Кун ярмидан оққанда қишлоқдан МТС агрономи билан трактор бригадасининг бошлиғи чиқиб келишди. Улар Комилжон билан биргаликда трактор босиб ўтган ерга тушиб, чигитнинг қанча чуқурликка экилаётганини текшира бошлади, анча ерни кўздан кечиришди. Комилжон экишнинг сифатидан мамнунлигини айтиб, ўз фикрини тасдиқламоқчидай агрономга қаради:

— Ернинг тоби бундан ортиқ бўлмайди, — деди у синовчан назар билан ёнидагиларга қараб.

— Жуда яхши, сиз тўғри қилдингиз. Анави зве-

Новодингизнинг ҳам анча нарсага ақли етаркан,— деди агроном.

Иш қизиб кетган пайтда қишлоқ томондан кўчани чаңгитиб келаётган машина кўринди. У даланинг чап томонидаги йўлдан ўтиб, шийпон ёнида тўхтади. Муҳиддин машинадан тушган нотаниш кишига сеялка устидан бир қараб қўйди. Узоқдан кимлигини таниёлмади. Орадан бир оз ўтгач, звено ерининг ёқасида Комилжон билан ўрта ёшлардаги бир йигит пайдо бўлди. У трактор бир айланиб келганида, сеялкада ўтирган Муҳиддин билан сўрашиб, бир оз тўхтатишни илтимос қилиб қолди. Муҳиддин тушунолмай «хўп» деди-ю, Солижонни чақириб ўрнига ўтқазди, ўзи пастга тушиб, уларнинг олдига борди.

— Бу киши Тошкентдан махсус топшириқ билан келибдилар,— деди Комилжон,— сизни тракторчи билан бирга суратга олмоқчилар.

— Кўп яхши, аммо нимага керак бу ўзи?

— Газетага. Сизнинг звеногиз биринчи бўлиб чигит экиб бўлар экан,— деди фотограф.

— Ҳа, фақат менинг звеном, аммо колхоз эмас-ку. Фотограф ҳайрон бўлди.

— Колхоз бажарса яна суратга олаверамиз-да.

— Йўқ, аввал колхоз бажарсин, сўнг оларсиз.

— Яхши бўлмайди,— деди фотограф,— атайин сиз учун келганман.

— Сиздан бир илтимосим шуки, мен шахсан рози эмасман. Ҳали чигит пахта бўлганича неча озиб, неча семирамиз. Шундайми, Комилжон ака?

— Тўғри, мен айтувдим,— деди Комилжон ва «ана, кўрдингизми?» дегандай фотографга қаради. Фотограф ҳам ҳайрон бўлди. Муҳиддиннинг хоҳишига қарши иш кўришни эп билмади.

Кеч кирди. Гира-ширада сўнгги чигит доналари ёкилди. Муҳиддин универсалчига самимий миннатдорчилик изҳор қилиб, қўлини маҳкам сиқди. Звено аъзоларининг руҳи баланд, Риза идорага рапорт берамиз, деб таклиф қилган эди, Муҳиддин кўнмади.

— Кўп ҳовлиқиш ярамайди, дўстим, рапортсиз ҳам ўзлари билишади.

Улар олдинма-кетин шийпон томон боришарди. Осмон тўла юлдуз, янги туғилган ой кўкни безаб ту-

рибди. Муҳиддин ҳаммадан олдинда борар экан, тиниқ осмонга суқланиб қаради.

Чўлда баҳор бошланди. Бўз ерга қадалган чигит бағрига баҳор нафаси тегди. Оромбахш кўкламнинг яшил этаги чўл устига ёйилди.

XVI

Хосият хола эшикдан кириб келаётган паранжили хотинни кўриб, ағрайиб қолди. Бу атрофда-ку паранжи ёпинадиган аёл қолмаган. Кундуз куни чироқ ёқиб қидирганда ҳам, бошига рўмолми ёки боласининг камзулчасини ташлаб юрувчи битта-яримта хотин учраб қолмаса... бўлмаса топиб бўлмайди. Буни Хосият холагина эмас, қишлоқдагиларнинг ҳаммаси билишади. Узоқ-яқиндаги қариндош-уруғларидан бирон-тасимикан? Ундай деса... Йўғ-е, улар орасида ҳам паранжи ёпинадигани йўқ-ку. Бўлмаса ким бўлди у? Келиб-келиб Хосият холанинг ишдан қайтган пайтини мўлжаллаб йўқлаганини айтмайсизми!

Хосият хола уйнинг деразасидан қараб таниёлмади. Ташқарига чиқди. Паранжили хотинга айвоннинг зинасида тўқнаш келди-да, таниб, ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Вой-вой-вой, Бувнисамисиз, ҳа, нима жазо.— Хосият хола унинг қўлидан паранжини олиб, айвоннинг симдорига ташлар экан, ўзини кулгидан тўхтата олмасди,— қаранг-а. Бувниса, бачкана кўринар экан-а? Тавба... Қани, қани, марҳамат... Қайси шамол учирди?— кўрпача ёзиб, хонтахта устига дастурхон тузай бошлади.

— Хайрли шамол, айланай Хосиятхон, паранжи ёпинганим ҳам шундан. Бунақанги хайрли ишлар бетаҳорату, бепаранжи бошланса, охири яхши бўлмайди, гиргиттон. Қани, омин, қадам етди, бало етмасин...

— Ҳамма очиқ юз билан олдинга қараб юрса, сиз ёпиқ юз билан орқага кетаётганингизга кулдим-да, Бувниса. Бошингизга ятак ташлаб, юргангиз ҳам ҳолва экан,— Хосият хола нон ушатиб, тирноқдай бурдани шиннига ботириб, оғзига солди-да, меҳмонга қаради,— қани, олинг, шира билан олинг, мен ҳозир,— дея ўрнидан туриб, тоғорада сабзи кўтариб келди.

— Ҳа, ёш бўлармидим. Тўримдан гўрим яқин. Ёпинсам ёпинибман-да. Айтдим-ку, хайрли иш вадидан деб. Шу топда биров кўриб ўтирибди дейсизми, борди-ю, кўргандаям танийди дейсизми. Эркак зоти кўрса-ку, банорас паранжидаги қанақа жувон экан деб, эргашиб юради,— Бувниса ҳар бири биттадан кўйлак бўладиган энглари ни шимариб рўмолини нкки елкасига ташлади, ўрнашиброқ ўтириб олди,— ҳой, менга қаранг, Хосиятхон, ҳеч нарсага уннаманг. Мен узоқ ўтирмайман.

— Ўзимиз ейдиган овқат-да, қани олиб ўтиринг,— у чой узатди,— қалай, уй ичлари саломатми, Содиқжондан хат келиб турибдими?— сўради Хосият хола.

Бувниса хола бошини силкитиб, «шукур-шукур» дея жавоб қилар экан, ўзича: «Насиб қилса келар шому ироқдин, бенасиблар кетар қошу қовоқдин» деб қўйди. Унинг назарида Хосият хола ҳам шу кечаю кундузда фақат битта ташвиш билан — қизини узатиш ташвиши билан оворадек кўринди. Фақат жойи чиқмай турибди-ю, ноилож. Бировга айтиб, маслаҳат қиладиган иш эмас. Бўлмаса эридан бурун ўгли Содиқни, ундан хат келаётганини сўрармиди. Насиб қилгани шу-да. Кўнгли борки, аввал ўглини эслади-да. Берса шундай одамга беради. Қаери кам. Кимсан, донғи кетган Рихсивой ҳосилотнинг ўгли-я. Колхознинг каттақони бўлса, ўгли ўқимишли, одобли йигит. Узи-чи? Номи етти қишлоққа кетган Бувниса хоним-а! Давлати ошиб-тошиб ётибди, егани олди-да емагани кетида, «Қуда бўлса мендан ортиғини тополмайди» деб кўнглидан ўтказди Бувниса хола.

— Ҳа, болагинамдан ўргилай,— тандирнинг қизигини ўтказмай ўглини мақтай кетди Бувниса хола,— бирам менга меҳрибон бўлганки, асти қўяверинг. Ҳар хатида «Ойижоним, меҳрибоним» дегани-деган. Ҳамма катта-кичикни сўраб, салом ёзади. Сизни холам, деб хатнинг бошида йўқлайди...

— Барака топсин, саломат бўлсин,— деди Хосият хола,— ўқиши ҳам тугаб қолгандир?

— Ҳа, кўпи кетиб, ози қолди. Йилига бир йил бору афтидан, энгилроқ ўтади шекилли, тез-тез бориб турсам, кўп ишларни уйда қилсам ҳам бўлади деб ёзибди. Илм яхши-да, айланай, Хосиятхон, ўзи ҳам чакана уринмади. Ҳар ой десангиз, озми-кўпми пул,

посилка қилиб турамыз. Дадаси ҳам ўғлим ўртоқлари ичида ўксинмасин, Тошкент каттакон, обод шаҳар, ўйнаб-кулиб юрсин, деб ҳеч нарсани аямайди.

Хосият хола «хайрли иш»нинг нималигига тушунмай қулоқ бериб ўтирган эди, Бувниса холанинг кейинги гапидан сал фаҳмлагандай бўлди. Қуйилган чойни узатиб, ўрнидан турди.

...Содиқжон Бувниса холанинг якка ўғли. Икки қизини узатиб, икковидан ҳам невара кўрган. Содиқжонни энди уйлантираман деганида у Тошкентга ўқишга кетиб қолди. Бувниса хола ўғлини юбормайман, бағримда бўлсин, уйлантириб қўяйлик, деб қаттиқ турди-ю, бўлмади. Кейин: «Ота деган ҳам шунчалик бемехр бўладими, беш йилга қандай чидайсиз» деб эри билан аччиқ-тизиқ гаплашиб, йиғлаб олди. Рихсивой ака индамади. Ўртага катта кувёви, район қишлоқ хўжалик бўлимининг агрономи Муҳаммадамин аралашди. Содиқжон ўқишга жўнади. Бувниса хола кейинчалик кўникиб қолди. Ўтган йили Содиқжон каникулга келганида унга қулоқ уриб, уйлантиришдан гап очди. Содиқжон «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Ўғлим одобли, уялади, деб қўя қолди Бувниса хола. Шундай деди-ю, яна ўзича бир нарсадан чўчигандай бўлди. Ўғлининг бу ҳақда ҳеч гап очмаслигидан, «Тагин Тошкентдек азим шаҳарда таннос қизлардан биронтасига кўнгил бериб қўйган бўлмасин» деган ваҳима босди. Яқиндан бери эрининг қулоқ-миясини қоқиб, шу йил каникулга келганида албатта уйлантириб қўяжагини айтди. Рихсивой ака авваллари парво қилмай юрди, кейин кўнди.

— Майли, хотин, ҳаракатингни қил, колхоз кенгайиб, ишлар ҳам кўпайиб кетяпти. Бунинг устига раис билан бир-икки бетма-бет айтишиб қолдим... Ким билади дейсан, ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Бувниса хола чўчиб тушди.

— Нима, нима, ҳали раис билан-а?

— Ҳа, кексайганимизда ишга ақлимиз етмай қолибди.

— Нима дейди, очиқроқ айтсангиз-чи?

— Очиқроқ айтганимда нима қилардинг... Ҳаракатингни қилавер, вақт ганиматда. Обру борида, бир парча ердаги насибамиз узилмасдан каттароқ тўй қилиб

берайлик. Қишлоқда кимсан Рихсивой ҳосилот деган номимиз бор-а.

Бувниса холанинг ранги ўчиб кетди. Эрининг уч йилдан буён ғаллакор бригадада озроқ ерга бугдой эктириб, ҳосилини яширинча олиб юргани уни ташвишга солди. Бирон гап бўлган бўлса мендан яширяпти деб ўйлади.

— Муҳаммадаминга маслаҳат қилдингизми? — сўради у.

— Гапирдим, — деди Рихсивой ака, — мен борман, қўрқманг деяпти. Ҳайронман.

— Ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Раисингиз Муҳаммадаминдан ҳам катта бўлибдими? — деб тасалли берди Бувниса хола ва эрига эшиттириб, мушкулкушодга атаб қўйди. Орадан уч чоршанба ўтиб, Бувниса холанинг кўнглига чироқ ёқса ёришадигандай бўлди. Шундан кейин тўй ҳаракатига тушди. Ўзича қишлоқдаги қизларни кўз олдига келтириб, Юлдузхонга тўхтади. Содиқжонга мос, ақлли, чиройли қиз. Онаси Хосият хола бўлса эгачи-сингилдек қадрдон. Олиқ-солиқда ҳам энгил-елпи билан кўндирса бўлади.

Бувниса хола шу ўтиришда фикран оламини кезиб чиқди. Мана ҳозир Хосиятхонни кўндиради-ю, эртадан бешлаб яқин-йироқдаги қариндошларига кабар қилади. Тўйга тараддуд кўра бошлайди. Атлас кўрпалар қоплаш, пар ёстиқлар қилиш дейсизми, тўшакка духобадан ғилофу, келинга неча сидиргадан кийим. Уҳў, озмунча сарф бўладими?

Содиқжон каникулга келгунча, тўй тайёрлиги анча чарчатиб қўяди чоғи. Бувниса холанинг кўзи тахмонни ёпиб турган катак-катак одеялга тушди. Кейин уйдаги жиҳозу безакларни синчиклаб кўздан кечирди. Каравот устидаги шойи кўрпага, қошиқда илиб қўйилган кўйлақларга тикилди, ўрнидан туриб шкафни ҳам очиб кўргиси келди. Ўзича: «Бева бўлса ҳам бало, биттаю битта қизи-ку, ўзига яраша мол қилгандир. Ҳа, вой, эсим қурсин. Ўғлига атаганлари-чи. Шундоққина тургандир тахи бузилмай. Ҳар қанақа бўлгандаям зарар қилмайман» деб пичирлаб ўтирганида, Хосият хола кирди.

— Ҳой, олиб ўтирсангиз-чи!

— Оляпман... овора бўлмасангиз-чи, Хосиятхон, ўтиринг.

Хосият хола қийматахтани олдига қўйиб ўтирди.

— Мен сизга бир маслаҳат билан келдим, гиргиттон... Бўлак кимим бор? Сиздан ўтиб бир нарса қилармидим, гиргиттон. Ўзингизга маълум, чолимнинг ҳам, менинг ҳам биттаю битта суянганимиз мана шу барака топкур Содиқжон. Мана ўқиши ҳам тугаб қолди. Шу бу йил бир бошини икки қилиб қўйсақ, деган нията-миз. Кексайганимизда чолу кампир шуларнинг ҳузурини кўрайлик, гиргиттон.

— Яхши ўйлабсиз, тўй бўлсин, — деб қўйди Хосият хола.

— Шундай қилиб десангиз, яхши ният билан олдингизга келдим. Бир чеккаси қадрдонимиз, раҳматлик эрингиз ҳам чолимни оғам деган эди. Биз бўлсак туғишгандан ҳам аъломиз. Сиз ҳам мана яккасиз. Қизингиз ҳув деса эшитадиган яқин жойда бўлса, бағрингизда бўлгандек, кўнглингиз тўқ бўлади, айланай. Барака топкур яхши қиз. Худо насиб қилса, бирам бир-бировига монандки, олтин узукка ёқутдан кўз қўйгандек... Қиз болани бўйи етгандан кейин... Ҳа, ўзингиздан ўтар гап йўқ, гиргиттон...

Хосият хола сабзи артар экан, бошини қўйи солиб тинглади. Бундай пайтларда дабдурустдан жавоб бериш анча маҳол. Нима дейишини билмай, боши қотди. Мол савдоси эмаски, «ҳа» ёки «йўқ» деб қўя қолса.

— Олинг, нега ҳеч нима емайсиз? — деди Хосият хола гўё ҳеч нарса эшитмагандай.

— Содиқжоннинг ўқиши тугаб қолганини эшитиб қариндош-уруғимизда мен куёв қиламан деганларнинг десангиз сон-саногии йўқ. Ўз қулогим билан эшитдим. Анави Холпоишани айтмайсизми, фермада ишлайдиган бор-ку, ўша ҳам бир-икки оғиз солди, парво қилмадим. Тенг тенги билан-да, айланай. Уғлимни-ку мақтамайману сирасини айтаяман-да. Эсон-омон битириб келса, бу ердаги муаллимларга дарс беради, гиргиттон.

Хосият хола ҳамон жавоб ахтарарди.

— Эшитишимча, Юлдузжон, барака топгур ҳам бу йил ўқишни битирармиш. Унга ҳам қийин бўлди. Ҳам ўқиш, ҳам иш, шу вақтнинг ёшлари шунақа экан, тиниб-тинчимайди... Ҳа, шундай, Хосиятжон, ҳар нарса ҳам вақтида бўлгани яхши, хайрли ишни сира кечиктириб бўлмайди.

— Бир нарса деёлмайман, Бувнисахон, — тиззасига

қўлини ташлаб, ётиғи билан деди Хосият хола,— қизимнинг боши ҳали туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ. Иннайкейин, бундай ишларни унинг хоҳишисиз қилмайман. Ўзи билади.

— Қиз нарсани ўзи билади деб бўладими, гиргиттон. Қўйиб берсангиз нималарни қилмайди. Қўйинг бу гапларни, гиргиттон. Биттаю битта қизингиз-а.

— Ушани айтяпман-да. Ўзи агар хўп деса, мен сиздан ортиққа берармидим.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Аммо ўзи билади деб индамай ўтирманг, гапириб тушунтиринг, гиргиттон...— Бувниса хола бир оз жим қолди,— шундай қилинг, мен бориб, кўндириб келдим деявераман.

Хосият хола чўчиб тушди.

— Вой-вой, нима деяпсиз. Қизимнинг олдидан ўтмай, бир нарса айтолмайман. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ «кўнди» дейишингиз яхши бўлмас.

— Сизни ким айтади, кўлни кўрган деб, Хосиятхон,— дакки бера бошлади Бувниса хола,— она деган ҳам шунақа бўладими? Худо кўрсатмасин, анави Тожинисанинг қизига ўхшаб... Қўйинг, тилим ҳам бормайди.

— Ким дедингиз?! Нима қилибди?— Хосият хола унга тикилиб қаради.

— Тожиниса-чи? Ушанинг қизи Каримами, Кароматми, қақилдоқ қизи бор-ку?

— Ҳа, бор, Каромат,— деди Хосият хола ва унинг кеча худди шу пайтда, шу уйда Юлдузхон билан бирга дарс тайёрлагани кўз олдига келди,— нима бўпти унга?

— Ҳали билмайсизми? Ана шу-да. Анави келгинди йигит билан дон олишиб юрганмиш, қачон қарасангиз клубда қолиб кетишар эмиш-ку.

Бу гап Хосият холага: «Каромат шундай, қизингга эҳтиёт бўл» дегандай эшитилди. Унинг аъзойи бадани жимиралишиб кетди. Бир нафас индамай ўзини босди.

— Келгинди йигит дедингизми? Ким у?

— Анави магазинчи бор-ку. Ўлгидек шайтон, қизларни йўлдан урадиган дейишади. Яхши бўлганида ота-онасини ташлаб, шу томонга келармиди, айланай.

Хосият холанинг бутун вужудига титроқ турди. Пичоқ қўлидан тушиб кетди. Кўзлари катта очилиб,

Бувниса холага тикилди. Шу ёшга келиб, бир оғиз сўз билан инсон-инсонни шунчалик ҳақорат қила олишини билмаган экан. «Келгинди» сўзи худди уни ер билан яқсон қилиб юборгандай бўлди. Бу гап ўша магазинчи йигит эмас, унинг ўзи, қизи, яқиндагина келган, ўз бағрига олган йигитлар, қўйингки, яхши ният, катта мақсад билан чўлни обод қилишга келаётган азаматлар шаънига ҳақорат эмасми? Қолхознинг каттакони Ҳосилотнинг хотинидан чиқдими шу гап?

Хосият хола шуларни ўйлар экан, ҳозир олдида ҳамқишлоғи, эгачи-сингилдек бўлиб қолган Бувниса хола эмас, унга етти ёт бегона, юриш-туриши сира ўзига ярашмаган, одам деган номига доғ туширадиган бир киши ўтиргандай бўлди. Орадаги жимлик, Хосият холанинг авзойи ўзгариб кетгани Бувниса холани ваҳимага солиб қўйди. У нима дейишини билмай қолди.

— Шу гапни ўйлаб гапирдингизми, Бувнисахон? — сўради Хосият хола.

— Ҳой, сизга нима бўлди, гиргиттон. Эсимни таниб ёлгон гапирган эмасман. Эшитганимни айтдим-да. Дадаси ҳам эшитибдилар.

— Эшитишга эшитгандирсиз, келгинди деганингиз нимаси?

— Ҳой, нега сизга оғир ботди-а?

— Гапнинг гапдан фарқи бор, етмиш икки нархи бор. Оғзингизга қарамай гапираверасизми. Нега менга оғир ботмас экан. «Келгинди» деган сўзнинг маъзини чақиб кўринг-чи аввал. «Келгинди» билан бу ерга келаётганлар орасида ер билан осмонча фарқ бор-ку. Булар оч-юпунлигидан, иш тополмаганидан келишибдими бу томонларга? Эй сатқай...

— Ҳой, Хосиятхон, нега эгриликка бурасиз, ҳақини гапирса ҳиқилдоғига келади дегандай...

— Тагин бўш келмайсиз-а, тавба... Хўп, мана ҳақига кўчайлик: худди сиз билан менга ўхшаган икки аёл ўтириб, ўглингиз Содиқжон ҳақида «Ҳа, Тошкентимизга келган келгинди-да» дейишса, сиз буни эшитиб қолсангиз...

— Ҳой, ҳой, нега энди Содиқжонни келгинди дейишар экан. Ахир у... — Бувниса хола гап тополмай, дудуқланиб қолди.

— Ана, кўрдингизми, оғир ботар эканми? Бу за-

монда келгинди деган гапнинг ўзи қаттиқ ҳақорат бўлиб қолди.

— Ҳа, мен анави магазинчини айтдим-да. Шунга ҳам...

— Ие, магазинчининг қаери сизнинг ўғлингиз, менинг қизимдан кам экан? Мен ўзини яхши танимайман. Бўлса бордир, шўхроқдир, қизларга ҳазил қилар, аммо безори эмасдир. У ҳам Тошкентда ўқир экан.

— Тошкентда?!

— Ҳа, шу ерда туриб ўқир экан. Қулоғимга чалиниб қолди, магазиндан олиб, дала ишига қўйинглар мени деб арз қилибди. Емонлигидан эмасдир ахир. Клубда бўлса бир у эмас, ҳамма ёшлар бўлишади, ўйнашади, кулишади. Нимаси ёмон. Сиз билан биз шундақа ёшликнинг кўчасидан ҳам ўтмадик. Кароматни гапирдингиз. Мен уни жуда яхши биламан. Қизим билан ҳар куни бўлмаса ҳам, кун оралаб шу ерда дарс тайёрлашади. Клубга ҳам бирга боришади.

— Юлдузхон-а?— ҳайрон бўлиб сўради Бувниса хола.

— Ҳа, қизим ўша Кароматхон билан жонажон ўртоқ,— Хосият хола энди қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади,— бировнинг фарзандини билмай-нетмай бунчалик гап қилавериш яхши эмас. Бадном бўлиб қолади-я.

— Мен эшитганимни айтдим-да, гиргиттон. Бунча энди...

— Ёнига қўшиб-чатиб деяверинг, Бувнисахон. Биз хотинларнинг мана шу одатимиз ёмон. Сал бир нарсанинг шарпасини сезиб қолсак, илиб оламизу, лофу қоп қилиб юборамиз. Ҳамма айб ўзимизда. Қиз деганининг бўйи чўзилдими, бўлди, соясидан шубҳа қилганимиз қилган.

Бувниса хола гапнинг бунчалик чувалашиб кетишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Фақат у магазинчи йигит, Кароматни гапириб, «қўшнингизникига йигитлар кўчиб келишибди. Нариги участкадан ҳам тушиб туришади деб эшитдим. Қизингизга эҳтиёт бўлинг» деб шама қилиб қўйишни мўлжалловди, бўлмади. Бунинг ўрнига қаёқдаги гап оралаб, ўзини ҳам ранжитди. Уртага совуқчилик тушмасин деб бетоқат бўла бошлади.

— Қўйинг, арзимаган нарсага диққат бўлаверманг. Қани, бир маслаҳат бѐринг энди.

— Нима ҳам дердим. Айтдим-ку. Қизимнинг ўзи билади,— деди Хосият хола ҳафсаласизлик билан.

— Кўндининг-да, гиргиттон. Онасиз, ахир.

— Олдидан ўтмай жавоб қилолмайман.

Бувниса хола ортиқча гапнинг фойдаси йўқлигини сездди. «Яна бир келар эканман-да» деб кўнглидан ўтказди.

— Оббо сиз-ей, қизинг бўлсин экану, оёгингни тираб туриб олгин экан-да. Икки қиз чиқариб шунақаларни билмабман-билмабман-а. Гап шу, Хосиятхон. Узоққа чўзманг, ой охирида келиб, патир ушатиб кетай.

— ...

— Қани омин,— Бувниса хола дастурхоннинг учини қайирди.

— Вой, овқат қилинман-а,— деди совуққина қилиб Хосият хола ва ўрнидан туриб, ҳовлигача уни кузатиб қўйди. Уйга кирар экан, бировга гапиргандек деди:

— Келгинди-я, ачиган оғиздан сасиган гап чиқади, деганлари ҳақ экан.

Хосият хола олови анча пасайиб қолган ўчоқ ёнига бориб тувоқни кўтарди-да, ошнинг таъмини кўриб, бир чимдим туз ташлади. Ўчоққа бир-икки тараша қалади-да, деразадан соатга қаради, ўзича гапира бошлади:

— Ўнга яқинлашиб қолибди-я.

У чинни лаганни артиб, ўчоқ ёнига қўйди-да, эшик томонга борди, кўчага тикилди. Ҳаммаёқ қоронғи, фақат қўшни уйларда ёнаётган чироқларнинг сийрак дарахт баргларига тушган хира шуъласигина кўзга ташланади. Мовий осмон юзидаги парча-парча булутлар юлдузларнинг юзини қоплаб, оҳиста сузмоқда, узоқдан тракторларнинг гувуллаган овози қулоққа чалинади. Хосият хола шу турганича хаёл суриб, қизидан хавотирлана бошлади.

Ҳарна қилса ҳам она-да. Бўлмаса нимадан хавотирланади. Қишлоқ кўчаси тинч, қизи бўлса кичкина эмас, бир звенонинг бошлиғи. Районда бўладиган кенгашларда қатнашиб, алламаҳалда уйга қайтган вақтлари кўп бўлган-ку, кечалари тракторнинг ишини куватаман деб неча марталаб далада қолиб кетган-ку? Ҳа, она ўшанда ҳам овқати қозовда қолиб, мижжа қоқмай, қизининг келишига кўз тикиб ўтирарди.

Анча ёшларга бориб қолган, кўнни кўрган, сергай-

рат, ҳарқандай ишни ҳам эпчиллик билан саранжом-саришта қилиб қўядиган Хосият хола қизига жуда суяниб қолгани учун ҳам шунақанги пайтларда кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Бу — кексалик, айниқса, яккаликнинг аломати бўлса керак.

Хосият хола ҳовлига кириб, назарида, нафаси тикилиб кетгандай бўлди. Ҳозир, ёлғизлик ҳам ўлсин, ҳозир шундайман, қизимни узатсам нима қиламан, деди-ю, ўз сўзидан ўзи чўчиб тушди. Худди қизини ҳалиги беъмани хотин эртагаёқ келин қилиб олаётгандай қўрқиб кетди. «Йўқ, қизим ҳали ёш» деб қўйди-да, ўчоқ бошига бориб, мис товоқни олди, гуруч ювишга урина кетди.

Юзига бекитилган кўча эшигининг бир тавақаси очилиб, Юлдузхон кириб келди. Тоғоранинг чеккасига кафтини ҳовуч қилиб, гуруч сувини силқитаётган Хосият хола ялт этиб орқасига қаради. Қизини кўриб, ичига чироқ ёққандай севиниб кетди.

— Ҳорма, болам, мунча ҳаяллаб қолдинг?

Юлдузхон индамади. Нимчасини ечиб, сочларини чамбарак қилди-да, уйдан совун, сочиқ олиб чиқди. Рух обдастани кўтарганича, айвон томонга кетди.

Хосият хола қозонга гуруч сола туриб яна сўради:

— Тинчликми, нега индамайсан, сенга кўз тикиб чарчаганим етмасмиди?

Юлдузхон совун суртилган юзини онасига ўгирди.

— Нима бўлибди. Мени бўри ермиди, ҳеч шу ода-тингиз қоламади-да.

— Ҳа, ҳеч парво қилмайсан-а, шуни айтадилар-да, онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб.

Юлдузхон берган жавобининг онасига қаттиқроқ ботганини сизди. Юзини арта туриб, ўчоқ бошига келди.

— Ойижон, айланиб кетай ойимдан, — деди-ю, ха-холаб кулиб, онасини қучоқлаб ўнди. Қизининг бу эркалаши Хосият хола кўнглидаги бояги хаёлларининг ҳаммасини ювиб юборди, у тескари қараб, қизига сездирмай бир кулиб олди-да, секингина:

— Қоч, кўп суйкаланаверма, — деб қўйди. Унинг бу сўзида қизига бўлган оналик меҳри яна бир марта товланиб кетди.

Юлдузхон уйга кирди. Ойнага қараб, икки чакка ва пешонаси устидаги калта сочларини териб, сафга

таради. Девор томонга кўрпача солиб, хонтахтани ўша ерга сурмоқчи бўлди-ю, ясатиғлиқ дастурхонни кўриб ҳайрон бўлди. Нималигига тушунолмади, онасидан сўрамоқчи бўлди-ю, юрагига сиғмади. Дастурхонни йиғди. Ошхонада бақиллаб қайнаб турган самоварни уйга олиб кирди. Токчадаги янги газеталарни олиб, кўздан кечира бошлади.

Хосият хола лагандаги ошни келтириб хонтахтага қўйди.

— Газетангни йиғиштир, болам, овқат совимасин.

Юлдузхон то онаси ўтиргунча газетадан кўзини олмади. Хосият хола яна тажанг бўлди.

— Ахир овқат совийди деянман.

Ошдан бир неча ошам олингунча ўртада жимлик ҳукм сурди. Хосият хола қизининг юзига бир неча марта қараса ҳамки, унинг ҳолатини пайқаб ололмади. Бирон нарсадан хафа бўлганида сира онасидан яширмайдиган Юлдузхон нима учундир бугун индамасди. Она сўрай бошлади:

— Экиб бўлдиларингми, нега миқ этмайсан?

— Қўйинг, ойи, сўраманг.

Бундай пайтда фақат баланд келиб, қаттиқ гапириб қизини енга олишини биларди она.

— Ҳо, мен сўрамайдиган, сиз айтмайдиган иш бўлдимми? Тузук...

— Кўрмайсизми, трактори тушда тўхтаб қолганича тузатолмай кишини диққат қилиб юборди.

— Нега тузатолмади, машинада қатнаб юрадиган устахонани чақирмадингми?

— Шунга хуноб бўлиб кетдим-да, ойижон: аксига ўша машина ҳам нариги участкада экан.

Хосият хола кўчма устахонанинг нариги участкага кетганига тушунолмади. «Муҳиддиннинг звеноси-ку, экишни тамомлаган, ҳа, бошқа звенолар ҳали экиб бўлмагандир», деб ўйлар, қизига далда бермоқчи бўлди.

— Ке, қўй, кўп диққат бўлаверма, ошдан ол, бир кун кейин бўлса, ҳеч нарса қилмас.

Юлдузхон лаганга узатган қўли куйгандек шартта тортиб, Хосият холага тик қаради. Онасининг қизи-да. Энди у баланд келиб гапира бошлади:

— Гапирсам хафа бўласиз, шунинг учун айтаманки, менинг ишимга аралашманг. Боқчадаги бола-

ларга қарашни билинг,— деди-да, жаҳл билан кичик ошам ошни оғзига солди,— бир кун кейин бўлар эмиш, ўйлаб гапиряпсизми, ойи, ҳали ҳам мусобақадошларимиздан беш кун кечикдик. Участка агрономи ҳам чигитни барвақт экканлар тўғри қилишибди, деди. Шундай бўлса бизнинг ғўзамиз беш-олти кун кеч ривожланади. Охирида, Хосият холанинг қизи ваъдасининг устидан чиқмабди дейишса, яхши бўладими?

Она жим қолди. Ўйлаб қараса, қизи хафа бўлганича бор. У дастурхонни йиғиб олди. Икки пиёлага аччиқ чойдан қуйиб, шкафдан аллақандай кийимларни олиб ўтирди. Кўзойнагини тақиб игнага ип ўтказар экан, ҳамон Бувниса холанинг гаплари кор қиларди, қизига айтишини ҳам, айтмаслигини ҳам билмасди, юраги тошиб кетди.

— Айланай қизим, ана шунақанги жим ўтирсанг, юрагим ёрилгудай бўлиб кетади, овозингни чиқариброқ ўқи, мен ҳам эшитай.

— Барибир тушунмайсиз.

— Нимасига тушунмас эканман. Анави курсда агрономнинг ҳамма ваъзига шундоқ ҳам тушуняпманки... Ҳой, Юлдуз, ҳалигача биз деҳқонмиз деб юрган эканмиз-да... Аканг ҳам айтарди-я... Битта пахта деганнинг ўзи катта илм экан-ку...

Юлдузхон газетадан кўзини олиб, онасига қаради, унинг қўлидаги ёқасига тугма қадаётган гимнастёркани кўриб яна юзини газетага ўгирди. Келган жойини йўқотиб, бир оздан кейин топди-ю, ўқий бошлагани билан ҳеч нарса миясига кирмади.

Хосият хола тугма орқасидан тугилган ипни тиши билан узди. Гимнастёрканинг икки елкасидан ушлаб баланд кўтариб кўрди. Ҳаммаси жойида. Фақат дазмоллаш керак, холос. Қизига айтай деди-ю, унинг ҳозирги аҳволини кўриб индамай қўя қолди.

— Муҳиддинларга анча ўрганиб қолган эканман,— ўзича гапира бошлади Хосият хола,— улар кетгандан кейин ҳувиллаб қолдим. Ҳуда-беҳудага чиқиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб овунар эдим. Айниқса, анави шўхроғи бор-у, олов-олов, қизиқчилигини айтмайсанми. Ҳали раисни кўрдим, ўша участкага кетаётган экан, айтинг, бир келиб кетишсин дедим, буни қара, кеча кирларини ювдиму тугмаларини қадамаган эдим, бўлмаса раисдан бериб юборар эканман.

— Йигитларни соғинган бўлсангиз ўша участкага бора қолинг.

Хосият хола тахмини тўғрига ўхшаб қолди. Шундан кейин жўртгага қизининг қитиғига тегаверди.

— Кошки эди-я, боқчани ташлаб кетолмайман-да, бўлмаса-ку, томоша қилиб келардим-а.

— Томоша?!— Беихтиёр хохолаб кулиб юборди Юлдузхон,— зап томоша боғ топибсиз. Нимасини томоша қиласиз? Янтоғу бурганиними? Шўрхоку тақириними?

— Гулини!

— Қанақа гул?

— Қўли гуллар ўстирган гул.

Юлдузхоннинг хаёли бутунлай қочган, аллақаяқларда кезиб юрарди. Онасининг шоирона гапларига бўлса ҳайрон эди. Худди биров Хосият холага шу гапларни ўргатиб қўйгану, у ҳозир шундай қияпти, аммо ўрнига қўйяпти. «Ойи, шоирликни қаёқдан ўргандингиз?» деб юборишига сал қолди, қўйиб берди.

— Чўлда гул битарканми?

— Айтдим-ку, ўзи битмайди, деб. Бу ерларда унча-мунча одамнинг қўлидан келмайди гул ўстириш.

Юлдузхон паришонхотир «кимнинг...» деганича бу ёғини айтолмай қолди. Юраги дукиллаб ура бошлади. Ўз сирини ўзи очиб қўйишга сал қолди-я. «Йўқ, очилмагани яхши. Шундайлигича... Ўзи ойм, ўшанга шама қияптиларми ё шунчаки?..»— деган хаёл билан:

— Олдин пахтаси гулласин,— деди ўзини бепарволикка солиб.

— Муҳаббати гуллаётган одамнинг пахтасиям гуллайди, гуллари ҳам очилади.

— Ойи!— бақириб юборди Юлдузхон. Хосият хола бўлса, кўзойнаги тепасидан бамайлихотир қизига қараб қўйди. Қизи ич-ичидан қандай ёнаётган бўлса, она шунчалик хотиржам, ҳатто мамнун деса бўларди. Қизиқ, нега шундай қияпти. Ўз қизига-я. Худди ганимидан аламини олиб, роҳатланаётган кишига ўхшайди-я. Ё қизининг қалбини синовдан ўтказмоқчимикан? Асил севгими? Утли-оловлими? Деворнинг нариги ёғида, кўчадан ўтиб бораётган подачининг гаврони ҳавони кесганини ҳам пайқаб оладиган қалбми? Ё шунчаки ёшлик ҳавасими?

— Боринг, эртагаёқ бора қолинг,— деди жаҳл билан Юлдузхон. Унинг овози йиғи аралашга ўкшаб эшитилди. Онаси бу гал ҳам пинагини бузмади. «Ён. Аланга олгани яхши. Алангаси қанча баланд бўлса, ҳарорати ҳам шунча кучли бўлади. Ишқилиб сасимасин, бурқсимасин... Бу гал пуфлаганим етар. Аниқлаб олдим, шунинг ўзи бас... Хеҳ, Хосиятбону, олма узилиб, қаёққа борарди, тагига тушади-да. Ўз қизингиз, изингизни босаяпти. Мана илк муҳаббат чўғ ташлабди қалбига. Сиз уни оловлатиб юбордингиз. Мана энди бу ёгини... Худога шукур. Буларники дориламон. Кўришса ҳам, гаплашса ҳам бемалол. Майли, омон бўлишсин».

Юлдузхон газеталарни йиғиб, ўрнидан турди. Анчагача шкафни титкилаб, охири иккита китобни олиб, дарс тайёрлашга ўтирди. Ўртасига қороз қўйилган варақни очиб ўқий бошлаган эди, миясига ҳеч нарса кирмас, юрагига ҳеч нарса сиғмасди. Гоҳ чигит экишининг кечиккани, гоҳ онасининг Муҳиддин ҳақидаги гаплари, уч кундан буён кўнглидагидек дарс тайёрламаётгани — ҳаммаси бир бўлиб, бошини қотирди. Охири бўлмагач китобларни йиғиб, соатга қаради. Йигирма минути кам икки. Хосият хола аллақачон ухлаб қолган. Юлдузхон токча тагида ётган онасига термилганича, тик туриб қолди. Уй ичи жимжит. Соат қафтгири онасининг енгилгина пишиллаб хуррак тортиши билан баробар бориб келаётгандай ҳамоҳанг овоз чиқармоқда. Юлдузхон шу турганича хаёлга чўмди. Худди онасини уйқуда энди кўраётгандай бўлди. Ҳозиргача унинг ухлашига сира разм солмас экан, кўзига жуда галати кўринди. Бундан икки соатча бурун гапирган гапларини бутунлай унутди. Узоқ тикилиб қолганиданми ёхуд кечаси бўлгани учунми, кўнглига ёмон хаёллар ҳам кела бошлади. «Борди-ю онамдан ажралиб қолсам». Унинг юраги орқасига тортиб кетди. «Ойижон» деб дод солиб ўрин устига ўзини ташлашига сал қолди. Онасининг тўзғиб ётган олатароқ сочлари, пешонаси ва гўштлири салқи бўлиб қолган юзларидаги чуқур-чуқур ажинлар — турмуш тирноғининг изларига тикилиб, ўзича пичирлади:

— Ойижон, мунча меҳрибонсиз. Ҳамма вақт кўнглимдагини топасиз-а. Қаёқдан биласиз? Ахир мен

сизга ҳеч нарса айтмаган эдим-ку. Ҳозир ҳам айтолмайман. Қандай айтаман... Эҳ, ойижон... Койийсиз, эркалайсиз, қаттиқ, аммо ҳақ гапни айтиб бир оз ранжитасиз. Бу яхши. Буларнинг ҳаммасига тушунаман.

Юлдузхон, кўкрак бурма кўйлагигадаги олтин тўғнағичини ечиб, ўрни тепасидаги тоқчага қўяр экан, конвертларга кўзи тушди. Шошиб иккала конвертни олди-ю, чироқ яқинига борди. Бири кўк. Тагида печат бор. Тепасига «...Муҳиддин Раҳимов»га деб ёзилган. Узун печатда эса «Тошкент қишлоқ хўжалик институтининг сиртқи бўлими» дейилган. Иккинчиси оқ конверт, М. Раҳимовга, деб номланган. Тагида эса: «Охунбобоев қишлоқ Совети», «Правда» колхоз, М. Расулонадан» деган ёзув.

Юлдузхон тик турганича ўйлади: «Қишлоқ хўжалик институтида Муҳиддиннинг қандай қариндоши ёки таниши бўлиши мимкин?» Яна конвертга қаради. Агар шундай бўлса, хат юбуровчининг исм, фамилияси кўрсатилмаган-ку? Бунинг ўрнига қандайдир рақам, худди идораларнинг алоқа хатларидаги сингарии номер ёзиб қўйилган. Ҳарқалай бунисига тушунолмади. Иккинчисини синчиклаб кўра бошлади. Конверт устидаги адрес ҳам, исм, фамилия ҳам ниҳоят ҳафсала билан чиройли қилиб ёзилганки, кишининг ҳаваси келади. Дастлаб ана шу ҳуснихатнинг ўзиёқ Юлдузхоннинг эътиборини жалб қилди. «Қишлоқ номи, колхоз — ҳаммаси ўша, унинг ватани. Аммо М. Расулова ким бўлди экан? Эшитишимча, отасидан бошқа ҳеч кими йўқ-ку?»

Юлдузхон ўйлаб ўйига етолмади. Ўзи, бирон марта Муҳиддин билан узоқ суҳбат қилмаган бўлса ҳамки, онасидан ҳаммасини, ҳатто ўртоқларининг кимлигини ҳам билиб олган эди. Муҳиддин бир неча марта отасидан хат олганида «сизга ҳам салом дебдилар» деб оёисига айтиб турарди. Йигитлар нариги участкага кетишган куннинг эртасига ҳам хат келган эди. Бу хатни Юлдузхон ўз кўзи билан кўрган, унда Раҳим Йўлчиевдан деб аниқ кўрсатилгани ҳали-ҳали кўз ўнгида. Буниси ким бўлди экан?

Юлдузхон конвертга қайта-қайта тикилди, ҳатто очишни ҳам кўзлади, лекин боинолмади. «Ахир, қандай қилиб бировнинг хатини очаман,— ўйлади

у,— биров?! Нега биров бўлса, хати бизникига келади? Йўқ, биров эмас, ўзимизнинг... йўқ... йўқ... биров... очолмайман, очолмайман» — у қатъий қарорга келиб, хатни жойига қўйди. Чироқни ўчирмай туриб яна токча ёнига келди. «Ойим ҳам қизиқлар, нега хат келганини менга айтмадилар, балки кимдан келганини билган бўлсалар, шунинг учун айтмай, қўя қолай дегандирлар». У оқ конвертни яна қўлига олиб, хатига тикилди, бўшашганича жойига қўйди. Чироқни ўчириб ўрнига кирди. Яна туриб, устки кўйлагини ечди.

Анчагача ухлай олмади. Нима учундир онаси боя тугма қадаган гимнастёрка қайта-қайта эсига тушаверди. Гимнастёркани ўзига ёпиштириб турган кенг кўкрак, шимарилган энги тирсиллаб турган бақувват билаклар, қуюқ қора қошлар Юлдузхоннинг кўз олдидан нари кетмасди. У бир неча марта ағдарилиб, охири бошини буркаб ётиб кўрди. Бўлмади. Нега бундай ҳолатга тушганини ўзи ҳам сезмасди. Ҳалиги иккита хат, айниқса оқ конверт уни ташвишга соларди. «Тавба, Муҳиддинни-ку, келганидан бери бор-йўғи уч-тўрт марта кўрдим, бир-икки марта қўл узатиб саломлашган эдим-а? Нега энди тез-тез эсимга тушаверади... Борди-ю, йўқ... йўқ... Бўлмайди...» У, бировга зарда қилгандек, кўрпанинг ичига кириб олди. Бир нафас шундай ётгач, яна алланималар эсига тушиб кўрққандай бўлди.

Муҳиддин ҳақидаги хаёл қанчалик ширин туюлиб, унга олам-олам завқ бағишласа, нотаниш Расулова ҳақидаги хаёл кўнглини шунчалик ғаш қиларди.

XVII

Правление мажлиси ўз вақтида бошланди. Раис ёнида ўтирган Тошпўлатов билан алланима тўғрисида келишиб олгач, гапира бошлади.

— Ўртоқлар, мажлисни бошладан аввал бир таклиф тушди. Шу галги правление йиғилишини янги участкага кўчирсак. Сабаби шуки, кўриладиган масала қурилиш ҳақида, иккинчидан, янги участканинг шу кунги аҳволини правление аъзоларидан кўпчилик бориб кўргани йўқ. Борсак, аҳвол билан та-

нишсак, ҳа, айтгандай, чигитни биринчи бўлиб экиб тамомлаган звено аъзоларини правление номидан ўша ерга бориб табрикласак, ёмон бўлмас-а, нима дейсизлар?

— Жуда тўғри,— деди ўтирганлардан бири,— янги ерни обод қилиш бир бригаданинг иши эмас, бутун колхознинг иши. Биз правление аъзолари иложи бўлса ҳар куни хабардор бўлиб туришимиз керак.

— Тўғри, тўғри...— дейишди бошқалар.

Правление аъзолари тушган катта юк машинаси кеч қоронғисида қишлоқдан жўнади. Ҳар сафар машинанинг кабинкасида ўтирадиган раис ҳам кузовга чиқиб олган. Бунинг сабабига Тошпўлатовдан бошқа ҳеч ким тушунолмасди. Негаки, қишлоқ Совети ёки районда бирон кенгаш бўлиб қолса боришда ҳам, келишда ҳам раис доим шофёрнинг ёнида ўтирарди. Бир марта правление аъзолари, бир неча колхозчилар мана шу машинада район слётидан жуда кеч қайтишди. Куз пайти, шамол баданни ачитиб турарди. Кузовда икки аёл бор эди. Ахир аёл кишига айнақса, шунақанги пайтларда ҳурмат бўлиши керакку, раис лоақал кўнгил учун сизлар кабинкада ўтиринглар, демагани ҳали-ҳали кўпчиликнинг эсидан чиқмайди. Ахир, бу одобдан, маданиятдан эмас, энди қарасангиз, дастлаб раиснинг ўзи кузовга чиқиб олди.

Мана шу хаёлларни кўнглидан ўтказаяётган мошгуруч соқолли, тўртинчи бригада бошлиғи Ортиқовнинг раисга қараб шу топда: «Исмоилжон, ана энди ўзингга келибсан», деб юборишига сал қолди.

Қизиқ! Кишининг кўнглидай нозик нарса бўлмас экан-да. Сал нарсага ранжийди, сал нарса билан тоғдек кўтарилиб кетади. Бўлмаса, раис бирпас кабинкада ўтирди нима бўлди-ю, кузовда тик туриб кетди нима бўлди?

Гап ҳаммаси шунда. Агар бир ўзи бўлса кабинкасида юраверсин. Кўпчилик бўлганида ҳам шундай қилса борми, ғалати кўринар экан, гарчанд айтишга арзимайдиган гап бўлса ҳам, раиснинг одоби, камтарлигини мана шундан билиб олса бўлади.

Кузовнинг бир чеккасида бортга суяниб ўтирган Ортиқовнинг шу ҳақдаги ўйлари бир-бирига уланиб кетаверди:

«Тошпўлатов ўқишдан келиб, партия ташкилоти-га секретарь бўлганидан буён колхозда кўп ўзгаришлар бўлди: правление мажлисини далага кўчириш ҳам янгилик. Колхоз ташкил этилгандан буён биринчи марта шундай қилинаётгани, деса бўлади. Янги ердаги одамларни ишдан қўймай, участкага тегишли масалани ўша ернинг ўзида ҳал қилишни ҳам Тошпўлатов айтган, кўп оқил йигит-да. Акрамовга ҳам чакана таъсир ўтказмади. Ахир, раис Ҳосилотнинг маслаҳатидан чиқмай, «планни бажарсак бўлди», деб янги ерлар очишга, қурилиш ишларига ортиқча қизиқмай қўйган эди-да. Тошпўлатов уни қаттиқ танқид қилди. Шуниси яхши бўлдики, Исмоилжоннинг кўзи очилиб, ўз камчиликларини дарров пайқаб олди».

Ортиқов яқинда бўлиб ўтган правление мажлисини эслади.

Муҳиддин бошлиқ звено чигитни Ҳосилот айтганидан беш-олти кун олдин эсмоқчи бўлганида, Рихсивой бу масалани правлениега қўйди. Йиғилишда атрофлича муҳокама қилинди. Участка агрономи ҳам чигитни ердан нам қочмаганда экиш мумкинлигини айтди. Шунда ҳеч кимга сўз бермай ўтирган Рихсивойни раиснинг ўзи қаттиқ танқид қилди.

— Рихсивой ака,— деди у,— тажрибамиз ўткир дебмизу агротехника тадбирларини ҳисобга олмамиз. Мана ойдиндай равшан эканки, сиз айтгандай ер намининг қочиши ва ҳароратини кутиб ўтирмай, мўлжалдан бир ҳафта илгари чигитни экса бўларкан. Мана, агрономимиз атайлаб шу масала юзасидан олимлар билан гаплашибди. Илмий жиҳатдан ҳам тўғри бўлганидан кейин... ахир пахтачиликда жуда катта ютуқ-ку, бу. Нега биз ўз билганимизни қиламиз деб туриб оламиз. Мана ҳосилни олганда кўрармиз. Сизнинг зўрлашингиз билан ерни тобига етказиб эканлар қандай бўлади-ю, беш-олти кун илгари эканлар қандай бўлади. Демокчманки, Рихсивой ака, бир сиз эмас, кўпчилигимиз, менинг ўзим ҳам янгиликни сезмайдиган, колхозчиларнинг маслаҳатларига қулоқ солмайдиган бўлиб қолибмиз. Бу камчиликни тезда йўқотайлик.

Рихсивой аканинг экишдаги тажрибаси агротехника фани ютуғи олдида асоссиз экани яққол сезилди.

Ҳосилотнинг айтгани айтган деб юрган правление аъзолари раиснинг бу гапларига ҳайрон қолишди. Ҷзи ҳам бунақанги бегидир, соф танқид бу яқин орада кам бўлган эди.

Бу ўзгаришлар Исмоилжоннинг ишидагина эмас, ҳатто муомаласида ҳам сезила бошлади. Шу сабабли машинадагилар, айниқса, Ортиқов ҳозир шу тўғрида ўзича фикр юритар эди. Буларнинг ҳаммасида партия ташкилотининг, Тошпўлатовнинг хизмати катта бўлди. Кўпчилик: «Барака топсин, ёш бўлса ҳам ўқиб келган-да, ўқишда гап кўп...» дейдиган бўлиб қолди...

Машина илон изи йўлдан, ўнқир-чўнқирликларни босиб силкиниб борарди. Кузовнинг бурчидаги бочканинг шарақлаши гапни-гапга қовуштирмасди. Боядан бери оёғига нам бир нарса тегаётганини сезган, бироқ нима эканлигига тушунолмаган Исмоилжон охири қўлини чўзиб, ушлаб кўрди. Бармоқларига нам латтага ўроғлик нарса уннади.

— Тошпўлатов, оёғингиз тагидаги нима?— сўради у.

Тошпўлатов кулди. Бошқалар бунга тушунолмай, энгашиб қарашди-ю, қоронғида ҳеч нарса кўришолмади.

— Муҳиддинга совға,— деди Тошпўлатов.

— Қанақа совға, сувда бўкиб қолибди-ку.

— Ҳа, бунинг тарихи узоқ,— деди Тошпўлатов,— Муҳиддин тунови куни идорамиз олдидаги гулзорни кўриб менадан бу ерларда кўп йиллик гуллар ўсмайдими, деб сўраб қолди. Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, идора ёнидаги ўзимизнинг катта гулзорда ҳам бирон туп кўп йиллик гул йўқ экан. Ҳаммаси мавсумий. Менга ҳам бу гап таъсир қилди. Наҳотки қишлоқда шундай гул бўлмаса? Ҳа, йўқ экан, юз хиллаб гул экилди деймизу ичида бирон туп атиргул, самбитгул, яна аллақандай кўп йиллик гуллардан йўқ. Муҳиддинга: «Бундай гуллар ўсади, аммо бу ерда йўқ» деб қўя қолдим, кейин ўсмоқчилаб: «Нимага керак эди»,— деб сўрасам: «Гул бўладию, керакмаслиги борми, мен бўш вақтда нариги қишлоқдан, жуда бўлмаса райондан топар эканман-да», деган эди. Бу гап сира эсимдан чиқмади, ўша куни шундай гулни уч-тўрт суриштириб ҳам кўрдим. Йўқ. Утган куни ра-

йонда бўлганимда бирваракайига йигирма туп кўчати келтирдим. Шундан ярмини олиб кетяпман. Совға дейишга арзимаса ҳам анча кўнгли кўтарилар...

— Ие, бўлмаса-чи, жуда бошлабсиз,— деди раис...

— Гулгаки шунча ишқибоз экан, афтидан диди ўткир йигитга ўхшайди,— деди кекса бригадир Ортиқов,— турмушни бадавлат қилишнинг ўзи кифоямас. Қувноқ, хушчақчақ қилишимиз керак, гулу райхонларга буркашимиз керак. Кишининг баҳри-дили очиладиган бўлсин.

Машина шийпон ёнига келиб тўхтади. Катта самоварга тараша ташлаётган Абдуғафур ота меҳмонларга пешвоз чиқди.

— Ие, ие, келинлар, келинлар, қани марҳамат,— дея ердан бир қаричгина баланд супа, атрофи ва тепаси шох билан омонатгина ёпилган шийпонга меҳмонларни таклиф қилди.— Ҳозирча янги рўзгор-мизда, айбга қўшмайсизлар, кўрпача ҳам етишмайди.

Меҳмонлар ҳайрон бўлиб, далани кўздан кечира бошладилар. Ажаб. Тақир ерлар кичкина бир қишлоқ тусини олибди-я. Янги ўтқазилган дарахтлар катта бир қўрғонни чий девор билан ўрагандай кўзга ташланади, фонарларининг ёруғи узоқларгача чўзилиб кетган канавокопатель, экскаваторнинг овози далани кўкка кўтаргудай бўлиб эшитиларди. Шийпондан анча узоқда бўлса ҳам чўмичнинг ҳар кўтарилиши, бир аравача нам тупроқни ағдариб ташлаётгани кўриниб турибди. Даланинг ёндамасидан чуқур қилиб қазилган зовур, ернинг охиригача чўзилган. Ҳали машина келаётганида ҳам ана шу зовур деб йўлни айланиб ўтди. Даланинг чап томонида, узоқда трактор ва икки от кўринди.

— Одамлар қани?— сўради Акрамов Абдуғафур отадан.

— Комилжон ўша трактор ёнида бўлса эҳтимол, қолганлари пастда.

— Ие, Абдуғафур ота, ошпаз бўлиб қолибсизми?— кулги аралаш ҳазил қилди Ортиқов.

— Шундай, асти қўйишмади.

— Муҳиддин қаерда?— сўради Тошпўлатов.

— Муҳиддин ана у «полвон» деймизу ҳа, ўша би-

лан овора. Звеносидаги йигитларни овқатдан кейин учинчи звено ерига ёрдамга тушириб юборди.

— Нега, чигит экишни тамомлаш учунми? — сўради раис.

— Йўғ-ей, дарахт кўчати ўтқазилмаган озроқ жой қолган, ўшанга, бир оздан кейин мен ҳам бормоқчи эдим. Ҳой, ука, Исмоилжон, бир нафас ўтиринглар, бир пиёла чой...

— Раҳмат.

Тошпўлатов гапга аралашди.

— Исмоилжон ака, ўтирмасак бўлмас, «янги рўзғор» хафа бўладиганга ўхшайдилар.

— Хўп, хўп, қани огайнилар, Рихсивой ака, буюққа чиқинглар.

Ҳамма шийпонга чиқди.

— Аслида, — раис Тошпўлатовга қараб гапира бошлади, — ё вақтли ёки кечроқ келсак бўлар экан, буларни ишдан қўядиган бўлдик-да.

Буни эшитган Абдуғафур ота ялт этиб раисга қаради.

— Йўқ, ука, айна вақтида келдинглар, ҳали-замон чой ичгани чиқишади, кечликни бутун барвақтроқ қилган эдик.

— Ҳа, дуруст, — дея ҳазил қилди Рихсивой ака, — саранжом рўзғор тутадиганлар, — аёлларга шама қиларди у, — ҳаммавақт кечки овқатни қош қораймасдан тайёрлаб қутулади.

Шийпонда кулги кўтарилди.

— Кечиккандан барвақт бўлгани маъқул экан, Ҳосилот, — деди экиш муҳлатига шама қилиб Абдуғафур ота. У дастурхон ёзаркан, раис тўхтатди.

— Ҳожати йўқ, овора бўлманг, иложи бўлса бир чойнак чой берингу Комилжонни чақиринг.

— А, шундайми, хўп бўлмаса.

Комилжон билан Муҳиддин бирга келишди. Муҳиддин колхоз раҳбарларининг қўққисдан келиб қолганига тушунолмади. Раис у билан қўл олиб кўришаркан, шундай деди:

— Раҳмат, ука, мана биз сизларни муборакбод қилгани келдик.

— Нима билан?

— Янги ерда биринчи бўлиб чигит экиб бўлганларингиз билан.

— Агар шунинг учун бўлса, раис ака, бир мени эмас, звено абзоларимизнинг ҳам хижолат қиласиз, ахир бир звено — бу колхоз эмас-ку. Ҳеч бўлмаганда чигитни бир текис ундириб олайлик.

— Тўғри. Аммо ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Биринчи бўлиб, муддатидан илгари экиб бўлдингизларми, катта гап, сизга ҳам, ўртоқларингизга ҳам раҳмат.

Муҳиддин ўтираркан, Тошпўлатов супанинг бурчагига қўйилган ўроғлиқ нарсани унга кўрсатди.

— Тунови кунги илтимосингиз... бир-икки туп гул кўчати келтирдим.

Муҳиддин ичидан севиниб кетди, аммо буни сездирмади.

— Раҳмат, ўртоқ Тошпўлатов,— деб қўйди.

Абдуғафур ота бўш чойнакни олаётганида, қўлида бир нарса кўтарган шофер супа яқинига келди.

— Исмоилжон ака,— деди у,— мана буни мактаб пионерларидан уч бола кундузи менга келтириб берган эди, «янги ишлаётганларга топширсангиз» деб, нима эканлигини билмайман,— шофёр посилкага ўхшаш нарсани узатди.

Раис картондан ясалган яшикни очиб, ичидан чиройли хат ёзилган қоғозни олди. Ўқиди: «...Янги ерни ўзлаштираётган комсомол-ёшлар звеносига, шу қишлоқ мактабининг пионерларидан. Биз сизларга радио ҳаваскорлар тўғарагида ўз қўлимиз билан ясаган детекторли приёмникни совға қиламиз. Мўл ҳосил учун курашга биз аъло баҳолар билан ўқиб оналаримизга қўлимиздан келганича кўмаклашиш билан ўз ҳиссамизни қўшамиз».

— Ҳаммасидан ҳам мана бунисига қойилман, қойилман,— деб икки қўлини тиззасига уриб ўрнидан турди Абдуғафур ота.

— Мана,— деди раис приёмникни Муҳиддинга узатиб,— пионерлар ҳам сизларни унутмабди.

...Правление мажлисига бригаданинг барча абзолари таклиф қилди. Супа одамлар билан лиқ тўла.

Шийпонга осилган фонарь супанигина ёритиб турибди. Атроф-теваракни қоронғилик қоплаган. Узоқда ишлаётган канавокопатель ва трактор чироқларининг нури чўл қоронғилигини ёриб, ёғду сочмоқда.

У ерда, машиналар ишлаётган жойда чўлга қудратли ҳужум бошланганлиги сезилиб турибди. Бу кўриниш худди прожекторлар ҳужум жанги олиб бораётган армиянинг йўлини ёритиб турган пайтни эслатарди.

Абдуғафур ота ўчоққа бир даста қуруқ шохни қалади. Олов алангаси бирдан кучайиб, шуъласи гоҳ даланинг у ер-бу ерини, гоҳ супанинг ярмини ёритар, бу ерда ўтирганларнинг юзларига тушиб, баъзиларнинг соясини узоқларга чўзарди. Баъзида бу шуъла кетмон бетларига тушиб, тигини ялтиратарди. Бу кўринишлар бир нафас Тошпўлатовнинг хаёлини бўлди. Унинг назарида, бу ерга колхоз бригадаси эмас, жанговар топшириқ олиш учун гвардия батальони тўплангандай бўлди. У ўзича: «Ҳақиқатан ҳам чўлга кучли ҳужум бошладик» деди-да, йиғилишни очиб ахборот учун колхоз раисига сўз берди.

— Уртоқлар, янги ерни ўзлаштириш бутун колхознинг иши. Биз энди колхоздаги бошқа қурилишлар қаторида бу ерда ҳам янги турар-жой бинолари барпо этамиз. Энг муҳими, қисқа муддатда колхоз ишлаб чиқаришидаги кўп ишларни электрлаштиришимиз лозим. Бунинг учун ҳамма имкониятлар бор. Биз фақат бу ишларни қишлоқ хўжалик ишларига заррача бўлса ҳам халал етказмай бажаришимиз керак.

Раис яқин икки-уч йил ичида колхозда бўладиган ўзгаришлар, янги участканинг истиқболи ҳақида гапирар экан, ўтирганларнинг кўз ўнгида чўлда кенг пахтазор, боғ, уй-жойлар, Ильич нурлари билан чароғон янги қишлоқ гавдаланди. Бу ишлар колхозчиларнинг ўз қўллари билан бажарилади. Ҳозир Тошпўлатовдан тортиб Абдуғафур отагача — ўтирганларнинг ҳар бири ўз кучи, звеноси, бригадасининг имкониятларини ҳисоблаб кўрарди, бу куч, имкониятларни бир ерга тўплаб бинокорлик ишларини тез бажариш режасини тузарди. Акрамов ўз сўзини тамомлаши билан кимдир савол бериб қолди:

— Қурилиш материаллари масаласи нима бўлади?

— Янги кўчиб келганларга уй-жой бинолари қуриш учун давлатдан етарли миқдорда материал оламиз, жамоат бинолари учун ҳам қўшимча материал олмоқчимиз, уй-жой бинолари қуришда архитекторлар, мутахассислар ёрдам беради. Аммо қурилишни ўз

кучимиз билан бажарамиз. Гишт қуйишни ҳам ўзимиз уюштиришимиз керак.

— Булар ҳаммаси яхши,— деди Ҳосилот ота ўтирган еридан,— доклад ҳам жуда силлиқ бўлди, илло авжи ғўза парвариши, иш қизгин вақтда қурилиш билан овора бўлиб қолсак... Бунинг устига янги ер очдик, ҳали кўп ишлов талаб қилади, шундай бўлгач, кишилар етишмаса бу ёғига раис нима дер эканлар?

Ўтирганлар орасида ғовур-ғувур кўтарилди. Ким билсин, эҳтимол булар ичида Рихсивойнинг фикрини маъқул кўрадиганлар ҳам бордир? Ана, кимнингдир ўтирган еридан баланд овоз билан айтган сўзи ғовурни босди.

— Режани айтаверинг, раис ака! Ҳамма ишни бажарамиз. Кучимиз ҳам етади, имконият ҳам.

— Албатта кучимиз етади,— деди унинг сўзини қувватлаб Акрамов,— ҳаммаси ўзимизга боғлиқ. Рихсивой акам ўйлаган ғўза парваришини ҳаммамиз ҳам ўйлаймиз. Аммо бинокорлик ишларини шундай йўлга қўямизки, ғўза парваришига сира халал бермайди. Фақат қатъий тартиб ўрнатишимиз, имкониятларни тўла ҳисобга олишимиз керак. Бу нарса колхоз раҳбарларига — сиз билан бизга боғлиқ, Рихсивой ака.

— Тўғри! Жуда тўғри!— деб раиснинг сўзини қувватлашди ўтирганлар.

— Биз ўртоқ Тошпўлатовни қурилиш бригадасининг бошлиғи вазифасига қўйиб, тўғри қилган эканмиз,— деди Акрамов,— шунча вақтга чўзилган электростанциянинг тез битказилиши буни исбот этди. Энди электр қувватидан бошқа эҳтиёжларимиз, айтиқса чорва фермаларида фойдаланишни тезлаштиришимиз керак. Бу масалада яна оталиқдаги заводдан ёрдам сўрашга тўғри келади.

— Бир таклиф бор, мумкинми?— Муҳиддин қўлини кўтариб, Тошпўлатовга қаради.

— Марҳамат.

— Раис акам жуда тўғри айтдилар, агар правление рухсат берса, оталиқдаги корхона билан алоқа боғлаб, ишни жадаллатишни ўз зиммамга олмоқчиман....

— Мана бу таклифингиз жуда яхши, шу баҳона

бу ерга ҳам сим тортилиб қолар дейсиз-да,— деб кулди раис,— қани, айтинг-чи, бу иш-ни қандай йўл билан қилмоқчисиз?

— Буни айтишдан олдин, бир нарсани сизларга маълум қилишим лозим. Бу ҳам правление рухсати-га боғлиқ. Мен қишлоқ хўжалик институтининг сиртқи бўлимига кириш учун тайёрланиб юрибман. Яқинда институтдан хат олдим. Тошкентга боришим керак экан. Агар сизларга маъқул тушса, борганимда завод билан битадиган ишни ҳал қилиб келсам.

Бу воқеадан Комилжондан бошқа ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Тошпўлатов ҳам билмас экан, у ҳозир эшитиб ҳайрон бўлди. Муҳиддин институтдан олган хатни раисга узатди, у ўқиб бўлгач, Тошпўлатов кўра бошлади.

— Бу жуда яхши таклиф,— деди Тошпўлатов хатни Муҳиддинга узата туриб,— менингча, институтга боришингиз учун правление рухсат беради. Албатта, шу шарт биланки,— у раисга қараб кулиб қўйди,— ҳалиги масалани узил-кесил ҳал қилиб келсангиз.

— Тутариновдек дейсиз-да,— гап ташлади Комилжон.

— Ҳа, ҳа, гарчанд, қаҳрамон бўлмасангиз ҳам шу ишда қаҳрамонлик кўрсатинг.

Тиз чўкиб ўтирган Ортиқов «Тутаринов ким?» деб ён-веридагиларга сездирмай секин Комилжондан сўради. Бу ўринда кекса бригадир, агар бу Тутаринов ҳаммага маълум бўлса-ю, мен билмасам, уялиб қолмай, деган хаёлга борган бўлиши мумкин.

— Тутаринов,— деб секин жавоб қайтарди Комилжон,— Семён Бабаевский романининг қаҳрамони.

Ортиқов ўзича: «Бу китобни албатта топиб ўқиш керак экан, қизиқ китобга ўхшайди...» деб қўйди.

XVIII

Тарам-тарам гўзалар
Мунча гўзал боқади.
Жўяклар орасидан
Милтиллаб сув оқади.

Кеча кечқурун шивалаб ёққан ёмғир уч кунлик чақалоқни чўмилтиргандай икки қулоқ бўлган гўза-

ларнинг юзини ювиб ўтди, узоқдан қизларнинг қошига қўйилган қуюқ ўсмадай бўлиб кўзга ташланган гўзалар упадай майин, беғубор, меъдаси тўқ тупроққа йўрғакланганича тонг шабадасидан тўйиб-тўйиб нафас оларди. Ҳар замон қуёш кўтарилиб, уни яна эркалай бошлайди, қайноқ бағрига босиб, ҳаётга етаклайди.

Гўзалар орасида аста-аста қадам ташлаб, уни бирма-бир кўздан кечираётган, онда-сонда сийрак унган ерларига чигит доналарини тикиб бораётган қизлардан Каромат овозининг борица юқоридаги ашулани бошлаган эди, бир-бирларидан узоқ бўлган қизлар унга қўшилишиб, ашуланинг ярмини бирга айтишди.

Жўяклар орасидан
Милтиллаб сув оқади, ўргиламан ҳо,
Милтиллаб сув оқади...

— Ҳо, ёқмай қолсин-а, гўза баҳонаю, аллакимларнинг дарди ғанимат экан-да, Юлдузхон?

— Нима деясан, Каромат, эсинг жойидами? Ўзинг ашула бошлайсану, қўшилишсак яна...

— Мен-ку ашула айтяпман, сўзларини ким ёзган?

— Нима бўпти, мен бировга бағишлаб ёзганим йўқ, чиройли бўлиб, бир текис униб чиққан гўзага бағишлаганман. Мана ўзинг бир қара, қандай гўзал,— деди Юлдузхон Кароматнинг яқинроғига бориб.

— Қани, гап қўшманглар, бошла, Каромат, жуда яхши чиқибди.

Каромат ашуланинг давомини айта бошлади.

Меҳр қўйдим пахтага,
Ватан кўрки, бойлигим.
Меҳнатим самараси,
Қувончим, чиройлигим.

— Жуда боплабсан, Юлдузхон,— деди ўрта бўйли, сочларини чамбарак қилиб, дўппи кийиб олган Турсуной,— кеча ўқиб берганинда унча сезмаган эканман. Ашулага тушгандан кейин бирам ёқимли эшитляпти.

Қизлар ашуланинг ярмини яна биргаллашиб айтишди.

Меҳнатим самараси,
Қувончим, чиройлигим, ўргиламан ҳо,
Қувончим, чиройлигим.

Узоқдан кимнингдир «ҳорманглар-ў, қизлар» деган овози эшитилди. Буни фақат Юлдузхон фаҳмлади. Ашуланинг ёқимли садосига маст бўлиб, аллақандай хаёлга чўмган Юлдузхон звено ерининг пастидан ўтиб кетаётган Тошпўлатовни кўриб дугоналарига деди:

— Ҳой, қизлар, ўртоқ Тошпўлатов!

Қизлар ўша томсонга қарашди.

— Нима,— деди Турсуной,— ашуламизни энди эшитяптилармики, уяламиз. Бошла, Каромат.

Ҳосил бўлар мўл-кўл,
Дўст-ёронлар кўргудай,
Ўйнаб-кулай бағрингда,
Пахтазорим, ўргилай.

Қизларнинг жаранглаган овози яна далани қоплади:

Ўйнаб-кулай бағрингда, айланаман ҳо,
Пахтазорим, ўргилай.

Турсуной сўнгги сатрни бошқалардан баландроқ «севган ёрим ўргилай» деб айтиб, ҳаммани кулдирди.

Қизлар ўртасида камгаплиги билан танилган Нафиса «Абдуғафур отам кетиб, жуда яйраб қолдикда» деб сўз ташлаган эди, Турсуной қошларини чимириб унга тикилди.

— Нима, мен Абдуғафур отам борларида ҳам гапирардим.

— Гапирардингку-я, ёрим деёлмасдинг-да.

— Бунисини дилимда айтардим.

— Абдуғафур отам бўлганларида,— деб гапга аралашди Юлдузхон,— бунчалик талтаймасдинглар, салобатлари босиб турарди. Энди бўлса иложини топсак ишни қўйиб ҳангама қилгимиз келади.

— Койиманг, Юлдузхон,— аразсимон гапирди Турсуной,— бир нафас ашула айтганимизга шунчами. Оғзимиз гапиргани билан қўлимиз ишда-ку.

Орага жимлик тушди. Кўринишидан оғир табиат-

ли Нафиса кетмонини қўйиб, костюмининг енгини шимарди. Чамбарак қилиб боғланган майда ўрим сочларининг учини икки чаккаси тепасига қаттиқроқ қистириб олгач, Юлдузхонга қаради.

— Юлдузхон, Абдуғафур отам ҳали ҳам ошпазмилар?

— Вой, эшитмадингми,— деди Юлдузхон, ернинг саялкага илинмаган жойига чигит тика туриб,— қурилиш бригадасига ўтганлар.

Уч йил сурункасига ана шу звенода ишлаган Абдуғафур отани қизлар жуда ҳурмат қилишарди. Ғўзани парвариш қилиш, юқори ҳосил олишда Абдуғафур ота уларга кўп нарсаларни ўргатди. Мана, бу йил янги ерга ўзи талабгор бўлиб чиқиб кетди. Бир ойдан буён звено аъзолари Абдуғафур отани кўрмаган эдилар. Улар ўтган куни бўлган умумий мажлисдагина ота билан кўришдилар. Абдуғафур ота қизлар, айниқса звено бошлиғи Юлдузхон билан узоқ гапирди. Звенонинг ишларидан сўради. Янги ердаги қийинчиликлар, кечалари дарахт кўчатлари ўтқазилганидан тортиб, пионерлар радиоприёмник совға қилиб юборганигача — ҳаммасини айтиб берди. Айниқса, Муҳиддинни мақтаб гапирди.

— Кўп ақлли йигит экан. Мана шу ишларда,— деди ота,— Муҳиддиннинг хизмати катта. Ўзи зап меҳнаткаш, асти қўявер. Шунча иш етмагани устига мана шу уй саҳнидек ерни ойдинда бир ўзи чопди, бир аравача гўнг келтириб сепиб гулзор қилди. Буни қарагинки, ҳеч кимга айтмай тунда бир ўзи қилибди-я, ҳозир ўн туп атиргул, яна аллақандай гул кўчатларини ўтқазди. Барака топсин. Мен сенга айтсам, қизим, гул шайдоси бўлган одам борки, яхши одам бўлади, пок бўлади, сахий бўлади, меҳнат қадрини, ҳаёт лаззатини биладиган бўлади. Ундайлардан асти, у дунёю бу дунё ёмонлик чиқмайди.

Юлдузхон отанинг суҳбатини тинглар экан, баъзибаъзида хаёли бўлиниб, қулоғига гап кирмай қолар, Муҳиддин Юлдузхонга шу гапларни айтиб қўйинг, деб отага тайинлаб юборгандай туюларди.

Юлдузхон ҳозир ана шуларни ўйлаётганида Нафиса унинг хаёлини бўлди:

— Жон ўртоқ, Каромат билан дарс тайёрлаганинда мен ҳам борай, бирга тайёрлайлик.

— Вой, биров сенга бормагин дедими, жуда яхши бўлади. Ўзингни чеккага олсанг, қайтанга дангаса бўлиб қоласан.

Нафиса бир неча кундан буён айтмоқчи бўлиб юрган гапини гапириб, хурсанд бўлиб кетди.

— Рост, ўртоқжон, анча қолиб кетдим, ўзим ҳам шуни ўйлаб юрувдим.

— Эртага дам олиш куни, кечқурун бирга тайёрлаймиз бўлмаса.

— Шундай қилайлик, ўртоқжон.

Юлдузхон билан Нафисанинг имтиҳонга тайёрланиш тўғрисидаги суҳбатлари тугамаган ҳам эди, отда Рихсивой ака келиб қолди.

— Ассалому алайкўм, Ҳосилот ота, келинг.

— Ваалайкўм ассалом, ҳорманлар, қизларим, балли-балли, анави юқоридаги ариқ лабига ҳам экансизларми?

— Шундай, Ҳосилот ота, қарасак, салкам бир метрча кенгликдаги ер бекор қолиб кетяпти.

— Майли, яхши қилибсизлар, тутдан нариги картада чопиққа киришсаларинг бўлаверади.

— Шундай қилмоқчимиз, Ҳосилот ота, бугун кечгача мана шу чалаларини, ариқ бўйини тамомласак, эртадан ўша ерда чопиқни бошлаймиз.

— Ҳа, балли-балли, мен ҳаммасини айланиб чиқдим, текис унибди, барвақт экканларникидан дуруст, кўз тегмасин, қизларим.

Юлдузхон ҳайрон эди. «Бутун звенони айланиб чиқдим, дедиларми? Қачон? Тавба. Билмай қолибманда. Келганларига ҳеч вақт бўлгани йўқ-ку, дарров... Ҳеч нарсага тушунолмаман. Тагида бир гап бор, ёлғонми бу, ё шунчаки оғизларидан чиқиб кетдими? Қап-ката одам-а?.. Барвақт экканларникидан дуруст, дедиларми? Ҳа, бўлди. Буниси очикдан-очиқ кесатиқ. Ўзлари фармойиш бериб қўйиб, яна кесатганларига ўлайми. Чакки қилибмиз дейиш ўрнига яна айбни бизларга қўймоқчилар. Э, ўша... қизларни гўдаклар қатори кўриб, бу жамалаклардан нима чиқарди, ўсмасини қўйишни билсин дейдиган Ҳосилот ота-да. Буларга гапирдим нима-ю, гапирмадим нима деб ўйласалар керак-да. Майли, нима деб ўйласалар ўйлай берсинлар. Шошма, гапларини охирида гўзаларингни мақтадилар-а, бунга нима дейсан, Юлдуз? Бирон мар-

та у кишининг оғзидан шундай гапларни эшитганмидинг? Эсингдами? Қачон ўзи бирон ишдан кўнгиллари тўлибди-ю, бировни мақтабдилар. Бўлмаган гап. Ҳеч нарсага тушунолмаيمان. Ғалати бўлиб ўзгариб қоптиларми? Гаплари ҳам юмшайганми? Юзларига тикилсам, уятчан одамга ўхшаб кўзларини олиб қочадилар-а, тавба. Бирон ерга шешаётганмикинлар? Ё бўлмаса... ким билади, колхознинг минг хил ташвиши бор, кекса одам, хаёли ўшандадир, менинг кўзимга шунақа кўрингандир. Ўзинг хаёлпараст бўлиб қолганга ўхшайсан, Юлдуз, бошингга мана бу савдо тушиб, шу кўйга солиб қўймадимми сени? Одамлар ҳам кўзингга ғалати, бошқача бўлиб кўринаётгани шундан эмасми? Мана ҳозир отанг тенгги Ҳосилот ҳам...»

Секингина «хайр, омон бўлинглар» дея, катта йўлга отини бурган Ҳосилот отанинг орқасидан қараб қолган Юлдузхон шуларни хаёлидан ўтказар экан, бир дақиқа аллақандай тушуниб бўлмайдиган ҳис-туйғуларга гарқ бўлди. Шу топда биров унга: «Ҳой, эси наст, нега у одамни айблайсан. Ахир эрта-индин сени келин қилмоқчи бўлиб юрган одам энди сен билан қаттиқ-қурум гаплашсинми ё пачакилашсинми? Ўйлайсанми? Уша сен айтганиндай, гапирган гапларидан янглишган бўлиши ҳам, тутилиб қолган бўлиши ҳам эҳтимол. Бугун кўз олдида далада юрган «жама-лак соч» Юлдуз эмас, кимсан, палончининг бўлмиш келини Юлдузхон турганидан кейин, у гапидан адашмай, мен адашайми? Шошма ҳали, бунақа ҳолат, адашишлар ёшинг улғайганда ўзингнинг бошингга ҳам тушади».

Ҳа, бу ёғини Юлдузхон билмасди. Онаси ҳали унга совчи келганини айтганича йўқ. Бир ҳисобда айтмагани ҳам маъқулдир. Ўзининг куйгани етмайдими, яна устига-уштак. Ким билади тагин, бунақа гаплар узоқ сир қолиши ҳам қийинов.

Юлдузхон Ҳосилот ота катта тош йўлнинг нариги томониغا ўтгунча қараб турди-да, қизларга ўгирилди.

— Ўртоқжонлар, қани тезлатайлик, шу бугундан қолдирмайлик.

— Қолмайди, Юлдузхон, қолмайди,— деди Кармат дугонасининг ҳозирги ҳолатига тушунолмай, зимдан уни кузатаркан.

Ҳосилот отанинг зvenoга келиб-кетишидан Юлдузхоннинг аҳволи руҳияти бунчалик ўзгарганини Кароматгина эмас, бошқалар ҳам пайқади. Бироқ бирортаси сабабини билолмади.

Кеч кириб, қуёш дарахтлар орқасига яширинди. Қизлар бир гуруҳ бўлиб даладан чиқишар экан, шўх ашула яна янграб, кўчаларни қоплади. Қизлар оҳиста юриб боришарди, ашула сўнггида адабиёт тўғрарининг кечаги машғулоти ҳақидаги таассуротларини эслай бошлади, узоқ суҳбатлашишди.

Кечга томон кўнгли ғаш бўла бошлаган, аммо буни дугоналаридан яширишга ҳаракат қилган Юлдузхон уйга яқинлашаркан, кўча эшикнинг очиқлигини кўриб ҳайрон бўлди. «Ие, нечук ойим барвақт келибдилар, ё бирон иш билан кирганмикин»,—Юлдузхон бугун ҳар кунгидан вақтлироқ даладан қайтгани учун онасининг ҳам шу пайтда уйга келганига тушунолмади. Ичкари кирди, кетмонини қўйиб, ҳовли саҳнида турганича:

— Ойи, ҳа, вақтли келиб қолибсиз?— деб чақира бошлади.

Онаси жавоб бермади. Юлдузхон югуриб бориб айвонга чиқди, уйга кирмоқчи бўлиб, қия очилиб ётган эшикни тортди-ю, ичкарида тикка турган йигитни кўриб жойида таққа туриб қолди. Йигитнинг «салом» деган сўзи уйқудан уйғотгандай эшитилди, чўчиб тушган Юлдузхон ўзига келиб, секингина «салом, келинг» деди-ю, орқасига қайтди. Ҳовлига чиқди. Нега чиққанини ва нима қилишини билмасди. «Ойим қани? Эшикни қандай очди? Нега бизни кига келди? Энди нима қилсам экан?.. Секин юриб ошхона томонга борди, бирон нарсани излаб топмоқчи бўлгандай, гоҳ тандир ёнини, гоҳ ўтинхонани, ҳатто оғилхонага кириб, сигирнинг охурини ҳам қараб чиқди. Уйнинг остонасида кесакига суянганча Юлдузхоннинг бугун ҳаракатларини кузатиб турган Муҳиддин кулгидан ўзини зўрға тўхтатиб қолди.

— Нимани қидиряпсиз, Юлдузхон?— сўради Муҳиддин секин.

— Ҳеч, ўзим, шундай...— Юлдузхон қизариб кетди.

Муҳиддиннинг ўзи қай ҳолатга тушди денг. Ахир у умрида биринчи марта ана шундай ҳис-туйғуда,

ҳаяжонда... ўзига ёқиб қолган қиз билан юзма-юз, холи туриб гаплашиши. Қай прода уни ҳозир дадил туриб биринчи сўзни айтишга ундади экан? Яна Юлдузхон деб-а. Агар Муҳиддиннинг ўртоқлари шу гапни эшитса борми, сира-сира ишонишмайди. Бугина эмас, ўртоқлари ҳатто уни қизлар билан сира сўзлашолмайди, деб ўйлаб юришарди.

Юлдузхон жойидан қўзғалмай, елкасидан ошиб тушган майда ўрим сочларини ўйнай бошлади. Ўртадаги жимлик бир неча минут давом этди. Муҳиддин эндиги учрашганида айтмоқчи бўлиб тайёрлаб қўйган бир талай гапларининг ҳаммасини унутди, биттаси ҳам миясига келмасди. Унга ҳозир гап тополмасликдан қийин нарса оламда йўқдек кўринди. Охири узоқдан келтириб гапирди.

— Кечирасиз, Юлдузхон, ўғирлик қилмоқчи эдим, қўполлигимдан тугилиб қолдим.

Юлдузхон ҳам ўйлаб сўз тополмас, нима жавоб берай деса, худди гапи оғзидан тушиб кетаётгандай бўлаверди.

— Нега бундай дейсиз? Қандай ўғирлик экан?

— Қандай дейсизми, айтсам майлими?

— Нима экан ўзи?

— Мол ўғирлаш учун эмас, албатта, қалб ўғирлаш учун.

Юлдузхон кулиб юборди.

— Вой ўлмасам, қалбни ҳам ўғирлаб бўларканми?

Юлдузхон шу жавобни бериб, гапни замирига кейин тушунди. Ҳозир бир олам севинч унинг қалбидан жой олди-ю, шу ондаёқ конверт эсига тушиб, яна ғойиб бўлди. Юзларида пайдо бўлган қизиллик ўрнини совуқ шабада ювиб ўтди.

— Ҳа, ўғирлаб бўларкану аммо, жуда ҳам қийин бўларкан.

Юлдузхон ҳамон сочини ўйнар, Муҳиддиннинг юзига қарамай, бошини қуйи солганича турарди.

— Билмадим... Ҳар ҳолда... Иккинчи марта қалб ўғирлаш қийин бўлса керак?— деди Юлдузхон секин.

Боядан бери ўзича: «Мен анча тагли гап ташладим, тушундимикан?» деб турган Муҳиддин бу жавобдан ҳеч нарса англай олмади.

— Тушунолмадим, Юлдузхон, бу нима деганин-

гиз? Умримда биринчи марта шундай ўғирликка тушиб турибман.

Қош қорая бошлади. Бу ҳолатда туришни ноқулай билиб, айвон томон секин юриб келган Юлдузхон гапни бошқа томонга бурди.

— Кечирасиз, мен дарсдан кеч қоламан... ойим келмадиларми?

Муҳиддин Юлдузхоннинг авзойи ўзгарганини пайқади, ошга узатган қўлини қайтариб олган кишидек ютиниб олди, ширин суҳбатни давом эттиролмади.

— Ойингиз калитни менга бериб юбордилару,— маънос жавоб берди Муҳиддин,— уйни очиб туриш дедилар. Майли, кеч қолманг, мен анча гапга тутиб қўйдим,— у ҳовли юзига тушди.

Юлдузхон: «Йўқ, ҳали вақт бор», деганича уйга кирди. Шошиб китоб-дафтарларини олди, уйнинг ўртасида бир ёққа кўчиб кетаётган кишининг буюмлари сочилиб ётгандай аҳволни кўрди. Катта қора чамадоннинг оғзи очиқ. Ичида бир-икки дастрўмолча, қоғоз, китоблар, чамадон ёнида тахлоғлик кўйлак, костюм, қийиқ, яна алланималар. Беш-олтита конверт кўрпача устида сочилиб ётибди. Юлдузхон тоқчага яқинлашгач, бу нарсаларга бир кўз югуртириб чиқди. Чамадондаги катта бир китоб орасидан чиқиб турган нарса кўзига ғалати кўринди. Китобларни олиб, эшик томон юришида секин энгашиб қаради. Тахтакачда босилгандай теп-текис бўлиб қуриб қолган атиргулга кўзи тушди. Гулнинг ҳиди ҳали ҳам сақланганидан, энгашганида гуп этиб димоғига урди. Юлдузхон ташқарига чиқди. Эшик олдида кўчага қараб турган Муҳиддин унинг шарпасини сезиб, орқасига қаради. Нимчасини кийиб, газетага ўроғлиқ китобларини чап қўлига ушлаб олган қиз унинг кўзига боягидан кўра салобатлироқ бўлиб кўринди. У, эшикка яқинлашар экан, Муҳиддин деди:

— Кўришолмасак, хайр!

Қўққисдан айтилган бу сўз Юлдузхонга жуда бошқача бўлиб эшитилди. У эшикка бир қадам қолганида тўхтади.

— Ҳозир чиқиб кетасизми, ойимлар келгунча...

— Йўқ, участкага эмас, поездга чиқаман.

—Поездга?!— ялт этиб юзини Муҳиддинга ўғир-

ган Юлдузхон беихтиёр унинг сўзини такрорлади ва кетидан қўшиб қўйди,— хўн, сафарингиз бехатар бўлсин,— деди-ю, юраги шув этиб кетди, қаёққа кетаётганини ҳам сўролмади.

XIX

Тошпўлатов пойандоз солинган узун коридордан бамайлихотир кириб борар экан, оёқ шарпасини эшитиб ичкаридан Хосият хола чиқиб қолди.

— Салом, хола,— дея қўлини узатди Тошпўлатов.

Хосият холанинг кўзлари катта очилиб кетди, икки қўлини кўтарди-да, Тошпўлатовнинг кўкрагига тирамоқчидай унинг йўлини тўсди.

— Се-ки-ин,— деди шивирлаб,— болалар уйғониб кетади.

Тошпўлатов ўзининг эҳтиётсизлигидан сал ўнғайсизланди, юганида этик фарчини эшиттирмасликка уриниб, оёқ учида сал орқага тисарилди.

— Нега халатсиз кирдинг, болам,— Хосият хола ярим овозда шундай деди-да, бурчакдаги илгакдан оппоқ халатни олиб, унга кийгиза бошлади,— биласанки, болалар нозик, сен бўлсанг кўчадан келдинг, усти бошинг чанг, шошма, тугмасини қадаб қўяй, дўндиқларга гард юқмасин дейман-да болам, тагин кўнглингга олмагин, таомили шу. Ана энди... Ичкарига кирмоқчимисан?

Ичкарига кириб, боқчанинг аҳволи билан танишишни хаёлига ҳам келтирмаган Тошпўлатов нима қилишини билмай ўнғайсизланди. Хосият холага бир амаллаб тушунтирар-ку, аммо боқча мудури чиқиб қолса, албатта гинахонлик қилади, правление йиғилишида «колхоз раҳбарлари боқчамизга киришмайди» деганини ҳозир юзига солади. Тошпўлатов шуларни ўйлаб, қани, бошланг-чи, деди-да, Хосият холанинг кетидан коридор бўйлаб юра бошлади. Хоналарнинг эшиклари очиқ, кичкина, бежирим каравотларда гўдаклар пишиллаб ухлаб ётишибди. Хосият хола ҳар хонага кирганида бирма-бир кўздан кечириб, бирон боланинг қўли ё оёғи осилиб қолган бўлса, секин тўғрилаб қўярди. Кўпчилик каравотларда болалар қўғирчоқларини қучоқлаб ётишибди, бир қиз лўппи

юзли қўғирчоқни ўпганича ухлаб қолибди, буни кўриб Тошпўлатов ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб қолди. У, ҳозир боқча мудирини Садриеванинг келишини кутган эди. У йўқ, экан, правлениега кетувди, деди шивирлаб Хосият хола. Икковлари коридорнинг бошига боришганда Хосият хола атайин Тошпўлатовни сўнгги хонага олиб кирди. Бу ердаги ўғил болаларнинг кўпчилиги бир каравотда иккитадан бўлиб ётишарди. Хосият хола «кўрдингми, шу яхшими?» дегандай имо билан каравотларни кўрсатди. Тошпўлатов индамади. Унга ҳозир Садриеванинг йўқлиги ҳам, болаларнинг уйқуда эканлиги ҳам жонига оро киргандай бўлди. Бўлмаса уни роса ўртага олишарди-я.

Барибир ҳовлига чиқишганда Хосият хола уни ўз холига қўймади. Боқча мудиридан ҳам ўтказиб юборди:

— Ахир сен яхши тушунасан-ку, болаларидан қанчалик кўнгиллари тўқ бўлса, оналари ҳам ишга шунча муҳаббат қўйиб ишлайди. Хотинларга шароит яратиш тўғрисида-ку, ҳар сафар гапирасизлар. Шароит деганнинг энг зарури мана шу. Садриева кеча уч болани жой йўқ деб қайтарди. Қани, ўйлаб кўр-чи, ўша учта она далада хотиржам ишлай оладими? Йўқ...

— Яқинда шунга киришмоқчимиз, кампир. Яна бир боқча очишни мўлжалладик,— деди Тошпўлатов,— болалар ҳам кўпайяптими дейман, хола?

— Кўпайсин, унсин, ўссин. Нима, сени ваҳимага солиб қўйдими,— ҳазил қилди Хосият хола,— ўтган йили юз эллик атрофида эди, мана бу йил икки юз ўттизга борди. Жой етишмайди. Тезлатинглар, болам правлениедагиларни қитиқлаб қўйиш сендан лозим, ҳа, ўзингдан қолар гап йўқ. Ҳадемай, ўн-ўн беш йил ўтиб кетади, ўзинг ҳам ували-жували бўласан, ана ўшанда эслаб, атрофингга қарасанг биласан, худди шу боқчада тарбияланганларнинг бири агроном, бири тракторчи, яна бири ўқитувчи, артист бўлиб етишади. Ана ўшанда айтарсан, бир вақт эзма Хосият холам шундай деган эди-я, деб.

Тошпўлатов Хосият хола қўйиб берган кичкина стулда жуда ўнғайсиз ўтирарди, кўз югуртириб ён-верида биронта стул кўрмади. Хосият хола бўлса худди шундай стулда бемалол чордана қуриб олгандай, қимир этмай ўтирганига ҳайрон эди. Охири кам-

пир буни сизди, «шошма» дея ўрнидан туриб бориб, ошхонадан катта стул келтирди.

— Ўтиролмадинг-а, билдим. Биз аёллар кексайганимизда ҳам гўдакликни унутмаймиз, шу туфайли стулчаларга ҳам белмалол сиғаверамиз, мана кўрдингми?

Бу гап ҳам Тошпўлатовга «келажагимиз бўлган мана шу дўндиқларни сира унутмагин» дегандай бўлиб эшитилди. У соатига бир қараб олди-да, Хосият холага деди:

— Рост, ўтиролмадим, жуда кичкина экан... Хола, мен сизга бир муҳим маслаҳат билан келган эдим.

— Қани, қани, биздан ҳам бир ақл чиқар эканми-а, тавба...

Хосият хола шундай деди-ю, ирғиб ўрнидан турди.

— Эсим ҳам қурсин, ҳозир, болалардан бир хабар олиб чиқай,— деганича хонага кириб кетди.

Сердарахт, кенг ҳовлига, кун тиккага келиб ҳаммаёқни қиздирган пайтларда ҳам тангадек қуёш тушмас, баҳаволиги, кўркамлиги билан гўдакларнинггина эмас, катталарнинг ҳам ҳавасини келтирарди. Ҳовлининг бир томонида тўрт ёғи очиқ айвон, унга тартиб билан уч қатор қилиб кичкина столлар, стуллар қўйилган, стол устларига оппоқ дастурхонлар ёзилган. Ҳозир Хосият хола кириб кетган бино узунасига тушиб, ўртасига пастак зинапоя қилинган, ундан кичик коридорга чиқилади, кейин бинонинг убошидан бу бошигача чўзилиб кетган коридор бошланади. Болалар ухлаб ётган хоналарнинг деразаларидаги шойи дарпардалар енгил шабадада елпиниб турибди. Дарахт япроқларининг шитирлаши ва ҳарзамонда ошхона томондан идиш-товоқларнинг шарақлагани қулоққа чалинмаса, бўлмаса сув қуйгандек жимжит.

Тошпўлатов атроф-теваракни кўздан кечираркан, яна бир-икки йилдан кейин ишдан қайтишида ўзи ёки хотини ўғилчасини олгани шу ерга ҳар куни қатнаб туришини хаёлига келтирди. Бу орада Хосият хола ҳовлига чиқиб, ошхона томонга борди, кўнгли тинчимаси шекилли, бир аёлни чақириб, унга болалардан хабардор бўлиб туришни тайинлади.

— Узи тинчликми,— деди Хосият хола Тошпўлатов ёнига яқинлашаркан.

— Бир иш миямни жуда қотириб қўйди. Шу масалада сиздан бир маслаҳат чиқар деб олдингизга келдим. Йигитларингиздан анави Собир деганини яхши биласизми?

Хосият хола Тошпўлатовнинг юзидан бир маъно уқмоқчи бўлгандай унга тикилиб қаради.

— Хўш, хўш, жуда яхши биламан. Ҳаммасини ҳам...

— Ўзи билан уй аҳволлари ҳақида ҳам гаплашганмисиз?

— Ҳа, бир эмас, бир неча бор гаплашганман, қани, нима гап, айта бер.

— Ўзи бу ерда бўлса, хотини у ерда, бу ҳолатда икки ёшнинг турмуши бузилиб кетмасмикан? Сиз нима дейсиз?

Хосият хола ҳам худди шуни кутиб турувди. У, дарров жавоб бера қолмади, ўйланиб сўз бошлади:

— Ҳа, барака топ. Мана бу ишингга бир мен эмас, ҳамма хурсанд бўлади. Очигини айтсам, ўзим неча кундан бери олдингга бормоқчи бўлиб юрувдим, шу иш вазидан сени узиб-узиб олмоқчи эдим. Ахир нима деган гап? Комсомол ўртоқлари эплаёлмаса, ҳамқишлоқлари бўлса: «эр-хотин ишига қандай аралашамиз» дейишса! Звено бошлиғи Муҳиддин турмуш қурган бўлсаки, ундан маслаҳат чиқса, шунга қарамай бир-икки гапирган экан, бўлмабди. Боласи тушмагур Собирнинг ўзи мундоқ очиқроққинаям эмас. Унта гапирсанг, зўрга битта жавоб қилади. Ўзи ёмон болага ўхшамайди, етти ўлчаб, бир кесадиган. Нима қилсинки, турмушда тажрибаси кам. Ҳеч кимга айтмай, ҳаммасини ичига солади. Бир марта хомуш ўтирганини кўриб бирам юракларим эзилдики... Афтидан, хотинини жуда яхши кўради. Нима қилсинки, мана бунақанги катта ишга, юрт ишига отлангану, кейин йигит сўзини ерга ташлай олмаган. Хотини, шундай, яхши кўрган хотини бормаيمان деса ҳам ўзи келаверган. Мард йигит экан, барака топсин! Баъзиларга ўхшаб: «Хотинимни севаман, уни ташлаб кетмайман» деса нима бўларди. Шунақалар кам дейсанми. Энди бу ёғига нима қилиш керак? Сен билан менга ўхшаганлар ёрдам беришимиз лозим бўлади. «Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушади» деб қараб туриш уят. Агар шундай ташлаб қўйила берса, бу

ерда Собирнинг, у ерда хотиннинг ишида ҳам, юриштиришида ҳам тайин бўлмайди, ўртага совуқчилик тушади, оқибатда турмушлари бузилади, кетади.

— Бунисига тушунаман, хола, аммо қандай ёрдам берсак экан. Бу орада газетада ҳам ёзилиб, анча шов-шув бўлди.

— Хабарим бор. Ана кўрдингми, бола бечора азбаройи мияси қотганидан газетага беришгача борган. Газетадагилар: «Бу эр-хотин иши» деб қараб туришмабди-ку, шартта газетхонлар маслаҳатига ташлабди. Жуда яхши қилибди. Бошқаларга ҳам ўрнак бўлсин деган-да. Газетанинг бу иши, аслида билсанг, бизларга ҳам яхшигина дакки, ҳимм, бунисини унутма, болам. «Колхоз бошлиқлари, кексалар, ўртоқлари, қаёқдасизлар» дегани бўлади.

Тошпўлатов Хосият холанинг ақлли, сўзамоллигини яхши билар эди-ю, аммо ҳозирги гаплари ҳаммасидан ўтиб кетди, у завқ билан мийиғида кулиб қўйди.

— Шуларни ҳам билармидингиз-а?

— Ҳа, мени жудаям қарига чиқариб қўйдингми? Сенчалик бўлмаса ҳам озроқ ақлим етади. Айтдим-ку, яхшики ўзинг келиб қолдинг. Бўлмаса, худди шу иш юзасидан устларингдан арз қилишдан ҳам тоймасдим. Эсингдан чиқдим, умумий мажлис нима дегани. Янги келганларни кутиб олишдан тортиб, ишлари, турмушларигача қараб туриш кимга топширилувди-а? Партия мажлиси ҳам шуни маъқул кўрган экан-ку.

— Биладан, хола, қўлимдан келганча қиялман. Ақлим етмаганига ҳали мана ўзингизга ўхшаш онахон, отахонларимизнинг маслаҳатига муҳтожман.

Тошпўлатов холанинг феълига жуда яхши тушунарди. Ўзича: «Кексаларимиздан Абдуғафур ота ёки Хосият хола билан суҳбатлашсам роҳат қиламан-да», деб юрарди. Хосият хола ҳар қанча қаттиқ гапирса ҳам индамай тинглар, кейин юқоридаги сингари кўнглини кўтарадиган бир-икки оғиз гап қилиб қўярди.

— Шундай бўлиши керак, болам. Менга қара, Собир билан ўзинг ҳам гаплашиб кўрдингми, ҳар ҳолда, эркак-эркак, баъзан мендан уялиб айтолмаганларини гапиргандир.

— Икки марта гаплашдим. Икковида ҳам очилиб-

роқ бир нарса демади. Айтгани шу бўлдики, хотинини жуда севар экан, ўзича, бирга келмаганига онаси сабабчи деб ўйлайди холос. Ўрталарида бирон кўнгил қоладиган гап ҳам бўлмабди. Бир бориб кўрсангиз қандай бўлар экан, дегандай қилувдим: «Сиз айтсангиз бориб келавераману, аммо оғзига кучи етмаган баъзилар бошқача тушунишади» деди.

— А-а, шундай дедими, ақлини қарагин-а.

— Кейин мен қишлоғига хат ёздим. Жавоб юборишибди. У ерда хотинини комсомол мажлисида ҳам ўртага олишибди. «Боришни хоҳламайман» деб юрган эмиш. Бу хатни Собирга билдирганим йўқ. Энди мана бу газетадаги хабарлардан кейин нима бўларкин, ҳайронман.

...Собир келган кунидан бошлаб бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмади. Ҳамқишлоқларидан ҳам бу тўғрида оғиз очмасликни илтимос қилди. Авваллари у ўзича: «Барибир бу ишда бировнинг кўмаги ёрдам бермайди. Комсомол комитетига хотинимни келтириб беринглар дейманми? Ўзи истамагандан кейин... Йўқ, бўлмайди...» деган фикридан қайтмай юрди. Барибир ойни этак билан ёпиб бўлмагани сингари, Собир ҳам юрагидагини яширолмади. Қаерда, кимга гапирганини ҳозир эслаёлмайди. Ҳар ҳолда кўпчиликка ошкор бўлмаса ҳам комсомол комитетидагилар, бригададагилар билишди. Хосият хола: «шунчалик оғирмисиз, болам, мен сизга бегона эмасман, ёмонликни асло раво кўрмайман. Бир оғиз айтсангиз, бирон маслаҳат чиқиб қоларди» деганидан кейингина бутун гапни айтиб, хотинидан олган иккита хатни ўқиб ҳам берди. Бу хатларда Нафиса келиш-келмаслиги тўғрисида ҳеч нарса ёзмабди. Фақат икковида ҳам «...қандай қилайки...» — деган жумла Собирнинг юрагини эзарди. У ўйлаб-ўйлаб ҳамма айбни қайнанасига қўя бошлади. Шундай бўлса ҳам Нафисанинг хатини қайта-қайта ўқир, унинг ҳар бир сатрида аллақандай чўғнинг яллиғи бору кимдир унга сув сепмоқчидай бўлиб турганини сезарди. Хосият хола ҳам Собирга ҳеч нарса демади, фақат яхши гапириб юпатди, холос. «Сизда айб йўқ, болам, сабр қилинг-чи, ўкинига тушиб қолар» деган бўлди. Собир яна ўзини босди. Аммо газеталарда янги ерни ўзлаштиришга эр-хотинлар биргалашиб кетишаётгани тўғрисида ёзилган

Хабарларни ўқиган сари яраси янгилана берди. Бир куни ўқиб турган газетасини четга йиғди-да, редакцияга хат ёзди. Хатнинг қисқа мазмуни ҳам шу эди: «Мен комсомоллик бурчимни ўташга бел боғладим. Аммо турмуш ўртоғим, комсомол аъзоси деган номга яраша иш қилмади». Хатни юборганида, уни босиб чиқаришларига жудаям ишонмаган эди. Орадан бир ҳафта ўтгач, газета саҳифасида шу хат турибди-да. Бундан кейин нима бўлишини сира хаёлига келтирмовди. Кичкина бир хат, оддий комсомолнинг шахсий ҳаёти масаласи кўпчиликни ташвишга солгани Собирга ҳам жуда ғалати таъсир қилди. «Мен кимман? Шунчадан-шунча одам менга жавоб ёзипти-я, менинг тўғримда ғамхўрлик қилишяпти-я!» ўйлай бошлади ўзича. Унинг хатига жавобан, худди қадрдонлардек ҳамдард бўлаётган кишиларнинг хабарлари кетма-кет босилиб чиқаверди. Собирни қувонтиргани шуки, буларнинг ичида Нафисанинг дугоналари ёзган хат ҳам, илгари улар ўқиган мактаб директорининг хати ва бошқа кўплаб хабарлар босилган. Бир инженер: «комсомоллар оиласининг традицияси шундай: бир комсомол бутун комсомол ташкилотининг иши учун ўз ҳиссасини қўшади, худди шунингдек, бир комсомолнинг тақдири учун кўпчилик биргалашиб қайғуради» дебди. Собир «бу менинг шахсий ишим» деб янглишиб юрган экан. Бўлмаса Тошпўлатов билан Хосият хола ҳам бекорга бош қотиришармиди...

— Газетанинг шу ишга бош қўшганидан жуда қувондим, аммо бир нарсасига қўшилолмадим, — Хосият хола қўлини паҳса қилиб гапира бошлади, — биласанми, нимаси ёқмади менга. Газетага қизлар, йигитлар, жувонлар — ҳар хил касбдаги одамлар хат ёзишибди-ю, аксарияти Собирни ҳақ, хотинини ноҳақ қилиб кўрсатибди. Шуниси ёқмади.

Тошпўлатов ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Ана кўрдингми, сен ҳам айбни хотинига қўймоқчисан.

— Шошманг, хола, сиз айбни Собирга қўймоқчимисиз бўлмаса. Газетага ёзганлар-ку, эр-хотинни танишмайди. Биз эрини жуда яхши биламиз-ку, ахир.

— Бундан чиқдики, сен ҳам айбни буткул хотинига қўяяпсан.

— Ҳа.

— Хўп бўлмаса. Менга айт-чи, шу газета ўзи комсомоллар газетасими?

— Ҳа, комсомол газетаси.

— Ундай бўлса, катталарнинг гапини босмайди дегин?

— Нега, босаверади.

— Ростингми, ё менинг раъйимни қиляпсанми?

— Рост, хола. Нима эди?

— Бўлмаса, мен ҳам мақола ёзганим бўлсин. Яхшилаб ўйлаб, мана бу еримда.— Хосият хола бармоғи билан пешонасини санчди,— обдан пишитиб оламан-да, Юлдузхонга ёздириб юбораман. Қани, меникини босмай кўришсин-чи?!

— Бировга ёздирилган мақолани редакция қабул қилмайди.

— Нега энди?

— Ҳар ким ўзи ёзиши керак.

— Билдим, нимага шама қилаётганингни. Ўзимам балодай ёзаман, сал хунукроқ-да, хатим. Бўлмаса...

Тошпўлатов ўзини кулгидан тўхтатолмасди. Бу Хосият холанинг гашига тегди.

— Ҳой, бунинг отини муросою мадора дейдилар. Оилавий турмушни сен эр-хотин яшай беради-ю, болачақа қилади, холос, деб ўйлайсанда-а? Йўқ, унчалик енгилмас, бу. Шунақанги нозик, кишининг бошини гангитиб, ақлини шошириб қўядиган томонлари борки... Агар шунақа пайтда эркак уни-буни кўрган, ҳушёр бўлса ҳай-ҳай, бўлмаса... Сенга ўхшаб мажлисда ваъзхонлик қилишини, кези келганда шунақа оилаларга ақл ўргатишни билади-ю, бепарво юра беради. Тағин кўнглингга олмагин, мени биласан-ку, тўғриси айти бераман.

Тошпўлатов суҳбатнинг бошида бирон маслаҳат чиқишига кўзи етмаган бўлса ҳам, холанинг кейинги гаплари уни қизиқтириб қўйди, ўртада ўзи билмаган ёки ақли етмаган бир сир борга ўхшаб қолди.

— Сизнинг гапингиздан хафа бўладиган бўлсам келмас эдим. Буни ўйламанг. Қани энди, маслаҳат билан нима қилсак экан. Мақолани ёза беришгу, аммо бу ёғига ҳам бир гап айтинг-да.

— Хотинининг ҳомиладорлигидан хабаринг борми?

— Йўқ.

— Ана шу-да.

— Эй, хола, хафа бўлмангу, сиз ҳам жинсингизга тортяпсиз-а. Хотинлар хотинларнинг ёнини олмаса туролмас экан-да, а. Ҳомиладор бўлса бу ерда шароит туғдириб беролмасмидик?

— Бунисини айтаётганим йўқ. Иккиламчиси шуки, хотинлар хотинларга ён босади деган гапингни бошқа жойда айта кўрма, изза бўлиб қоласан. Хотинларга шундай кўз билан қараш сенга лозим эмас.— Ҳосият хола бу гапни насиҳатомуз оҳангда, қўлини пахса қилиб айтди,— мен ҳалиям ўз фикримда қоламан. Нега? Собир ҳам, хотини ҳам ёш. Ҳали турмушнинг аччиқ-чучугини тотиб кўришган эмас. Севиб турмуш қуришгану, очиқроғи, ҳали бир-бировларига тўйишгани ҳам йўқ. Хўш, шундай бўлса, нега хотини келмайман деган? Онаси рози бўлмаганиданмикин? Эҳтимол, шундайдир. Аммо, мен сенга айтсам, вафодор хотин сира бундай қилмайди. У бошқа томонини ўйлаган.

— Нимани ўйлайди?

— Нимани дейсанми? Аввало шуки, хотинларни заиф деб ўйлашнинг ўзи нотўғри. Улар ҳеч бир жиҳатдан эркаклардан қолишмайди. Аммо оғироёқ бўлган, кейин оналик даври бошланган пайтларда ўзини сал ожизроқ ҳис қилади-ю, эридан аллақандай мадад кутади. Буни эркак тушунса ҳай-ҳай, тушунмаса борми, хотин кишига бундан ёмони йўқ. Собирнинг хотини ҳам шу томонларини ўйлаб қолган. Борсам, бирга ишлай бошласак, вақти-соати етиб, кўзим ёриши яқинлашганида худди онамдек тушушиб ёнимдан нари кетмасмикин? Кўзим ёриб, туғруқхонадан келганимдан кейин-чи? Ё кечқурун ишдан қайтган пайтларида суриштирмай-нетмай, у йўқ, бу йўқ, нега овқат кечикди дермикан? Уй юмушларидан чарчаган келаримда чақалоқни бирпасгина свутиб, менга дам берармикан? Шошиб қолган пайтларимда яслидан олиб келармикан? Иссиқ жон, бола касал бўлиб қолса, мен қўрқсам, шундай пайтларда-чи? Шошма хотин, деб ирғиб ўрнидан туриб, то докторга хабар қилгунча қўшнидан бирон кампирни чақириб, ёнимга ўтқазиб қўйиш эсига келармикан, қўй-чи, болам, айта берган билан адо бўлмайди. Қошки ҳамма эркакларнинг шунга ақли ета қолса. Уям мана шуларни ўйлагану,

азбаройи севганидан эрига ҳам айтмай, ўз ичига солган. Қани, ўзинг ўйлаб кўр-чи? Собир шуларни қила олади, деб ишонасанми?

Тошпўлатов чуқур ўйга толди. Мияси атрофида қовоқ ари гинғиллаб юргандай бўлди.

— Энди, хола...

— Ҳа, ана. Ишониш қийин. Ўзи одобли, ақлли бўлгани билан, турмушда ҳали ёш. Хотини-чи? Уям ёш. Иннайкейин, ҳали онасининг бағридан чиқиб ўрганмаган.

— Шуларни Собирнинг ўзига айтиб кўрдингизми?

— Йўқ. Жўрттага айтмадим. Сал соғинсин, хотини ҳам ўкинига тушиб қолади, дедим-да.

— Газетага нимани ёзмоқчисиз?

— Худди шу айтганларимни, қани босмай кўришсин-чи.

— Қачон газета чиқади деб қараб ўтира берамизми?

— Йўқ. Сен Собир билан гаплаш, шуларнинг ҳаммасини айт. Зинҳор мени айтди дея кўрма, уялади. Ўзингдан, ўз тажрибангдан қилиб, эркакчасига тушунтир, шундай тушунтиргинки, кетингданоқ ўтириб, хотинига хат ёзадиган бўлсин, шундай ёзсинки, у ўқиб бўлиб, хатни кўкрагига боссин-да: «Вой, эрим шундай экану мен билмасаканман-да» деганича сакраб ўрнидан туриб кетадиган, тўғри йўлга тушадиган бўлсин...

— Оббо, сиз-ей,— Тошпўлатов қўлини тиззасига уриб кулиб юборди,— шундай бўлишига ишонасизми?

— Ҳой, мен сенга айтайми, кўпинча эркаклар хотинини минг яхши кўргани билан, бари бир унинг юрагидаги нозик жойни топишда янглишади, ҳим-м. Буники ҳам худди шундай бўлган. Агар Собир мен айтгандай хат ёзиб юборса, эртагаёқ «кутиб олинг» деган телеграмма келади. Мана кўрарсан. Келмаса Хосият номимни бошқа қўяман...

— Ҳай, ҳай. Катта кетиб юборган бўлманг, хола.

— Сираям. Мана, кўрасан.

— Шундаям иш чиқмаса, ўзингиз бориб келасиз.

— Бўпти. Бунингга ҳам кўндим.

Тошпўлатов соатига қараб, ўрнидан турди, Хосият хола эшиккача кузатар экан, бояги гапни яна қайтарди.

— Ҳой, барака топкур, боқчани...

— Бўлди, бўлди, ҳал бўлган гап, Садриева хабардор,— деб кўчага чиқди Тошпўлатов.

Юзаки ўйлаб қараганда қуруқ гапдай кўринган бу маслаҳат Тошпўлатовга ёққаниданми, ё Хосият холанинг сўзамоллигиданми, ҳар қалай унинг хаёлини бутунлай чулғаб олган эди. Уйига яқинлашаркан, ўзи ҳам хотини олдида баъзи пайтларда шунга ўхшаш гуноҳ қилгану, ҳозир у ҳам шуларни юзига соладигандай бўлди.

XX

Эрталаб... Йўл-йўл кўйлак устидан пахталик фуфайка кийган, қоп-қора сочларини мовийранг шойи дуррача билан танғиган Юлдузхон айвон зинопасидан ҳовлига тушар экан, ўқтин-ўқтин шарқ томонга қараб қўяр, ажабланарди. Қани бояги осмон? Тикилган билан ҳуснига тўйиб бўлмайдиган, саноксиз юлдузлари чарақлаб турган, кишининг қалбида ажиб ҳиссиётларни уйғотган кўм-кўк осмон қани? Нега унинг юзи кул сепилгандек хира, совуқ?

Юлдузхон кўчага чиқди, ўнг томонга бурилиб, оҳиста одим ташлаб бораркан, совуқ шамол юзларини ювиб, чаккаларидаги сочларини тароқларди. Хийла юриб, баландликка кўтарилди. Энди ёқимсиз шамол қулоқлари тагида шовқин сола бошлади. Икки кўзи осмонда. Дуррачаси сирғалиб елкасига тушди, сочлари тўзиб кетди. У бўлса парвосиз. Қувноқ юзларига рашку алам соя солганки, пешонаси тиришган, қарашлари ўтли ва бежо.

Шамол гувилларди. Осмондаги сийрак булутлар чопачопа бир-бирларини қувиб, қуюқлашарди. Ҳув ана... Кўкда, узоқдаги булутлар орасида қадди буккик, серсоч, ориқ бир мурдага ўхшаш сурат пайдо бўлди. Худди эртақлардаги ялмоғиз кампирга ўхшайди. Юлдузхоннинг бадани жимирлаб кетди. Тоғ томондан келаётган ва тобора кучаяётган совуқ шамол эс-ҳушини аллақаяқларга олиб қочди. Қимир этмай, серраиганича бир оз туриб қолди. Шамол таъсириданми ёки ташвишланганиданми, кўз қорачиғида бир-икки томчи ёш пайдо бўлди. Рўмолчасининг учи билан артар экан, «мурғаккина гўзаларни қақшатиб кетмаса яхши эди» деди-ю, пастликда, қаторисига кетган тут дарахт-

ларнинг нариги ёқасида тилимланган қовундек бўлиб, чалқанча тушиб ётган пахтазорга қараб йўл олди.

Тонг отиб, атроф-теварақ ёришгандан буён ҳали кўп вақт ўтгани йўқ. Лекин бу бир соатлик муддат Юлдузхонга йилдек узоқ туюлди. Осмондаги булутларнинг бесўнақай хатти-ҳаракати унинг жонига шундай ботмоқда эдики, қандай қилиб ер бошига етиб келганини ҳам сезмай қолди.

— Иш пачава-ку, Юлдуз!

Кароматнинг шу сўзларини эшитди-ю, унга қайрилиб қарамади ҳам, чурқ этмай жўяк ораларига кириб кетди.

«Шу гўзаларни-я... Энг каттасининг бўйи бир қарич-ку, ахир. Ҳали нозик танасидаги жон томирлари ўзига яраша куч йиғиб олмаган, суяклари қотмаган-ку. Булар ҳали ўсади, қад кўтаради, гуллайди, кўсак тугади, пахта очилади. Мана шу гўзалардан олтмиш центнердан ҳосил оламиз деб умид тутиб юрибмиз-а. Шу орзу билан меҳнат қилдик. Шунча машина, одам кучи... Мабодо қаттиқ совуқ бўлса?! Ёки...»

Шу топда Кароматнинг бояги гапи эсига тушди.

«Ҳа, иш пачава» — деб қўйди ўзича. У, Кароматнинг изма-из келаётганини ҳам сезмади. Дам осмонга, дам гўзаларга қараб, жўяклар оралаб кетаверди. Пахтазорнинг нариги четига етиб борганида қаттиқроқ ва шиддатлироқ гапира бошлади: «Йўқ... Ҳозир агрономга учрашай... Маслаҳат қилайлик. Наҳотки...»

— Областнинг жанубий районларида қаттиқ совуқ бўлиши кутилади!

Юлдузхон правление биносига яқинлашар экан, радиодан шу сўзларни эшитди. Қадамни тезлатди. Назарида, радио ҳам ҳозир фақат шу хабарни эшиттиргандай бўлди. Бошқаларини эслай олмади. Акрамовнинг кабинетини очганида, димоғига гуп этиб папирос тутуни урилди. Ташқарига чиқишга шошилиб турган агрономга тўқнаш келди. Акрамовнинг унга қараб: «Менинг машинам ихтиёрингизда, нариги участкадан...» деганини эшитиб қолди. Юлдузхон ҳеч ким билан саломлашмади, бошқалар ҳам унга эътибор бермади. У, анчадан буён давом этаётган йиғилишда қатнашаётгандай бир чеккадан жой олди.

Шундагина ўзини бир оз енгил тортгандай сизди. Ахир колхозда биргина унинг звеноси эмас-ку. Шу ерда ўтирганлар — бригадирлар, ферма мудирлари, механизаторлар, бухгалтердан тортиб шофергача — ҳаммаси ҳам ўша мурғак гўзаларни парваришлаб, тоғ-тоғ пахта олиш ниятида-ку. Бу ерга ундан ҳам вақтлироқ етиб келишибди-ку. Янги участкага агрономнинг ўзи чиқиб кетиши гўзаларни совуқ хатаридан асраб қолиш учун муҳим чоралар кўриляётганини билдирмайдими? Юлдузхон энди бутун колхозни, салкам етти юз гектар пахтазорни кўз олдига келтирди.

Раис телефонда аллақер билан гаплашар экан, кабинетда говур-гувур бошланди. Ҳалқа-ҳалқа бўлиб чиқаётган папирос тутунлари шифтга кўтарилиб қуюқлашар, эшик ёки форточкани очиб қўйиш ҳеч кимнинг эсига келмасди. Юлдузхон ўтирганларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди, ўзидан бошқа звено бошлиғини учратмади. Диваннинг нариги четида ўтирган ўз бригадири Ҳамдам акани кўриб, уялгандай ерга қаради. Ҳамдам ака секин туриб, Юлдузхоннинг ёнига келиб ўтирди. Қизнинг руҳий кечинмаларини ойнада кўриб тургандай меҳрибон назар билан унга тикилди:

— Ташвишланма, қизим, ўзингни бос. Совуқ у ёқда турсин, қорнинг ҳам юзини тескари қилиб юборамиз. Шунча одам, техника... ўхў...

Юлдузхон бригадирнинг гапларини эшитар экан, отаси тенги келадиган шу одам, Ҳамдам ака, ҳозир унинг кўзига ҳамма вақтдагидан ҳам ёқимли, меҳрибон бўлиб кўринди. У, ҳозир Ортиқовга ўхшаган, дарёни бўғиб, бошқа изга оқизиб юбора олиш қудратига эга бўлган азамат кишилар ҳузурида ўтирганини ҳис қилди.

— Амаки,— деди секин Юлдузхон,— нариги участка нима бўларкин?

— Ҳа, сал яланглиги бор, бўлмаса гўзалари бу ердагига қараганда бақувватроқ...

— Рост. Агар биз ҳам...

Ҳамдам ака гапга дарров тушунди, енгилгина хўрсиниб қўйди.

— Нимасини айтасан, қизим. Ҳосилот ўжарлик қилмаганида чигит роса беш кун аввал ерга тушарди.

Ҳозир анча қаддини ростлаб оларди. Шу топда буни гапириб бўладими? Фойдаси ҳам йўқ, хонаси ҳам эмас,— Ҳамдам ака шу гапни айтиб, раис столи ёнида ўтирган Ҳосилот отага нохуш қараб олди,— чигит жонивор бир соат олдин ерга тушса борми, бир-икки кунни ютдим деявер.

Юлдузхон индамади.

— Гап шу. Вақт ўтмасин. Машиналар етарли. Араваларнинг ҳаммаси бошқа ишлардан бўшатилинсин, фақат ўнгит ташилсин,— раис шундай деб, Ҳосилот отага қаради,— шахсан ўзингиз бошчилик қиласиз. Мен янги участкада бўламан.

Ҳамма ўрнидан турди.

Қуёш булут орқасида. Шамол. Эндигина қанот ёзиб келаётган дарахт новдалари, шохлари, барглари эгилиб-букилиб силкинади. Урик, шафтолиларнинг тўқ қизил, пушти ва оқиш гуллари қийғос тўкилган.

Дала бошига кетма-кет аравалар келиб турибди. Узоқдан, катта кўчада оғир юк билан кетаётган машиналарнинг гуриллаган овози эшитилади: яна узоқлашади, бирпасдан кейин ҳув ўнг томонда машинанинг қораси кўринади, кейин тўқ кулранг уфқда кўздан гойиб бўлади. У янги участкага ошиқяпти.

Юлдузхон иккала қўлида челақ кўтаргани ҳолда узун жўякнинг нариги томонига қараб елиб борарди. Эғнида фуфайкаси ҳам йўқ, кўйлагини шамол пир-пир учиради. У чап қўлидаги челақни бериқанда қолдириб, яна йўлида давом этади. У ҳозир ўзини қушдан ҳам енгил, шамолдан ҳам учқур сезарди. Бур зумдаёқ жўякнинг бошига етиб, икки томондаги ҳар бир туп гўзани гўнг билан кўмиб келаверди.

Ҳозир ҳамма дачада. Ҳамма шу тахлитда гўзаларни хатардан сақлаб қолиш билан машғул. Ана Қаромат. Шу топда ҳам ашуласини қўймайди, елиб-югуради, қўллари илдам ҳаракат қилади. Қорачадан келган юзларидан табассум аримади. Ҳар замонда, Юлдузхоннинг тўғрисига келиб қолганида фақат қизлар орасидагина айтиладиган қизиқ гаплардан бир-иккитасини ташлайди-да, уни кулдириб юборади. Бундан ўзи ҳам завқланиб кетади, яна ашуласига зўр беради. Шамол жаранглаган қўшиқни илиб олади-ю, узоқ-узоқларга олиб қочади. Мана чап томондаги жўяклар

орасида Турсуной кўринди. Ундан нарироқда Нафиса, Салтанат... Ҳў, ҳаммасини бирма-бир кўрсатиб бўлармиди! Кенг пахтазор ҳозир худди йиғим-терим давридагидек, Ҳамдам ака эрталаб тўғри айтди: буларни кўриб, қорнинг ҳам юзи тескари бўлади.

Арава жўнаган томондан икки киши кўринди. Булар ҳисобчи билан магазинчи Адҳам эди. Иккови ҳам қоп орқалаган. Йўл нариқда қолиб, тўғри пахтазорга кириб келишди.

— Энди молларни қопда келтирадиган бўлибсизда, Адҳам ака,— деб кулиб юборди Турсуной.

— Касод молга ўхшайди,— деди яна бир қиз.

Каромат бу гапларни эшитмади. У ҳамон ашула айтарди. Адҳам ўша томонга бир қараб олди-да, Юлдузхондан ўғитни қаерга тўкишни сўради. Турсуной яна гап ташлади.

— Сизларга жабр бўлди-да, Адҳам ака.

— Қўймадингиз-да, Турсуной,— деди Адҳам қопни бўшатар экан,— ёрдамга келсак ҳам ёқмаймиз-а.

— Нега! Яхши келибсизлар,— деди зўрма-зўраки жилмайиб Турсуной ва шу заҳотиёқ ич-ичидан аламли хўрсиниқ келди. Адҳам, сезмадимикан, дея ёнига ўгирилди. Йўқ, тушунмади. Илинж билан қилган ҳазилини, шамасини фаҳламади. Гап ёпишмай қолди. Кўнгил қўйган йигитинг шунақа пайтда сергак бўли қолса, дилингдагини тушуниб, гапингга монанд жавоб қила қолса, иссиқ кулиб қалбингга чироқ ёқса нима қилармиш?! Ҳеч бўлмаганда кўнгил учун қиё боқса давлати камаядими? Адҳам бўлса парво қилмас, хаёли паришон эди.

Шу пайт икки барини белбоғига қистириб, энглари шимариб олган Ҳамдам ака етиб келди. Унинг чеҳраси очиқ, хурсанд.

— Балли, азаматлар,— деди у ҳисобчининг елкасига қўлини ташлаб,— жуда вақтида келибсизлар. Сизлар шу ерда бўлинглар, нариги звеноларда одам етарли, сен ука,— у Адҳамга қаради,— эгатлар бошига ўғит ташиб бериб тур, сен,— у ҳисобчига деди,— қизларга қараш.

Ҳамдам ака ғўза тупларини кўздан кечириб, Юлдузхон билан Каромат ишлаётган жўяклар томон юриб кетди. Дам уфққа қарар, дам ерга. Кейин чўнтак соатини олиб, унга тикилди. Бировни кутаётган

дек кенг пахтазорнинг нариги чеккасига кўз ташлади.

— Анави ким?— Каромат тут дарахтлари орқасида кўринган узун пахталик чопон, бошида тивит рўмол, қўлида катта тугун кўтариб бораётган аёлни таниёлмай Юлдузхондан сўради. Юлдуз ҳам шу томонга қаради.

— Танимадингми?

— Йўқ.

— Бувниса хола-ку.

— Ҳаҳ...— Кароматнинг кўзи Ҳамдам акага тушиб, айтмоқчи бўлган гапини тўхтатди.— Шу топда-я?— деб қўя қолди.

Ҳамдам ака ҳам аёлни кўрди, энсаси қотиб, ўзича қўлини силтаб қўйди. Қизлар ёнига борса худди шундан гап очиб қолишадигандай, нариги звено томонга кетди. Борар экан, ўзича: «Инсоф қолмади Рихсивойда, хотинини ишга чиқармагани чиқармаган, мана бунақанги тигиз пайтда меҳмондорчиликка юргизиб қўйса...» деди-да, яна ўша, Бувниса хола кетган томонга бир қараб олди.

Ҳамдам ака ориятли, тўғри сўз, чўрткесар одам. Тенгқурлари уни: «Алифдай тўғри», баъзилари: «Бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ҳам ичмайди» деб бекорга айтишмайди. Яхшики, ҳозир Бувниса хола узоқлашди, кўздан ғойиб бўлди. Бўлмаса Ҳамдам ака шартта унинг олдидан чиқиб: «Хўш, отинбиби, бетобсиз деб эшитувдик-ку, тагин қаерда мушкулкушод бор экан?» деб кўзларини катта очиб, унга тикилиши, кейин калта қирқилган қуюқ соқолини бир силаб қўйиши турган гап эди. Ўзини босгани яхши бўлди.

Яхши бўлди-ю, барибир тинчий олмади. Бувниса холанинг ҳозирги юриши унга кўп воқеаларни эслатди. Бундан бир неча йил муқаддам колхозда раисдан тортиб, бригадирлар, ферма мудирларининг хотинларигача ишга чиқмасликни расм қилиб олишди. Шунда правлениеда биринчи чиқиб гапирган Ҳамдам ака бўлди. «Колхоз раҳбарлари бўлиб ўзимиз шундай қилсак, колхозчилар нима дейди? Уларга ибрат бўлганимизми бу?» деди. Бу фикрни кўпчилик маъқуллади. Рихсивой ака ҳам кўнди-ю, барибир кейинчалик ўз билганини қилди. Хотинининг ишга чиқмаслигига

минг хил важ-қорсон кўрсатди. Бувниса хола фақат йигим-терим даврида хашарчидай бир-икки ҳафта ишларди, холос. Рихсивой ака шуни рўкач қиладиган бўлиб қолди. Ҳамдам ака ўтган йили яна шу масалани правленийга қўйди. Бу сафар Рихсивой ака бир оз бўшашди, кейин Бувниса хола ишга чиқиб юрди. Орадан сал ўтмай, яна уйида ўтириб қолди. Паранжини айтмайсизми? Паранжини ёпинадиган аёллар-ку қолмади-я, фақат унинг ўрнини болаларнинг камзулчаси дейсизми, яқтакми, ҳатто дастурхонга ўхшаган нарса эгаллади. Умумий йиғилишда Ҳосият хола чиқиб гапирди, кейин Ҳамдам ака сўзлади. Бу галгисида ҳам гап яна бир-иккита бригадир қатори Рихсивой акага бориб тақалди. Мана ҳозир чопон ёпинадиганлар қолмади, деса бўлади. Онда-сонда учрайдиганлари ҳам Бувниса холага ўхшаганлар.

«Бунга ким сабабчи? Аввало Рихсивойнинг ўзи, — ўз саволига ўзи жавоб топди Ҳамдам ака. — У анча ўрнашиб қолдим, обрўйим дуруст, менга ҳеч ким тил тегизолмайди, деган хаёл билан маст бўлиб юрибди, наздимда. Билмайдик, бу обрў, иззат-ҳурматлар ҳушингга келганини қилавер деган гап эмас. Нима қилди у? Билганим билган деб қайсарлигидан қолмади, агрономнинг гапига қулоқ солмади. Чигитни хийла кеч экдик. Нариги участкада экилгани анча кўтарилиб қолган, совуққа ҳам бу ердагига қараганда чидамлироқ бўлиши турган гап. Асли қулоқ солмай эканверсам бўларди-да».

Ҳамдам аканинг назарида колхоз кенгайиб, гурс-гурс қадам ташлаб ривож топган сайин, Рихсивой ака тисарилаётгандай бўларди. «Киши бадавлат турмуш кечирса, бола-чақалари кўпайса, келин тушириб, қиз чиқарса, невара-чеварали бўлса, ўзи ҳам, фарзандлари ҳам илм-ҳунар орттириб, халқ бахти, юртнинг фаровонлиги йўлида бажони дил меҳнат қилса, қайси бир ота ёки она қувонмайди? Рихсивой худди мана шу қувончни яхши тушунмайдиган отага ўхшайди. Бўлмаса, шунга фаҳми етса колхозга янги келаётган одамларга қўл силтаб қарармиди! Навқирон йигитлар, азамат пахтакорлар чўлни обод қиламиз, колхозни кенгайтирамиз деб катта ният билан келишса-ю, Рихсивойдек ҳосилот уларни назарига илмаса. Йўқ, биз уларни қўш қўллаб кутиб оламиз... Мавриди ке-

лар, шу фикрларимни ҳам кўпчилик ўртасига ташларман...»

Ҳамдам ака шу ҳаёллар билан қўшни звено ерига бориб қолди. Ҳаво бирдак. Тушки овқат пайти яқинлашиб қолган. Бироқ бригада еридаги ғўзаларнинг ярмидан кўпи ҳали шундайлигича турибди. Кечга томон совуқ бошланса улгуриб бўлмайди. Нима қилиш керак? Ҳамдам ака шийпонга борди, ошпазга овқатни дала бошига етказиб беришни буюриб, идорага телефон қилди...

Икки кундирки қуёш бетини, бутун осмонни хунук булут қоплаган. Икки кундирки, шамол тўхтамайди, мевали дарахтларнинг гулларини дув тўкиб юборган. Икки кундирки қолхоз қишлоғи тинмайди, ёшу қари, эркагу аёлнинг қўли қўлига тегмайди. Иккинчи куни шамол кучайиб совуқ ҳам авжига чиқди. Кечга томон қор учқунлай бошлади.

Юлдузхон дугоналари билан мактаб биносидан чиққанида ерга гўё ун сепилгану, қадам босилган жойларигина қорайиб кўринарди. Қизлар катта кўчага чиқишгач, Юлдузхоннинг илтимоси билан жўяклар оралаб кетишди. Юлдузхон ҳам, Каромат ҳам, бошқа қизлар ҳам қоронғида йўл-йўлакай бир неча туп ғўзани очиб кўришди. Тун бўлганидан билиб олиш анча қийин эди-ю, аммо сепилган гўнг ёғаётган қорни эритиб юбораётгани билиниб турарди.

— Қўрқитиб юборди-е,— деди Турсуной ҳавога қараб.

— Осмон-а?! Қўрқитиб бўпти, тўғрими, қизлар?— Кароматнинг овози жаранглаб эшитилди.

— Ўзимиз ҳам табиат билан чакана олишганимиз йўқ-да, ўртоқжонлар,— деди Нафиса.— Озмунча уриндикми.

— Белинг оғриси роҳати ҳам ширин бўлади,— деди Каромат хандон ташлаб куларкан,— тоққа чиқмасанг дўлона қайда, жон куйдирмасанг жонона қайда?.. Қўшиқ айтсанг, ҳаммаси унут бўлади, қани, қизлар...

— Тўхта, Каромат, тунови куни бизникида Неля айтган ашулани айтайлик,— деди Турсуной.

— Ҳо-о, ёқиб қолган экан-да, а?

— Нима, биров йўқ-ку, ўзимиз-ку.

— Биров бўлганда нима қиларди,— гапга аралаш-

ди Нафиса,— ахир бу ашула-ку. Қачонгача шунақа шўхчан ашулаларни айтишга уялиб юрамиз.

— Рост-а,— фикрини қувватлади Каромат,— Неля лапарларнинг шунақанги чиройлилари, шўхларини биладикки, эшитсанг, қотиб-қотиб куласан.

— Йигитлар эшитса-чи?

— Шайдойи бўлади, қолади.

— Ё шайдойи бўлади ё энгилтак деб мазах қилиб юради.

— Шунақалариям йўқ эмас.

— Ойинг эшитсалар-чи? — деди Турсуной.

— Ойимларми? — дея хандон ташлаб кулди Каромат,— аввалига мана бундай қилиб силайдилар,— у Турсунойнинг билагини шундай бир ўймаладикки, бечора сакраб тушди, қўлидан зўрга қутулиб қочди,— бу ҳам кор қилмаса, косов олиб ҳайдайдилар,— у қўлини косов қилиб, ёнида бораётган Нафисага туширмоқчи бўлувди, у қочиб қолди.

— Қўлларинг мунча қаттиқ-а, Каром, омбирга ўхшаб тишлаб олди-я, мўматалоқ бўлиб чиқади энди.

— Нима, поччам кўриб қоладиларми, қўрқасан?

— Бир нима бўлдимми бугун ўзи сенга,— деди унга яқинлашиб, боятдан бери жим келаётган Юлдузхон,— ўзингни қўядиган жой тополмаяпсан-а?

— Нима, сенларга ўхшаб, ичимдагини топ деб юраманми. Кўнги қўйганим ҳам ўзимга ўхшаган олов бўлмаса, яқинига йўламайман.

— Бир балоси бору биздан яширяпти,— деди Турсуной. У нима қилсаки, Кароматнинг Адҳамга кўнгли бор-йўқлигини билиб олса.

— Кошқийди. Бўлса-ку, ҳеч яширмасдан, ҳаммага айтиб берардим, тортинмасдан олдиларингдан мана бундоқ қилиб олиб ўтардим,— у Юлдузхонни қўлтиридан олди.

Каромат бу гапни чиндан айтмаётibdими ё Турсунойни тинчитиш учун атайи шундай деяптими, Турсуной билолмади. Юлдузхоннинг хаёли Муҳиддинга кетди.

Каромат ашулани бошлади:

Севиклигим ёнгинамдан
Кетмайди ҳам,
Ёниб турган юзларимдан
Ўнмайди ҳам.

— Каром,— деди ашулани бўлиб Юлдузхон,— сал уялгин, ўртоқжон. Нея айтган қўшиқ бунақа эмас эди-ку...

— Бунисини ўзим тўқидим. Нима, сен шеър ёзсану, мен...

— Ёзгину, аммо сал ҳаё деган гап ҳам бўлиши керак-да, эшитганлар нима дейди.

— Деса менга дейди. Сенгамас. Мен сенга ўхшаб, пардали қилиб ўтирмайман. Шартта айтаман. Шўх, олов бўлмаса, овора бўлади.

Турсунонинг юрагига яна гулгула тушди. Назарида Каромат ҳозир «бориб айт ўша Адҳамингга, кўнглимни билсин» деяётгандай бўлиб эшитилди.

— Қани, қани, бу ёғини айтсин-чи,— деди у,— айт, Каром, яхши чиқибди.

— Ана, ўзим айтдим-ку, ёқади деб, Юлдуз. Турсунга ёқибдими, бўлди.

— Айт, айт, Каром.

Бўсасига зор эмасман

гар ёнмаса.

Севганини дилдан ошкор

айтмайди ҳам.

— Балосан, Каром, балосан!— деди ҳавас қилиб Нафиса,— боқса одам бўласан яхши шоира чиқади сендан.

— Пардаси йўқ шоира дегин,— деди Турсуной.

— Ажаб бўпти. Мен сенларга ёзганим йўқ буни. Ўзим ёзиб, ўзим айтиб юраман,— аразлаган бўлди Каромат.

Қизлар шу зайл қишлоқ кўчасини қўшиқ, ҳангама, кулгига тўлдириб боришарди.

Шамол пасайган. Ҳар бири капалак қанотидай қор парчалари ҳавода ўйноқлар, эринчоқлик билан ерга тушарди. Юлдузхоннинг назарида ҳозир, мана шу тун қоронғисида пахтазор кўкида янграётган шўх лапар, қизлар хандаси ҳар қандай қорни ҳам, совуқни ҳам эритиб юбораётгандай эшитиларди.

XXI

Комилжоннинг тоқати чидамади. Кеч қоронғиси бўлишига қарамай, шартта отни эгарлади-ю, қишлоқ

қа қараб йўл олди. Шийпондан узоқлашар экан, худди пахтазор билан хайрлашгандай ўша томонга қараб қўйди. Диркиллаб турган ғўзалар: «тезроқ келинг» деб ялиниб қолганга ўхшарди, уларга ачинди. От ҳам эгасининг шошилаётганини сезгандай, қамчини кутмай елиб борарди. Комилжон колхоз раҳбарларига айтмоқчи бўлган гапларини кунбўйи бир неча мартадан режалаб чиқди, охири улар бирон важ кўрсатмоқчи бўлишса, ана шунга қандай жавоб қайтаришни ўйлаб қўйди. Гапирганда ҳам шундай боппламоқчики.. «Янги ер очиш — бутун колхознинг иши... — бу ваъдани шартта уларнинг юзига солади, — гап бошқа-ю, иш бошқа экан-да. Қуруқ гап қулоққа эмас, ғўзаларга ҳам ёқмайди. Бригадирмисан, эплaysан, жавобгарсан деганларинг бўлади-да, бу МТСдагиларга ҳам ҳайронман. Иморат солишни кунбайлаб олган усталарга ўхшашади-я, кун ўтдими бас. Уларга қолса бир кун олдин-кейини ҳеч гап эмас. Қоғозда рақаму ёнида процент бўлса бўпти...»

Комилжон ўзича ғудурлаб бораркан, фигони фалакка кўтарилди, агар қишлоқда ҳеч кимни учратмаса районга бориб, раҳбар ўртоқларнинг ўзларига учрашишга жазм қилиб қўйди. Қишлоқдагилар айтишарди-я, «Комилжон мўмин, жуда оғир йигит, аммо бир жаҳли чиқса борми, отасини ҳам танимайди» деб, ҳозирги авзойи ана шундай, «отасини танимайдиган».

Ҳар гал қишлоққа тушганида аввал тўғри уйига кириб, бола-чақаларини кўриб ўтарди. Бу сафар эсига ҳам келмади, ўз ҳолича ўша кўчага бурилган отнинг жиловини тортиб, чапга солди. Правление биносига яқинлашиб, қоровулдан идорада ҳеч ким йўқлигини эшитгач, яна тажанг бўлиб кетди. Тўғри МТСга қараб йўл олди. Узоқдан — қайси бригаданинг еридан эканлигини ажрата олмади — тракторнинг овозини эшитди. Бир оз йўл босгач, милтиллаган чироғини ҳам кўрди. Шу топда унга биров: «Мана Комилжон, биз аллақачон бошлаб юбордик» дегандай бўлди.

Йўл чапга бурилганда, тўғридан келаётган машинанинг чироғи Комилжонга тушиб, бир ёритди-ю, от ўзини четга олди. Сал ўтмай машина яқинлашиб, унинг ёнида тўхтади.

— Комилжон!

Комилжон таниш овозни эшитиб, жиловни тортди. Машинадан сакраб тушган киши ундан сўради:

— Исмоилжон идорадами?

Комилжон энди таниди. Бу МТСнинг бош агрономи Хайруллин эди. Унга жавоб бермай, отдан сакраб тушди, гапира кетди.

— Ўртоқ Хайруллин, бу қанақаси бўлди, сиз агрономсиз, гўзанинг бир соат илгари ривожланиши қанчалик фойда келтиришини яхши тушунасиз. Тушуниб туриб ҳам графикни бажармайсиз, айбимиз қишлоқдан сал чеккароқдалигимизми, пахта экишга фақат биз жавобгару МТС қўл қовуштириб тура берадими? Инсофданми шу?..

Хайруллин ҳайрон бўлганича, папиросини тутатиб индамай тура берди, сал жаҳли ҳам чиқди-ю, аммо ўзини босди. Комилжоннинг сўзини бўлиб сўради:

— Ҳой, ука, ўзи нима гап? Мундоқ ётиги билан тушунтирсанг-чи?..

— Ана шу-да,— яна қизишди Комилжон,— ҳали хабарингиз ҳам йўқ. Ўзимиз индамасак унутиб ҳам қўясиз...

— Комилжон, сизга нима бўлди, ўзингизни босиб гапирсангиз-чи!

— Бугун икки кун ўтди,— сал бўшашди Комилжон,— график бузилди, гўзалар етим қўзидек жавдираб турса-да, универсалдан дарак бўлмаса, қачонгача...

— Тушундим,— деди кулиб Хайруллин,— бугун ҳам трактор чиқмадими?

— Ие, чиққан бўлса, мен сизга...

— Бригада механигига учрашдингизми?

— Ўтган куни «хўп» девди, икки кундан бери алдайди.

Хайруллин ўйланиб қолди.

— Ҳмм, яхши бўлмабди. Хўп, сиз бораверинг. Эрталаб универсал ўша ерда бўлади.

— Ахир бизнинг гўзалар бошқаларга қараганда...

— Бўлди, бўлди. Комилжон, хотиржам бўлинг.

Комилжон «рахмат» дейиш ўрнига яна сўради:

— Ишонсам бўладими?

— Бирон марта сизни алдаганмидим. Ҳа, Исмоилжонни сўрамоқчи эдим, кўринмадими?

— Идорада йўқ, қаердалигини билолмадим.

Хайруллин хайрлашиб, машинасига ўтирди. Комил-

жон отга миниб, унинг орқасидан тикилганича бир нафас туриб қолди. Ишнинг бунчалик осон ҳал бўлгани унга тушдай бўлиб кўринди, «тагин мени юпатаётган бўлмасин», дея кўнглидан ўтказиб, орқасига қайтди.

Кекса, тажрибали агроном, бу ерларнинг ҳар бир қаричини кафтидай биладиган Хайруллин МТС доирасидаги колхозларда ҳурмат билан тилга олинарди. Ман-ман деган пахтакорлар, механизаторлар ҳам унинг маслаҳатисиз иш қилишмасди. Айниқса, кейинги вақтларда, МТСга колхоз доирасидаги яшил завод деб ном қўйилган бир пайтда, Хайруллинни ана шу корхона раҳбарининг ўнг қўли дейдиган бўлиб қолишди. Механизаторлар ҳам пахтакорлар билан баб-баравар жон олишиб, жон беришяпти. Шундайку-я, аммо ҳали ҳам ўша эскича ишлаш аломатлари сезилиб қолади-да... Наҳотки Хайруллин сўзининг устидан чиқмаса? Йўғ-е...

Комилжон шуларни ўйлаб, юраги сал таскин топгандай бўлди. Қишлоққа яқинлашгач, сўқмоқ йўлдан уйига кетди.

Комилжон эртаси куни минерал ўғит олиш билан овора бўлиб кечга томон бригадага етиб келди. Эрта-лабоқ, универсал юборилганини эшитгани учун анча хотиржам эди. Шийпонга яқинлашиши билан узоқда, даланинг нариги чеккасида устига парашют шаклида соябон ўтқазилган тракторга кўзи тушди-да, отнинг жиловини ўша звено томонга бурди. Дала ёқасида ерга сакраб тушиб, пайкалга ўтди, культивациянинг сифатини текшира кетди. Шу зайлда бир неча пайкални ҳатлаб дала ўртасига бориб қолганини пайқамди. Ҳамма ердаги культивация бир хилда бўлмаганидан кўнгли сал ранжиди, шу топдаёқ универсалчини койиб бермоқчи бўлди-ю, иш тўхтаб қолишини ўйлади. Шу пайт ён томондан универсал ўтиб, бир қўли рудда, дўпписи устидан қийиқчасини боғлаб олган ўрта ёшлардаги йигит овози борича:

— Салом, Комилжон ака,— дея шу томонга ўғирилди. Комилжон қоматини ростлаб унга қаради.

— Ие, Ботирвой, сенмисан, ҳорма, ука.

Ботир унинг сўзини эшитдими, йўқми, кулиб, бошини қимирлатди-да, ўтиб кетаверди.

Комилжоннинг кечаги тажанглиги ҳам гап эканми? Мана, ҳозиргисини кўринг. Шартта яна қишлоққа

қайтишига сал қолди. Уғит келтирган машинанинг шофери унинг хаёлини бўлди. Комилжон дала ёқасига чиқиб, отни етаклаганича шофер билан шийпонга борди, аллақандай қоғозларга қўл қўйиб, уни жўнатгандан кейин анчагача ўтириб қолди, икки пиёла сувни кетма-кет шимирди. Универсалнинг ҳар бориб келишини ҳисобга олаётган кишидек ўша томондан кўзини узмади. «МТСдагилар мени ёш фаҳмлашяптими? Бир сафар алдаса, бир сафар графикни бажармаса, бугун мана бу Ботирня юборишса. Бу қанақаси бўлди? Ғўза парвариши ер текислаш эмаски, бугун битта бульдозерни, эртага бошқасини ишга солган билан бўлаверса. Борган сари ишнинг кўпи машинага ортилаётганини тушунмайдими, дейман. Машина бўлмаса шу ерларда пахтадан дурустроқ ҳосил олиш ақлга сигармиди? Улар нима қилишяпти? Шу ерга келганимдан бери мана учинчи тракторчини кўриб турибман. Бунақада иш битадими? Ҳар қандай механизатор ҳам ишим битди, эшагим лойдан ўтди, зайлида ишлаб, жўнаб қолаверади. Мана, Ботир ҳам баъзи жойларини сёз олибди. Эрта-индин у ҳам жўнайди, ўрнига яна бошқаси келади. Бирини босган йўлни иккинчиси билмайди-да, бекинмачоқ ўйнашгани ўйнашган. Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди, эртага партия мажлисида масалани кўндаланг қўяман...»

Комилжоннинг хуноби ошаверди. Унга фақат бир нарса — Ботирнинг эпчил, ишнинг кўзини биладиган тракторчи эканлиги бир оз тасалли берарди. У, яна бир пиёла сув ичиб, қанча ер культивация қилинганини тахминан ҳисоблаб чиқди. Ботирнинг шу ҳаракати бўлса индинга кечқурун тугаллашига кўзи етгандай бўлди. Хўш, ундан кейин нима бўлади? Яна бошқаси келадими? Кошки эди йил охиригача Ботирнинг ўзи ишласа. Афтидан, у ҳам вақтинча юборилганга ўхшайди. Мана шуниси Комилжонни ўйлантириб қўйди.

Комилжон Ботир билан кеч қоронғисида учрашди. У машинасини эртанги иш кунига шайлаш билан овра эди. Бугун ўн олти гектарни культивациядан чиқаргани бригадирни жуда хурсанд қилиб юборди.

— Ҳорма, ука, сени маҳтал қилиб қўйишмадими?

— Эй, Комилжон ака, сиз бригадир бўлган жойда, ҳар қанақа механизатор ҳам ўйнаб ишласа бўлади. Фақат...

— Ҳа, нима бўлди?

— Нима дейсизми? Қўйинг, айтишга ҳам оғзим бэрмайди, бригада механигимизни биласиз-ку, тўғри гапни ҳам эгри тушунади.

— Нима гап ўзи, айтавер.

Ботир мойли қўлларини латтага артиб, Комилжоннинг ёнига ўтирди, папирос тутатди. Гап ўртамизда қолсин, деган маънода бригадирга қараган эди, у ҳам «хотиржам бўл!» деб қўйди.

— Культивация ёқдимиз сизга, Комилжон ака?

— Энди, ука...

— Йўқ, гап ундай эмас, очигини айтаверинг.

— Очигини айтсам, саёз олган жойларинг ҳам бор. Кундузи кўрсатаман дедиму, кайфингни бузмадим,

— Бунисини ўзим ҳам биламан, айтмасангиз ҳам кайфим жойида эмас. Шундай бўлишининг сабаби нимадан деб ўйлайсиз?

— Энди, ука, камчилик ҳаммада ҳам бўлади, кўндалангига қилганингда,— Комилжон атайин Ботирнинг кўнглини кўтармоқчи бўлди,— ҳиссасини чиқарсан.

— Мана шу оғирлигингизга қойилман-да, Комилжон ака, бошқа бригадир бўлганида боянинг ўзидаёқ камчинини кўрсатиб, «тузлагани» турарди.

— Гап оғирликда эмас. Одам ўз камчилигини ўзи сезиб, унга иқрор бўлиб турганидан кейин койишнинг ҳожати борми? Бунинг ўрнига ўша нуқсоннинг олдини олиш пайига тушган яхши.

Ботир папиросининг охирини кетма-кет тортди-да, оёқ остига ташлаб эзгилади.

— Гап культивацияни бир маромда қилолмаганимда эмас. Ҳамма касал ерни яхши билмаганимда, Комилжон ака. Бу жойларга энди биринчи қадам қўйилпти, мен ҳам шу бугун кўриб турибман-да.

Бу гаплар Комилжонни шундай қувонтириб юбордики, ўз ёнида ҳозир ёш тракторчи Ботир эмас, пахтачиликда механизациянинг аҳамиятига жуда яхши тушуниб, жон куйдирадиган киши ўтиргандай, бутун иш у билан битадигандай бўлди. «Диндинга балли-е, Ботир» деган маънода унга илжайиб қаради. Уч кундан бери бош қотираётганини айтиб бермоқчи ҳам бўлди-ю, ўзини тутди. Синовчан гап ташлади.

— Тўғри... Билмай қадам босса от ҳам қоқилади.

— Ҳа-а, ана ўлманг, баъзи одамлар мана шунинг фарқига боришмайди.

— Ким ўзи, айтавер, ука?

— Бригада механигимиз-да, танийсиз-ку. Шунча йўқ дейишимга қарамай, еттинчи бригадadan шартта олди-ю, шу ёққа юборди. Ахир йил бошидан ишлаяпман, кузда ҳам ўзим шудгор қилганман, ерини энди-гина билиб олувдим десам ҳам бўлмади. Кўрсатган важ-сабаби нима денг. Бригадангиз узоқ бўлганидан ҳеч ким кўнмаётган эмиш. График нима бўлади, интизом қани дедиму балoга қолдим. Сал койишиб ҳам олдик.

— Ҳали шунақа де. Ҳамма гап ўшанда экан-да.

— Шошмай туринглар, яқин-орада янги ерни бутун трактор бригадаси ҳам эплотмай қолади, янги МТС очишга тўғри келади, ўшанда ҳам узоқ дермикисизлар, девдим, бу гап ҳам қаттиқ ботди.

— Жуда бошлабсан, Ботир,— завқ билан кулиб қўйди Комилжон,— худди айтганингдай бўлади. Баъзилар ҳали чучварани хом санаб, бу ерларни назари илмай юрибди,— Комилжон алланарсани эсига туширмоқчидай ўйланиб қолди,— кел, қўй-чи, энди ўзинг доим бизнинг бригадада ишлайдиган бўлдингми?

— Ҳамма гап шунда-да, Комилжон ака. Бир бригадада йил бошидан ишласанг унум ҳам бўлади, сифат ҳам. Кузакда, ҳосил тўплаганда бизнинг ҳам ҳиссамиз бор дейиш қаёқда-ю, бир неча бригадада ишлаб, биронтасининг ҳосили пастроқ бўлиб қолса ўла-ўлгунча дакки эшитиш қаёқда. Мана, биринчи культивацияни бошладимми, кейингиларини ҳам ўзим қиламан дедим.

— Жуда тўғри айтибсан, буни ким тушунмас экан.

— Бригада механигимиз кўнмаяпти-да. Янги ер бўлгани учун ҳозирча доимий биркитиб қўймаса ҳам бўлар эмиш. Ишлай бер-чи, кейин кўрармиз дейди.

— Мен ҳам бўш келмайман,— сал қизишди Комилжон ва қўлини Ботирнинг елкасига ташлади,— сен бу ёгини менга қўйиб бер, ўзим гаплашаман, хўпми?

— Хўпмаслиги борми, янги ерда ишлаш қанақалигини кўрсатиб қўярдим, кунига ўн саккиз гектарга чиқармасам...

— Албатта чиқарасан, эртагаёқ ўзим ҳал қиламан.

Ботирнинг кўз олдида ҳозир Комилжон иккита бўлиб кўринди. Гўё, у бригада механиги билан бетмабет, аччиқ-аччиқ гаплашяпти-ю, Ботир ҳеч нарса билмаган кишидай четда турибди.

XXII

Чўл бағрида яшил пахтазор. Икки чопиқдан чиқарилган ғўзалар барқ урган, ривожда. Дарахтлар кучли ер неъматларини зўр иштаҳа билан шимириб, гуркираб ўсмоқда, куч-қувват тўплаб, тобора юқорига, тиккага қараб кўтарилмоқда, дала ҳуснига ҳусн қўшмоқда. Уч-тўрт йил ўтмасданоқ бу дарахтлар шундай куч тўплайдики, чўл-сахронинг жазирама иссиғи ҳам, яллиғдек шамоли ҳам унга бас келолмайди, унинг қудратига тан бериб, таслим бўлади! Бу ер, агар ён-бери ни, ҳаёт қайнаб турган жойларини қўшганда салкам саксон гектарчани ташкил этади. Бу ер кенг чўлда худди денгиз ўртасидаги оролдек кўзга ташланади. Бу шундай оролки, яқин-орада чап қирғоқ билан — колхоз ерлари билан бирлашади. У ҳозироқ канал сувидан суғорила бошланди. Унинг қанотлари яқин йиллар ичида қолган икки қирғоқни ҳам, ҳозир шу ердан қараганда кўз илғамаётган, неча минг гектарни ташкил этган қирғоқларни ҳам қоплаб олади. Негаки, бу орол азамат кишиларимиз, баҳодир комсомол-ёшларимиз қўлида.

Тошпўлатов уч кундан бери шу ерда. Кеча куни бўйи тепалик ёнида, ғишт қуяётганлар билан бирга бўлди. Бу — ўша Абдуғафур ота Муҳиддинни биринчи марта «чўл сайили»га олиб келганида кўрсатган тепалик. Ҳозир бу ерда ғишт қуйиляпти. Тепаликнинг тупроғи дала тупроғига қараганда тоза, шўри кам бўлганидан ғиштни шу ерда қуйиш маъқул топилди.

Бинокорлар бригадаси бир ҳафтадан буён шу ерда қуриладиган уй-жойлар учун ғишт қуйиш билан машғул. Бу ердагилар ҳам қараб туришмади. Абдуғафур отанинг: «Ўзимизга қуриладиган уйга қўлимиз тегмаса айб бўлар», — деган гапи ҳаммага маъқул тушди, ҳар звенодан биттадан одам ажратилди. Иккинчи чопиқнинг қизғин кунларида Муҳиддиннинг Тошкентга кетганини сира сездирмаган звено аъзолари чопиқ ту-

гаши билан Солижонни гишт қуювчилар бригадасига ўтказишди. Бугун уч кундан бери Солижон ўша бригадада.

Тошпўлатов барвақт уйғонди. Икки кундан бери мириқиб ухлагани ҳам шу кеча эди. Кийиниб, шийпон супасидан пастга тушди, армиядаги одатича бадан тарбия қилди. Калта пахталигини елкасига ташлаб олганича, икки қўлини бир-бирига ишқаб, тўғри янги қазилган ариқ лабига борди. Гимнастёркасининг энгларини шимариб, нам чўткани тиш порошогига ботирди-ю, совунини шийпонда қолдиргани эсига тушди. Ҳали лойқаланмаган тиниқ сувга тикилиб қолди. Шу пайт Комилжоннинг кеча эрталаб, худди шу ариқ лабида ювиниб туриб айтган гапларини эслади. «Уртоқ Тошпўлатов, сельпога айтсак, кўчма дўкон юбориб турмаса бўлмайдиганга ўхшайди. Ваъзида арзиманган нарса учун қишлоққа қатнашга мажбур бўламиз».

«Комилжон ҳақли талаб қўйди,— ўйлади у ўзича,— нега мумкин эмас, бундай қараганда совунсиз иш битмайди-ку. Бу сира мумкин эмас. Бировга бир қатим ип керак, бировга игна, тиш порошоги, совун деган нарсалар ҳаммага керак. Шу бугуноқ сельпога маълум қиламан, кўчма дўконни юбориб турсин. Тагин ҳам шу кунгача колхозчилардан биронтаси бир нима демади-я. Бу ахир хато, бунга биринчи галда мен айбдорман.— Тошпўлатов ўзини-ўзи койий бошлади,— шу ҳам кишиларга ғамхўрликми? — Уст-боши бут, овқати тайёр, деб бошқасини унутибмиз-да».

У ариқ лабидан туриб, шийпон томонга юрди. Кетар экан, кўм-кўк дала кўзига жуда ҳам гўзал бўлиб кўринди. Колхозда шунча йил ишлаб, даланинг қаддини ростлаб олиб, минут сайин мавжланиб ўсаётган гўзаларнинг тонг пайтидаги ҳуснига бунчалик разм солмаган экан. Икки қўлини белига тираб, кўкрагини тўлдириб нафас олди. Ҳали занг урилмасданоқ далада юрган колхозчиларга кўзи тушди.

— Инсон қўли гул, деб жуда тўғри айтилган,— завқ билан сўзлай бошлади ўзича,— йил бошида қандай эди-ю, ҳозир қандай? Одамнинг қадами тегди-ю, гуллаб кетди. Агар фотограф бўлганимда ўша пайтда бир сурат олиб қўярдимۇ ҳозиргисига солиштирардим. Қани энди ёзувчи бўлсанг-да, ана шу жўшқин меҳ-

натни тасвирласанг. Ер! Қандай бойсан, сахийсан, гўзалсан.

Оромбахш тонг! Тоғ орқасидан кўтарилаётган қуёшнинг дастлабки заррин зиёлари шийпон тепасидаги шохлар, дарахтларнинг учларига тушди. Кишиларимизнинг онгида ҳам, меҳнати, ижодида ҳам худди ана шундай заррин зиёлар — коммунистик жамиятнинг дастлабки куртаклари борган сайин ёрқин бўлиб кўринмоқда. Мана чўлнинг бугунги нафас олиши шундан далолат бериб турибди!

Ширин хаёллар билан атрофга суқланиб кўз ташлаётган Тошпўлатов узоқдан тепалик томондан елкасига кетмон қўйиб, сув боғлаш учун келаётган Солижонни кўрди, хаёли бўлинди.

— Салом, ўртоқ Тошпўлатов.

— Салом, салом, ҳа, сувгами...

— Шундай,— кулиб қўйди Солижон,— бугун кечагидан ҳам кўпроқ гишт қуймоқчимисиз.

— Ҳа, озмунча гишт керакми, гишт ётқизишга киришганимиздан кейин иш авжига чиқади,— деди Тошпўлатов.

Солижон яқин келиб тўхтади. Кетмоннинг дастасига кафтини қўйиб, сўради:

— Айтгандай, ўртоқ Тошпўлатов, Муҳиддиндан дарак йўқ-а? Кеча келиши керак эди.

— У билан гаплашдим,— Тошпўлатов шундай деган эди, Солижоннинг кўзлари катта очилиб кетди, унинг сўзини бўлди:

— Кечирасиз, қачон? Қаерда сўзлашдингиз?— сўради у.

— Уч кун бўлди. Телефонга чақирдим. Ун минута суҳбатлашдик...

Солижоннинг ўртоғининг аҳволини билишга бунчалик қизиқиши Тошпўлатовни жуда хурсанд қилди.

— Аҳволлари яхши,— сўзида давом этди у,— институтда жуда яхши кутиб олишибди. Ҳужжатларни топшириб, расмийлаштириб олибди.

— Завод билан ҳам гаплашибдими?

— Гаплашганда қандоқ,— эскидан дўст бўлган кишидек завқ билан гапира бошлади Тошпўлатов,— дастлаб сельэлектрога борибди, ўтган кузакда келиб, кўриб кетган ва қисқа муддатда иш бошлашга ваъда берган инженернинг ўзига учрашибди.

— Оббо Муҳиддин-е, болабди-ку,— деди Солижон.— Ҷизи қачон келмоқчи?

— Агар ишларини битказса эрта-индин етиб келиши керак, қисқаси, оғирлик яна икки кун, сўнг ишларингиз анча енгиллашиб қолади.

— Ие, ўртоқ Тошпўлатов,— уялинқираб жавоб қилди Солижон,— бу ёғини ўйламанг, Муҳиддиннинг йўқлигини асло сездирмаймиз. Бу комсомол ваъдаси...

Тошпўлатов тепалик томонга кўз ташлади. Тепа тагида икки кишининг шарпасини кўргач, Солижонга деди:

— Улар сув кутаётганга ўхшайди... Сиз сув болашни...

Солижон ҳам ўша томонга бир қараб олди.

— Унутгани йўқ, улар ҳали тупроқ тайёрлашмаган. Тайёр бўлганда Абдуғафур отам кетмон билан сигнал берадилар,— Солижон кулди,— худди фронтдагига ўхшаш сигнал берадилар. Командиримиз ҳам жуда тажрибали, мард киши...

— Шундай денг,— хотиржам бўлди Тошпўлатов ва Солижондан сўради:

— Қалай, ўртоғингиз дуруст қилибдими?

— Дуруст дейсизми, жуда болабди, агар мендақанги одам бўлса борми, бундай катта ишни ҳал қилишда довираб қолардим... Ҳаммасидан ҳам институтга киргани яхши бўлибди... Ҷизи ҳам фикри хаёли шу эди.

— Бироқ мен, ўртоғингиздан бир оз хафаман,— деди папирос ёндира туриб Тошпўлатов, бепарво.

— Нега, ўртоқ Тошпўлатов?— ҳайрон бўлди Солижон.

— Нега дейсизми? Ўзларингиз бир қишлоқлик бўлсаларингиз, институтга киришни Муҳиддин орзу қилибди-ю, бошқалар...

Солижон жуда уялиб кетди, ерга қаради.

— Тўғри, ўртоқ Тошпўлатов,— деди у,— бизлар шу жиҳатдан бир оз орқада қолдик. Ичимизда уч киши саккизинчини битирганимизча, мен бўлсам тўққизинчи синфда ярим йил ўқиганимча қолиб кетдик.

— Демак, бу ерга келишдан аввал ўқиб турарларинг, шундайми?— Тошпўлатов буларнинг ҳаммасини Муҳиддиндан сўраб билиб олган бўлса ҳам, билмагандек гапира берди.

— Йўқ, ичимизда ҳалиги Риза деганимиз колхозга секретарь бўлгач, ўқимай қўйди. Аъзам бўлса сельпода ишлаб юрди, кейин ўқишдан қолиб кетдим, деб бормаи қўйди. Мен бўлсам... Қисқаси, ўзим нодонлик қилдим... Очиги, ўзимдан ўтди...

— Энди нима қилмоқчисизлар?

— Шу нарсани Муҳиддин билан ҳам икки марта маслаҳат қилдик, янги ўқув йилидан кечки мактабга қатнайдиған бўлдик, то ўқиш бошлангунча тайёрлик кўрамиз.

— Яхши,— деди Тошпўлатов,— албатта оғир бўлади. Лекин оғирликсиз ҳеч нарса қилиш мумкин эмас. Мана бу йил тўққиз киши шу кечки ўрта мактабни, ўн саккиз қиз ва йигит кундузгисини битириб чиқади. Бу деган гап — шу йилнинг ўзида қишлоғимиздаги ёшлардан йигирма еттитаси олий ўқув юртига кириб ўқий бошлайди. Қандай яхши!.. Хўш, ўртоғингиз Аъзамнинг иши қандай?

Солижон ҳайрон бўлди, нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди, ўзича: «Тошпўлатов комсомол ташкилоти чиқарған қарордан беҳабармикин?» дея кўнглидан ўтказди-да, оҳиста гапира бошлади:

— Уша куннинг эртасига муҳокама қилдик. Ўзи-ям роса уялди, гапиролмай ўтирди. Охирида: «Мени сўнги марта кечиринглар» деди.

— Кечирдингларми, шуни ўзи ҳам тушунармикин?

— Тушунади, ўртоқ Тошпўлатов, ўшандан буён анча ўзгариб қолди... Бундан ташқари, ўтган кун комсомол мажлисида ҳам шу масалани кўрдик.

— Аъзам комсомол аъзосими?

— Йўқ, бўлганида-ку...

— Хўш, мажлисда нимани кўрдинглар? — Тошпўлатов кейинги кунларда қишлоққа тушолмагани учун мажлисда кўрилған масаладан беҳабар эди. Буни Солижон ҳам энди тушунди, бўлған гапни батафсил айтиб берди:

— Комсомол-ёшлар ўртасида тарбиявий ишни анча сусайтириб юборибмиз. Шунинг учун ёшлар тарбиясига доир бир неча суҳбат ўтказишни мўлжалладик.

— Буни жуда яхши ўйлабсизлар... Суҳбатларни жонли, қизиқарли, турмушдаги фактларга суяниб ўтказиш керак, расмий мажлисга айланиб қолмасин.—

Тошпўлатов шундай деди-да, бу ҳақда комсомол комитетининг секретарига ҳам тайинлашни кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Шундай қилмоқчимиз, ўртоқ Тошпўлатов,— деди Солижон ва ийманиброқ қўшиб қўйди,— бу ҳам майли-я, Собирни айтмайсизми...

— Ҳа, тағин нима бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, сиздан жудаям хурсанд.

— Мендан? Йўқ, у дастлаб газетадан хурсанд бўлиши керак.

— Газетада Собирнинг ўзидаги камчиликларни ҳеч ким ёзмагани-да, бунисини сиз кўрсатдингиз. Кўрсам, сўрашгани ҳам уяламан, дейди.

Тошпўлатов ялт этиб Хосият холани кўз олдига келтирди: «Бу, унинг хизмати-ку, раҳматини мен эшитяпман-а», деб қўйди ўзича.

— Айтмадими, хотини нима деб ёзибди?— сўради Тошпўлатов.

— Ёзганини кўрсатмади-ку, фақат «хатингиз менга қанот бағишлади» деганини айтди, ўзиям бу ерга келиб шунчалик хурсанд бўлганини энди кўриб турибман,— Солижон энди Тошпўлатов билан ийманиб эмас, эркин, худди ўртоғи билан суҳбатлашаётгандай гаплашарди.

— Демак, эрта-индин келиб қолар экан-да.

— Ҳа, телеграмма бераман, дебди.

— Яхши, жуда яхши. Иложи бўлса ҳаммаларингиз бирга чиқиб кутиб олинглар, хўпми?

— Бошқатдан тўй қиламиз-да,— деди Солижон кулиб.

— Булар яхши,— деди Тошпўлатов Солижоннинг елкасига қўлини ташлаб,— лекин бир нарсани яхши қилмабсизлар... Баъзиларингиз уйларингизга хат ёзмай қўйибсизлар. Бу қанақаси бўлди?— бошини эгиб турган Солижондан кўзини узмади Тошпўлатов,— ўртоқларингизга тайинлаб қўйинг, қишлоқдаги дўстларингиз, айниқса, қизлар, бизни унутиб юборишди деб хафа бўлишади, улар ҳам сизларни унутиб қўйиши мумкин.

Солижон қип-қизариб кетди. Ҳамма вақт ҳозир-жавоб бу йигит шу пайт сўз тополмай қолди. Бу аҳволдан қандай қутулишни билмас эди. Тошпўлатов

буни сизди шекилли, тепалик томонга қараб, қўли билан кўрсатди:

— Ана, Абдуғафур ота кетмонни кўтариб, силкитяпти... Демак, сув деганими?.. Майли, боринг бўлмаса, улар қараб қолишмасин...

Солижон кетмонни олиб, елкага иргитди-да, ариқ томонга қараб тез юриб кетди. Бир неча қадам ташлаб, алланарса эсига тушгандай орқасига қаради:

— Ҳаммасини бажарамиз, ўртоқ парторг. Ишонинг, ҳаммасини сиз айтгандай қиламиз...

XXIII

Ялт этиб кўзини очди-ю, биринчи нигоҳи ёруғ юлдузнинг ёрқин нури билан тўқнаш келиб қолди. Айвонда, симкаравотда ётган Юлдузхон кўрпани елкасига тортиб, ўнг ёнбошига ўгирилди. Назарида у ҳозир мусаффо тонг ҳавосидан нафас олаётгани йўқ, бамисоли булоқ ёнида ўтириб, ундан ҳовучлаб сув ичаётгандай ҳис этарди ўзини. Шу пайт қизнинг худди гўдакларники сингари бежирим лабларида табасум гунчаси очилди, юлдуз билан кўз уриштираётгандек, унга узоқ тикилиб қолди. Ниҳоят, заррин зиёлар жимиралиб, кўзларини толдирди, узун-узун, сал юқорига қайрилган киприклари кетма-кет пирпирлади: енгилдим дегандай кулиб қўйди. Ким билади дейсиз? Шу паллада, илк тонгнинг беғубор шабадаси қизнинг буғдойранг юзи, ингичка ўсиқ қошларини, пешонаси устига тўзғиган тимқора соч толаларини ўпиб ўтаётган бир пайтда, унинг баҳордай қувноқ, пок ва қайноқ қалбини нималар қитиқлаётган экан? Қанчалик ширин, ўйноқи хаёлларки, қизнинг чақнаган кўзлари, муҳаббат бўсасининг лаззатини ҳали тотиб кўрмаган юзларини сўз билан, бўёқ билан акс эттириб бўлмайдиган даражада яшнатиб юборибди. Буни ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Ўша чарақлаб турган юлдуз ҳам билолмайди, фақат у ҳавас билан томоша қилиб турибди, холос. Устига ўнг қўли узала тушиб ётган юракнинг қай маромда ураётганини ким била оларди. Қулоқ солиб, қўл узатиб унинг дук-дукини эшитишнинг иложи бормикин? Эҳтимол, бордир, бари бир, шунда ҳам нима дейётгани, кимни кутяпти-ю, қаёққа ошиқаётганини пайқаб бўлмайди. Ёшлик туйғуси, унинг кўрки шумикин-а!

Юлдузхон ёруғ юлдузга суқланиб боққанича, худди бировга гапираётгандай шивирлади:

— Ҳозир, шу топда, Тошкент осмони ҳам мана шундай тиниқмикин? Кимни кўряпсану?!— аллакимдан уялгандай, бурканиб олди, кўзларини юмди.

Хосият хола ўз одатича ғира-ширада уйғонди, қизимни безовта қилмай, дегандай, ўринни осойишта йиғиб, ҳовлига тушди, молхона томонга кетди.

Муҳиддинлар келганидан буён ўз сигири ёнига яна бири қўшилиб, уни анча шошириб қўйди. Товоқ-товоқ қаймоқ, хурмача-хурмача қатиқни айтмайсизми! Яхшики, соғадиган сутининг бир қисмини боқчага топширади. Бўлмаса сира ҳам эплаёлмай қоларди. Кўпинча эрталаблари барвақт кўчага чиқиб, йўлни пойлаб туради-да, янги участкага жўнайдиган машина ё арава учраб қолса, сирли челақда увитилган қатиқни йигитларга деб бериб юборади. Бунга ўрганиб қолган шофер, аравакашлар: «Йигитларга дейсиз, бизларга қани?» деб ҳазиллашишади, «Вой, болам, сиздан қолгани ўшаларга» деб жавоб қилади Хосият хола. Баъзида, челаққа қўшиб, тунука банкача ҳам беради, бунисида ўз қўли билан кувда чиқарилган сариёғ бўлади. Уша звенодан биронтаси қишлоққа тушиб қолгудай бўлса, узундан-узоқ «соғ-саломатлик»дан кейин: «Ҳой барака топкурлар, кечқурунлари шу ерга тушиб ётиб, эрталаб қаймоқ билан нонушта қилиб кетсаларинг бўлмайдими? Шундай қилинглар» деб ялиниб-ёлворади. Сут-қатиқ майли-я, гоҳо тансиқроқ овқат қилиб қолганида ҳам шу. «Яқин бўлганда, ғир этиб бориб, шундан бир луқма ташлаб келардим» дегани деган. «Улар оч қоляптими?» деб Юлдузхон кулса ҳам бўлмайди. «Шундай дейсан-да, болам, дала — дала, уй — уй. Мазаси бошқача бўлади» дея жон куйдиради.

Мана ҳозир, товоқлардаги қаймоқнинг сутини сузар экан, яна ўшаларни ўйлаб кетди. Қанот лайдо қилса-ю, учиб бора қолса, ҳаммасининг олдига бир товоқдан қаймоқ қўйиб, кеча кечқурун ёпган ёгли патирларни тўкиб ташласа, «Қани, ола қолинглар, ош бўлсин...» деб, ўзи чой қуйиб бериб ўтирса... Қалбида оналик меҳри жўш урган хотин ўзганикени ҳам ўз фарзандидек кўради, деб шуни айтадилар-да!

Хосият хола қўлида сут челақни кўтарганича уйга

кириб бораётганида қизи ётган томондан аллақандай хунук овоз эшитгандай бўлди, таққа тўхтаб қолди. Кейин, оёқ учида секин юриб, каравот ёнига борди. Боши аралаш кўрпага ўралиб олган Юлдузхон, ўзини тутолмай пиқиллаб йиғларди.

Хосият хола қўрқиб кетди, «ёмонроқ туш кўриб чўчигандир» деган хаёл билан жон ҳолатда кўрпани очди. Шошиб қолган Юлдузхон икки қўли билан юзини бекитди. Йиғисига энди кулги қўшилгандай бўлди, бир-икки марта қаттиқ хўрсиниб қўйди.

— Ҳой, бу нима қилиқ? — кўрпанинг учини қўлида ушлаганича сўради Хосият хола.

Юлдузхон жавоб бермади, юзини ёстиқ билан бекитиб олди.

— Тавба... — ҳайрон бўлди онаси, — гапирсанг-чи, ахир, нимага йиғладинг?

— Ўз-зим... — Юлдузхоннинг товуши мулойим, ёқимли эшитилди. Унинг эркаланаётганини ҳам, йиғлаётганини ҳам билиб бўлмасди.

— Ўзинг ҳам бор бўл-э, капалагимни учирдинг-ку, — Хосият хола шундай деди-да, кўрпани қизининг юзига ташлаб, ҳовлига тушди. Оғилхонага бориб, сизир соғишга ўтирди-ю, худди тушдай бўлиб ўтган бу ҳодиса хаёл сурдириб қўйди. «Нега у йиғлайди-а? Биронтаси идорада хафа қилдимикин? Ундай бўлса менга айтарди-ку...» Хосият хола елиндан қўлини олмай туриб, айвон томонга қаради. Юлдузхон ҳамон ўралиб ётарди.

Кампир ўйлаганича бор. Юлдузхон шу ёшга келиб, баъзи қизлардек онасидан сир яширган бола эмас. Ҳаммасини гапирди, зарур бўлганида онаси тушунмаса ҳам, маслаҳат сўрайди. Ўқишидан, ишидан-ку ҳеч нарса қолдирмайди. Гоҳо каравотда узала тушиб ётиб, қўлида қалин китобни ушлаганича ўй ўйлаб кетади, кейин нималар ўйлаётганини, аллақандай шаҳарлар, театрлар ҳақида онасига шундай сўзлаб берадики... Хосият хола, «яхши ният, яхши, болам» деб қизига тикилиб қолади. Булар майли-я, колхоздаги қайси йигит қандай гап отиб, тегажаклик қилган бўлса, шунисигача айтиб берарди. Нега бугун...

Хосият хола сизирни соғиб бўлмай Юлдузхон туриб қолди. Тезгина каравотни йиғиб, ариқ лабига борди, шошиб ювина бешлади.

— Вой, шўрим,— Хосият хола қизини кўрди-ю, бармоқлари елиндан сирғалиб, челак гардишига тушди,— хумдай шишибсан-ку, болам, бу нимаси эди.

— Ҳеч-да,— Юлдузхон шундай деганича ҳовучлаб олган сувини юзига уриб, югуриб уйга кирди, приёмник устидаги ойна ёнига борди,— вой рост-а, бунчалик йиғламовдим-ку, энди нима қиламан-а?— Унинг қовоқлари қизариб, сал кериккан эди.

— Қайдам, нима қиларкинсан,— деди Хосият хола орқасидан келиб,— бу қилиқ қаёқдан чиқди?..

— ...

— Ҳой, сендан сўраяпман!

— Нима дейсиз-эй,— Юлдузхон шундай деди-да, яна кўзига ёш олди, кейин ёнига ўгирилиб, худди онаси қучоғини очиб тургандек унга отилди, бошини кўкрагига яшириб, икки қўли билан белидан қучоқлаб олди.

Кечагина эмасмиди, қизининг ҳолатини билиб-кўриб туриб, ёндириб-куйдиргани. Нега энди тушунолмади. «Қарилик ҳам бор бўлсин,— дерди ўзига, қизининг елкасига қўлини ташлаб,— ўша-ўша дарди-ку, нимасига тағин ташвишланаман-а, кўнглим тўғри чиқди, ростга ўхшайди...»

— Одамни бесаранжом қилмай, очигини айта қолсанг нима бўлармиш,— деди Хосият хола ўзини билмасликка олиб, қизининг бошини силаркан.

— Ойижон, ёшлигингизда ҳеч ўзингиз шунақа бўлганмисиз?

— Ҳа-а-а, мундоқ демайсанми, қизим,— Хосият хола кулди, унинг юзлари ёш жувонларникидек яшнаб кетди.

— Шу-да, мен йиғласам, сиз куласиз.

— Вой, болам,— қизини қаттиқроқ бағрига босди у,— кулмай иложим борми. Бу йиғи — қайғу-ҳасрат йиғиси эмас...

— Ҳа, алам йиғисими бўлмаса?

— Тўғри, алам бўлганда ҳам рашк аралаш алам.

— Рашк? — кўзларини катта очиб, онасига тикилди Юлдузхон,— қанақа рашк?

— Ҳе, билиб туриб сўрайсан-а, ошиқлик рашк, жон болам, ошиқлик,— Хосият хола шу гапни айтиб қизини бағридан бўшатди, ўзини босиб олсин деган.

дай, нарироққа борди, челақдаги сутни сузғичдан ўтказа бошлади.

Юлдузхоннинг онасидан яширган бирдан-бир сирини шу эди. Барибир яширса ҳам, Хосият хола буни сезар, тунови кунгига ўхшаб гап ҳам очиб қоларди-ю, қизидан бирон сўз чиқмагани учун рўйирост сўролмасди. Юлдузхон ҳайрон бўлди, онасига ҳеч гап айтмаган бўлса ҳам, у ҳозир қизининг қалбига яшириган, йиғига сабаб бўлган сирини шундоқ кўз олдига келтириб қўйди, ошиқлик рашики деди. Жуда тўғри айтди.

Хаёли ҳамон қизидан бўлган Хосият хола турган жойидан гап ташлади.

— Шундай болам, бўйнингга олавер.

— Боринг-эй... — қошларини чимириб, ўраб турган сочи аралаш қўлини силтади Юлдузхон.

— Ҳа, қўя қол бўлмаса, жон болам, ўзингни қийнаб, сенга нима зарур.

— Мен сизга қийналдим дедимми?

Хосият хола хохолаб кулиб юбсрди.

— Нима қилгин дейсан бўлмаса, на иссиққа кўнасан, на совуққа.

— Сизга бир нарса қилинг дедимми? Тагин куласиз-а.

Хосият хола кулгисини тўхтатолмай, ўзини бошишга уринар экан, алланарса эсига тушгандай бўлди. Назарида, ёнида ҳозир бўйи етган, ақли расо қизи эмас, бундан ўн-ўн икки йил аввалги гўдак — серхархаша, ҳеч нарсага кўндириб бўлмайдиган Юлдузхон турганга ўхшарди. Ушанда ҳам унга гап уқтириб бўлмасди. Осмондаги ойни олиб беринг дейишдан тоймайдиган қизчани овутаман деб, онанинг эси кетарди. Ўйлаб қараса, шулар худди кечагина бўлиб ўтгандай... Энди-чи? Энди уни алдаб бўлмайди, юпатиш ҳам маҳол. Муҳаббат боисидан ку... Хоҳишига мойил келмайдиган бирон сўз айтиш инсофли кишининг иши эмас.

Юлдузхон сочларини ҳеч вақт ҳозиргидай секин ўрмаган эди. Ҳар бир ўрминини бармоқлари орасида ушлаб, унга тикилар, қайта-қайта тараса ҳам, кўнглидагидек силлиқ чиқмаётганга ўхшаб кўринар, яна бузиб, бошқатдан тарарди. Бу иш уни овутияптими ёки атайин вақтни ўтказиш учун шундай қиялтими —

ўзи ҳам тушунолмасди. Онасининг гапларни, кулгисини ҳам унутаёзди. Тунда кўрган туши, Муҳиддин номига нотаниш қиздан келган хат унинг кўнглидаги аллақандай шубҳаларни жонлантириб, юрагига гулгула сола бошлади. Эҳтимол, ўша бўлган воқеани тушида такрор кўрмаганида бунчалик бўлмасмиди.

...Муҳиддин Тошкентга кетишидан бир неча кун илгари клубда бадий ҳаваскорлар концерт кўрсатишди. Шунда одамлар залга кириб, бирин-сирин жойлашаётган пайтда, шундай ҳолат рўй бердики, дугоналари билан ўтирган Юлдузхон ёнига бориб, улар билан кўришган Муҳиддин шу ерда ўтириб қолди, Юлдузхоннинг ёнидан жой олди. Солижон билан Риза бўлса, атайин Муҳиддинни холи қолдириш учунми ё суҳбатлашиб турган йигитлардан ажралишолмадими, ҳар қалай, олдинги қаторга ўтиб кетишди. Муҳиддин бунга ортиқча эътибор ҳам бергани йўқ. Аммо Юлдузхоннинг фикр-хаёли, назар-эътибори шу ёқда — у зимдан йигитларни кузатарди. Кейин, Муҳиддин жойлашиб олганидан кейингина билдики, улар залга киришдан олдиноқ келишиб олишган ва Муҳиддин албатта Юлдузхон ёнида бўлиши уларга ҳам маълум бўлганига тўла ишонди. Юлдузхон учун кутилмаган, аммо айни муддао бўлган, кўнглига жуда ёқиб тушган бу тасодиф дугоналари орасида шу заҳотиёқ шивир-шивир, мишмишларни бошлаб юборди:

— Қойилман Юлдузга, гаҳ деса қўнадиган қилиб, роса ўргатиб олибди-ю, ўзиям, ўртоқларидан ажраб, тўппа-тўғри келиб, ёнига ўтирди-я.

— Қўй, Каром, эшитса хафа бўлади,— деди Нафиса.

— Ҳо, хафа бўлади, бор гапни айтсам-а?

— Бор гапнинг нимаси, Юлдузнинг ҳар қадами мендан кўра сенга саноқли-ку. Ундан ташқари, ҳали танишганларига ҳеч вақт бўлмай туриб, дарров шунақа қила олармикин?

— Кўриб турибсан-ку, қара, тагин Юлдуз содда, ҳеч нарсани билмайди дейсанлар. Ичидан пишган бу. Ёнига ўтқазиб қўйиб, ўзи билмаган киши бўлиб туришини қаранг-а, ҳо, муғамбир,— хохолаб кулди Каромат.

— Енгиллигинг сира қолмади-да, ўртоқжон,— деди ижирганиб Турсуной,— ҳеч ўшанақа ваъдалашиб

қўйишганга ўхшамайди. Борди-ю, шунақа қилган бўлса нима, айбми?

— Айб деяётганим йўқ. Қойил, қойил қоляпман. Ана, ана, вуй қара, бошини Юлдузга энгаштирди,— деди Каромат ва Турсунойнинг биқинини чимчилаб олди. Қиз «вой» деб қичқириб юборишига сал қолди. Оғриган жойини қўли билан босиб, белини камондек эгиб, Кароматдан олиб қочган бўлди.

— Қилиғинг ўлгур бирам совуғ-е, Каром.

— Каром иссиқликмиди қилиғи иссиқ бўлади. Исмига яраша-да,— дея узиб олди Нафиса.

— Ҳа, ҳа, ҳали шунақами,— дея қўлини узатиб, унга ёпишмоқчи бўлувди Каромат, Нафиса ўзини олиб қочди. Бу пайт Юлдузхон билан Муҳиддин бир-бирига энгашиб, алланарсани гаплашаётган эди. Яна Кароматнинг шайтони қўзғади. Нафиса билан Турсунойга кўрсатиб, алланималарни шивирлади ва охирида ўзини зўрга кулгидан тўхтатиб қолди.

Концерт бошланди. Буни ҳаммадан ҳам аввал Юлдузхон кутарди. Тезроқ бошланса-ю, залда одамларнинг юриши тўхтаса, ўзига, Муҳиддинга, икковига тикилаётган, қараб ўтаётган, баъзилари бир неча дақиқагача қадалиб келаётган кўзлардан холи бўлса. Бўлди, зал тиниб, ним қоронғилик бошланди.

Юлдузхон бахтиёр эди. Майли, нима бўлса бўлсин, бу гун қишлоққа дув гап тарқалсин, одамлар оғзига тушсин, ҳаммасига рози. Энди севгисини яширолмайди, яширмайди. «Севги?— деди ўзига-ўзи Юлдузхон,— мен шундай деётибман, у-чи?— чўчиб тушди Юлдузхон ва шу дақиқадаёқ ўзига-ўзи тасалли берди.— Бўлмаса, ёнимга якка келмасди, ўртоқлари билан бирга бўларди...»

Юлдузхоннинг қалби, оловдек ёниб турган юз-кўзлари, бутун фикр-ўйи бахтиёр, бахтиёрликни акс эттирарди. Саҳнадаги ўйин ҳам, ашула ҳам, дутор, танбур торлари ҳам, чилдирманинг гижбакабангги ҳам, гижжакнинг ҳазин овози, най навоси ҳам, конференсьенинг кулгили чертмалари ҳам ва ниҳоят, Жалолхон билан Солияхонларнинг ичакни узадиган саҳналари — буларнинг ҳаммаси фақат Юлдузхон учун, Юлдузхоннинг ҳозирги бахтини куйларди, уни кўкларга кўтарарди.

Тағин, қаранг-а. Худди Юлдузхон ўзи ўйлаган,

Ўзи орзу қилгандек бўлиб чиқса-я. Бирон жойи, бирон ҳаракати ўзгачамас. Ўзи тузиб чиққан, туни билан пишитиб, кўнглига тутиб қўйган режадек. «Ё бирон Муҳиддинга шипшитиб қўйганмикин? Юлдузнинг кўнгли шундай: кўпчилик бор жойда учрашиб қолгундай бўлсангиз, тўғри бориб, ошқора кўришиб, кўришгандаям самимий сўрашиб, сўнг ёнида бўлсангиз, ўтириб суҳбат қурсангиз, одамлар олдида, тикилиб турган кўзлар назарида ҳурмат-иззатини бажо келтирсангиз. Аммо билиб қўйингки, Юлдузхон бачканаликни, ҳуда-беҳудага тишининг оқини кўрсатишни ёқтирмайди, борди-ю, сиз уни кулдира олсангиз ва у дилдан кулгудек бўлса, билиб қўйинг, хона чинни косага айланади-ю, акс-садо бериб, жаранглагани жаранглаган. Яна бир нарсани билиб қўйинг, шунақанги пайтларда ён-верида турган қизлардан бирон-тасига қарагудек бўлсангиз борми, ҳай, ҳай, ҳай. Эҳтиёт бўлинг, Юлдузни шундоқ булут қоплайди-ю, дарди дунёнгизни хуфтон қилади, қўяди. Шундан кейин ё гупиллаб ёққан қор, ё шаррос ёмғирда қолдим, деяверинг. Қисқаси, кўп олдида учрашганингизда шуларга эътибор берсангиз, садоқатингиз ҳам, оқибатингиз ҳам, албатта муҳаббатингиз ҳам чин ва асил эканлигига ишонади ва сизнинг бу олижаноблигингизни юксак қадрлайди», — хонанданинг ашуласи тугагунча кўнглидан ўтказган шу гаплардан ўзининг кулгиси қистади. Яхшиямки бутун зал қарсак чаларди, бўлмаса пиқ этиб кулиб юборганини Муҳиддин пайқаб олиши ҳеч гап эмасди.

Концерт охирлаб қолган эди. Бирдан Муҳиддин ҳеч гап айтмай ўрнидан туриб, секин ташқарига чиқиб кетди. Нималигига тушунолмаган Юлдузхон эшик томонга қайрилиб қарамади ҳам, дугоналарига сездирмасликка ҳаракат қилиб, ўзини босишга уринди. Бари бир ич-ичидан аламли хўрсиниқ келар, бахт билан лиммо-лим чинни коса қўлдан тушиб чил-чил бўлгандек ҳис этарди ўзини. Хайрият, концерт тез тугади, ташқарига чиқса Муҳиддин Тошпўлатов билан гаплашиб турибди. Юлдузхон ўзини билмасликка олди-да, кўча томонга юрди. Нарироқда қизлар билан анча гаплашиб ҳам турди. Бу орада уларга Адҳам келиб қўшилди, қўлидаги икки дона гулнинг бирини Юлдузхонга, бирини Кароматга узатди. Шунча

кузатиб қўяман деса ҳам Каромат кўнмади, охири Адҳам узр сўраб, якка ўзи кетди. Шунда Каромат «нега Муҳиддин акам келмаяптилар» дегандай Юлдузхонга қаровди, у гўё ҳеч нарса сезмагандай, «қани кетдик» деди-ю, ўзи йўл бошлади.

Каромат Адҳамни қайтаргани, кузатиб қўяй деган таклифини рад қилгани яхши бўлди. Шўх, бир қоп ёнғоқ бўлса ҳам, оқила, фаросатли қиз-да. Бўлмаса, Адҳам икковларини кузатиб қўйса, бора-боргунча Юлдузхоннинг ҳоли нима кечарди? Агар Каромат уни қолдириб, Адҳам билан бирга кетганда-чи? Оҳо, унда Юлдузхонга Муҳиддиннинг ҳақоратидан ҳам дугонасиники оғир ботарди. Йўқ ундай ҳам, бундай ҳам қилмади Каромат. Дугонасининг руҳия ҳолатини яхши билиб тургани учун ҳам шундай қилмади. Ҳатто йўл-йўлакай Муҳиддиндан гап очмай, ўзига хос шўхликлари билан чалғитиб келди. Аммо ўзича Муҳиддинни ўта қўполликда, маданиятсизликда айбларди.

Ўзи билан ўзи сервор ич-ичидан эзилиб бораётган Юлдузхоннинг қулоғига ўртоғининг гаплари кирмас, ўзича Каромат мёндан ўтаётганини сезмади, деб ўйлар ва ҳозир шугина унга тасалли берарди.

Шу кеч овқат ҳам емади. Онасига сездирмай ўринга кирди-ю, тонг отгунча мижжа қоқмади. Ҳеч ўзини босолмасди. Нуқул йиғи келарди. Йиғламайман деб туриб, йиғларди. Ўзини-ўзи эпполмаётганидан кулгиси қистарди, шунда ҳам кулиб туриб йиғларди. Аламига чидолмасди. Оламда яккаю ягона бўлиб кўринган, ўтли нигоҳи билан қалбига чўғ ташлаган йигитга энди нафрат билан қарар, уни кўргани кўзи йўқ эди. Ҳаётида биринчи марта одам билан уришиш, қарғашиш, зарур бўлса муштлашиш, ёқавайрон бўлиш, юмматалаб беришни истарди ҳозир. У шундай кучга тўлган эдики, ҳеч ким, ҳеч нарса унга бас келолмасди. Тун бўлгани ва бу ишни ошкора қилиб бўлмаслиги уни ушлаб турарди, холос. Бўлмаса, ҳозир бориб, Муҳиддиннинг хиппа бўйнидан оларди-ю, «Нега мени ҳақорат қилдингиз, одамлар олдида-я. Нега ҳис-туйғуларимни оёқ ости қиласиз. Нима ҳаққингиз бор...» дея айюҳаннос солиб юмматалаб берарди. Шундай қиларди-ю, бари бир бу ёғини айтолмасди-да. «Юрагим дукиллаб ураётганини сезиб ўтирганмидингиз?

Менинг қувончимни, ҳеч қаёққа сиғдиролмаётган ва шу туфайли юрагим талпинаётган бир олам қувончимни-чи? «Қаринаво»га ўйнаган қизга суқли тикилдингиз, шартта тарсаки қўйворишимга сал қолди, сезиб қолдингиз шекилли, дарров кўзингизни бошқа ёққа олдингиз. Боятдан бери алланарсаларни сўраб олмоқчиман. Бироқ аксига юриб, биронтаси эсимга келмай турибди. Юрагимни, дилимни уришини қаранг. Эшитяпсизми? Нега тагин... Қараманг, қизларга бунақа қараманг, деб айтолмасам. Ахир ўзингиз тушуниб олсангиз нима қилармиш...»

Айқаш-уйқаш хаёллар билан, ёстиқни шалаббо қилиб тонг оттирди. Эртасидан бошлаб, сал эсидан чиққандай бўлди, ўзини юпата бошлади: «Балки Тошўлатов зарур иш билан имлаб чақирган бўлса, мен пайқамай қолгандирман. Ноилож ўрнидан тургандир. Бу ёғини суриштирмай шўрликни ҳақорат қилишим инсофданмас. Сабр қил-чи, Юлдуз». У шуларни ўйлаб, ўзига-ўзи тасалли берди. «Муҳиддин сабабини айтиб, узр сўра» деб юрди. Бироқ бундай бўлмади. Бунинг ўрнига ўша, Тошкентга кетар куни «Хайр, мен кетяпман» дегани бўлди. Юлдузхон ўйлаб қўйганларини ҳам гапиролмади. Тушида шуларнинг ҳаммасини худди ўнгидагидек кўрди-да, охирида ундан аразлаган бўлиб, тескари қараб тураверди, Муҳиддин бўлса узр айтиш ўрнига: «Ҳеч шунақа қилмаган эдим-ку, бу галгисига мен айбдормасман» деб қўлини силтади. Юлдузхоннинг ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди, онаси кўрпани очмаса яна қанча йиғларди, ўзи ҳам билмайдди.

Булар ҳаммаси ҳозир Юлдузхоннинг юрагини тошириб юборди. Нима қилсин? Ҳаммасини онасига тўкиб солсинми? Нима деркин у? Яна боягидай кулиб, гашига тегармикан?

Хосият хола баъзи-баъзида қизига аллақаёқдаги узундан-узоқ гапни айтиб бергудай бўлса, Юлдузхон: «Ойи, қўйинг шу гапларни» дея уни тўхтатарди. Шундай кезларда онаси: «Болам, юрагим бўшармикин дейман-да, гаплашадиган ҳамдардим бўлмаса» дегувчи эди. Худди шу гап ҳозир Юлдузхоннинг эсига тушди. У ҳам шу топда онаси сингари ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб бергиси, юрагини бўшатгиси келди. Бироқ кимга? Қани буни тушунадиган одам? Гапинг-

ни уқадиган, жонни жонга суқадиган ҳамдардинг борми? Тагин гапириб, ўзингни кулгига қўядиган бўлмагин, қиз.

Бу орада Хосият хола ташқарига чиқиб, анча-мунча юмушларни бажариб қўйди. Ҳар кунгидек Юлдузхоннинг олов ташлашини кутиб турмай, самоварни ўзи қўйиб юборди. Уйнинг очиқ деразасидан гул этиб димоққа жиззанинг ҳиди урилганда, Юлдузхон мийғида илжайди: «Ойим ҳаммасини сезади, ҳозир менга иш буюришни ҳам ортиқча деб ўйлаяпти-я, айланай ойимдан».

Юлдузхон ойна олдида сочларини чамбарак қилар экан, лаганда жизза кўтариб Хосият хола кирди, ўзича гапира бошлади:

— Ҳой, Юлдузхон, сенга кулишга кулдиму, боядан бери ўзимга кор қиляпти-да. Хаёл ўлсин, бир зумда оламини кезиб чиқсам бўладими. Эсим қочиб, қозонга буйракни ташлаб юборишни ҳам унутибман, тавба...— Хосият хола хонтахта устига дастурхон ёза бошлади,— тагинам биздақалар дод солмаган эканмиз-да.

— Нимага, ойи?

— Нимага эмиш? Биз шўринг қурғурлар худога нима ёзган эдик. Индамай ўтаверган эканмиз-да.

— Нима деяпсиз ўзингиз, ойи?

— Кел қўй, бўлар ўзингга шунча оро берганинг, жизза совимасин, қотиб қолади, чойни олиб келаман,— деди-да, ҳалпиллаб чиқиб кетди. Юлдузхон онасининг гапларига тушунолмай, ҳайрон бўлганича деразадан ҳовлига қаради. Ҳаво очиқ. Бояги ёқимли шабада энди шамолга айланган. Кўча томондан пага-пага кўтарилаётган чанг дарахтларнинг қуюқ баргларига ўтириб, яшил япроқларнинг юзини тупроқ ранга бўярди. Хосият холанинг айвонга жой қилмагани ҳам шундан бўлса керак. Юлдузхон онасига тикилганича, унинг ҳаракатларини кузатар экан, назарида, Хосият хола аллакимдан қаттиқ хафа бўлгану, фигони фалакка чиқиб, ўзича койиниб юргандек бўлиб кўринди. Бу пайт узоқдан подачининг овози эшитилди, сал ўтмай эшикка гаврон урилиб тақиллади. Хосият хола шошганича сигирларни арқондан бўшатди. Эшикнинг бир тавақасини оча туриб, ўзидан-ўзи кулди, кейин эркалагандек ола сигирнинг биқинига уриб

қўйди. Онасининг бу қилиқлари Юлдузхоннинг кулгисини қистатди. «Ойимга бир нарса бўлдим, ўзи», — кўнглидан ўтказди, у.

Хосият хола самоварни кўтариб уйга кирар экан, яна боягидек, остонадан ўтмасданоқ ўзича гапира кетди:

— Даданг раҳматлик ҳам худди шундай пайтларда, жўрттага мени эшитсин деб овозини борича молларни ҳайдаб ўтарди... Мен ҳам тонг ёришди дегунча қулоғимни динг қилиб зориқиб кутардим. Овозини эшитардим, юрагим таскин топарди. Уйимизда биронта туёқнинг йўқлиги шунда яна ҳам билинарди. Бўлганида, мол баҳона, дийдор ганимат қилиб, кўришиб олардим деб ачинардим... Ҳа-а, кечагина эди-я, мана энди қарабсан-ки... бунисига ҳам шукур.

— Ойи, гапингизнинг бош-кети борми ўзи, бир боғдан келасиз, бир тоғдан-а!

— Рост айтасан, эсим даданга кетди, болам, ҳа, — Хосият хола жиззадан икки дона ола туриб кулиб юборди, — азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлар деганини эшитмаганмисан, бояги йиғингдан кейин ёшлигим эсимга тушиб кетди, болам. Нимасини айтасан, сендек вақтимизда бамисоли қафасдаги қуш эдик. Кўча кўриш қаёқда-ю, ошиғинг билан бир оғиз гаплашиш қаёқда... Сенлар ношукурчилик қилмасанг ҳам бўлади.

Юлдузхон жиззадан бир донани оғзига солганча онасининг гапига ағрайиб қолди, унга ачингандай бўлди:

— Ойи, дадам сизни севиб олганмилар?

— Севганда қандоқ дейсан... Ўзимни айтмайсамми, ўзимни.

— Сира гапирмаган эдингиз-ку, ойи.

— Гапирадиган гапми бу, болам, айтганимда ҳам бари бир тушунмасдинг-да.

— Нега тушунмас эканман?

— Эй болам, ҳали ҳам ёшсан-а, ошиқликни ўз бошидан кечирмаган одам бунақанги гапларнинг мағзини чақармиди. Мана сен ҳозир бамисоли ўт бўлиб ён-япсан.

— Ҳеч-да, қаёқдан топдингиз бу гапни.

Орага жимлик чўкди. Яхшигина суҳбатни бўлиб қўйганига Юлдузхоннинг ўзи ҳам хафа эди. Онаси

бўлса «ялинсанг айтаман» дегандай бепарво чой ҳўплайверди.

— Кўчага чиқмасангиз қандай гаплашардингиз?— сўради тоқати чидамай Юлдузхон.

— Шуниси азоб эди-да, жон болам, бора-бора эрталаблари пода ҳайдаб ўтадиган пайтида деворнинг ёригидан қараб турадиган бўлдим. Бир сафар юзмаюз гаплашганман, сира эсимдан чиқмайди. Холаманикига ойим билан тугун кўтаришиб бордим-да, уй ёлғиз бўлгани учун бирпасгина ўтириб қайтдим. Иссиқ кун эди. Ярим йўлга келиб жуда чарчадим, жийда тагидаги ариқдан ҳовучлаб сув ичяпсам, биров тепамда «чанқадингизми?» дейди. Чўчиб тушдим, шаша докадан икки қават чачвоним бор эди, уни тушириб юбордим, орқамга тисарилсам, яна «қўрқманг, менман» дейди. Овозини танидиму, ўзимни босдим. Кейин бирдан юрагим ура бошлади, худди мени биров қувлаётганга ўхшаб оғзимга гап келмас, нафасим тикиларди. «Қочинг, мен қўрқяпман» деганга ўхшаган гапни дудуқланиб айтдим, ўзимни титроқдан тўхтатолмасдим. Кечалари ўйлаб ётганларимда, бир кўрсам ундай дейман, бундай дейман деб бир олам гапни тўплаб қўярдим-а, қани энди шундан учқуни эсимга келса... Уям гап тополмайдим дейман, ўлдим-ўлдим деганда бир оғиз бўшгина қилиб «қўрқманг» деб қўярди. Бирпас шундай турганимиздан кейин гапирди: «Мен сизнинг холамангизникига боришингизни ҳам, тезда қайтишингизни ҳам билган эдим. Бутун бир подани худога тошшириб йўлингизга чиқдим. Хўй десангиз нариги сўқмоқдан бирга кетамиз» деса бўладими. «Вой ўлай, кўппа-кундузи, биров кўрса...» десам, «Кўрмайди, паранжидасизу» деб қўймади. Уйга десанг юрак ўйноғида етиб келдим-да...

Юлдузхон онасининг гапларини эшитар экан, Муҳиддиннинг ўша бир сафаргина бўлса ҳам кузатиб қўймагани борган сари қаттиқроқ таъсир қила бошлади. Ўзича бундан аллақандай хулосалар ҳам чиқариб қўйди. Онаси гапининг шу ерига келиб, чой қуя бошлаганида сўради:

— Ҳеч юзингизни очмадингизми?

— А? Юзингизни дейсанми? Ҳа, очган эдим шекилли, эсимда йўқ.

Юлдузхон кулиб юборди.

— Ахир нималарни гаплашдинглар?

— Хаҳ, қаёқданам сенга буни гапирдим-а... Ношукрчилик қилмагин демоқчи эдим-да. Бахтларинг кулган. Уйнайсан, куласан, бир-бирларингни билиб, очиқчасига гаплашасан, шуни айтмоқчи эдим-да.

— Ушанда нималарни гаплашдингиз десам, сиз...

— Ҳа, гапирганидан эсимда қолгани шуки... Бизнинг авлодимиз хўжавачча эди. Дадангининг авлоди хўжа ҳам эмас, мир ҳам эмас экан. Шу десанг, икки марта совчи юборишганда ҳам дадамлар йўқ деб туриб олсалар бўладими? Охири уйдагилар кўнишди-ю, қишлоқдаги бир-иккита оғзи катталар асло бўлмайдидейишибди. Буни эшитган даданг шўрлик, оёғи куйган товуқдай, иложи бўлса ҳар куни кўчамиздан тўрт мартадан пода ҳайдаб ўтишга рози эди десам ёлғончи бўлмайман. Уша куни кела-келгунча айтган гапи ҳам шу бўлди. «Майли, сизга етишсам, ўриннинг боши оёғи демасдим», дейди шўрлик...— Хосият хола ўзини тутолмай кулиб юборди.

Юлдузхон ҳеч нарсага тушунмади. Сўрай деса онаси кулгидан тўхтамасди.

— Бу нима деганингиз, ойи?

— Вой, болам, сен тушунмайсан. Илгари замонда тўй қилишнинг минг хил аъмоли бор эди. Биттасига ҳам тушунмасдигу, шу экан деб ўтаверардик. Мен сенга айтдим-у, авлодимиз хўжа авлоди экан, хўжалар ўзи неча хил бўлади дейишади, бизникини бўлса жинни хўжа дейишарди, нималигига ҳозиргача тушунолмайман. Шу хўжа авлоддан бўлганим учун дадангга теголмас эканман. Агар борди-ю, тегсам ҳам даданг ўринга ёстиқ томондан эмас, паст томондан кирса, шунда шартига тўғри бўлармиш,— Хосият хола яна қаҳқаҳлаб кулиб юборди. Унга қўшилиб Юлдузхон ҳам кулди.

— Ойи, ростдан ҳам шундай қилганмилар, дадам?— сўради Юлдузхон кулгидан ёшланган кўзларини артиб.

— Бо, худо, кимга зарур кепти шундай қилиш. Ҳа, хўп дедигу, билганимизча иш тутдик. Шариатнинг йўл-йўриғига қулоқ солсанг нима бемаънигарчиликларни қилдирмасди.

Юлдузхон гапнинг бу томонга ўтиб кетишини сира ҳам кутмаган, ўзича у юрагидаги барча сирни шу бу-

гун онасига айтиб беришни мўлжал қилган эди. Ҳозир, Хосият холанинг мана бу ҳангамаларидан кейин бир оз енгил тортгандай, хаёллари эсидан чиққандай бўлди. Аммо хатни сўраб олмаса сира кўнгли жойига тушмаяпти. Балки онаси билар...

— Ойи, анави тоқчадаги иккита хат қачон келди?— шунчаки сўраб олмоқчи бўлгандай деди Юлдузхон.

— Қайси?

— Анави-чи, биттаси кўк, биттаси оқ конверт-да.

— Хаҳ, эсим ҳам қурсин, қачон келувди-я.. Хаҳ, бири...

Хосият хола гапириб бўлмаё эшик очилди, ҳовлида кўнғироқдек овоз жаранглади, икковлари ўша томонга қарашди.

— Вой, бемалол ўтирибсан-а, ўртоқжон,— Каромат шундай деб тўғри уйга кириб келди,— ассалому алайкўм, холажон.

— Ваалайкўм ассалом, кел болам, ўтир.

— Кел. Каромат.

Каромат қўлидаги садарайҳонни Хосият холага тутқазиб, кўрпачанинг учгинасига ўтирди. Одатдаги очиқлиги билан ўз уйидек, «қани, олинглар» деб кулди-да, бир-икки дона жаззани оғзига солди.

— Биласанми, Юлдуз,— у ўнг кўзини қисиб қўйди,— олдинга қочиб кирдим. Эрталабдан йўлимни тўсиб турса бўладими?

Хосият хола чой қуйиш билан оворадек, ўзини билмасликка олди. Кароматга пиёла узатди:

— Қани ол, ола қол, ким экан у йўлтўсар?

— Ҳалиги тракторчи бор-ку, ишимизни судрагани судраган, тагин шикоят қилманг эмиш,— Каромат гапни бошқа ёққа бурди.

Юлдузхоннинг юзларидан бояги кулги аримаган бўлса ҳам, Кароматга хомушроқ кўринди. У бир Хосият холага, бир Юлдузхонга қарарди.

Дугоналар чиқиб кетишди. Хосият хола уларнинг орқасидан қараб қолганича: «Ҳа, омон бўлишсин, иккови ҳам олов, олов» деб қўйди.

XXIV

Муҳиддин вокзалнинг кенг майдонига чиқиб тўхтаб қолди. Узоқ турди.

«Қани юр, ўғлим, нега ағраясан!»— Раҳим ота

шундай деб ўглининг қўлидан ушлади-да, бир неча қадам босмаган ҳам эдики, одамлар орасидан бир эмас, икки фотограф чиқиб қолиб, унга яқинлашди.

— Кечирасиз, бир минутга,— деди улардан бири ва отанинг кўкрагидаги ордей, медалларини тўғри-лаб қўйди,— шундай, яна бир марта, ҳо-зир, яна... раҳмат, сизларга,— фотограф блокнотини чиқариб, Раҳим отанинг колхозини, яна алланималарини ёзиб олди. Кейин отасига қўлини бериб, ағрайиб турган ёш Муҳиддинни эркалади, унинг бурнини қайчилаб, «Кўришармиз» дея хайрлашди...

Муҳиддин учун тушдай бўлиб кўринган бу дақиқа унинг сира эсидан чиқмасди. Ҳозир, шу турганича қаторасига тизилган машиналарга тикилиб, отасини эслаб кетди, у худди ёнида туриб «қани, юр...» деяётгандай бўлди... Ана улар ҳозир машинага ўтириб тўғри меҳмонхонага бориб туриши-ди. Эртаси куни, ота-ўғил нонушта қилаётган пайтда уларга газета келтириб беришади. Газетанинг биринчи бетиде отаси билан ўзининг расмини кўради, еб турган овқати ҳам қолиб, газетани ўқий бошлайди. «Қурултой қатнашчиларига алангалик салом!» Расм ҳам шу сўзларнинг тагида. Отаси уни етаклаб олган, фақат у офтобдан қўрққандек кўзларини қисиб расмга тушганидан хафа. «Билганимда-ку, кўзларимни катта очиб турардим-а...»

Газетадаги ўша расми у ҳозиргача «Мардлик» китобининг варақлари орасида сақлайди. Муҳиддин ўшандан буён Тошкентга энди келгани. Бу сафар отаси билан эмас, бир ўзи. Энди уни етаклаб юриш-нинг ҳожати ҳам қолмаган.

Муҳиддин троллейбусга тушганида ҳам ёнида отаси ўтиргандай бўлаверди. Мирзаҷўлга келганидан буён, бир неча бор хат олиб, бирон мартасида ҳам отасини ҳозиргидай кўз олдига келтирмаган эди. Жуда соғинганини энди сизди, ўзидан-ўзи хўрсиниб қўйди.

Троллейбус тепасидаги симларни читирлатиб қуш-дай учиб борарди. Муҳиддин аввал келганида троллейбуслар йўқ эди. У машинанинг ичини кўздан кечи-ра бошлади. Остановкаларда ўзи очилиб-ёпиладиган эшикларга энгашиб қаради. Троллейбус кенг кўчага чиққанида турнадек тизилиб бораётган машина, авто-буслар уни ҳайратда қолдирди, кети сира узилмасди, кўзни қамаштирарди.

Муҳиддин Қишлоқ хўжалик институтининг ётоқхонасига жойлашиб олганида кеч кириб, иш куни тугаб қолган эди. У ювиниб бўлгач, узоқ ўтиролмади, шаҳарга чиқиб кетди. Ана ўша таниш, серқатнов кўчалар, гавжум майдон, хиёбонлар. У гулзор ёнидаги скамейкалардан бирига ўтириб дам олди, кичкинагина машинасини тортиб юрган боланинг ўйини уни ўзига жалб қилиб қўйди, чопиб кета туриб, йиқилиб тушганида югуриб бориб кўтарди, кўйлақларининг чангини қоқиб овутди-да, қайтиб жойига ўтирмади. Кўчанинг чеккасидан борар экан, ҳар қадамда аввалги сафар кўрмаган янгиликни учратар, баҳри очиларди.

Ана катта театр. Қурултой шу ерда бўлган эди. Раҳим ота уни етаклаб келди-ю, киритишмади. Муҳиддин бир ўзи меҳмонхонада қолиб, йиғлагудек бўлганини эслади. Театр майдони одамлар билан тўла. Фонтандан отилаётган сув Муҳиддин ўз қўли билан қазиган ариқдаги сувнинг аллақаяёқларга шошилаётгани сингари тиним билмасди. Муҳиддин яқинроқ борганидагина бу сувнинг гўза чаноғидан унинг атрофидан отилиб чиқаётганини кўрди, бадани жимирлаб кетди, ёни-веридагилар унга қараб: «Сизнинг гўзангиз-а, йигит» деяётгандай ҳаяжон босди. Скамейкада ўтирар экан, бирдан фонтан товус қанот ёйгандек товланиб кетди, буниси худди газлаб турган атласнинг қуёш нуридаги жилвасидай чиройли эди. Сув, гўза, нур... булар шундай ажиб бир манзара кашф этардики, тикилган билан тўйиб бўлмасди.

Майдон атрофидаги катта-катта дарахтлар кўчириб ўтқазилганга ўхшайди, илгари келганида ниҳоли ҳам йўқ эди. Баланд, баҳайбат бинолар-чи... Тошкент шунчалик ўзгариб, яшариб кетибдики, Муҳиддин чарчаганини ҳам, толиққанини ҳам унутди. Бирон жойга кириб, тамадди қилиб олишни ўйласа поездга кечикаётган сингари вақтни қизганарди. Аввал келганида эски иморатлар бўлган Навоий кўчасини сира таниёлмади, қаторасига кетган биноларнинг очиқ деразаларидаги шойи пардалар кечки шабадада қилпирар, кенг кўча нурга ғарқ бўлган эди.

Муҳиддин кеч салқинида шаҳарни айланиб қайтди. Ётоғига кирар экан, ҳамон фонтаннинг булоғи — гўза чаноғи кўз олдидан кетмасди...

Эртаси куни институтнинг қабул комиссиясига

кирди. Урта ёшлардаги, қўнғир сочли йигит — институтнинг ўқитувчиси Аҳмаджонов у билан узоқ суҳбатлашди. Урта мактабни кумуш медаль билан тамомлагани, агрономия мактабида ўқигани ҳақидаги ҳужжатларини кўздан кечириб, бир чеккага олиб қўйди-да, Муҳиддиндан нуқул колхоздаги ишлар, ғўза парваришининг бориши, янги ер ҳақида сўрай кетди. Бу суҳбат ўқитувчи билан студентнинг суҳбатига сира ўхшамасди, бора-бора Муҳиддин институтда ўтирганини ҳам унутаёзди, колхоздаги агроном билан ғўза парвариши ҳақида гаплашаётгандай бўлди. Эшикдан киришининг ўзидаёқ Аҳмаджонов деган фамилияни эшитгач, ўйланиб қолган эди. «Бу тагин ўша киши бўлмасин. Аммо мақолани бошлаган-да, ҳам тушунарли, ҳам ишонарли...»

Муҳиддин чигитни барвақт экиш ҳақида газетада босилган катта мақолани ўқиб, уни қирқиб олиб қўйган эди. Мақолани кейин ҳам неча бор кўздан кечирди. Керакли жойларини чизиб қўйди, ниҳоят шу усулда янги ерга бир у эмас, бутун бригада чигит экди. Мақола автори қишлоқ хўжалик фанлари кандидати Аҳмаджонов эди. Ҳозир шуни хаёлидан ўтказди, суҳбат охирида ўзини тутолмади, сўраб қолди:

— Шу усулни ёзган эдингиз-а?

Аҳмаджонов кулди.

— Ҳа-ҳа, ўқиганмидингиз? Ривожни яхши денг? — Аҳмаджонов ўйланиб қолди, — эҳ аттанг, фурсатим бўлганида сиз билан жўнар эканман, янги очилган ерга экилишини, ривожини бир кўриш керак эди-да. Зарари йўқ, албатта бориб кўраман, албатта. Ахир бу менинг асосий илмий ишим-а, — Аҳмаджоновнинг юзлари қизариб, кўзлари бир нуқтага тикилди, — асли, бутун колхоз ерида шу муддатда экавериш керак эди, чакки қилибсизлар, аммо янги ерда, биринчи марта... эрта етилаётгани ҳозирданоқ кўриниб турибди денг-а? Албатта бориб кўраман...

Шу топда ўқувчи киму, ўқитувчи ким ажратиб бўлмасди, Муҳиддин ўқитувчи олдида қанчалик чўчиб ўтирган бўлса, ўқитувчи ҳозир уни профессор фахмлаб, имтиҳон берарди, имтиҳондан ўтарди.

Муҳиддин ўқитувчининг ҳис ва туйғуларини жўяк орасида чўккалаб олиб, туп ғўзанинг ўсишини кўздан кечираётган пахтакорнинг ҳаяжонларидан

ажратолмади. Ана, кўриниб турибди-ку. Ҳозир ўрнидан туриб, стол-стулини йиғиштириб, учиб боришга рози...

Муҳиддин институтда анча овора бўлди, бир неча кун кўчага ҳам чиқолмади. Олтинчи кун деганда сельэлектрога, оталиқдаги заводга боролди. Бу ерда иш енгил ҳал бўлди, ҳаммасидан ҳам заводда инженернинг: «Қўлимиздан келадиган ёрдамни аямай-миз, йигит, ҳаммамизнинг мақсадимиз бир, пахтачиликни ривожлантириш, ҳа-ҳа, биз чиқараётган машиналар шунга хизмат қиляпти-ку, ахир» дегани Муҳиддинни қувонтириб юборди.

У, заводдан чиқиб тўғри шаҳарлараро телефон станциясига борди, колхозни олиб, ҳамма қилган ишларини Тошпўлатовга батафсил гапириб берди. Парторг телефонда ундан хурсанд бўлганини айтиб, ўртоқларидан салом топширди.

Ана, колхоз топшириғини бажарганидан мамнун бўлган пахтакор кенг кўчанинг чеккасида дадил қаддам ташлаб бормоқда. У, катта синовдан ўтгандай...

Эрталабдан ланж бошланган ҳавонинг авзойи ўзгариб, кўкни булут қоплади, ёқимсиз шамол кўтарилиб, дарахтлардаги чангни тўзитди. Муҳиддин ярим йўлга етмаган ҳам эдики, шаррос ёмғир аралаш дўл ёға бошлади. «Ёз ҳавоси-ку, ҳозир ўтиб кетади» деб ўйлади у. Бироқ ёмғир тобора зўраяр, булут қуюқлашар, ҳали-бери тинадиганга ўхшамасди. Унинг бутун қувончи худди об-ҳаводек тез ўзгарди, юраги ғаш бўлиб кетди. Кўп қаватли катта бинонинг дарвозасига кириб, ёмғир тинишини кута бошлади. Ёмғир билан дўл ҳозир ташқарига эмас, унинг ичига ёққандай бўлди. Гарчи қаддини ростлаб олган бўлса ҳам, ҳали ёш гўзалар унинг кўз олдидан бирма-бир ўтаверди. Ҳар дўл донаси бир туп гўзага зарар етказгандай бўлди. Қани энди иложи бўлса-ю, шу топда учиб борса-да, чинқириб йиғлаб турган чақалоғини бағрига босиб, овулган онадек, гўзалар устига соябон бўла қолса. Ёмғир яна тезлашди, кўчаларда ариқларга сиғмай сув оқди, йирик дўл доналаридан асфальт юзлари туз сепилгандай оқарди.

Муҳиддин бу ерда узоқ туролмади. Костюмининг ёқасини кўтариб кўчага чиқди. Асфальт юзида оқ, кўкимтир рангда сакраётган муз доналарини босиб,

тўғри телефон станцияси томон тез юриб кетди. Ёни-йим-боши шалаббо бўлгани ҳолда станцияга кириб келди. Ярим соатча муқаддам бўм-бўш турган катта зал одамлар билан тўла. Ҳамма ўз навбатини сабр-сизланиб кутарди. Булар орасида колхоз раислари ҳам, парторглар, агроном, ҳосилот советининг раислари, колхозчиларни учратиш мумкин. Ҳаммалари бир нарса тўғрисида ўзаро гаплашарди: «Дўл қаттиқ ёғди. Зарар қилмаганмикин?»

Муҳиддин навбатда узоқ туриб қолди. Одамларнинг гаплари қулоғига чалинар экан, фонтандаги ғўза чаноғи кўз олдига келди. Ҳозир чаноқдан баландга сув отилаётгани йўқ, юқоридан чаноқ устига тўқилиб, уни эзиб юбормоқчи. Кабинкага кириб, Тошпўлатов билан қисқагина сўзлашгач, чехраси ўзгариб, ташқари чиқди. Мирзачўлга ва унинг атрофига дўл эмас, шивалабгина ёмғир ёғиб ўтибди.

Аммо фақат Мирзачўл пахта экмайди-ку?..

Муҳиддин кўчага чиққанида ёмғир тиниб, қоронғи тушган эди. У, аста одим ташлаб борар экан, бутун шаҳар аҳли — пахтачилик билан сира алоқаси бўлмаган, турли касбдаги кишилар ҳаммаси худди колхозчидек, Муҳиддиндек дўл ёққанидан ташвишланиётган бўлиб туюлди. Ёни-веридан ўтиб бораётган йўловчилар — руслар, украинлар, ўзбеклар, қозоқлар, ишчи, академик, ёзувчи, хизматчилар — буларнинг ўзаро суҳбатларидан «Дўл... ғўза... ҳосил» каби сўзларни эшитарди. У, ана шу пайтда ҳар бир киши колхоз тақдири ҳақида, юрт ҳақида ўйлаётганини чуқур ҳис этди. Буюк Ватаннинг оддий граждани бўлишдек олижаноб бахт уни фахрлантириб юборди.

Муҳиддин ётоқхонага келиб, стулга ўтирди-ю, яна ўйлаб кетди. Тошкент, Мирзачўл, Украина, Москва, Қозоғистон... булар ўз гўзаллиги, бойлиги билан кўз ўнгида намоён бўлди. Бир зумда Водил ҳам, Мирзачўл ҳам эсига тушди. Ўйлаб қараса, ўз қишлоғидан кўра бу янги қишлоқ унинг қалбидан кўпроқ ўрин олганга ўхшайди. Ахир, отаси ҳам шуни айтар эди: «Ўз қўлинг билан эккан, меҳр қўйиб вояга етказган кичик бир дарахтнинг вақти келганда қуриган баргини ҳам узиб олгинг келмайди».

Бирдан Тошкентга келадиган куни Юлдузхон билан учрашганини эслади. Ўзича бошқа фикрларни

Йиғиштириб қўйиб, фақат ўша учрашув тўғрисида ўйлаб кўрди.

«...Ана, унинг овози, бу ёққа кириб келяпти, эшик олдида қўрққан кишидек тўхтаб қолди. «Салом, келинг» деди. «Салом, келинг» — қандай мулойим, кишининг қалбини ўзига тортадиган ёқимли сўзлар! Эҳтимол, барча қизларнинг овозлари ҳам ана шундай ёқимли эшитилар. Йўқ, ҳаммасиники эмас. Бўлмаса нега ўз қишлоғимда биронта қизнинг шундай мулойим сўзини эшитмадим? Юлдузхоннинг: «Салом, келинг»и унинг юрагидан, қалбининг нозик ерларидан чиқди. Ундан кейин нима бўлган эди-я... Ҳа, ҳовлига тушди. Сўнг... эҳ, нега ҳаммаси эсга бирин-кетин кела қолмайди-я... Ҳа, айтгандай, бундай ўғрилик икки марта бўлмайди... Нега бундай деди? Ё мени синаш учун айтдимикин, қизиқ...»

Эшикдан шу хонада турувчи студентлардан бири кириб келди. Муҳиддиннинг хаёли бўлинди. У, ўрнидан туриб, ечинмоқчи бўлганида, студент чиқиб кетди. Кунни бўйи юриб чарчагани учун ётмоқчи бўлди. Костюмини қозиққа ила туриб, ички чўнтагидан учи чиқиб турган конвертни олди, адресини кўриб, бошини қимирлатиб қўйди. Бу — Меҳрихондан келган хат эди. У ечинган ҳолда каравотга ўтирганича, Меҳрихонни эслади.

Ҳа, фақат эслади; мактабда бирга ўқигани, у Мирзачўлга кетаётганида шу мактабнинг ўзида секретарь бўлиб ишлаётгани, станцияга кўплар қатори комсомол-ёшларни кузатиш учун у ҳам чиққани, кейин, поездда Ризанинг қўлидаги гулдор дастрўмолини кўриб, демак, Ризани, хушмуомала йиғитни севар экан, деб хаёл қилиб юргани эсига тушди. Хатини очмади-ю, ўзича такрорлади: «Ишларингиз қандай, қийналаётганларингиз йўқми?» Бу билан у Риза ҳақида бирон нарса ёзиб юборармикан, деб ўйлаган бўлса керак, энди тушундим.

Муҳиддин институт эълонлар тахтасига ёпиштирилган катта рўйхатда — институтга қабул қилинганлар орасида ўз фамилиясини кўриб, бир олам қувончга тўлди. Қизиқ. Нега шундай бўларкин, суҳбатлардан яхши ўтди, ҳужжатлари жойида, баъзи ўқи-

тувчилар ҳатто «сизни олмасак, кимни оламиз» деб мақташди ҳам. Бу томонидан минг кўнгли тўқ бўлгани билан бари бир, рўйхатни сабрсизлик билан кутарди. Мана ҳозир шундай ҳолатга тушди. Институтга кириш орзуси, тайёргарлик кўрганлари, Тошкентга келиши, ўқитувчилар билан суҳбат — буларнинг ҳаммасини ҳозир, мана шу рўйхатга тикилиб туриб, шунчалик ҳис этдики, бу қувонч дамлари бир умр эсидан чиқмаса керак.

У, шу кунидеъ жўнаб кетиш ниятида, чамадонини ва бир даста китобни ётоқхонада қолдириб, ўртоқларига совға олиш учун кўчага чиқди, магазинларни айлана бошлади. Узоқ ўйлаб турмай, дастлаб, Хосият хола учун совға олди. Аммо Юлдузхонга-чи? «Кўйлакли газмолми? Йўғ-э... бу бўлмайди. Райунивермагда ҳам шойи, крепдешинлар тўлиб ётибди-ку». Муҳиддин комиссиян магазинида бронзадан ясалган чиройли ҳайкалчалар, чиннидан ишланган олма, нок яна аллақандай нозик буюмларни кўрди. Булар нима учундир ёқмади. У, ўзича: «Шундай совға бўлсаки, ўзи арзийдиган, чиройли, аммо энг учуда узатадиган кичкина бўлса», деб ўйларди.

Ювелирторг магазинининг сйнасига териб қўйилган зеб-зийнат буюмлари унинг диққатини ўзига тортди. Ниҳоят, у ичкари кириб, қидирган нарсасини топди. Новдага қўниб сайраб турган булбул шаклли тўғнағич унга жуда ёқди. У тўғнағичга узоқ тикилди, хаёлида Юлдузхоннинг кўкрагида кўргандай бўлди, аммо ярашган-ярашмаганини билолмади. Бир оздан сўнг анча ёшларга бориб қолган сотувчи ундан сўради:

— Йигит, нима олмоқчи эдингиз?

— Мен... Совға олсаммикин деб... — гап тополмай қийналарди Муҳиддин, — мана бу тўғнағич қанча туради?

— Бу олтин тўғнағич, — дея сотувчи уни олиб кўрсатди, — нархи қимматроқ.

Муҳиддин тўғнағич нархини эшитиб, чўнтагидаги пулини тахминан ҳисоблаб кўрди, кейин буюмни худди биров олиб қўяётгандек:

— Менга шуни ўранг, ҳозир пулини тўлайман, — деди шошиб.

Кеч кириб, толиққанини сизди. Поезд кечаси жў-

найди, унгача анча вақт бор. Дурустроқ овқатланиб олиш мақсадида ошхонага кетди.

XXV

Муҳаммадамин ҳар гал Тошкентга келганида, вокзалдан тўппа-тўғри қишлоқ хўжалик институти-нинг ётоқхонасига, қайниси Содиқжонинг олдига бо-рарди. Қайнанаси, хотини бериб юборган совға-са-ломларни топшириб, ҳол-аҳвол сўрашарди-да, шундан кейингина хизмат ювасидан бориши лозим бўлган идораларга кетарди, ўтирмасди ҳам, Содиқжон чой дамлаш тарадудини кўриши ҳамано, қўлидан ушлаб тўхтатарди:

— Овора бўлманг, барибир бу ерда бафуржа чой ичиб бўлмайди (аслида титандан дамлаган чойинг нима бўларди-ю, нима билан мени меҳмон қилардинг, демоқчи-ю, айтмасди), бунинг устига иш тиғиз, меҳ-монхонага жойлашиб олай, ана ўша ерда отамлаша-миз,— деб чиқиб кетарди.

Муҳаммадамин қайнисини яхши кўрарди. Одоб-ли, ақлли, қомату ҳуснда ҳам кўзи тушган қизлар-ни қоқилтирадиган, дид билан кийиниши, юриш-ту-риш тартиб-қоидаларини ҳам ўрнига қўядиган йигит эди. Муҳаммадамин қариндош-уруғларида бўладиган тўй-ҳашамлардами ва ёки ёру дўстлари даврасидами, ҳар қалай ўзига қарашли жамоат орасида қайниси Содиқжонни бировларга таништиришни яхши кўра-ди. Таништирганда ҳам — «укам, жондан азиз укам», деб ғурур, виқор билан тавсия қиларди. Бундай пайт-ларда, паст бўй, қотмадан келган, ранги ҳамиша за-фарон — бирон дарднинг аломатими ё ўзи бўлган-тур-гани шуми, билиб бўлмасди — кўримсиз, яна бунинг устига ёзин-қишин кийган кийимлари сира ўзига ёпиш-майдиган, қачон қарасангиз бировникини кийиб юр-ганга ўхшаб, осилиб-солиниб турадиган бу одамнинг ёнида қадди қомати расо, қош-кўзлари суқни келтира-диган сухсурдай йигит тургандан кейин унга қарамай кимга қарайди киши. Муҳаммадаминнинг ҳазилкаш ёру дўстлари бундай пайтларда бири олиб, бири қўяди, баъзан башарасига ошкор айтишади ҳам: «Шўрлик нима қилсин, ўзига на жир битади-ю, на ранг киради, бужмайгани бужмайган, ҳусндан ҳам, бўйдан ҳам ху-

до сиқиб қўйган. Шу қайниси билан хурсанд бўлиб, ўшанинг ҳусни-ю, қадди-қомати соясида кўкрак кериб юради-да. Шунинг учун ҳам қаерга борса Содиқжонни ёнидан қўймайди», деса бири, иккинчиси илиб кетади: «Опасига уйланаётганида: уканг доим ёнимда бўлади, менинг айбимни яшириб юради деб, шарт қўйган экан». «Ҳайронман, — дея учинчиси гап қотади, — топиш-тутиши, маишати-ку жуда яхши. Нега ранги очилмайди, қачон қарасанг, оч қолган сичқонга ўхшаб гезариб юради». «Қаранглар, — деди бир куни чойхонада ширакайф дўстларидан бири қайниси билан ўтирганида, — тандирдан янги узилган ёғлиқ ширмой ёнида охириги тандирдан оқиб тушган, оққандаям қизаролмай оққан кулча турганга ўхшайди...»

Шунақанги ҳазил, баъзан жиддий гап-сўзлар бўлардики, Муҳаммадамин, бировга гап бермайдиган, сиркаси сув кўтармайдиган, ҳамма вақт ҳозиржавоб, жавоб берганда ҳам ётиғи билан, юмшоқ жавобмас, ачитиб-буруқсатиб, найза санчиб оладиган қилиб жавоб берадиган одам, шу қайниси Содиқжон важдан нимаики гап бўлса, аския қилишса, ҳаммасини кўтарарди. Ноиложликдан эмас, бажонидил, фахр билан эшитарди, кўтарарди.

Муҳаммадамин қайнисини жон-дилдан яхши кўришлигини хотини ҳам биларди. Шу туфайли, Содиқжон туфайли нимаики бўлса, ҳаммасида эрининг раъйига қарарди. Тирноқчасини ўзгартмасдан, айтганини қиларди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Муҳаммадамин тун ярмидан оққанда маст ҳолида уйга кириб келди. Бундай ҳолларга ўрганиб қолган ва қаерда, кимлар билан бўлганини суриштиравериш — кошки ростини айтса — жонига теккан хотини бу гал аламига чидолмади, ички кўйлақда эшикни очаркан, тўнғиллади:

— Ҳеч бўлмаганда, хотиним ўлгур оғир оёқли эди, уйда ҳеч ким йўқ, деб ҳам хаёлингизга келтирмайсизми?..

— Ҳой, кўп вайсайверма, эрталаб барвақт турман. Тошкентга кетяшман. Содиқжонга у-бу тайёрлаб қўй, тушундингми?

Бечора хотинининг дами ичига тушиб кетди. Кошки эрининг Содиқжонга «у-бу»си осон бўлса...У, ўринга ётиш ўрнига, кийиниб ташқарига чиқди. Учоққа олов ёқиб, қозонга сув солди. Бир-иккита қази пишириб

бермаса бўлмас. Бу пайт чойнакдаги совуқ чойни си-мириб, чойнакни намаг устига думалатиб юборган Муҳаммадамин ечинмасданоқ хурракни бошлаган эди. Хамир тоғарани кўтариб кирган хотини эрининг этигини ечиб олди-да, бошига ёстиқ қўйди, холос. Бундай ҳолатда уни ўринга ётқизаман дейиш беҳуда эди, эплаб бўлмасди. Хотини супрани ёзиб, хамир қоришга ўтираркан, «Содиқжон омон бўлгур ҳам тезроқ кела қолса, қутулармидик» деб, уҳ тортиб қўйди ўзича.

Муҳаммадамин тонг қоронғисида ўрнидан туриб, ювинаётганида, хотини тандирдан патирларни узиб бўлган эди. «Зора совумай етиб борса-а, дадаси» деди у эрига. Муҳаммадамин эрталабки поездга етиб чиқди. Мана, ҳозир Содиқжонга ташлаб кетган сумкадаги патирлар ҳам, қази ҳам, опаси айтгандек совиб қолмабди. Илиқ турибди. Поччасини кузатиб, сумкани очган Содиқжон патирдан бир бурдасини ушатиб, оғзига солди-да, тандир ёнида юзлари қизариб турган опасини кўз олдига келтирди.

Ҳа, Муҳаммадамин чиндан ҳам қайнисини яхши кўрарди-ю, аммо унинг кўп қилиқлари сира ёқмасди. Мана, неча йил бўлдики, Содиқжондаги ана шу қилиқлар деймизми, одат деймизми, ишқилиб, Муҳаммадамин қайнисидаги катта нуқсон деб биладиган қилиқларини йўқотолмай гаранг. Аввало, Содиқжон бўш йигит. Бундоқ удли-шудлимас. Тўппа-тўғри. Баъзида ҳазил мутойибани ҳам тўғри тушунмай, одамни гаранг қилади. «Ахир, ҳой, ука, йигит киши сал шайтонроқ, қувроқ, йўқ-е, чаққонроқ демоқчиман, бўлади. Унинг дўпписини бунга, буниқини унга кийгизишни билиши керак одам. Бўлмаса... Э, нимасини айтай деса, Содиқжон эшитиб турарди-да: «Почча, ўшанақа бўлолмайман. Ўзимни дўппимни эпласам бас» дерди боласи тушмагур. Дарс тайёрлаб, имтиҳон беришдан оғир нарса йўқ. Буни ҳамма билади. Муҳаммадамин қанча жон куйдирди. «Ўка, одам деган бунчалик ўжар бўлмайди, соғлигингизни ўйланг. Уша, домлангиз билан тил топишиб, ўзим тайинлаб қўяман. Вақт-бевақт бир балл, икки балл ошириб қўйиб берса, асақаси кетмайди» деганини билади. Юмшоқ табиат Содиқжон чунонам жеркиб бердики, Муҳаммадамин қўлини кўксига қўйганча қолди. «Агар шунақа қилиб ўқийдиган бўлсам, ҳозироқ йиғиштириб қўяман», деди.

«Буни нима деса бўлади? — ўзинча хуноб бўларди Муҳаммадамин, — ношукур банда. Мен сенга ёрдам қиламан деса... Эҳ, қачон одам бўларкин-а?»

Содиқжон институтга кирган йили, орадан сал ўтиб, Муҳаммадамин келди. Ётоқхонадаги аҳволини кўриб ачинган бўлди, «Ука, — деди у куйиниб, — мен кичкина одаммасман. Сизга алоҳида уй олиб беришга қурбим етади. Аммо буни қилиб бўлмайди, гап бўлади, мен сизга яхшиси алоҳида квартира олиб берай, ҳақини ўзим тўлайман. Вақт-бевақт ўзим ҳам келиб туришимга яхши. Меҳмонхонага тушиб, овора бўлиб юрмайман» деди. Содиқжон бунга ҳам кўнмади. Алоҳида квартира олиб яшаётган қайси бир студентнинг маишатга берилиб, ўқишдан қолиб кетганини айтиб, «ўртоқларим билан бирга бўлсам, дарс тайёрлашга яхши, почча» деб жавоб қилди. Хуллас, қайниси тушмагур мана институтни тугатай деб қолди ҳамки, поччанинг измига тушмади, «қайсарлигидан» қолмади. Аммо Муҳаммадамин буларни эламас, раъйига қараб кетаверарди, баъзи поччаларга ўхшаб: «Айтганимни қилмаётгиди, гапимни қайтарди» деб хафа бўлмас, «Уканг ундоқ, уканг бундоқ» дея хотинига заҳарини сочиб, ортиқча қийин-қистоққа олмасди.

Имтиҳонларга ҳозирлик кўраётган Содиқжон эрталаб поччасини кузатиб, ўнг қўлида бир бурда патир, чап қўлида қалин дафтарни ушлаганича руҳия-ҳолати бир хил бўлиб кетди. Ҳали замон поччаси келиб; у ёқ-бу ёққа судраши, жилла бўлмаганда: «Сизсиз овқат ўтмайди» дея ресторанга олиб кетиши ташвишлантира бошлади, ўқиганлари ҳадеганда калласига киравермади. Хайрият, кун кеч бўлди ҳамки поччадан дарак бўлмади. Тушликка келмаганидан кейин Содиқжоннинг сал кўнгли тинчиган бўлди-да, дурустгина дарс тайёрлади. Кечга бориб яхшигина чарчганини сизди: «Энди поччам келиб, қаёққа олиб борса ҳам боравераман» дея кўнглидан ўтказиб, ўзинча кулиб қўйди: «Эрталабки ташвишимни қарангу, ҳозирги хоҳиш-истагимни қаранг, поччам эшитса рося майна қилиб кулади-да».

— Рихсиев, хо Рихсиев, телефонга!

Содиқжон коридорга чиқиб трубкани олди. Ким бўларди, поччасининг ўзи. Опасининг ибораси билан айтганда «тап-тайёр бўлибдилар». Телефонда шундоқ

билиниб турибди. Ҳатто Содиқжоннинг бурнига ҳиди киргандай бўлиб туюлди. «Тезда, анҳор лабидаги кафе бор-ку, ўша ерга тушинг, кутиб турибман», деди почча.

Содиқжон бу гал таклифни бажонидил қабул қилди. «Бир дам олай» деди ўзига ўзи ва тезгина кийиниб, кўчага чиқди.

Муҳаммадамин ичса унча-мунчага маст бўлиб, ҳуда-беҳудага алжирай берадиганлардан эмасди. Меъёрини ҳам билар, ошиб кетса ўзини тутишни ҳам эсидан чиқармасди. Аммо нима учундир, уйига келганидан кайфи ошиб, ё эшикдан кириши билан думалаб қолар ё бирон бағиз топиб тўполон кўтарарди. Бора-бора бунга ҳам важ топди. Қайси бир доктор ўртоғи бун илмий асослаб берибди. Яъни, маст одам уйига келганида ошиб кетишининг сабаби шундаки, хотини, бола-чақалари ўзиники бўлганидан уларни кўрармишу, хурсандлигидан шу заҳотиёқ кайфи тагин ҳам ошиб, эркалик қила бошлармиш. Хотини бу гапни жуда кўп марта эшитди, аввалига эътибор бермай юрди-ю, кейинчалик ё ўрганиб қолди, ё эрининг мастликдаги баъзи қилиқлари чиндан ҳам ёш боланинг эркаланишига ўхшашлигидан, бу «илмий асос»га ишонди-қолди.

Стол ёнида икки киши — Муҳаммадамин ва унинг журналист таниши — қора, бақалоқдан келган, сергўшт юзларига ичкиликданми ё кун иссиғиданми кетма-кет тер қуйилиб турган, артинавериб дастрў-молчаси аллақачон шалаббо бўлган, ўттиз ёшлар чамасида, ҳар қалай Муҳаммадаминдан беш-олти ёш кичик йигит ўтирарди. Журналист Муҳаммадаминни сизласа ҳамки, ака сўзини қўшмай айтарди. Муҳаммадамин бўлса ҳар гапнинг бошида Ҳалим акадан тушиб, Ҳалим ака билан чиқиб кетарди. Бир-икки «Ҳалимжон ака» дейишини ҳам кўнглидан ўтказди-ю, қараса, «жон»ини қўшадиган бўлса, сансираганга ўхшаб қоларкан, буниси кўнглига ёқмади.

Содиқжон етиб борганида стол устида ликопча қўядиган жой қолмаган, шипалар тўлиб кетган, пиводан тортиб, ароққача, вино, коньяккача бор эди.

— Мана, укамиз келдилар, — деди ўрнидан қўзғалиб Муҳаммадамин, «қайнимни шундоқ ҳурмат қиламан» демоқчидай унга пешвоз чиқиб. — Содиқ-

жон, салкам агроном. Бу киши,— деди Содиқжонга жилмайиб Муҳаммадамин,— энг қадрдон дўстларимдан Ҳалим акамиз бўладилар. Редакцияда, қишлоқ хўжалик бўлимида ишлайдилар. Мана бундоқ,— у бош бармоғини тик қилиб кўрсатди,— журналистлар.

— Жудаям унчалик эмас, Муҳаммадамин, ошириб юбордингиз,— дея эътироз билдирган бўлди Ҳалим.

— Йўқ, йўқ, мен бировнинг юз-хотирини қилиб гапирмайман. Ахир ўзим ўқиганман-ку мақола, фельетонларингизни, қойил қиласиз, ҳа, ишонаверинг, Ҳалим ака.

Содиқжон ялт этиб поччага қаради. Мастликка масту, аммо ҳали ўзини йўқотадиган даражага етмаган. «Аммо нима жин уриб мен тенги келадиган йигитни ака деб ўтирибдилар. Ярашмас экан-е...» дея энсаси қотди ва поччаси қўйиб қўйган сувдан симири.

— Ука, энди бугун қиттак отасиз,— деди Муҳаммадамин Содиқжонга энгашиб, коньяк қуяркан,— қадрдон дўстимиз Ҳалим ака билан танишиш шарафига муяссар бўлганингиз учун... қани, бир олиб юборинг.

Содиқжон қайтаролмади. Рюмкани баробар кўтарди, каттароқ бир ҳўплаб оҳиста қўйди.

— Ие, ие, яримта қилдилар-ку,— деди Ҳалим.

— Ичворинг, ука, ҳа, акангизнинг сазасини қайтарманг.

Содиқжон қолганини ҳам ичиб юборди. Рюмкада жим турган нарса чарчоқ мияга шу заҳотиёқ таъсирини ўтказди. Онда-сонда ноилож қолганида ичиб юрадиган Содиқжон ичкиликнинг ҳозиргидек тез таъсирини сира сезмаганди. «Ё бошқа нарсамикин? Рюмкадаги ўттиз, кўпи билан қирқ грамм келса керак-да», дея, коньяк шишасининг белидаги қоғозга қараб қўйди. Сувли шишани олиб, стаканга тўлдирди.

— Боя айтдим, сизга — деди Муҳаммадамин Ҳалимга энгашиб,— укамиз худо хоҳласа бу йил битирадилар, ўзларининг колхозларига олиб кетамиз,— деди керилиб.

— Тақсим комиссияси нима деса, шу-да,— деди бепарвогина Содиқжон. У ҳозир фақат бундай муҳим

масалага бепарво эмас, ҳамма нарсага бепарво эди. Бир рюмка ҳунарини кўрсатарди. Ҳали, айтарли маст бўлмаса ҳамки, аъзойи бадани қизиб, кўзлари уйқу талабга ўшарди.

— Эшитдингизми, Ҳалим ака,— деди Муҳаммадамин, бош бармоғи билан Содиқжонга ишора қилиб. Бу билан у: «Булар шунақа, ҳали турмуш нималигини билмайди-да, қабул комиссияси деб қараб ўтира берса, нималар бўлмайди, эҳ ёшлар, ёшлар...» деган маънони англатди ва беихтиёр қўлини силтаб юборди. Силтади-ю, Содиқжон пайқаб қолмадими дея ялт этиб унга қаради. Қараб туриб, ҳушёр торғди. Содиқжоннинг ранги оқарган, юз-пешоналарида тер доналарини кўрди. Дарров официантни чақирди. Овқат буюрди.

— Овқат дедингизми, бўлди-да, Муҳаммадамин, ичсангиз-чи,— дея рюмкасига қуя бошлади Ҳалим.

— Ҳа, ҳа, олинг, Ҳалим ака, қани... Йўқ, укамиз бир нима тамадди қилиб олсин.— Ҳалимнинг қўлидага шишани олиб, ўзи Содиқжон рюмкасига бир ҳўп-ламгина қуйиб қўйди.

— Олинг, саломатликка...

Шу ҳолатда ҳам ўзини йўқотмаган Муҳаммадамин то овқат келиб, Содиқжон еб бўлгунча ундан кўзини узмади, аммо меҳмонни ҳам эътиборсиз қолдиргани йўқ. «Дарс тайёрлаб, вақтида овқатланолмаган, кечликни ҳали қилмаган бўлса керак, ўшаники» дея кўнглидан ўтказди. Худди ўйлаганидек бўлиб чиқди. Овқатланиб бўлгач, Содиқжоннинг кайфияти ҳам, ранги ҳам ўзгарди, тетикланди. Бу орада Ҳалимжон деганлар бировга қарамай, ўзи қуйиб ўзи ича бошлаган эди. «Тайёр бўпти» деди ичида Муҳаммадамин ва бирга кўтарган рюмкасини лабига тегишиб қуйиб қўйди.

— Муҳаммадамин,— деди Ҳалим қоғоз сочиқчага оғиз-бурнини аралаш артаркан, кўзларини сузиб,— кетсак бўларди.

— Ўтирибмиз-да, ҳали барвақт-ку.

— Бўлмаса бизга рухсат берасиз-да. Уйда пича қиладиган иш бор...

— Ие, ҳа, ҳа, ижод қиламан денг, нима ҳам дердик.

— Шундоқ бўлсин, ака,— дея чўнтагига қўл узат-

ган эди, худди шуни кутиб турган Муҳаммадамин шартта Ҳалимнинг билагидан ушлади.

— Қўйинг, Ҳалим ака, хафа бўламан.

— Йў-ўқ, Муҳаммадамин. Бунақаси кетмайди, — кўрсаткич бармоғини баландга қилиб, — биздаям бор, нима деб ўйлаясиз, — бинойидек маст бўлиб қолган, гаплари ҳам пойинтар-сойинтар эди.

— Бўлди, бўлди, ака, — деди Муҳаммадамин, — борлигини биламан. Аммо бу ерга сизни мен таклиф этдим. Сиз менинг меҳмонимсиз. Энди ака, бундай қиламиз, бизам турамиз-да, сизни уйингизга олиб бориб қўямиз.

— Бунақаси кетмайди, — деди Ҳалим столга қўлларини тираб ўрнидан тураркан, — ўзим кетаман. Сизлар жойингиздан жилмайсизлар. Содиқжон кеч келдилар, бир оз ўтирсинлар... Хайр... ўзини тетик тутишга уришиб, оҳиста юра бошлади. Муҳаммадамин эшиккача кузатиб чиқди.

— Почча, ким бу ўзи?

— Илгари районда, редакцияда ишларди. Икки йил бўлди область газетасига ишга чақириб олишибди. Ўзи шундай деди. Ким билади чақириб олишгани ё ўзи келганими. Ҳар қалай босар-тусарини билмай қолган... Илгарилари бунчалик ичмасди. Мана энди, кўрдингиз-ку.

— Нима қиласиз почча шунақа одамлар билан...

Муҳаммадамин унинг гапини бўлди.

— Шошилманг ука, бунақа ишларда асло шошилмай, ақл билан фикр юритинг. Вақтики келиб, худди мана шунақа оғайнилар иш бериб қоладики... — гапини давом эттиролмай тўхтаб қолди-да, бир нима эсига тушиб, аграйиб қолган одамдай шишага тикилди. Шартта ўзига, Содиқжонга қўйди.

— Олинг, мана буни олинг, энди бафуржа ўтирамиз, — ўзи рюмкасини ичиб бўшатди ва шу заҳотиёқ яна тўлдириб қўйди. Кетма-кет бунисини ҳам оғзига ташлади. Бу унинг одати эди, ҳайиқадиган, чўчийдиган бегона одам бўлмаса кўнгли кўтарганча ўзи қўйиб, ўзи ичаверарди. Боя Ҳалимнинг шундай қилганини кўриб, сира ажабланмаганди, аксинча уни ўзининг энг яқин кишиси ўрнида кўриб, шундай қилганидан мамнун бўлган эди.

Кетма-кет ичиши кайфини тарақ қилиб юборди.
Гапга тушиб кетди:

— Район редакциясидан яқинда бир материални менга юборишди. Ҳурмат қилишадиде, бўлмаса газета райком билан райижрокомнинг органи, шартта босиб чиқаверса бўлади, ҳалиги айтганимдай ҳурмат қилишганидан, тушундингизми, юз-хотир қилиб текширишга юборишибди.

— Қандай материал, почча?

— Колхозга тегишли-да.

— А? Колхоз ҳақидами?

— Ҳа, йўғ-е, шунчаки камчиликлар ҳақида-да. Хавотир қилманг,— Муҳаммадамин шундай деди-ю, нима учундир ранги ўзгариб кетди, яна қуйиб ичди.

— Почча, яширмасдан очикроқ айтинг. Нима гап?

Муҳаммадамин жавоб бериш ўрнига яна қуйиб ичди. Боя айтдик-ку, одати шу. Олдидаги одам ўзига қарашли, ишончли бўлдими, бас олаверади.

— Ҳой, Содиқжон ука, мен омон бўлсам, худо хоҳласа бобойга бевақт пашша қўндирмайман, уқтингизми? Пашшаниям қўндирмайман!

— Ўзи нима гап, почча?

— Ие, айтдим-ку. Хотиржам бўлинг. Ҳаммасини босди-босди қилиб юбордим. Мана ҳозир ўз кўзингиз билан кўрдингизки, бу ёғининг ҳам эҳтиётини қилиб қўйдим. Мабодо область газетасига ҳам келиб қолгудай бўлса, бу ёғини ёпамиз-қўямиз-да.

Сал ширакайф бўлиб ўтирган Содиқжон алақандай сирли иш борлигини, поччаси ундан яшираётганини сезиб қолди. Шу кайфи борлигида билиб олишга жазм қилди. Шишани кўтариб олдин поччасига, кейин ўзига қуйди.

— Ҳой, Содиқжонмисиз? — завқ билан унга тикилиб қолди Муҳаммадамин.— Вой бўй, бор экансиз-ку. Қаранг, қаранг, қуйишингиз бирам ярашиб турибдики. Ҳа, мана бундоқ бўпти йигит деган, қани олинг, саломат бўлинг.

Муҳаммадаминни коньякдан ҳам кўра қайнисининг ҳозирги иши хурсанд қилиб юборди, кайфига кайф қўшди, шунча йилдан буён ўргатиб келаётган одамгарчиликларидан бирини Содиқжон ўзига сингдириб олганидан боши осмонга етди.

— Почча, биламан, сизни район раҳбарлари ҳам

ҳурмат қилишади. Ҳалигини қандай қилиб босди-босди қилиб юбордингиз?

— Эй, узумини энгу боғини суриштирманг. Ҳали бобойнинг ўзлари ҳам билмайдилар. Тағиң оғзингиздан чиқиб юрмасин-а. Уша ғалла бригадасидаги бириккита ғаламислардан келган хат-да. Ҳаммасини тинчитдим. Бу ёғиниям саранжомлаб олдик. Изини қолдирмадик. Биласиз-ку мени, исини чиқармайман бунақа ишларни.

— Нимасини саранжомлаб олдингиз?

— Эй, айтдим-ку, суриштирманг деб. Бошингизни қотирманг бу ишларга, имтиҳонингизга халақит беради. Ҳа, бу ёғини эшитинг. Бугун министрликда бўлдим. Тақсимот масаласида гаплашдим.

— Тақсимот?

— Ҳа. Узимизнинг районга, шу колхозга борадиган бўлдингиз, ука. Эсон-омон битирсангиз, колхозга борсангиз, яна қарабсизки, пичоғимиз мой устида-да.

Содиқжон ҳеч нарсага тушунолмасди. Поччаси бир боғдан келади, бир тоғдан.

— Почча, айтмасангиз ҳам ҳар кимни ўз районига...

— Шошманг, шошманг, ҳали ёшсиз. Мирзачўлга минг-минглаб комсомол-ёшлар келаётганини эшитяпсизми?

— Ие, нега билмас эканман. Чўлга жуда катта юриш бошланди-ку.

— Ҳа, омон бўлинг. Янги колхоз, совхозлар тузилади. Шулардан бирига юбориб қўйишса яхши бўладими?

— Узим худди шуни ўйлаб юрибман. Ишни бегона колхозда бошлаган яхши бўлади.

— Хомсиз, хомсиз, ука. Ўз колхозингизга борганга нима етсин. Ахир, менинг ҳам, дадангизнинг ҳам режаларимиз бор. Қўйнимиздан тўкилгани қўнжимизга тушсин деймиз. Хабарингиз йўқ, мана шу катта юриш деганингиз ҳозирнинг ўзидаёқ ишимизнинг белига тепди.

— Нега? Нима бўлди?

— Мўлжалга олиб, тайёрлаб қўйилган ер бор эди, қўлдан кетди.

— Қўлдан кетди?

— Ҳа.

— Нега энди, почча, қанақа ер эди?

Муҳаммадамин Содиқжоннинг ҳайратда қолганидан сал ҳушёр тортди. «Нималарни айтяпман бунга» дегандай ўзига дакки бериб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Қўйинг, Содиқжон, колхоз ишлари билан бошингизни қотирманг. Борганингиздан кейин етиб-ортади бу ташвишлар. Яхшиси, ука, имтиҳонларни тез роқ топширингу тўйни қилайлик. Қиз ҳам тайёр.

— Тайёр?

— Ҳа. Қизмисан қиз. Мирзачўлдамас, бутун Тошкентингизда ҳам бунақаси топилмайди.

— Ким экан?— уялиқираб сўради Содиқжон.

— Юлдузхон. Биласизми, Хосият холани, ўшанинг қизи.

Содиқжон кулиб юборди.

— Ҳа, ёмонми?

— Йўқ. Жуда яхши қиз. Рост айтдингиз, бунақа қизлар кам топилади.

— Эй, соддаман-да, соддаман. Ўзингиз билар экансизу, тагин мен уни сизга мақтаб ўтирибман-а.

Шу пайт стол ёнига келган йигит, одоб билан салом бериб:

— Бўшми, ўтирсам майлими?— деб қолди.

— Марҳамат,— деди Содиқжон ҳам.

Муҳиддин бехосдан шу столга яқинлашганидан ўзини койиди. Ноилож ўтирди. Туриб кетиш ноқулай эди. Толойга официант ҳам тез кела қолди. Овқат ва чой буюрди.

Содиқжон янги ҳамроҳга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди. Муҳаммадамин буни сезиб, гапиртиргани қўймади. «Нотаниш одамларга эътибор бериб, дарров ҳамсуҳбат бўлиб кетиш яхшимас» деган маънода унга хўмрайиброқ қараб қўйди-да, гапни давом эттирди.

— Бундан чиқди, ўзингиз дон олишиб юрар экансиз-ку, бир оғиз айтмайсиз ҳам.

— Нима деяпсиз, почча. Ҳеч унақа эмас.

— Қўйинг-э. Сир сақлаганингиз яхши-ку, шундай бўлса ҳам бир оғиз шипшитиб қўймайсизми. Ҳеч бўлмаганда опангизга айтмайсизми.

Содиқжон хохолаб кулди.

— Куласиз-а. Ойим шўрлик: «Тўйдан оғиз очсам

яқинига йўлатмайди. Тошкентда гаплашиб юргани борга ўхшайди» деб куйиб юрибдилар.

— Нега куядилар. Бу ерда ҳеч кимим йўқ, рост айтганман, оймни тинчитиб қўйинг.

— Бўлди, бўлди. Тинчитаман. Кўнгли ўша Юлдузхонда экан дейман.

Содиқжон яна хохолаб кулиб юборди. Муҳиддиннинг қошиғидаги манти шалоп этиб, косага тушди, юзига, кўйлагига шўрва сачради. Содиқжон ҳам, Муҳаммадамин ҳам унга қараб қолишди.

— Секинроқ; кулинг-да, ука,— деди ҳазилга олиб Муҳаммадамин,— оғайнимизни чўчитиб юбордингиз-ку.

Муҳиддин қип-қизариб кетган, нима қиларини билмай, дастрўмолчаси билан юзларини, кўйлагига доғларни артарди. Қараб туриб, Содиқжоннинг унга раҳми келди, «мазах қилманг» дегандай ялиниб поччасига кўзини қисиб қўйди. Почча буни ўзича тушунди-да, бўш рюмкаларни тўлдириб, бирини Муҳиддинга узатди.

— Биласизми, ука,— деди насиҳатомуз гап бошлаб,— аввал мана буни қўлингизга олинг, гапим бор,— Муҳиддин олишга мажбур бўлди.— Гап шуки... гапнинг пўскаллеси... ҳалиги ана, нима демоқчийдим, Содиқжон?

— Ичамиз демоқчийдингиз-да.

— Йў-ўқ, ундоқ эмас. Мен ҳали маст бўлганимча йўқ, чалғитманг, ука, чалғитманг... Гап шуки, ҳа, мана эшитинг, ҳалиги қўлингиздан тушди-ку, биласизми бу нима деган гап? Билмайсиз. Ҳозир ёнингизга бир таниш ё қариндошингиз келади. Келади, қараб туринг, келади. Мени айтди дерсиз. У келишга шошилаётибди, ҳа биламан-да.

Муҳиддин хижолатдан қутулиш учун кўйлагига доғ кетган-кетмаганлигини аниқ билмай зўр бериб артаркан, ўйларди: «Нималар деяпти бу одам. Маст бўлиб валдираётибдими ё чиндан ҳам бирон одам келади-ю, шунга айтаётибдими? Ўша одами Юлдузхон бўлиб чиқса-я? Йўғ-е, Муҳиддин, чолни кўрсанг бувам деяверма. Нима, оламда Юлдуз деган исм анқонинг уруғи бўлибдими? Сенинг Юлдузингдан бошқаси йўқми? У қаёқда-ю, сен қаёқда? Ол-а, ҳолинг шуми, ҳали. Исмини эшитишинг билан косага манти тугул,

Ўзинг тушиб кетишингга сал қолди-я. Бўлмаса, бу одам... Ҳа, энди, мастлик қияпти-да. Ҳалиги ирим дейишармиди ёки аломатми. Ойим раҳматлик ҳам чойларига нон тушиб кетса, биров келяпти дердилар. Бу одам ҳам шунга шама қилаётганга ўхшайди». Муҳиддин ҳамон кўйлагини артаркан, шу бир неча дақиқа оламини кезиб чиқди.

— Қани, отиб юборинг, олинг,— деди Муҳаммадамин.

— Мен... ичмайман.

— Ие, ана холос. Ҳой, йигит, бу гапингизни биров эшитмасин-а, кулги қилади. Қани, саломат бўлинг.

Муҳиддин бу одамнинг шахтини қайтариб барака тополмаслигига ақли етди-да, гапни кўпайтирмай ярмини ичиб, рюмкани қўйди ва Муҳаммадаминнинг мақтовларига кўмилиб кетди:

— Ана бундоқ бўлибди, биродар, овқат совимасин, бемалол олаверинг, биз михдакмиз,— деди-да, Содиқжонга ўгирилди.— Ойимларни хурсанд қиладиган бўлдим-да, ишқилиб,— гапини давом эттирди Муҳаммадамин,— тўйга хабар қилаверинг дейман.

— Почча, ҳазил-ҳазил билан тўйни ҳам бошлаб юбормоқчисиз шекилли, кимга?

— Ие, тагин калака қилмоқчимисиз. Айтдим-ку.

— Ахир бундоқ ўйлаб кўринг,— оғзини таноба қочиб, кулиб юборди, бу ёғини айтолмади Содиқжон.

— Ҳой, шошманг, мукофотдан хабарингиз борми?

— Қанақа мукофот?

— Ана шу-да, шаҳарда яшаб, салкам агроном бўла туриб, на радио эшитасиз, на...

— Нима гап?

— Қаллиғингиз «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотландилар. Тўнни ечаверинг.

— Қачон эшитдингиз?

— Шу бугун эрталабки ахборотда. Буни қаранг, айтаман деб, хаёлдан кўтарилибди. Қани, олинг. Келиннинг ордени учун бир ичайлик.

— Майли-ку, почча, аммо ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, жуда пишириб қўйдингиз-ку!

— Ўзи рози бўлганидан кейин, тагин нима дейсиз.

— Ким рози, кимга айтибди?

— Ойим совчиликка бордилар. Хосият хола ёшлар

ўзлари билишади, бир-бирининг кўнглини топса нима ҳам дердим дебди.

Муҳиддин яна бояги ҳолга тушишига сал қолди, сесканиб тушди. «Нима бўлаётибди ўзи? Тушимми, ўнгимми? Булар кимлар? Мана буниси тошкентли йигитга ўхшайди. Униси, бу ерликмас. Тавба. Хосият хола дедими, ҳа, аниқ...» Тезроқ ҳисоб-китоб қилиб туриб кетишни ҳам, ўтиравиришни ҳам билмасди. Чойни ҳам тезроқ олиб келмаётибди аксига, эрмак қилиб ўтирармиди. «Аmmo сир бой бермаслигим керак» дерди ўзига-ўзи қатъий.

Содиқжон оч қоринга дастлабки бир рюмкани ичибоқ кайф қилган ва шу пайтда поччасидан эшитган сирли гаплардан анча хавотирланган, юрагига ғулғула тушган эди. Поччаси буни пайқаб қолиб, чалғитиб юборди. Мана ҳозир Содиқжон ҳам кайфи тарақ ҳамма нарсани унутиб, тамом бошқа оламда ўтирарди. Назарида Юлдузхон, ўша, бутун қишлоққа, ҳатто районга танилган гўзал қиз Юлдузхон унинг ишқида куйиб-ёниб юрган экану Содиқжон беҳабар экан. Бўлмаса онасининг ўзи шундай дермиди. «Поччам бўлса буни ҳам очиқчасига айтмай, мени синамоқчи бўлиб, жўрттага ярим-юлуқ қилиб гапираётибдила, билдим».

Шу кунгача ҳамқишлоғи Юлдузхон ҳақида сира ҳам ўйлаб кўрмаган, онаси совчиликка борганидан беҳабар бўлган Содиқжон поччасининг гапларидан кейин ўй суриб қолди. Ҳозир, шу дастурхон устидаёқ «ҳа», «йўқ» деган жавоб бериши зарурдек бўлиб туолди, унга.

Содиқжон Юлдузхон билан ёшликда бирга ўсган, бир мактабда бирга ўқиган, Юлдузхон икки синф пастда ўқир, бунинг устига бир йил ўқишдан қолиб кетган эди. Буларни Содиқжон жуда яхши биларди. Чиндан ҳам мактабдаги қизларнинг гўзали, одоблиси эди, Юлдузхон. Содиқжонга ҳаммадан ҳам Юлдузхоннинг очиқлиги, ортиқча сергап, баъзиларга ўхшаган димоғдор ёки ўзини билагон қилиб кўрсатадиган қиз эмаслиги, камсуқумлиги, одоблиги жуда ёқарди. Қайси бир галдаги пионер соборида гапиргани ҳамон Содиқжоннинг кўз олдидан кетмайди, сўзлари ҳозир ҳам қулоқлари тагида жаранглаб тургандай. «Қандай нотик-а. Ҳар бир сўзини маржондай инга тизиб

олганга ўхшайди-я» деган эди ўшанда Содиқжон. Онаси-чи? Уҳў, ойимлар ҳам нуқул шу Хосият хола-ни мақтаб гапирардилар. Ўзи Хосият холамининг эр-лари ҳам чакана пахтакор бўлмаган эканлар-да. Биринчи раис бўлиб сайланган эканлар. Одамлар ҳали-ҳали гапиришади. Ўғиллари-чи? Камолиддин ака, э-э-э биламан. Урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Рус қизи билан гаплашиб юрарканлар. Тўйлари бўл-май қолган. Эҳ, уруш, уруш... Юлдуз жуда яхши қиз, звеноси ҳам илғор. Мана, орден ҳам беришибди. «Қут-луғ ишнинг шарофати бу» дейди поччам. Бу йил ўқишни тугатса керак. Наҳотки, мени?..— Муҳамма-дамин ўрнидан туриши ҳамоно, ёнида ўтирган йигит ҳам кўзига кўринмай, калласини икки қўли орасига солганича хаёлга толди Содиқжон,— ундай бўлса, ўт-ган ёзда борганимда ҳам бир эмас, бир неча бор кў-ришдим. Ҳеч нарса сезмаган эдим-ку. Шуниси ҳам борки, қиз деган дарров билдира қолмайди, умуман, сездирмайди, буни мен пайқаб олишим керак эди. Демак, пайқолмабман, ҳис этолмабман. Ўзим-чи, ўзим уни сева олармиканман? Ие, Содиқжон, имти-ҳондан ҳам буниси оғир масала экан-ку. Шошма, шошма, масглик қилма... Юлдуз-ку, мен билган қиз-ларнинг подшоси десам бўлади. Бир эмас, минг мар-та, жон-жонимдан яхши кўраман. Ҳурмат қиламан. Янглишмасам, ҳозиргача у ҳам мени шундай кўрар-ди. Ё бора-бора муҳаббатга айланганмикин, дўстлиги-миз? Бўлиши мумкин. Ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Аммо менда-чи? Мен бўлсам ўша дўстликдан бўлак ҳеч нарсани ҳис этаётганим йўқ. Шошма Содиқжон, агар борди-ю, Юлдузхон чиндан ҳам сенга кўнги-л қўйган бўлса-я, сен буни сезсанг, зинҳор-базинҳор сир бой берма. Мен дўстлик деб юрардим, дегудай бўл-санг, бу билан қизни ўлдирасан, нафсониятига қат-тиқ тегасан. Эҳтиёт бўл. Бўлди, агар севгиси рост бўлса, розиман. Уни қийнамайман. Ажабмас, унинг Юлдузи иссиқ бўлиб, менда ҳам муҳаббат уйғотса... Философ бўлиб кет-эй, Содиқ,—ўзига-ўзи дакки бер-ди,—нималарни ўйлаб, ҳал қилаётибсан. Шундоқ қиз ўзини ерга уриб, «мен сизни...» дермикин? Ҳар қалай эҳтиёт бўлишим керак. Поччамга айтсам, йўқ, бу гап-ни у кишига айтиб бўлмайди. Бориб опамга айтади-лар, ундан ойимга етиб боради, қишлоқ жойда бунақа

гаплар учқур бўлади, кирмаган тешиги қолмайди. Оқибатда мен ҳурмат қиладиган шундай қиз гап-сўз бўлиб кетиши мумкин...»

Елкасига қўйилган қўлдан чўчиб тушди Содиқжон. Хаёли бўлинди.

— Ҳа, мунча ўйланиб қолдингиз?

— Ўзим...

— Ўйламанг бу ёғини. Аммо опангизнинг гапига қараганда Юлдуз бўлганда ҳам ўша тонгдагиси бор-ку, ўша дейди-я.

— Тўғри, почча. Ҳақ, гапни айтиш керак. Фақат ҳуснигина тонг юлдузи эмас, ақли, одоби, бутун борлиғи шунақа...

— Ана, ана, айтдим-ку, ҳақ, яшираётисиз-а.

— Нимани? Яширадиган ҳеч нарса йўқ. Жуда яхши биладан, жуда яхши кўраман, қаттиқ ҳурмат қиладан...

— Бўлди, бўлди,— дея кулгидан тўхтатолмасди ўзини Муҳаммадамин. У азод ўрнидан туриб, қайнисини қучоқлаб олди. Гўё иш битгану эртага тўй бўладигандек хурсанд бўлиб уни қутлаб, юзларидан шалоплатиб ўпа бошлади. Бир-бирларининг бағридан чиқиб, жойларига ўтиришганда, стол ёнида нотаниш ҳамроҳни кўришмади.

— Ие, билмай қолибман-а. Қачон ғойиб бўлди, қўшнимиз? Аммо анча хижолат тортди-да бечора.

— Унисини қўйинг, Содиқжон, ҳисоб-китобни қилганмикин?

Икковлари бир-бирларига тикилиб туриб кулиб юборишди.

XXVI

Правление биниси ёнига келиб тўхтаган машинадан икки киши тушди. Эғнида тирсақлари, чўнтагининг оғизлари, этаklarининг учи сал оқарган чарм камзул, бошидаги шапкасини бостириб олган баланд бўйли йигит тўғри идора томонга юрди, бошини бир оз энгаштириб, коридорга кирди. Унинг кетидан кўк фуфайкали, кўкрак чўнтагидан кўзойнак ғилофининг учи кўриниб турган кексароқ киши йўл олди. Эшигига «Правление раиси» деб ёзилган кабинет ёпиқ бўлгани учун, баланд бўйли йигит «Бухгалтерия» деб ёзиб қўйилган эшикни очди.

— Салом,— деди у бухгалтерга,— колхоз раисини қандай учратиш мумкин?

— Раис далада эдилар,— деди ўрнидан туриб бухгалтер,— агар муҳим иш бўлса чақириш мумкин... Қани, марҳамат, ўтиринглар.

Меҳмонлар ўтиришди. Бухгалтер ташқарига чиқиб, раисга хабар бериш учун аллакимни юборди-да, қайтиб кирди, «ҳозир келадилар», деб стулга ўтирди. Ўзининг ишчанлигини кўрсатиш учунми, меҳмонларга қарамай яна чўт қоқиш, ёзишни давом эттирди. Бир оздан кейин чарм камзулли йигит сўради:

— Раҳимов колхозингизда ким бўлиб ишлайди?

Бухгалтер бир оз ўйланиб қолди.

— Кечирасиз,— деди у,— бизда иккита Раҳимов бор, қайси бирини айтмоқчисиз?

— Қайси бирини дейсизми, аҳ, исмини унутдим, ҳалиги қорачадан келган, бўлиқ, ёш йигит бор-ку?

— Ҳа,— деди бухгалтер,— Муҳиддин Раҳимовни айтмасиз, у, янги ерда ташкил этилган звенога бошлиқ... Ўзи ҳозир бу ерда йўқ...

— Қаерда?

— Тошкентда. Эрта-индин келиб қолади.

Эшикдан раис кириб келди. Меҳмонлар билан қўл олиб сўрашди-да, уларни кабинетига таклиф қилди. Ўрнидан туриб меҳмонларни кузатиб қолган бухгалтер эшикни ёпди-ю, кайфи бузилгандек чўтни суриб, стулга ўтирди. Меҳмонларнинг қаердан нима учун келганларини билолмай қолгани унга худди бир нарсани йўқотиб кейин ачингандек бўлиб туюлди. Ҳаммасидан ҳам уларнинг тўсатдан Муҳиддинни сўрагани таъсир қилди.

— Ҳайронман,— ўйлай бошлади у,— бу йигитнинг келганига бор-йўғи ярим йил бўлди-ю, дарров ҳаммага танилди-қолди. Қаранг-а, бўлмаса бор-йўғи бир звеновой. Аммо чакана обрўга эга эмас... Мана мен, бухгалтерман, кимсан колхоз раиси ҳам менинг рухсатимсиз бир тийинни сарф қилолмайди, аммо мени ҳеч ким — билмайди. Обрў ҳам шунга яраша,— ўзини-ўзи камситарди, шундан нолирди у,— чўт қоқасан, қалам очасан, шу-да...—бухгалтер чўтни бузиб қайтадан ҳисоблай бошлади.

Раис камари остидан кўйлагини текислаб, ёқа тугмаларини бўшатди. Меҳмонлар билан диванга ўтирди.

— Бор экансиз-ку, Николай Дмитриевич, мундоқ йўқлай ҳам демасиз-а,— гинахонлик қила бошлади раис чарм камзулли йигитга қараб.

— Бизни йўқлаб қойил қилгандек гапирасиз-а, Исмоилжон,— деди кулиб Николай Дмитриевич,— вакил юборган экансиз, ҳой менга қаранг, бу қанақа йигит ўзи?

— Нимаиди?

— Узингизга ўхшайди-я. Юмшоққина гапиради-ю, тутган ерини узаман дейди-я.

Исмоилжон ўзини тутолмай кулиб юборди, кулгандаям фахр билан завқланиб кулди.

— Кемай қўя қолай дедиму, тагин ўйлаб қолдим... Қурултойда гапириб юрманг...

Учовлари кулишди. Қайси бир йили ҳам эди, колхозчилар қурултойда Акрамов машинасозлик заводи мажбуриятларини яхши бажармаётганини гапирган эди. Николай Дмитриевич ҳозир шунга шама қилди.

— Бу ўртоқ,— сўзлай бошлади Николай Дмитриевич ёнидаги ҳамроҳини кўрсатиб,— сельэлектродан, электромеханик Агонесян. Телефон қилдиму, бирга олиб келавердим.

— Жуда яхши қилибсиз, Николай Дмитриевич, ҳақиқий оталиқ мана бундоқ бўпти-да,— раис Агонесянга ўгирилди,— шундай, мана қарийб ўн йилчадан бери шу завод билан ота-ўғилдекмиз. Очиғи, булар жуда кўп ёрдам кўрсатишяпти-ку, фақат биз қайтаролмаяпмиз. Николай Дмитриевич бўлса-ку, қадрдонимиз бўлиб қолди... Асли келинни ҳам олиб келмасиз-да, дам олиб кетарди.

— Отпускаи олгани йўқ,— деди Николай Дмитриевич,— айтгандай салом деб юборувди.

— Саломат бўлсинлар. Кун ҳам роса исиди-да, мундоқ ечиниб ўтиринг, Николай Дмитриевич, ҳа.

— Сизларки исияпти десаларинг, биз индамасак ҳам бўларканда-а,— дея кулди Николай Дмитриевич шапкасини столга қўя туриб.— Электростанциялар муборак бўлсин, боплабсизлар.

— Қуллуқ. Бир амаллаб битказиб олдигу, бу ёрига қолганда бир оз оқсаб қолдик. Станцияни кўрдингизми?

— Машинада, узоқдан кўрдик,— деди Николай Дмитриевич,— жуда безаб юборибсизми, яқинлаш-

гунча икковимиз ҳам ҳайрон бўлдик, томига ҳам сув чиқарилганми дебмиз. Ахир айтганингиздай қилдирибсиз-да?

— Ёқмадими?

— Нега, кўриниши жуда яхши... Қани, бўлмаса вақтни ўтказмасдан станцияни, фермани, яна бошқа объектларингизни кўрсатинг. Зиммамизга тушадиган ишни билиб олайлик, ўртоқ раис,— деди ярим ҳазил оҳангда Николай Дмитриевич.

— Ие, қанақасига, нафасни ростламай енг шимарасиз-а. Николай Дмитриевич, бир оз дам олинглар.

— Йўқ, Исмоилжон, биз станцияда бир оз дам олиб йўлга тушувдик, яхшиси, олдин кўриб чиқайлигу, кейин...

Улар машинада электрстанцияга келишди. Николай Дмитриевич айтгандай бинонинг кўриниши чиройли, тунука томининг оч ҳаво рангга бўялгани узоқдан сув оқаётган сингари кўзга ташланарди. Пештоқлари ганчдан ўйиб ишланган гўза тупларининг шакли билан безатилган. Турбинага сув берадиган темир дарвозаларнинг бири очиқ, икки ёнидагиси пастга тушириб қўйилган. Бинонинг ташқариси ҳам, машина зали ҳам тартибли, озода. Канал ёнига ўтқазилган толлар япроқ ёзиб, соя ташлаб турибди.

— Бундай станциядан фақат ёритиш учун фойдаланилса электр қуввати исроф бўлади,— деди Николай Дмитриевич,— имкони бўлган ҳамма объектларни электрлаштирсангиз ҳам энергия етиб ортади.

— Шундай,— деди раис.

Улар станциядан чиқиб, чорва фермасига боришди. Агонесян фермага кираверишдаги кичик хонага тахлаб қўйилган бидонларни кўриб, раисга деди:

— Буларни бошқа жойга олдириб қўйинг, бу ер захроқ экан.

Пичан қирқиш, ем-хашак концентрати тайёрлаш цехи, силосни автоматик усулда фермага етказиб бериш, суғориш — ҳаммаси электрлашиши керак. Булардан ташқари, тегирмонни ҳам электр билан ишлашга кўчириш лозим. Агонесян блокнотига алланималарни ёзар, раисдан сўрар, йўл-йўлакай қилинадиган ишларнинг режасини тахминий мўлжалдан ўтказарди. Фақат булар ҳаммаси материалга боглиқ.

Кечқурун меҳмонлар раиснинг кабинетига тўпла-

нишди. Тошпўлатов ҳам шу ерда. Улар узоқ суҳбатлашишди. Ишлаб чиқариш объектларини электрлаштиришга доир ҳамма масала ўртага ташланди. Николай Дмитриевич материаллар етказиб беришга ваъда қилди. Агонесян қайтиб кетмай, бугун-эртадан оқ ишни бошламоқчи бўлди. Тошпўлатов суҳбат сўнгида яна бир илтимосни ўртага ташлади:

— Николай Дмитриевич, бизда электротехника билан ошна бўлган кадрлар масаласи яхши эмас. Шу томонига бир ёрдамнингиз тегмасмикан?

— Ҳа, айтгандай, булардан ташқари қурилиш ишларингиз ҳам бор-а? Бўлмаса, мана бу мен тушиб келган машина бир ой муддатга қолсин, шофери билан, албатта, аммо бензинни ўзларингиз топасизлар...

Тошпўлатов Акрамовга бир қараб олди.

— Энди ҳалиги кадрлар масаласида бўлса,— дея гапини давом эттирди Николай Дмитриевич,— шундай қиламиз, колхозчи ёшлардан уч кишини ажратиб, мен билан Тошкентга юборасизлар. Уларни цехларга бириктириб қўямиз. Уч-тўрт ойда қарабсизки, электрик кадрлар ўзингиздан чиқади. Маъқулми?

— Ие, маъқул бўлмай-чи,— бир оғиздан жавоб қилишди Акрамов билан Тошпўлатов.

— Демак, келишиб олдик, шундайми?— кулиб сўради Николай Дмитриевич.

— Раҳмат,— хурсанд бўлиб жавоб қайтарди Акрамов,— раҳмат. Эртадан оқ бу ишларни бошлаб юборамиз.

XXVII

Колхоздаги бу йилги ишлар — янги ерга пахта экиш, уй-жой бинолари, янги ферма қурилиши, электрлаштириш ўтган йиллардаги ишларга қараганда анча кўп меҳнат талаб қиларди. Колхозчилар электр станцияни қуриб, ишга туширганларидан буён ҳар бир янги қурилиш ишига завқ-шавқ билан киришар, экин майдонининг қулоч ёйиб, кенгайиб бориши, қад кўтараётган ҳар бир янги бино уларнинг ғайратига-ғайрат қўшар, қалблари бугун кечагидан кўра баракалироқ, эртага бугундан ҳам унумлироқ ишлан завқи билан тўлиб-тошган эди.

Агонесян бошлиқ бир группа монтер ва колхозчилар чорва фермаларини электрлаштириш ишини олиб

бормоқда. Колхозга янги кўчиб келганлар учун давлатдан берилаётган қурилиш материалларининг кетма-кет келиб туриши бинокорларни шошириб қўйди. Тошпўлатов бригадadan бир неча кишини ажратиб, янги участкага юборди. Монтёрларнинг иши сал енгиллашди дегунча янги ерга электр симлари торта бошлашди. Тошпўлатов материаллар олиш учун кўпинча район марказида кечалари қолиб кетар, баъзан бир-икки кунлаб қишлоққа қайтолмасди.

Алексейнинг келгани жуда яхши бўлди. Қурилишга худди шунақа қўли гул йигитлар зарур эди. Шоферликдан ташқари электр монтёрлик ҳам, дурадгорлик ҳам қўлидан келаркан. Қурилиш материаллари складида ҳам ишлаган экан. Дастлабки пайтларда колхознинг юк машинасини ҳайдаб юрди. Тошпўлатов билан материаллар олишаётганида бир-икки разм солса, анча нарсага ақли етадиган. Сал ўтмай унинг ишини енгиллатадиган, материалларни бемалол ўзи қабул қилиб, зарур, нозарурлигини билиб оладиган бўлиб қолди. Мана, ҳозир ҳам станцияда шу иш билан машғул. Тошпўлатов гоҳо хурсанд бўлиб: «Саломатлик бўлса, мана, қурилиш бригадасига ҳам янги бошлиқ тайёр-да», деб қўяди ўзича.

Ғўза парваришининг қизгин даври. Ҳар соат ғанимат. Акрамовни идорада учратиш қийин: «менсиз бир тийинни харжлай олмайди» деб юрадиган бухгалтер ҳам баъзи пайтларда кечалари қолиб раисни кутар, ҳатто бир сафар бригада шийпонига бориб ишини битириб келишга ҳам мажбур бўлди. Рихсивой ака кўп вақтини ғаллакор бригадаларда ўтказди, ҳудубеҳудага уч-тўрт кунлаб қирда қолиб кетди, раис бир сафар: «Бу ёқда ғўзани унутманг, иккинчиси шуки, бўлар-бўлмасга одамлардан ҳадиксираш, уларга ишонмаслик яхши эмас. Ғаллакор бригаданинг бошлиғи бор, у ҳам масъулиятни сезади» деганида, «Ие, Исмоилжон, бу ғалла-я, кўзни шамғалат қилиб...» демоқчи бўлган эди, раис уни койиб берди, бу гапни иккинчи такрорламаслигини айтди. Шундан кейингина Рихсивой сал шахтидан қайтди, ғўзага қарай бошлади. Ғаллакорлар бўлса аллақачон планни бажариб, ошиқча ғалла топширишяпти.

Акрамов қурилиш ишларига Тошпўлатов бош бўлганидан кўнгли тўқ эди, у фақат ғўза парвариши-

га зўр берар, бир қарасангиз, ОДНнинг ўғитлашини, бир қарасангиз, культиваторнинг ишини кўздан кечириб турар эди. Кейинги кунларда баъзи жойларда ғўза зараркунандалари пайдо бўлиб, ишни анча оғирлаштирди. Раис химизаторлар ёнига мактаб болаларини ёрдамчи қилиб қўшиб берди.

Бутун колхозда бир Рихсивой акагина умумий юксалишдан четда қолиб, «хўжа кўрсин»га ишлаётгандек кўринарди. Бригада бошлиғи Ҳамдам ака бундан уч кун аввал худди шуни Ҳосилотнинг юзига солди.

— Одам кексайиб, тиши туша бошлаган сари тили ҳар қаёққа бурилаверади-ю, сочи сийраклашган сари мияси айнийверармикан-а?

— Ҳой, Ҳамдамвой, нима деяпсиз, оғзингизга қараб гапиринг...

Ҳамдам ака пинагини ҳам бузмади. Ҳосилотнинг сўзига кириб чигитни беш кун кеч экканининг алами сира юрагидан чиқмасди.

— Йўғ-эй, ундай десам, сиздан ҳам кексалар борку, уларнинг ақлига ақл қўшилса қўшиляптики, сира камаёётгани йўқ.

— Ҳой, сиз бригадирсиз, шундайми?

— Ҳа.

— Шундай бўлса менинг айтганимни бажаришга мажбурсиз.

Ҳамдам ака бир қизишди-ю, ўзини босиб олди.

— Хўп, хўжайин. Ўтган йили айтганингиздек қилайми?

— Ўтган йилни гапирманг, машина ишлолмади-ку.

— Барги тўкилмаса машина қандай қилиб терсин ахир, ўйлаяпсизми?

— Менга ўргатманг. Гап шу. Дорилатмайсиз!

— Эҳа-а, энди ўзимиз ҳам мулла бўлиб қолдик, Ҳосилот. Дорилатаман, машина билан тердираман. Менинг ҳам гапим шу, — деди-да, қўл силтаб шийпонга кетди Ҳамдам ака.

Рихсивой ака кетидан бормади, жўяк орасига кириб, бир-икки туп ғўзани кўздан кечирган бўлди-ю, даланинг пастига тушиб кетди. Колхозда, унинг кўз ўнгида бўлаётган барча янгиликлар билан Рихсивой аканинг шахсий тажрибаси ўртасидаги зиддият кейинги кунларда ҳаммага равшан бўлиб қолаётган эди.

— Пахта етиштиришда ҳеч кимга сўз бермай,

айтганим-айтган деб, кеккайиб юришга одатланиб қолган одам обрўсига катта доғ тушаётганлигини ўзи ҳам сеза бошлаганди.

У, янги участкага бу йилча чигит экмаслик ҳақида гапирди, ҳеч ким кўнмади. Аксинча, Рихсивой аканинг ибораси билан айтганда, «ҳали ҳеч нарсага ақли етмайдиган ёш йигитчанинг» фикрини маъқул кўришди. Кетидан янги участкада уй-жой қуриш режаси тузилди. Рихсивой ака: «Бу йил колхоз пахта ҳосилини олти центнер ошириши керак, қурилиш билан овора бўлиб қолсак, гўза парваришига куч етишмайди», деди. Бунга ҳам ҳеч ким қўшилмади. Мана ҳозир бўлса, бундан ҳам каттароқ ишни бошлашди. Оламжаҳон ердаги пахтани машина билан теришга тайёрлашяпти. «Ахир бу осонми? Терса тузук, пахтани нобуд қилиб юборса-чи? Қанчадан-қанча оворагарчилиги-чи, ҳеч ким ўйламайди. Гўзани дорила, баргини тўк, машина келади деб кутиб тур...» дерди у ўзича. Барибир унинг гапини бу сафар ҳам инobatга олишмади.

Рихсивой акага ким камчилигини кўрсатса, ўша кўзига ёмон кўринадиган бўлиб қолди. Гўё ҳамма нотўғри йўлдан борапти-ю, унинг якка ўзи ҳақдай.

«Ҳозирги турмушимизнинг нимаси ёмон? — якка қолганида, ўзича ўйларди Рихсивой ака, — пахта планини доим ошириб бажариб келяпмиз, мукофотлар оляпмиз. Колхозчилар меҳнат кунларига ҳеч вақт ҳозиргидан кўп ҳақ олмаган... Ёшларимиз бўлса, яшнаб кетди: ҳаммасининг кийгани илаклигу, духоба. Ёб-ичишларини айтмайсизми? Ота-боболаримиз умрларида бундай нозу неъматларни тотимаган. Одамларга яна нима керак? Янги ер очиш — бу ҳазилми ахир... Тагин ўша ерда шаҳардақанги уйлар қуришармиш. Бу бир йилда бўладиган ишми? Аста-секин-да».

Колхозда Ҳосилотнинг фикрига ҳеч ким қўшилмагач, у яккаланиб қолди. Шундан кейин ўзининг кўп йиллик тажрибасига суяниб, пахта планини бажариш «хавф остида» қолмоқда деб, райкомпартияга ариза берди. Райком секретарининг ўзи келиб текшириб кўрди, натижа Рихсивой ака ўйлагандай бўлиб чиқмади. Аксинча, Рихсивой аканинг райкомга «шикоят» қилганини эшитган колхозчилар ўртасида қат-

тиқ норозилик туғилди. Иш умумий мажлисда кўриладиган даражага етиб қолди.

Рихсивой ака қанчалик куйиб-пишиб, хуноб бўлмасин, барибир, қурилиш ишлари гўза парваришига сира путур етказаётгани йўқ. Бунга унинг ўзи ҳам тан бера бошлади. Колхозчиларнинг ҳар бири икки-уч кишининг ишини бажараётгани устига, китоб ўқиш, сиёсий мактабга, агротехника тўғарагига қатнашишга ҳам фурсат топишарди. Оддий колхозчининг ишидан бирон нуқсон топиш ва унга маслаҳат бериб, ақл ўргатиш борган сайин Рихсивой акага, колхознинг кимсан — уста пахтакори бўлган Ҳосилотга оғир бўла бошлади.

Бир кун Рихсивой ака Юлдузхон звеносига келди. Бироқ қизларнинг кетма-кет берган саволларига жавоб беришда анча ўнғайсизланиб қолди.

— Ҳосилот ота, кабарингиз бўлдим, янги участкада гўза гуллабди-я. Бизда бўлса...

— Эй, қизларим,— мўйловини бураб, ҳафсалисизлик билан жавоб берди Рихсивой ака,— ҳали шошилманглар. Гап гулда эмас, ҳосилда. Мана, омонлик бўлса кўрармиз.

Юлдузхон ишончсизлик билан унга қараб қўйди-ю, индамади. Буни сезмаган Рихсивой ака қўшни звенога ўтиб кетди. Барибир ҳамма ерда шу саволни эшитаверди.

Янги участкадаги гўза гуллаганини эшитган колхозчилар Рихсивой акани кўришлари биланоқ: «Бизда қачон гуллар экан?» — деб сўрайдиган бўлиб қолишди.

Шу кунни Рихсивой ака қуёш ботмасданоқ даладан чиқди, уйига келиб, ўзини нима учундир дармонсиз сезди. Эртаси кунни далада кўринмади, кечгача лоҳас бўлиб уйда ётди. Кечга томон тоқати чидамай янги участкага, Комилжон бригадасига чиқиб кетди.

Рихсивой ака ёппасига гуллаб бошлаган гўза қатор ораларига кириб, синчиклаб кўздан кечирди. Гўза тупларининг қалинлигини санаб чиқди. Бригаданинг ҳамма ерида гектарига кам деганда 98 минг туп, яхши жойларида 107 минг тупгача гўза санади. Даланинг ўзида, яхши чопиқ ўтказмагани учун учинчи звено бошлигини койиб берди.

Рихсивой ака тунда бригада шийпонида алламаҳалгача ухлаёлмай чиқди. Эрталаб барвақт ўрнидан

туриб, яна пайкаллар ичига кириб кетди. Анча айла-виб юргач, қаноат ҳосил қилди. Бригадада агротехника қондаларига тўла риюя қилингани учун ғўзалар барқ уриб авж оларди. Рихсивой ака мўйловини бураб лаблари орасига қистирганича, ғўзалар орасидан чиқди. Комилжонга тайинлади:

— Эрта гуллаганига кўпам ишонаверманг. Барвақт экиш пахта сифатига таъсир қилади? — деганича, янги уйлар қурилаётган томонга қараб кетди.

Қурилиш участкасига йигирма метрча қолганида Рихсивой ака тўхтади, ўша томонга тикилиб қолди. Мана, қаторасига кетган ўн иккита янги уй. Баъзиларига дераза ромлари ўтқазилиб ичлари пардозга тайёрлаб қўйилган, баъзилари ҳали битмаган. Унг чеккадаги учта уй батамом қўлдан чиқарилиб, деразасига ойна солишу, оқлаши қолган. Унинг қаторидаги учта уйда дурадгорлар полга тахта, шифтга фанер қоқмоқдалар. Кейинги учта уйнинг томи ёпиляпти, қолган уйларда усталар жадаллик билан ишлаб, сўнгги ғиштки ётқизишмоқда. Иш билан банд бўлган бинокорлардан биронтаси Рихсивой аканинг келганини пайқамасди. Ким билан сўрашиб, бир оз суҳбатлашишни билмай турган Рихсивой ака ўнг чеккадаги битган уйнинг ёнида нима биландир шуғулланаётган Абдуғафур отага кўзи тушди, унга яқинроқ борди.

— Ҳорманг, мулла Абдуғафур, бардаммисиз? Ишлар қалай? Бола-чақалар саломатми?

Абдуғафур ота ялт этиб орқасига қаради, Рихсивой акага яқинлашди.

— Эй, Ҳосилот, келинг, марҳамат, марҳамат. Кеча кечқурун узоқдан сизга кўзим тушди, бир қадам ранжида қилсангиз дилкашлик қилиб ўтирармидик, деб кўз тутдим, бўлмади.

— Вақт зиқ, мулла Абдуғафур, — қовоғини осилтириб гагира бошлади Рихсивой ака, — ўзингиз биласиз, энг муҳими — пахта. Ипидан-игнасигача кўриб чиқишга тўғри келади. Комилжон ҳали бригадирликда ёш. Ёшларга жудаям ишониб ташлаб қўйиб бўлмайди. Уларнинг тажрибалари ҳам ёшларига қараб, камда. Шўринг қургур ғўзаларнинг тили йўқки, эгаларидан нолиса, сал заифлашдимми, ҳосили қўлдан кетди, деяверинг.

— Ҳа, ҳа, тўғри айтасиз, — унинг гапларини маъ-

қуллади Абдуғафур ота,— қани, Ҳосилот, бир оз дам олайлик,— девор ёнига тахланган тахталар устини кўрсатди-да, ўзи уйнинг орқа томонига ўтиб кетди, бир оздан сўнг чойнакда чой билан пиёла кўтариб чиқди. Пиёлани ювиб, қийиқчасининг учига артди, бир ҳўплагина чойни ўзи ичиб, сўнг Рихсивой акага қуйиб берди:

— Қани, марҳамат.

Ҳозиргача носқовоғини қўлида ўйнаб ўтирган, бурнаки отишга ҳали улгурмаган Рихсивой ака пиёладаги чойни олгач, носқовоқни қайта белбоғига қистириб қўйди.

— Мулла Абдуғафур, сизни ҳам ишдан қўядиган бўлдим-да.

— Зарари йўқ,— деди Абдуғафур,— келганингиз жуда яхши бўлди, ўзим ҳам суҳбатингизни соғиндим, бир чеккаси ҳосилимиз тўғрисида икки оғиз фикрингизни эшитмоқчи эдим, кўпни кўрган, тажрибали пахтакорсиз, рўзаларни кўриб чиқдим деяпсиз, салмоғини ҳам мўлжаллаб қўйгандирсиз?

Бу сўзларни ҳузур қилиб эшитган Рихсивой ака сир бой бермади, гўё Абдуғафур отанинг гапларига эътибор қилмагандай, уй қурилаётган томонга тикилиб туриб, сўради:

— Уйларнинг бир қисми қўлдан чиқаёзибди-ку, мулла Абдуғафур? Буни қаранг, туппа-тузук уста эканлигингизни билмас эканмиз-да?

— Колхозда кўзга кўринадиган бино қурилмагандан кейин билиб бўладими? Мени қўяверинг-а, анави Муҳиддинни айтмайсизми? Худди отасининг ўзи. Сиз отасини танимайсиз, биз Фарҳодда бирга бўлган эдик. Ўзи уста, ҳамма нарсага қўли келадиган эпчил одам. Углининг ҳам зуваласи худди отасиникидан.— Муҳиддин ҳақидаги гап Рихсивой аканинг энсасини қотираётганидан беҳабар бўлган Абдуғафур ота Муҳиддин оқил, меҳнатсевар йигит эканлиги, иш билан бирга ўқиш, жамоат ишларида қатнашишга ҳам улгураётганини қизиқиб сўзлаб берди.

— Мен тушунолмай қолдим, мулла Абдуғафур,— сўради Рихсивой ака,— Муҳиддиннинг ўзи кечаси ухлайдими? Ишласа, ўқиса, яна бошқаларга ўргатса... Тавба!

— Ҳеч тавба дейдиган жойи йўқ бунинг,— Рихси-

вой аканинг киноя қилиб айтган сўзига тушунмаган Абдуғафур ота сал қизишиб гапида давом этди,— ахир Муҳиддин комсомол йигит. Комсомоллар қачон енгил ишни ахтарибди дейсиз? Тоғни урса талқон қиладиган шулар-ку. Мен яна бир нарса эшитиб қолдим, уни яқинда партияга қабул қилишар эмиш... Тошпўлатов ҳам бу йигитни жуда маъқул кўради, ҳа, ҳурмат қилади.

— Шундай денг?— ажабланиб сўради Рихсивой ака,— улар бир-бирлари билан жуда иноқми дейман?

— Тошпўлатов жон-дилидан ҳалол ишлайдиган одамлар билан иноқ,— деб жавоб қайтарди Абдуғафур ота ва кетидан Рихсивой аканинг тиззасига қўлини қўйиб овозини пасайтириб деди.— Нимасини айтасиз, Ҳосилот... Баъзида мен икковига ҳавасим келиб тикилиб қоламан. Уйлаб турсам, Муҳиддин худди кичкина Тошпўлатовнинг ўзгинаси. Ёшлигида у ҳам шундай эди. Энди Тошпўлатов бўлса, у шундай одамки, Муҳиддин ҳам катта бўлса ўшандай бўлади, ҳимм...

— Тошпўлатов дейсизми? Ёмон йигит демайман. Илло сал шошқалоқроқ,— шунчаки гапиргандай сўзлади Рихсивой ака,— мана, ўзингиз воқифсиз; у биздан бирваракайига бир йил ичида янги ер очиш, янги уйлар, ферма қуриш, бунинг устига электрлаштириш... ҳаммасини талаб қилади. Шунчалик шошилишнинг нима ҳожати бор? Босар-тусарини билмай қолди бу йигитингиз, ҳа.

— Йўғ-ей, барака топкур, Ҳосилот, тушунмабсиз,— Абдуғафур ота ҳамсуҳбатини биринчи марта кўраётгандек унга қаттиқ тикилди.— Тошпўлатов жуда тўғри қияпти. У худди халқнинг юрагидагини қияпти. Тошпўлатов ҳам, Акрамов ҳам халққа нима кераклигини яхши тушунишади. Бўлмаса, ўша мажлисда шунчадан-шунча одам бу фикрини маъқуллармиди? Мана энди кўринг одамларнинг лафзи билагига қувват бағишлади. Шунча ерни очиб, иморат қуриб обод қилиш... Э-ҳа, нимасини айтаман сизга...

— Ие, ҳали сиз ҳам бу ерга кўчиб чиқмоқчимисиз дейман?— носқовоқни черта туриб сўради Рихсивой ака.

— Албатта,— деди Абдуғафур ота,— бу уйлар, хабарингиз бордир, янги келганларга, илғорларга. Лекин бу деган гап бинокорлик тўхтаб қолади деган гап

эмас, йигим-теримдан кейин кўпчилик бўлиб ишга киришилса... Ҳў, ана унда кўринг...

— Бўлсин, бўлсин,— деди мулойимлик билан Рихсивой ака,— уйлар жуда яхши, ҳузур-ҳаловатда яшайдиган уйлар... Айтгандай, мен бир нарсани сўрайман деб доим унутаман. Бу комсомолларнинг рўзгорлари қалай?

— Рўзгорлари яхши. Ҳозирча сигирлари, авансга олаётган дон-дунлари анави Хосият холаникида. Йигим-теримдан кейин кўчиб чиқишмоқчи.

— Афтидан, Хосият холангиз куёв қилмоқчи дейман?

— Кимни?

— Ҳша, Муҳиддинни-да.

— Куёв қилса арзийди, бундан ортиғини...

— Муносиб демоқчисиз-да, ҳа, майли, бўлсин, тўй бўлсин...

— Ҳосилни кўнгилдагидек олгандан кейин тўй бўлса жуда ярашади.

Рихсивой ака жавоб бермади. Ҳ, ҳали ҳам Хосият холага қуда бўлиш ниятида эди. Муҳиддинни куёв қилиш мўлжали борлигини сезиб юрган бўлса ҳам, «келиб-келиб Ҳша келгиндига берадими қизини» деб кўпам бунга ишонмасди. Абдуғафур отадан ўсмоқчи-лаб сўради-ю, тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди: «Нима бало, ҳамма ишим орқасига кетяпти-я...» деб кўнгилдан ўтказди.

Абдуғафур ота чойнакни олиб, чой дамлаб келиш учун ўрнидан қўзғалган эди, Рихсивой ака уни тўхтатди:

— Бўлди, мулла Абдуғафур, мен шошилягман, ишим бошимдан ошиб ётибди-я.

— Эй, озиб-ёзиб бир учрашиб қолдик,— деди Абдуғафур ота киноя билан,— бир оз суҳбатлашиб ўтирамизда...— Бу, ҳосил ҳақида ҳеч нарсая айтмадингиз.

— Ҳосил ёмон бўлмас деб ўйлайман,— деди мужмаллик билан Рихсивой ака,— тағин бир нарсая деб бўлмади, гулдан кейин кўрамиз-да.

Ҳосилот Комилжон бригадасидаги рўзаларни кўриб, анчая пасайгандир, шахтидан қайтгандир, деб ўйлаган Абдуғафур ота Рихсивой аканинг ҳозирги жавобидан кейин унинг ўжарлиги, манманлигидан қаттиқ хафая бўлди. Аммо ўзининг хушмуомалалик одати

ҳамсуҳбатига қаттиқ гапиришга имкон бермади. У чойнакни ерга қўйиб, секин сўзлай бошлади:

— Тўғри, тажрибада колхозда сизга етадигани йўқ. Илло, шуниси ҳам борки, ҳар қандай манман деган тажрибакор ҳам янглишади, тажрибаси мана бу агрономия илми билан боғланмаса, яна ёмон. Биз ҳам сизчалик бўлмас-ку, ҳарқалай пахтачиликда озроққина тажрибамиз бор. Колхозда мана шу ерни ўзлаштириш масаласи кўтарилганида, — Абдуғафур ота қўли билан яшил пахтазорни кўрсатди, — сизнинг фикрингизга қўшилган эдим. Коммунистлар, мана бу янги келган комсомол-ёшлар астойдил ишга киришиб кетганларидан кейин қарасам, сиз янглишган экансиз, ҳим. Муҳиддин ёш бўлса ҳам пахтачиликни яхши тушунар экан, бунинг устига у, агрономия билимидан ҳам хабардор экан.

— Илм, илм дейсиз! — зарда билан гапирди Рихсивой ака, — китобда ёзилганларнинг ҳаммасидан дала ишларида тўла фойдаланиб бўлмайди-ку ахир.

— Бўлар экан-да. Муҳиддин шуниси исбот қилди-ку. Хўш, ё йўқми? У, ернинг шўрини ювиб, чигит экан-верини айтди. Тўғри чиқди. Шундайми? Бригадамиз чигитни бир ҳафта барвақт экди. Сиз ўшанда ернинг ҳарорати маромига етгани йўқ, гўза нимжон бўлиб, кеч етишади дедингиз. Амалда нима бўлди. Мана бир қаранг, гўзаларнинг қаери ёмон? Мана ман деб турибди-ку.

— Сиз дастлабки гулга ишониб гапиряпсиз, мулла Абдуғафур, — сўзида туриб олди Рихсивой ака, — кузакда кўрамиз нима бўлишини.

— Сизга-ку ўргатадиган жойи йўқ, Ҳосилот, аммо гўза барвақт етилса, кўсақлари ҳам тез очилаши ойдиндай равшан-ку, — Абдуғафур ота фикрини тушунтиролмамай хуноб бўлди, ўзича: «Эй қайсар бўлгандан кейин қийин экан-да...» — деб қўйди ичида.

— Хўп, хўп, — деди Рихсивой ака, — ҳосилни ҳамма вақт кузакда ҳисоблайдилар... — У бир оз тўхтаб, Абдуғафур отага сал энгашди, кўзларини қисиб, худди бирон сирни уқдирмоқчи бўлгандай, оҳиста гапира бошлади: — Тушунолмамай қолдим, мулла Абдуғафур, бу ёш йигитлар сизни ҳам соқолингиздан ушлаб олиб, орқасидан эргаштираётибдими дейман, ўшаларга ён босиб қўлибсиз...

Абдуғафур отанинг бадани жимирлашиб, ранги оқариб кетди, пешонаси тиришди, сийрак ўсиқ қошлари титрай бошлади. Қадоқли панжалари орасида сиқиб турган чойнак тарс ёрилишига сал қолди. Ҳосилотта бошидан оёғигача шундай тикилдими, Рихсивой аканинг нигоҳи бошқа томонда бўлмаганида, қараб қўриқиб кетарди. Бир нарса демоқчи бўлиб, оғзини жуфтлаган эди, узоқдан овози борича бақириб чопиб келаётган бола эътиборини ўзига тортди. Таъби хира бўлганидан боланинг ҳовлиқишини бирон нохушликка йўйиб, ўша томонга тикилиб қолди. Ҳосилот ота ҳам қўлини пешонасига соябон қилиб, бола келаётган томонга ўгирилди.

— Тинчликми, ким бўлди бу?

Абдуғафур ота жавоб бермади, қовоғини солганича ўша томондан кўз узмай тураверди. Ун ёшлар чамасидаги бола қўлидаги газетани ҳавода ўйнатиб, «суюнчи, суюнчи» деб бақириб чопиб келарди. «Ие, омон бўлгур-ей, Комилжоннинг ўғли-ку» дея кўнглидан ўтказди Абдуғафур ота ва кўкрагига бир-икки туфлаб қўйди.

Бола яқинроқ келганда, гаплари аниқроқ эшитилди.

— Суюнчи, суюнчи берасиз, Абдуғафур ота, мана,— у қўлидаги газетани кўрсатди.

— Хўп, хўп, Неъматжон ўғлим, нима гап ўзи?— сўради Абдуғафур ота нафаси оғзига тикилиб, ҳарсиллаётган боладан,— қани гапир.

— Орден, сизга орден беришибди,— деди ҳаллослаб Неъматжон,— иннайкейин, Юлдуз опамга ҳам, Ҳамдам амакимга ҳам.

— Ҳа, ҳа, қани, нафасингни ростлаб ол-чи.

Неъматжон бу ерда Абдуғафур отадан бошқа ҳеч ким йўқдай, Ҳосилот борлигини кўрмаётган одамдай, нуқул Абдуғафур отага қараб гапирарди. Ҳосилот отанинг назарида болага кимдир атайин тайинлаб қўйган, кўрсанг салом ҳам бермагин дегандай туюлди. Жойидан жилишни ҳам, тураверишни ҳам билмасди. Нималигига қизиқиш у ёқда турсин, шу томонга қайрилиб қарамади ҳам.

— Ҳовлиқма, Неъматжон, қани, ўтир, қаёқдан топдинг бу гапларни.

— Мана газета, мана,— район газетасини ёзиб

сарлавҳасини ўқий бошлади,— «Муқсфотлар муборак!», «Районимизнинг юқори ҳосил усталарига шон-шарафлар». Қаранг, сизга айтишяпти. «СССР Олий Совети Президиумининг Фармони». Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан: Абдуғафур Абдурасулов... кўрдингизми? Суюнчи беринг.

— Хўп, ўғлим, хўп. Қани, тагин кимлар?

Ҳосилот шу турганича безовта бўла бошлади.

— Тагин «Хўрмат белгиси» ордени билан Юлдуз Каримова,— Ҳосилот бир чўчиб тушди,— «Меҳнатда ўрناق кўрсатгани учун» медали билан Ҳамдам Ортиқов. Кўрдингизми, колхозимиздан уч киши.

— Яхши, яхши, баракалла ўғлим. Мана шунақа хушxabарларни кўпроқ келтираверсанг, суюнчини ҳам катга олаверасан,— дея чўнтагини кавлаган эди, бола сезиб қолди.

— Йўқ, Абдуғафур ота, пул керакмас.

— Нега?

— Пул олмайман. Дадам уришадилар.

— Мана бу ишинг чаккимас. Дадангинг ўғлисан-да. Баракалла.

Абдуғафур ота хушxabар келтириб таъбини равшан қилган гўдак билан эринмасдан, кўнглига қараб узоқ суҳбатлашишга тайёр эди. Гўё қурилишни, атрофни кўздан кечираётган, буларнинг гапи ҳам қулоғига кирмаётгандек, ўзини билмасликка олиб турган Ҳосилот ота, индамай, хайр-хўшлашмай орқасига ҳам қарамай, оҳиста пастга тушиб кетди. Абдуғафур ота кетидан қараб турди-ю, ёқасини ушлади. «Ичи қоралигини сезардиму, бунчалик ошкор изҳорини кўрмагандим. Епирай. Тил учиде ҳам бирон нарса демади-я, деёлмайди ҳам».

— Ота, орденни қайси томонингизга тақасиз?— сўраб қолди Неъматжон.

— А? Қайси томонга дедингми?— жавоб беролмай қолди Абдуғафур ота,— «оббо боласи тушмагурей, қийин еридан тутди-ку» дея хаёлидан ўтказди-да, ноилож ўзига ташлади,— қани, сен айт-чи, қаёққа тақилади?

Бола отанинг яктагига, икки кўкрагига тикилиб турди-да:

— Билмайман-да,— деди.

— Ана холос, пионер деган ҳам шуни билмай-
димми?

— Билмайман. Айтиб бера қолинг, жон ота.

— Орден — бу жуда табаррук нарса бўлади. Одамнинг одамийлигини, ҳурмат-иззатини, обрўйини кўрсатиб турадиган мисоли ойна. Уни одам энг азиз нарсасдек авайлаб сақлайди.

— Қаёгига тақади? — Неъматжон бармоғини отанинг ўнг кўкрагига, кейин чап кўкрагига қўйиб кўрсатди. Унга сари Абдуғафур ота аниқ жавоб тополмай ҳуноб бўларди. Шунча чап берса ҳам бўлмаётибди. Бошида «билмайман» деб қўя қолса-ку, олам гулистон эди-я. Энди нима қилади. Муштумдай бола мот қилиб ўтирса. Ўз аҳволидан ўзи кулиб юборишига сал қолди. Лоп этиб бир нарса эсига тушди.

— Сен комсомолсан-а?

— Йўқ. Энди пионер бўлдим-ку. Акам комсомол. Менам комсомол бўлганимда ўзим билардим-а, — деди осмонга учишни орзу қилгандек.

— Хўш, комсомол бўлсанг, билетингни қайси чўнтагингда олиб юардинг?

Бола ўйланиб қолди. Абдуғафур ота бўлса қаердадир, кимдандир эшитганми, ҳарқалай мана шу гапни топиб, гапиргани, болакайни ўйлантириб қўйганидан гўдаклардек қувнаб, яйраб кетди.

— Акамлар-чи, ота, гимнастёркаларининг тугмали чўнтагида олиб юрадилар.

— Уша чўнтаги қаёгида, — ота ҳам бармоғи билан боланинг аввал чап, кейин ўнг кўкрагини кўрсатди.

— Бу ёғида, — деди Неъматжон чап кўкрагига кафтини босиб.

— Ҳа, ана. Нега шундай?

— Билмайман.

— Одамнинг юраги чап томонида бўлади. Ана шунинг учун ҳам энг азиз, қимматли ҳужжат шу чап чўнтагида сақланади.

— Билдим, билдим, орден ҳам шу томонга тақилади, — деди севиниб Неъматжон жажжи панжаларини отанинг чап кўксига қўйиб.

Отанинг ҳозирги тушунтиришлари орденни тақиб қоидасига тўғрими, йўқми, буни у билмасди-ю, аммо ўзи дилида шундай деб ўйлаб юрганлиги ва бу гапда

мантиқ борлигидан, болани ҳам шунга ишонтира олганидан мамнун эди.

— Ота, орденни олганингизда менга ҳам тақтиринг,— ялиниб сўради бола.

— Хўп бўлади. Оламану, аввал сенга тақиб қўяман, бўтам.

— Ростингизми?

— Ие, гап битта, ўғлим.

Бола «яшасин»ни минг бор такрорлаб, ўйинга тушиб кетди. Болани хурсанд қилганидан отанинг ўзи ҳам боладек қувониб кетганди. «Ҳосилот кўнгилни хуфтон қилувди, ушоқдай бола тонгдай ёриштириб юборди-я... Шукр, бунисига ҳам шукр...»

— Ота,— дея суйкалиб яна гапга тутди ўрнидан турмоқчи бўлган Абдуғафур отани,— орденингизни тақиб бўлганингиздан кейин кимга берасиз?

— Сенга-да, ўғлим,— деб қўя қолди кўнгли учун ота.

— Йўқ. Бировга бериш мумкинмас. Мактабга берасиз.

— Мактабга?

— Ҳа. Биласизми, ота. Мактабимизда биз урушда ҳалок бўлган жангчиларнинг музейини очмоқчимиз. Анув Юлдуз опам бор-ку, уям «Ҳурмат белгиси» орденни олди дедим-ку, шуларнинг акалари фронтда ҳалок бўлганлар.

— Ҳа, биламан, Камолиддин.

— Ўша Камолиддин акамнинг анча суратларини, ёзган хатларини, газеталарда чиққан мақолаларини тўпладик. Ойилари бизга Камолиддин акамнинг ўқ теккан комсомол билетини, орден, медалларини, значокларини бердилар. Шуларнинг ҳаммасини музей қилиб, ўшанга қўямиз. Пионер отрядимизнинг номини ҳам Камолиддин акам номига қўйдик.

— Жуда яхши, катта иш қилибсизлар, болаларим.

— Анув Серафима хола бор-ку, боқчада, Юлдуз опамнинг ойилари билан ишлайдиган-чи.

— Ҳа-ҳа, биламан. Яқинда кўчиб келган-да,— ота шундай деди-ю, ялт этиб, кутиб олган, баркашда нон-насиба тутган куни эсига тушди.

— Ҳа, ўша холам ҳам, қизлари ҳам, биласизми, поликлиникада ишлайдилар, иннайкейин, анув Алексей амаким ҳам, ҳаммалари Камолиддин акам билан

бирга жанг қилишган экан. Музей битса, шуларни мактабимизга чақирамиз, пионерлар билан учрашув ўтказамиз.

— Уҳу, жуда катта ишларни бошлаб юборибсизлар-ку, а?

— Шунақа, — деди керилиб Нейматжон, — Тошпўлатов амаким ўзлари айтдилар. Колхозда Камолидинга ҳайкал қўямиз, дедилар.

Ҳазил-ҳазил билан ҳийла ўтириб қолганини энди пайқаган Абдуғафур ота назарида боятдан бери гўдак билан эмас, ақли расо йигит, катта-катта ишларга араллашиб юрган одам билан суҳбатлашиб ўтиргандай ҳис этарди ўзини. «Шу ёшидаёқ Комилжоннинг ўзи бўлибди қўйибди», дея кўнглидан ўтказди.

— Сиз ҳам, орденингизни тақиб бўлиб, мактабга берсангиз, музейга қўямиз.

— А? — Абдуғафур ота бир дақиқа ағрайиб қолди-да, хохолаб кулиб юборди. Ҳеч ўзини босолмади, икки қўлини тиззасига уриб куларди. Нейматжон ҳеч нарсага тушунолмасди, ағрайиб турарди. Унга сари ота баттарроқ куларди. Охири чарчади. Ёшланган кўзларини артиб, Нейматжонни бағрига олди.

— Майли, ўғлим, мен рози. Омон бўлинглар, орқамизда қолинглару, кейин орденимизни мактабга қўясизларми, музейга қўясизларми, ихтиёр сизларда.

— Ота, суюнчи бермадингиз-ку, — лабларини чўччайтириб сўради бола.

— Ҳа-я, гап билан бўлиб, хаёлимдан кўтарилай дебди. Ўзинг-да, чалғитиб юбординг. Мен сенга-чи, суюнчига чиройли чархпалак ясаб бераман.

— Вой, ростданми?

— Гап битта, ўғлим.

— Қачон, ота?

— Эртага битказиб бераман.

— Яшасин, яшасин, яшасин, — Нейматжон ўйинга тушиб кетди ва бир неча марта гир айланиб, таққа тўхтаб қолди, — машина, ота, машина, — деди пастда буруқсаб кўтарилган чангни кўриб.

Нотекис йўлда юк машинаси лапанглаб келарди. Яқинлашган сари ундаги одамларнинг кулгилари, қий-қириқлари эшитила бошлади. Машина тахта уюми ёнида тўхтади.

Абдуғафур ота нималигига тушунолмай, эс-ҳушини

Йиғиб олмаёқ қутлагани келганлар ўртасида қолди. Бексалар-ку, енгилгина қучоқлаб қўя қолишарди-я, ҳай-ҳай ёшлар, омон бўлгурлар даст қучоқлаб, ердан оёғини узиб, кўтариб қўймагунча кўнгиллари жойига тушмасди. Абдуғафур ота терлаб кетди, кўзлари ёшланди, белбоғини ёзиб, юзлари, пешонаси, энсасини артаркан, ҳаяжондан қўллари титраётгани сезилиб турарди. Зўр бериб, «шукр, мингдан-минг розиман» дерди. Тўлқинланиб кетгани, шошиб қолганидан бошқа сўз оғзига келмай шундай деяптими ё... Хуллас, билиб бўлмасди. Кимнингдир гашига тегди шекилли, секин бориб, қулоғига шипшиган эди, ота хохолаб кулиб юборди. Хийладан кейин зўрға ўзини босиб олиб, боя Нейматжоннинг саволига берган жавобини беихтиёр такрорлаётганини айтган эди, гурр кулги кўтарилди. Одамлар кулги орасида болага қараб-қараб қўйишар, ҳеч нарсага ақли етмаган Нейматжон ағрайиб турарди.

— Барака топинглар, мингдан-минг миннатдорман, сизлардан, яхшилар,— деёлди ҳаяжонини босолмай ота.

Бепоен чўлнинг қоқ ўртасида одамлар меҳнатни шарафларди, меҳнат ўз заҳматкашларини қутларди. Асрлар бўйи инсонга бўйин эгмаган чўл бугун унинг оёқлари остида поёндоздек ястаниб ётарди.

XXVIII

Муҳиддин поезддан тушиб, барвақт станциядан йўлга чиққан машинада қишлоққа жўнади. Машина кўлхоз идораси ёнига келиб тўхтаганида, қуёш эндигина тоғ орқасидан кўтарилиб келаётган эди. У шофер билан хайрлашиб, узун тор кўчага — Хосият хола уйи томонга юриб кетди.

Дарахт барглари ва кўкатлари юзидаги тонг шабнами йилтиллер, шохлардан-шохларга ўтиб, тинимсиз чуғурлашиб юрган қушлар қишлоқ кўчасидаги сокинликни бузар, ёқимли салқин шабада эсиб турарди. Муҳиддин ўзига таниш эшикка яқинлашар экан, ўйлади: «Юлдузхон далага чиқиб кетгандир, Хосият холачи? Борди-ю, Юлдузхон уйда бўлса, нима дейман унга. Индамай қўлига тутқазаман. Йўқ бермайман. Нега бўлмасам унга атаб олдим? Бераман. Тўёна биздан

дейман, нима...» у, кўкрак чўнтагига қўл югуртириб, «турибдими» дегандай, тўгнағични ушлаб кўрди, юраги тез ураётганини сизди.

Кўча эшиги очиқ. Ҳовлида ҳеч ким йўқдай жимжит. Муҳиддин иккиланиб турмай, ичкари кирди. Тўғри уй томон юра бошлаганида, оёқ товушини сезиб, яланг оёқ Хосият хола чиқиб қолди. Муҳиддинни кўриб югуриб ҳовлига тушди; қучоқлаб кўриша кетди.

— Эсон-омон келдингизми, болам, буни қаранг, ҳозир кириб келишингиз менга аён эди, дастурхон тепасида бирамас иккита йўлпашша учаверса бўладими? Менинг пиёламда ҳам, Юлдузхоннинг пиёласидаги чойда ҳам биттадан шама сузиб юрса-я, бўлмаса вақтли боғчага чиқиб кетардим, нима бўлди-ю, оёғим тортавермади. Қани, қани, ичкарига...— деб чамадонини ердан олмоқчи бўлган эди, Муҳиддин қўймади, ўзи кўтарди.

Хосият хола хокандозда писта кўмир келтириб самоварга ташлади, айвондаги шолча устига кўрпача ёзди. Муҳиддин костюмини, этигини ечиб, ювинди. Уйга кириб чамадонни очди. Юзада турган, қоғозга ўроғлиқ газлама — Хосият холага аталган одми гулли крепдешинни қўлига олиб, айвоннинг лабида маҳсисини кияётган Хосият холанинг ёнига борди.

— Хола, бу сизга, арзимаса ҳам... кўйлак қилиб киярсиз,— деб қўлидагини узатди.

— Вой-вой, болам, бу нимаси, бекор овора бўлибсиз,— дея Муҳиддинни узундан-узоқ дуо қила кетди.

— Овораси бор эканми, сизга ҳар қанча совға қилсак кам. Хола, бу мукофот муборақ бўлсин?

— Вой, ҳа, синглингизга орден беришибди. Барака топишсин.

Хосият хола апил-тапил маҳсисини кийиб ўрнидан турди. Муҳиддинга деди:

— Жон болам, мана чой, мана дастурхон, ўзингизнинг уйингиз, бемалол, мен бирров бориб, болаларни тинчитиб келмасам бўлмайди.

Хосият хола чиқиб кетди. Эшикдан бир неча қадам нари бориб, яна қайтиб кирди.

— Ҳой, Муҳиддин, анави тахтада қаймоқ бор-а, олинг, болам, мен тез келаман.

Ҳозир, кўчада ёни-верига қарамай ҳалпиллаб кетаётган Хосият холанинг қиёфасини кўрган киши ҳайрон

бўларди. У тез одим ташлаб борар, худди ёнидаги бировга гапирётгандек лаблари қимирларди. Ҳа, шундай, у суҳбатлашиб боряпти, фақат биров билан эмас, ўзи билан ўзи.

— Барака топкур, мунча ҳам меҳрибон, хушмуомала, ақлли йигит-а, мана институтга кириб келди. Агроном бўлади, деҳқончилик илмининг олими-я, кичкина гап эмас. Ўзимнинг деганим деган. Ўша биринчи кўрганимдаёқ юрагим жиз этибдими, бўлди, меҳри ҳали-ҳали кетмайди. Меҳрибончилигини айтмайсизми?

Хосият холани бир кийимлик газлама эмас, Муҳиддин томонидан, ўз ўғлидек меҳр қўйган, бир чеккаси, ҳа, нақ ўша йигитнинг ўз қўли билан тақдим қилган совғаси унинг бошини кўкка кўтариб юборди. Ҳозир бу крендешиндан ўзи учун эмас, қизи учун кўйлак тикишни мўлжаллади. Назарида, Юлдузхонни ана шу ҳарир газламадан тикилган кўйлақда кўргандай бўлди.

— Ўзимнинг айтганим айтган,— қатъий қарорга келиб гапира бошлади Хосият қола,— жуда муносиб йигит, ҳимм... Бувнисахон келин қилармиш-а. Бир камим энди шумиди? Касофат бир келганича ҳаммаёққа гап тарқатиб юборибди. Ўзича пиширибди, қўйибди. Ким кўринса моро бўлсин, дейди. Бари бир қизим кўнганда ҳам, мен кўнмасман... Ордона қолсин... Ҳай, мен нима деяпман ўзим. Ўзлари келишиб, тил бириктириб қўйганга ўхшайди-ку, икки-уч кун кетиб қолганида ҳаммаси сезилди-ку. Хаёл ҳам ўлсин ҳар ёққа олиб қочмай...

..Муҳиддин нонушта қилиб бўлгач, узоқ ўтиролмади. Столдаги товоқ, тарелкалар устига дастурхонни қайириб ёпди-да, кийиниб правление томонга кетди. Муҳиддин ўйлагандек, Тошпўлатов шу ерда экан, уни кўриши билан ўрнидан туриб, кабинетнинг ярмига келди.

— Келинг, келинг, ўртоқ студент, фабрикаласак бўладими?— хурсанд бўлганича Муҳиддиннинг қўлини бўшатди Тошпўлатов ва диванни кўрсатди,— марҳамат, бир минутгина, мен ҳозир тамомлайман,— у столи ёнига ўтириб, қандайдир бир қоғозни диққат билан ўқиди, четларига алланималарни чизди, кейин уни буклаб, сейфга солди-да, Муҳиддиннинг ёнига ўтирди.

— Янгиликларимизни эшитдингизми? — деди Тошпўлатов кулиб туриб, — уч киши, шулар қатори Юлдузхон ҳам орден билан мукофотланди, — парторг Юлдузхон исмини айтиб, Муҳиддинга тикилиб қараган эди, унинг юзлари қизариб кетди.

— Яна кимлар? — сўради Муҳиддин.

— Абдуғафур ака, Ҳамдам акалар бор.

— Жуда яхши бўлибди, — деди Муҳиддин хурсанд бўлиб, — бу Сельэлектродан ҳеч ким келмадимми, ўртоқ Тошпўлатов?

— Келишди, анча-мунча иш ҳам қилиб қўйдик.

Муҳиддин ҳазиллашяпти, деб ўйлади.

— Менга эртагаёқ йўлга чиқамиз дейишган эди. Николай Дмитриевич механикни ўзим бирга олиб бораман деди-ку.

— Келишди деярман-ку. Агонесян ҳозир шу ерда, сиз у билан учрашган экансиз, айтди. Ишни бошлаб юборган. Николай Дмитриевич эртасига кетди, — Тошпўлатов ўйланиб қолди, — яхшиси, бугун қишлоқда қолиб, дам олинг, — деди у, — ўртоқларингиз олдига эртага чиқарсиз... Ҳозир фермага борамиз, Агонесян ҳам ўша ерда.

Улар катта кўчадан сўқмоқ йўлга қайрилишди. Аста қадам ташлаб боришар экан, Тошпўлатов колхоз янгиликлари ҳақидаги сўзини давом эттирди.

— Комилжон чигитни барвақт эктириб тўғри иш қилди, — деди Тошпўлатов, — бригадангиздаги гўзалар жуда яхши авж оляпти. Аммо Рихсивой аканинг тарвузи қўлтиғидан тушган, агрономлар олдига тажрибаси ўтмай қолганидан қаттиқ хафа, райкомга бориб шикоят ҳам қилибдилар.

— Шикоят?! Нима тўғрисида? — ажабланиб сўради Муҳиддин.

— Ҳа, у кишининг фикрича, биз янги ер очиш, уйлар қуриш ҳақида нотўғри қарор чиқарибмиз.

— Райкомда нима дейишибди? — ташвишланиб сўради Муҳиддин.

— Райкомдан, райижрокомдан комиссия келди. Акрамов, мен билан, кўпгина колхозчилар билан суҳбатлашди, далаларда бўлди, янги участкага борди, қисқаси, ҳаммасини кўриб чиқди.

— Натижа нима бўлди?! Комиссия нима деди?!

— Бизнинг тузган режамиз тўғри эканлигини айтди.

— Рихсивой ака нима деди шунда? — қизиқиб сўради Муҳиддин.

— Нима дея оларди. Оғзига талқон солгандай ўтирди. Комиссия Рихсивой аканинг тутган йўли, аиниқса, янги ер очиш масаласидаги фикри нотўғри, принципсиз эканлиги, Ҳосилот ана шулардан ўзи учун тегишли хулоса чиқариб олиши кераклигини айтди.

Йўл ферма томонга бурилганда Муҳиддин ўнг ёнига қараб қўйди, узоқда Юлдузхон звеносининг ерида ҳеч ким кўринмади. Ўзи-ку, Тошкентдалигида Содиқжоннинг гапларини эшитиб, умидини узган, энди камроқ ўйлашга аҳд қилиб қўйган эди-я, тагин нега энди қидиради, буни ҳозир ўйламасди. Хаёли ҳамон ўшанда, қачон фермадан қайтади-ю, лоақал узоқдан бўлса ҳам Юлдузхонни кўриб, кўнгли жойига тушади. Ҳозир шуни ўйларди.

Тўғридан отда келаётган Акрамов кўринди. У Муҳиддинга қўлини силкиб отга қамчи берди.

— Оббо сиз-ей, яхши қилмабсиз, ҳа, яхши қилмабсиз, ука, — гинахонлик қилди раис отдан тушиши билан Муҳиддиннинг қўлини сиқиб ушлаганча, — ахир мундоқ телеграмма бермайсизми? Ҳеч бўлмаганда станцияга машина чиқарар эдик. Яхши бўлмабди! Қани, хўш, йўл бўлсин?

— Фермани кўрсатай дедим, — жавоб қилди Тошпўлатов.

— Яхши. Қачон гаплашамиз! Бугун шу ерда қонинг, кечқурун бир отамлашайлик, хўпми.

— Майли, — деди Муҳиддин.

— Мен кутаман, — деганича отига минди раис.

Муҳиддин ферма қурилишида, кейин молхонага электр ўтказаетганлар ёнида бўлди. Бу орада Тошпўлатов билан узоқ суҳбатлашди. Кечга томон правлениега келиб раисни учратолмади. Ҳоровул «ҳозир еттинчи бригададан телефон қилувди» деганини эшитиб, ич-ичидан қувонди. Учрашганида анча вақтгача қолиб кетиши турган гап эди.

Кун аллақачон ботиб, уфқнинг гардишига ғирашира қоронғилик туша бошлаган. Муҳиддин чарчоқни ҳам унутиб тез юриб борарди. «Юлдузхон уйдамикан, онаси олдида совғани нима деб узатаман?»

Муҳиддин чуқур ўйга чўмганича катта кўчадан тор кўчага бурилишдаги дарахт ёнида тўхтаб қолди. Нима учундир юришга оёғи тортмай, бир неча минутни шу турганича ўтказди.

Бирдан, орқа томондан бир тўда қизларнинг кулгиси эшитилди. Булар орасида Муҳиддин ўзига ёқимли таниш овозни дарров пайқади. У турган жойидан қўзғалмади, юраги тез ура бошлади, ўйлаб қўйганларини тагин эсидан чиқарди, ғира-ширада қизларнинг кўринишини кутди. Улар кўчанинг ўнг томонидаги эшик ёнига келиб тўхташди. Муҳиддин шунча тикилиб Юлдузхонни ажрата олмади. Қизларнинг гапи эшитилмас, кулгилари аллақайлардан акс-садо берарди, улар бир оздан кейин ажралишди. Юлдузхон якка ўзи кўчанинг четидан юриб кетди.

Муҳиддин Юлдузхоннинг рўпарасига юра бошлади. Борар экан, қўлини гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига тикди, қутичадаги совгани олмоқчи бўлди. Аксига тугмачаси буралиб, ҳадеганда ечилавермади. Юлдузхон бўлса яқинлашиб келарди. Муҳиддин тоқати чидамай, чўнтак қопқоғини жаҳл билан тортган эди, тугма узилиб, учиб кетди. Юлдузхонга уч-тўрт қадам қолганида рўпарасига борди ҳаяжонланиб бўғиқроқ овоз билан гапирди:

— Салом, Юлдузхон!

Юлдузхон тўхтаб қолди.

— Салом!.. Вой, кечирасиз! — у энди таниди, — мен сизни таниёлмай қолибман. Эсон-омон келдингизми? Муҳиддин унга яқинроқ бориб, қўлини узатди.

— Қоронғида таниб олиш қийин, — Муҳиддин шу гапни айтди-ю, ҳаяжондан ўзини босиб ололмади, «совгани олармикан?» деган ташвиш уни қийнай бошлади.

— Вой ўлмасам, бу нимаси? — Юлдузхон Муҳиддин томонидан маҳкам сиқилган кафтига қаттиқ нарсанинг ботганидан шундай деб, қўлини тортиб олишга уринган эди, Муҳиддин қўйиб юбормади.

— Арзимас совға... Сизга атаб олувдим. Эслаб юарсиз.

— Раҳмат, — деди мулойимгина Юлдузхон, — олмас эдим-ку... Водилдан эмас, Тошкентдан экан.

— Нега? — ҳайрон бўлиб сўради Муҳиддин.

— Қўйинг, айтмайман, ўзим... Қачон келдингиз?

— Шу бугун,— деди Муҳиддин унинг юзига тикилганича.

Тун қанчалик қоронғи бўлса, юлдузлар шунчалик ёруғ бўлади! Вақт ўтиб, қоронғи туша бошлаган сайин Юлдузхон ҳам Муҳиддинга равшанроқ кўрина бошлади. Қип-қизариб кетган юзларидаги кулгичлар, ёмғирдан сўнгги олча донасидек тиниқ кўзлар, қуюқ қошлар, чўғдек атлас кўйлак тирсагидан юқорисигача шимариб қўйилган, офтобда салгина қизарган оппоқ билаклар, ўнг панжасида совға, чап қўли билан юзини бекитмоқчи, пешонасига тушган бир-иккита сочини тuzатмоқчими бўлиб турган қўли, бўғинлари кўринмай кетган бармоқлар — ҳозир Муҳиддинга кундуздагидек шаффоф кўриниб турибди.

Улар бир нафас сўзсиз жим қолишгач, Юлдузхон:

— Кетайлик,— деди паришонлик билан,— биров кўриб қолса-я...

— Ҳа, энди эҳтиёт бўлишингиз керак.

Юлдузхон гапга тушунолмаб елкасини қисди. Муҳиддин «тушунди» деган қарорга келди. Бирсқ шу гап ҳозир очилишини сира истамасди.

Икковлари бир қарорга келолмай, ариқ бўйлаб юриб кетишди, қаёққа, нима учун кетаётганларини ўзлари ҳам билмасди. Орадаги жимлик бир неча минут давом этди.

— Муборак бўлсин, Юлдузхон,— бирдан эсига тушиб гапирди Муҳиддин.

— Нима?

— Мукофот, олий мукофот!— у, пайтдан фойдаланиб, Юлдузхоннинг қўлини ушлаб сиқди, қўйиб юбормади.

— Раҳмат, дастлаб сизни икки томонлама табриклаш керак. Ўзингизга муборак бўлсин.

— Қўйинг, Юлдузхон, ҳали биз мукофотга арзийдиган...

— Ие, дадангиз мукофот олсалар севинмайсизми?

— Дадам?!— ҳайрон бўлди Муҳиддин,— қандай мукофот?

— Меҳнат Қизил Байроқ ордени. Ҳали хабарингиз йўқми? Бўлмаса биринчи бўлиб табриклашга рухсат беринг!— Юлдузхон Муҳиддинга қўлини узатиб табрикламоқчи бўлганида, ўнг қўли ҳамон Муҳиддиннинг қайноқ кафтида турганини пайқади. Қизариб кетиб

қўлини тортиб оиди, ўнғайсизликдан қутулиш учун қайта сўради:

— Ростдан ҳам эшитмаган эдингизми?

— Хабарим йўқ. Сиз қаердан эшитдингиз?

— Радиодан. Энди ўзингизни табриклашга рухсат беринг.

— Нима билан?

— Мусобақада голиб чиққанингиз, институтга кириб олганингиз билан.

— Раҳмат, институтга кирдик. Ҳали уни тамомлаш керак. Мусобақадан бўлса, беҳабарман. Менингча сизлар голиб чиққанингиз керак.

— Камтарлик қилманг. Муҳиддин ака, гўзаларингизнинг барқ уриб ўсиши кишининг ҳавасини келтиради, бизникидан яхши.

— Яхши дейсизми? Демак, меҳр қўйса арзийди денг?

— Вой ўлмасам,— эркаланиб, сапчиб тушди Юлдузхон,— нима деяпсиз?— Унинг овозидаги ҳозирги мулойимлик қизнинг пок юрагида нималар бўлаётганини сўзсиз айтиб турарди.

— Мен фақат сизнинг сўзларингизни такрорлаяман, Юлдузхон,— деди Муҳиддин ўзини оқлашга уришиб.

— Қачон мен шундай дебман? Кимга айтибман?— қошларини чимириб олди Юлдузхон.

— Сиз ёзган, ҳозир колхоз ёшлари айтиб юрган ашула-чи?

Муҳиддин шундай деди-ю, кетидан ашуланинг ўзига жуда ёқиб қолган икки сатрини секин хиргойи қилди:

«Меҳр қўйдим пахтага,
Ватаним кўрки, бойлигим».

— Сиз тамом бошқача тушунибсиз... тавба, одамларга ҳайронсан, дарров бошқа томонга буришади.

— Юлдузхон, дилингиз «тўғри тушунибсиз» деб турибди-ку...

— Ҳеч-да.

— Худди шундай, Юлдузхон,— ўн сўзида қаттиқ туриб олди Муҳиддин,— ахир ўйлаб кўринг, гўзанинг ошиғи ким бўлиши мумкин? Уни етиштирган кишининг ошиғи бўлса, унга меҳр қўйса, бу бошқа гап.

— Бўлмаса, сизнингча, гул етиштирган ва уни тақдим қилган одамни ҳамми?— кўнглидаги рашкни ўртага ташлади Юлдузхон.

— Мен тушунолмадим, қандай гулни айтяпсиз?— ҳайрон бўлиб сўради Муҳиддин.

— Уша-да, сиз учун қимматли, кўз қорачиғингиздай асраб юрган гулингиз,— Юлдузхон титроқ овоз билан шундай деди-ю, ўпкаси тўлиб, ўзини зўрга тутиб олди.

Муҳиддин кулиб юборди ва бепарволарча деди:

— Тўғри топдингиз, Юлдузхон! У гуллар менинг учун жуда қимматли. Агар сиз гулларни менга ким тақдим қилганини билганингизда эди...

Муҳиддиннинг кулгани Юлдузхонга қаттиқ таъсир қилди. Муҳиддин ҳозир унинг ҳолига кулаётгандай; қизнинг унга бўлган ҳурматини ҳақорат қилаётгандай бўлди.

— Ким тақдим қилганини жуда яхши биламан!— аразлаган оҳангда гапирди Юлдузхон ва шу ондаёқ юзини тескари буриб, қўлидаги совғани Муҳиддинга узатди:— Мана олинг, эгасига беринг, ўзига буюрсин...

Муҳиддин Юлдузхоннинг совға ушлаган қўлини икки қўли орасига олди, энтикиб гапира бошлади:

— Юлдузхон, ишонинг ахир, бу совға сизга чин юракдан, ишонинг, сизга аталганни бошқа одамга беролмайман. Эслаб юрарсиз,— яна шама қилди. Юлдузхон бу гал ҳам тушунмади.

— Йўқ,— қаттиқ туриб олди Юлдузхон,— бу совға гул бериб, хат ёзиб турганники... биламан.

Муҳиддин ҳайрон эди. «Юлдузхон бутун гапни мenden яшириш учун устомонлик қиляптими ёки онаси ҳали узатишни айтмагану... Йўғ-е. Тошкентгача етиб борган гап... ҳеч нарсага тушунолмайман».

— Юлдузхон!— деди Муҳиддин ялингансимон,— сиз айтаётган гулларни Водилдан келаётганимда дадам берганлар. Менинг сўзларимга ишонинг, бу гулларга ҳали қизларнинг қўли тегмаган. Хат бўлса... Тўғри, хат олганман. Уни Ризанинг севгилисиди Меҳрихон исми қиз ёзган. Ҳамқишлоқ бўлгандан кейин...

Юлдузхон сукут ичида, мудраб бораётган далага тикилди. Наҳотки шу айтганлари рост бўлса?.. Унинг қалби чексиз қувонч билан, қанчадан бери кутган бахт

қувончи билан тўлиб-тошди. «Демак, у фақат мени севади! Демак, Водилда унинг ҳеч кими йўқ! Демак, у меники, фақат меники»,— Юлдузхон шодлигидан овозининг борича ашула айтиб юборгудай бўлди.

Муҳиддин Юлдузхоннинг иккала қўлини ушлаб, кўкрагига босди, шивирлагандай гапирди:

— Юлдузхон, ишонинг, ҳозиргача мен фақат ўз дадани севар эдим. Энди... сиз менга энг қадрдон, меҳрибон бўлиб қолдингиз.

Юлдузхон унинг юзига тик қаради, Муҳиддин қизнинг чўғдек гўзал чеҳрасига биринчи марта яқиндан туриб тикилди, нозли кўзларидаги сирли маъно уни мафтун этди.

Муҳиддин кучли ҳаяжон ичида, Юлдузхоннинг жавоб ўрнида пичирлаб айтган сўзларини ҳам англай олмади. У жуда шод эди, бу шодлик унинг бутун вужудини қоплаб олди. Муҳиддин шунчалик хурсанд эдики, у энди ўзининг бирон ноқулай, қўпол ҳаракати билан Юлдузхонни чўчитиб қўймасликдан хавотирлана бошлади. У, Юлдузхоннинг тушиб кетган қўлларини эҳтиётлик билан ушлади ва йигитларга хос дадиллик билан юқори кўтарди, кучли зарб билан уриб турган юраги устига қўйди. Юлдузхон энгашиб, ерга қарадию, қўлини тортиб олмади.

«Йўқ, у ҳали билмайди, ёлгон,— дерди ўзига ўзи Муҳиддин,— онаси бераман деса ҳам... йўқ, йўқ, мана кўзлари «мен сеникиман» деб турибди-ю. Рост, ана».

Шу пайт дала томондан ёш йигит айтаётган қандайдир ашула овози эшитилди. Икковлари ўша томонга қулоқ солиб жим қолишди. Ашула овози яқинлашиб, Муҳиддиннинг гашига тега бошлади.

— Ким бўлди бу?— секин сўради.

— Танимааяпсизми?— жавоб ўрнига савол берди Юлдузхон, Муҳиддин унинг мулоим товушида ўз қалбидаги сингари маънони уқди.

— Йўқ, танимадим,— деди Муҳиддин.

Юлдузхон кулиб юборди ва эркаланиб сўради:

— Қизйқ, ўз ўртоғингизнинг овозини танимасангиз.

Муҳиддин яна қулоқ солди. Кейин ҳайрон бўлганча Юлдузхонга қаради, шошилиб сўради:

— Аъзамми? Қаердан келяпти?

— Кейинги кунларда Аъзамжон акамнинг тез-тез

бошлари оғрийдиган бўлиб қолган,— деди Юлдузхон ўзини кулгидан тўхтатолмай,— шунинг учун мед-пунктга қатнайдилар,— яна кулди,— ҳар куни...

— Ҳеч нарса тушунолмадим,— деди Муҳиддин,— Аъзам ҳаммавақт соппа-соғ эди, бирдан.. боши оғриб...

— Ие, шунга тушунолмасангиз,— деди кулги аралаш Юлдузхон,— медсестра Неляни биласизми? Худди ўшанга бошлари оғрийдиган бўлиб қолган.

— Эй, шундай денг,— энди тушунди Муҳиддин,— мен ҳеч нарсани фаҳмламаган эканман.

— Ўзингизни билмасликка олманг, бутун колхозга ошкор-ку. Нелянинг ўзи ҳам буни яширмайди.

Ашула товуши яқинлашди. Уртоғи билан ҳозир тўқнаш келишни истамаган Муҳиддин Юлдузхонни чеккадаги дарахт тагига бошлади. Улар шу ерда бекиниб туришди.

Ўзининг янгроқ овози билан барвақт ухлаганларни безовта қилишни хаёлига ҳам келтирмай, баралла ашула айтаётган Аъзам, кўчанинг шу томонидан тўғри келаверди. Муҳиддин Юлдузхонни яшириш учун унга яқинлашди, енгилгина қучди. Юлдузхон қаршилиқ билдирмади, бошини секин Муҳиддин кўкрагига қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди. Аъзам уларнинг ёнгинасидан ўтиб кетди-ю, одам борлигини пайқамади.

Муҳиддин Юлдузхонни эшигига кузатиб, ўз уйига кирди. Стол ёнида газета ўқиб ўтирган Аъзамни кўрди.

— Ие, оғайни, бормисан,— Аъзам қулочини ёзиб, Муҳиддинни қучоқлади,— эсон-омон келдингми, мен ҳозиргина Хосият холамдан эшитиб, бир оз ўша ерда кутиб ўтирдим, энди қаёққа бориб ахтарсам экан, деб турувдим, сал кечиксанг, сени излаб...

— Тўхта, тўхта, Аъзам,— унинг гапини бўлди Муҳиддин,— бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Утир, айтаман, иш билан...

— Қанақа иш? Менга қара, туппа-тузук ашулачи экансану, билмас эканман-да,— Муҳиддин пўписа билан жиддий гапира бошлади-ю, аммо кулгидан ўзини зўрға тўхтатиб олди,— шунчалик овозинг бор экан, операга кирмаганингга ҳайронман.

— Қанақа ашула, нима деганинг?

— Умуман, оғайни, сен бирон касбни эгаллаб олсанг,— боягидек жиддий гапира бошлади Муҳид-

дин, — бу ерда оғир иш билан анча қийналдинг, балки Водилга қайтиб кетарсан. Мана аризанг, кетаверишинг мумкин. Звенодагилар ҳам бунга қарши эмас.

Муҳиддин худди шу уйда Аъзамнинг ўзи ёзиб берган аризани унинг қўлига тутқазди. Аъзам дарров ҳазилни пайқади, у ҳам бўш келмади:

— Уртоқ Раҳимов! Сиз ишда, ахлоқда синалган комсомол бўлишингизга қарамай, ёшларни тарбиялашда мутлақо ҳеч нарса билмас экансиз. Жаҳл устида бир камчилик қилиб қўйдик, ҳар ким ҳам ҳаётида камчиликка йўл қўйиши мумкин. Бунинг устига ўзимни ҳалол меҳнатда оқлаяпман. Агар шу ҳақда яна гапирсангиз, устингиздан райком комсомолга арз қиламан, — у бир оз пасайиб, ялингансимон, сўзида давом этди, — айтгандай, бир нарсани ҳал қилиб олайлик: звеномиз-ку комсомоллар звеноси деб аталади. Шулар ичида мен ҳам борман. Бунисига нима дейсиз? Мен комсомолга ўтиш учун ариза берсам, сиз тавсиянома бермасангиз. Ҳурматли звеновойимиз бунга нима дер эканлар?

Муҳиддин қотиб-қотиб кулди. Аъзамнинг гапи ту-гагач, кулги аралаш деди:

— Хўп, хўп, оғайни, тавсиянома бир гап бўлар, фақат бош оғриғи қачон босилади-ю, қачон медпунктга камроқ қатнайдиغان бўласиз?!

Ҳазиллашиб турган Аъзамнинг кайфи ўзгарди. У хижолат тортгандай бўлди.

— Биласанми, Муҳиддин, — деди оҳиста, — бу шундай жонон қизки! Бунақангиси... Ўзи ақлли, чиройли... Умуман...

Икки дўст ўринда ётганларича келажак режаларини тузиб, алламаҳалгача суҳбатлашишди.

XXIX

Бугун кечқурун, ишдан кейин, ёзлик, қизил чойхона биносида очиқ партия мажлиси бўлажаги, бунга барча колхозчилар таклиф этилгани ҳақидаги хабар нонуштадан кейиноқ бутун қишлоққа тарқалди. Шунинг учун бўлса керак, колхозчилар кечки овқатларини барвақт тамомлаб, мажлис бошланишидан анча олдин чойхонага тўплана бошлашди.

Шийпон шаклидаги катта чойхонанинг тахтадан ясалган, катта гулдор гиламлар тўшалган, катнинг ён

томонларидаги тахта каравотларга шолча, кўрпачалар ёзилган, колхознинг кексалари ана шу каравотлардан жой олишмоқда. Чап томондаги каравотларга аёллар, ёш-яланглар йиғила бошлашди. Чойхона атрофидаги дарахтларнинг биридан иккинчисига тортилган симлардаги катта-катта лампочкалар ҳаммаёқни ёритиб турибди. Ёшгина бир йиғит чойхона тўридаги, устига қизил духоба ёзилган катта столга хилма-хил гул солинган иккита гулдон билан графинда сув, стакан келтириб қўйди. Бирпасда чойхона одамлар билан тўлди. Тўртта катта самовар кетма-кет қайнаб шоширарди, самоварчининг қўли-қўлига тегмайди, унга кўмакляшаётган беш-олти ёш-яланг тинмай чой ташиб турибди. Куни бўйи қуёш иссиғида баракали меҳнат қилган колхозчилар кечки салқин шабадасида ҳузур қилиб, дам олишарди. Ола-говур, қаҳ-қаҳ кулги, қийқириқ авжида... Мажлис бошланишига озгина вақт қолганида катта машинада Комилжон бригадасининг аъзолари етиб келишди. Чойхонадагилар гурр этиб уларга қарашди. Меҳнат гвардиячиларидан иборат бу жанговар отряд, чўлга ҳужум бошлаганларнинг олдинги сафида бораётган бригада катнинг ўртасига жойлашди. Утирганлар нари-бери сурилиб, сиқилиб бўлса ҳам уларга самимий ҳурмат-иззат билан жой бўшатиб беришди.

Муҳиддин ўтириши биланоқ кўз қири билан Юлдузхонни қидира бошлади. Юлдузхон ўз дугоналари ўртасида эди. Ўзига кимнингдир тикилиб турганини бола сезган қиз бир оздан кейин Муҳиддинга қараб, маъноли табассум қилди. Икковлари ҳам қизариб кетишди. Юлдузхон бошини қуйи солиб, ерга қаради, Муҳиддин бу ҳолни ёнидагиларга сездирмаслик учун ўрнашиброқ ўтириб олди.

Бригада аъзолари жойлашиб бўлиши ҳамоно, Тошпўлатов ўтирган жойидан туриб, стол ёнига борди, қўлидаги бир даста қоғозни қўя туриб, пастга кўз югуртириб чиқди. Кимдир концерт берилаётган радионинг қулоғини бураб қўйди. Шов-шув бир лаҳза тўхтади.

— Бўлмаса, ўртоқлар, бошлайверамизми? — ўтирганлардан секин сўради парторг ва Акрамовга сўз берди.

Колхоз раиси ҳаммавақт сўзга чиққанида коллектив хўжалик ҳаётидаги ютуқ ва камчиликлар ҳақида сира шошилмай, хотиржамлик билан, баҳузур гапирар-

ди. Бугун бўлса нима учундир ҳаяжонлана бошлади. Бундай бўлиши табиий эди. Раис колхоз ҳаётидаги бу йилги янгиликлар ҳақида биринчи марта сўзлаяпти, ҳисоб беряпти. Уни ана шулар ҳаяжонга соларди. Акрамов кеча қандай ишлар бажарилгани, бугун нималар қилинаётгани ва эртага албатта бажарилиши лозим бўлган ишлар тўғрисида гапирар экан, ўз режалари билан ўтирган колхозчиларнинг фикри бир-бирига мос тушаётганини сезарди. Ўтирганларнинг ҳар бири унинг сўзларини тинглар экан, келтирилган рақамларда янги ернинг сатҳини, кубометрларда бинокорликда қилинган ишнинг кўламини, ғўза тупларининг саногиди ҳосилни, хуллас, ўз меҳнатининг салмоғи, механизация ва илғор агротехника фанининг кучқудратини кўриб ўтирибди. Уларнинг кўз олдида янги ердаги яшил қишлоқ, атрофи гулзор, кенг ва ёруғ хонали уйлар намоён бўларди.

— Биз зўр бериб ишладик,— деди Акрамов докладининг охирида,— аммо яна бир, ярим ҳафтадан кейин ишимиз тагин оғирлашади... Йиғим-теримни бошлаймиз. Бу йил пахтанинг ярмини машина билан теришимиз керак. Олдимизда иккита асосий вазифа турибди: ҳосилни қисқа фурсатда йиғиб-териб олиб, ерни кузги шудгорга ҳозирлаш. Бу — бир. Иккинчиси, қурилиш ишлари суръатини пасайтирмаслик. Ана шу вазифаларни бажара оламизми?

— Бажарамиз!!!— деди ўтирганлар орасидан бир қиз.

— Шундай бўлса, пухта маслаҳатлашиб олайлик. Кучларни жой-жойига расамади билан қўйишимиз керакки, ҳосилни йиғиб олишимизда ҳеч нарса халақит бермасин. Муҳими шу.

Акрамов сўзини тамомлаб, жойига ўтирди. Ўртага тушган сукут бир неча минут давом этди. Тошпўлатов кўз қири билан ўтирганларга қараб чиқди. Қўл кўтарган, сўз берилишини сўраган кишини кўрмади. Колхозчилар индамай ўтиришарди, улар раиснинг сўзларини ўзларича муҳокама қилиб, ишни қай усулда уюштириш қулай ва баракали бўлиши ҳақида фикр юритишарди. Ҳар бир киши чиқиб сўзлашни истарди. Аммо очиқ партия мажлисида аниқ пухта таклиф билан чиқиш учун ўз мулоҳазасини атрофлича ўлчаб кўрарди.

— Қани, ўртоқлар, жим ўтираверамизми?— секин гап ташлади Тошпўлатов.

— Ҳосилот отадан эшитайлик, Ҳосилот отадан,— деди кимдир Юлдузхон звеносининг аъзолари ўтирган жойдан,— пахта йигим-теримини қандай уюштириш кераклигини гапириб берсинлар. Янги ерда эртанин пахта очилади. Бу ерда бўлса ҳали бемалол бир ҳафта кутиш керак, Рихсивой ака шуларни қандай ҳисобга оляптилар, айтиб берсинлар.

Янги ернинг тилга олиниши Рихсивой аканинг гапини келтирди. У, сўзга чиқишга аҳд қилди. Унинг фикрича, Акрамов жуда енгилтаклик билан гапирди, шунинг учун раиснинг сўзига ҳозирданоқ эътироз билдириши керак. Ҳамма унга тикилиб турганидан, мактабга янги келган ўқувчи ўқитувчининг саволига жавоб беришдан олдин чўчиброқ ён-верига қараб олиб, кейин қўлини кўтарганидек, Рихсивой ака ҳам оҳиста қўл кўтарди. Тошпўлатов «Ўртоқ Тожиевга сўз берилади» деганидан кейингина қўлини тушириб, стол ёнига ўтди. Утирганларга бир-бир қараб олиб, осойишта, насиҳатомуз сўзлай бошлади:

— Ҳурматли раисимиз бизга ҳосилни йиғиб-териб олиш, ҳамда қурилишни сусайтирмаслик учун қанча куч талаб қилинишини жуда тўғри ва батафсил айтиб берди. Бу яхши. Илло шуни ҳам ёдимиздан чиқармайликки, ҳамма нарса планда кўрсатилганидек бўлаверганида, ортиқча ташвишланиб ўтиришнинг ҳожати қолмасди, ҳолбуки, қоғозга жуда силлиқ қилиб ёзилгани билан амалда ўзгаради, бошқача бўлиб қолади. Мен биринчи йил ҳосилот бўлиб ишлаётганим йўқ, буни ўзларингиз яхши биласизлар. Ҳамонки, ҳосилот советининг раиси эканман, ҳосилга биринчи галда мен жавобгарман, шундай бўлгандан кейин, бир фикрни ўртага ташлашни жуда лозим топаман: пахта йигим-терими даврида қурилишни буткул тўхтатиб, барча кучни теримга ажратиш керак!

Илгари мажлисларда сира учрамаган аҳвол рўй берди. Ҳосилот отанинг сўзи ўтирганлардан бир неча кишининг тортинмай эътироз билдириши билан бўлинди.

— Қурилишни нега тўхтатиш керак? Бинокорлик бригадаси ишини давом эттираверсин. Биз бу йил ҳам.

ма бригадаларда бир вақтда теримни бошлай олмай-миз-ку?— деди кимдир ўтирган жойидан.

— Ҳосилнинг ярмини машина теради, буни нега ҳисобга олмайсиз?— деди яна бири.

Баъзилар кулишди, кўпчилик чурқ этмай Ҳосилотга тикилди. Пастдан ташланган луқма Рихсивой акани анча довдиратиб қўйди. Биринчи марта катта йиғинда унинг юзига тик қараб таъна қилишаётган эди. Рихсивой ака ўз сўзининг кўпчиликка, ҳатто ҳозиргача унинг маслаҳатларига қулоқ солиб келаётганларга ҳам маъқул бўлмаётганини сезса ҳамки, сўзини тўхтатолмади, жиззакилик билан гапира кетди:

— Ҳайронман, қурилиш ишларини шунчалик жадаллик билан қилишимизнинг боиси нима? Янги кўчиб келганларни-ку жойлаштирдик, фермани, янги уйларни ҳам вақт-соати билан битқазармиз. Менинг жоним ҳалак бўлаётгани, шуларга овора бўлиб, ҳосилни теришда шошилиб қоламизми деяпман. Машина териб беради дейилди. Мана кўрармиз, қанча терганини, режани шунга ишониб тузсагу, машина планни бажаролмаса? Бу ёғи нима бўлади?

— Машинага қаршимисиз?— деган овоз эшитилди.

— Энди, гапни бурмайлик, ўртоқлар, нега қарши бўлай. Гап қаршилиқда эмас, машиналар гўзани бостириб кетяпти, иннайкейин, оппоқ очилгунча кутиб туриш керак. Ўтган йили нима бўлди?

— Ўтган йили ўзимиз хатога йўл қўйдик,— деди президиумдан раис,— вақтида дориламадик, барги тўкилмади, машинага ажратилган жойга теримчилар тушириб юбордик.

Рихсивой ака гапидан адашиб, бир-икки йўталиб олди, белбоғига қўл узатиб, носқовоқни ушлаб қўйди.

— Колхознинг ҳам, колхозчининг ҳам бойлиги, давлати — пахта. Чорва биринчи ўриндами ё пахта? Қайси биридан кўп даромад оляпмиз?— Нега бундай деяётганини ўзи ҳам билмасди.— Турмушимиз яхши, уйларимизда электр, тагин нима керак?— Энди у татом бошқа гапга ўтиб кетди.— Мана, Хосиятхонни олайлик, эсингизда борми, якка хўжалик вақтингизда қандай яшагансиз? Ҳозир-чи? Нимадан камчилигингиз бор? Қизингиз далада ҳам ипакли кийиб юради. Ё шундай яшаётган фақат бир сизмисиз? Бошқаларнинг турмуши ночорми? Йўқ. Мана бригадир Ҳам-

дам Ортиқов ўтирибди, ўзи айтсин. Ё у ёмон яшаяптими? Ё қизи Тошкентда ўқимаяптими? Эғнидаги оқ шойи яқтак битта унда-ю, бошқада бўзми? Эсимда бор. Ҳамдамвой, уйланганингизда қандай яқтак кийганингиз. Шундай бўлгандан кейин яна нима керак, а, ўртоқлар... Гарданимиздаги вазифа пахта экишми? Эқяпмиз. Кейинги тўрт йил мобайнида,— Рихсивой ака «мен ҳосилот бўлгандан буён» деёлмади-ю, барибир ўтирганлар бунини тушунди,— колхозимизда эллиждан ортиқ киши орден, медаллар билан мукофотланди. Шунинг ўзи кўрсатиб турибдики, ҳукуматимиз колхозимизнинг ишидан рози, бундан буён ҳам шундай ишлашимизни талаб қилади.

— Ҳукуматимиз номидан жуда катта гапириб юбордингиз, Ҳосилот!— деди ўтирган жойидан Абдурафур ота.

— Йўқ, ортиқча гапирганим йўқ,— деди Рихсивой ака баланд ва титроқ овоз билан,— хўш, бўлмаса колхозимиз гектаридан тўрт юз килограммдан пахта берганида ҳукуматга фойда бўлганмиди? Ушанда қайси бир ишимизга мукофот бериб бўларди?.. Биз учун муҳими пахта! Бошқалари тура турса ҳам бўлади. Уйларимиз айтарли шинам бўлмаса ҳам, неча йилдан буён яшаб келяпмиз, яна уч-тўрт йил яшасак бўлаверади. Янги кўчиб келганларга бўлса, мана уйлар қурыпмиз. Фермаларни электрлаштириш... тўғри, керак, илло келиб-келиб шу вақт зиқлигидами? Нима, электрсиз сут соғолмаяпмидик?.. Ё тегирмон тўхтаб қолибдими?

— Тўхтаб қолувди,— деди йўғон овоз билан катта ўтирган колхоз темирчиси Карим. Салобатли, сал букчайган, оқ кўйлагининг ёқаларини ечиб юборган бу йигит ирғиб ўрнидан туриб гапира кетди:

— Электр деганда фақат ёритишни ўйламамг, Рихсивой ака, унинг қувватидан истаган ишимизда фойдаланишимиз керак. Электр қуввати темирчининг болга уришини ҳам ўз гарданига олади, биз у билан ер ҳайдаймиз. Электр қуввати билан, ўхў, нима ишларни қилмаймиз,— Карим ўз сўзини тўсатдан бошлагани каби тўсатдан тамомлаб, жойига ўтирди.

Рихсивой ака жавоб беролмай ўйланиб қолди.

— Сўзингиз тамомми, Рихсивой ака?— деб сўраган эди мажлис раиси, Ҳосилот ёнига ўтирилиб қаради-да, хижолат тортиб, секин жойига бориб ўтирди.

Ўртага яна жимлик чўкди. Тошпўлатов «яхшилаб ўйлаб кўришсин» деган мулоҳаза билан сўзга чиқувчиларни атайин шошилтирмасди. У ўзича: «Икки хил фикр туғилди, қани, колхозчиларнинг ўзлари нима дер экан. Ҳосилотнинг ноҳақлигини ўзлари тушунтириб беришар...» деб ўйларди.

— Менга сўз беринг, ўртоқ Тошпўлатов, — деди кекса бригадир Ортиқов ўтирган жойидан қўл кўтариб.

У, стол ёнига бориб, бир нарсадан ранжиган кишидек қалтираган овоз билан сўзлай бошлади:

— Рихсивой бугун мени қаттиқ хафа қилди, — у Рихсивой аканинг ҳайратда қолиб, елкасини қисганини кўргач, яна такрорлади, — ҳа, ҳа, қаттиқ ранжитди. Биз у билан қарийб ўн беш йилдан буён бирга ишлаймиз. Мен ҳаммавақт уни бамаъни тажрибакор одам қатори ҳурмат қилардим, янглишган эканман. Ҳозир у, мана шу ердан туриб нималарни айтди? Мен эмиш, бутун умр бўйи орзу қилиб келган даврни, коммунизмни кўрмай, ярим йўлда қолиб кетар эмишман. Мен жудаям саводхон эмасман. Лекин Улуғ Октябрь революцияси кўзимни очди, кўплар қатори менга ҳам бахт берди. Мана кўриб турибсизларки, коммунизмдек улуғ даврга яқинлашяпмиз-а. Бу жуда азамат иш. Мен кексайиб қолдим. Лекин албатта коммунизмни кўраман, албатта! Рихсивой менга қараганда бир-икки ёш кичик, у нима дейди денг: коммунизмга тезроқ боришимиздаги ишларни тўхтатиб турармишмиз. Тагин машинага қарши деса, ўпка қилади. Қаршилиқ бундан ортиқ бўладими? Қурилишни тўхтатармиш, электрда соғилган сут ёқмасмиш. Қайси ақлга сиғади бу? Мен бу фикрга зинҳор қўшилмайман. Рихсивой ранжимасину, тагин бу ерда партия йиғилишида очигини айтиш керак. Рихсивойнинг ярамас бир одати бор, пахтани, деҳқончиликни ўзидан бир баҳя ортиқ билган одамни кўролмайди, маслаҳатига қулоқ солиш у ёқда турсин, яқинига йўлатмайди. Бу менимча одамийликка ҳам, раҳбарлик лавозимига ҳам сира ярашмайдиган гап, катта хато. Яшириб нима қилдим. Одамлар билиб қўйгани яхши. Абдуғафур акани ҳаммамиз биламиз. Звенода неча йил ишлаб туриб, вақти келса бригаданинг юкини кўтарган одам. Пахтани қанчалик билишини айтмай қўя қолай...

— Тўғри, тўғри, — деган овозлар эшитилди.

— Хўш, ҳозир отахон қаерда? Бинокор бригадада, бундан олдин ошпаз эдилар. Нега? Ҳафсаласи пир бўлди-ю, қўлини ювиб, қўлтиғига артди. Ёшлар билан чиқиб кетди.

— Ўзим, ўзим, талаб қилувдим!— деди хижолат тортиб ўтирган жойида Абдуғафур ота.— Нима қиларди шу гапларни очиб-а?— дея кўнглидан ўтказди.

Ўтирганлар орасида ола-говур бошланди, раис қўнғироқ чалиб, тинчитди.

— Фаҳмимча, Рихсивой ишончимизни оқлай олмади, ҳа, шундай. Мирзачўлни ўзлаштириш, энди умум-халқ иши бўлиб қолди, чўлқуварлар келяпти. Мана, орамизда ўтиришибди. Бу йил биринчи ҳосилни йиғиб олишади. Рихсивой чамамда бу улкан ишни ҳазил фаҳмлаб, моҳиятига тушунмаяпти. Колхоз планига ёпишиб олган. Чўчимай қўя қолсин, планни бу йил ҳам муқаррар ошириб бажарамиз, шу билан қурилишни ҳам зинҳор тўхтатмаймиз. Менинг гапирмоқчи бўлганим шу!

Кекса бригадир мажлисдагиларнинг гулдурас қарсақлари остида пастга тушди, тортинчоқлик билан темирчи Каримнинг ёнига бориб ўтирди.

Ортиқов кетидан бригадир, звено бошлиқлари ва колхозчилар бирин-кетин президиум столи ёнига келиб, сўзлай бошладилар. Рихсивой ака нотиқларнинг сўзларини эшитар экан, ўтиргани жой тополмас, ҳудабехудага носқовоқни қўлига олиб, яна белбоғига қистириб қўярди. Сўзлаётганлар Ҳосилотнинг нотўғри йўл тутаётганини айтиб, уни қаттиқ танқид қилишарди. Улар ўз сўзларида колхознинг энг яхши, тажрибали пахтакорларидан Абдуғафур отанинг номини кўпроқ тилга олишарди.

Президиум столи ёнида Комилжон пайдо бўлиши билан ҳамма жим қолди. Янги ердаги бригадага бошчилик қилаётган, Рихсивой аканинг насихатларига қулоқ солмай келган Комилжоннинг сўзга чиқиши кўпчиликни қизиқтирарди.

— Ҳосилот советининг раиси колхозда кичкина одам эмас,— деб сўз бошлади Комилжон,— у коллектив хўжаликда ҳосилни ошириш чораларини кўради-ган киши бўлиши керак. Рихсивой ака кекса колхозчи, тажрибали пахтакор. Бир неча йилдан буён ҳосилот бўлиб ишляпти. Тўғри, шу даврда колхозда ҳосил

ҳам анча оширилди. Лекин энг ёмони шундаки, Рихсивой ака қўлига киритилган ютуқлар билан таққа тўхтаб қолди. Ҳосилнинг, тажрибанинг чегараси шу дедилар, нарига ўтолмай қолдилар. Бундан ташқари Рихсивой ака кейинги пайтда жуда кибрланиб кетди. Колхозда эришилган ютуқларнинг ҳаммаси мен ту-файли дейдиган бўлиб қолди. Менинча, бу мутлақо нотўғри, чунки колхозчиларсиз бир Рихсивой аканинг тажрибаси ё меҳнати ҳеч нарса бермайди. Рихсивой ака агротехника фани ютуқларидан фойдаланишни истамайди. Бу нарса ишга катта зарар етказяпти. Мана, мисол, бу йил биз чигитни етти кун вақтли экдик, Рихсивой акага ёқмади. Оқибати нима бўлди? Шу бўлдики, ҳозир тахминий ҳисобга кўра, ҳосилда бир ярим центнер ютдик .

— Кўрармиз,— деди зарда билан Рихсивой ака жо-йига ўтираётган Комилжонга.

— Кўришнинг ҳожати йўқ... Ўзи ҳозироқ кўришиб қолди,— деди ўрнидан туриб Юлдузхон,— менга сўз беринг, ўртоқ Тошпўлатов.

Латофатли қизнинг юзидан ҳаяжонлангани сезилиб турарди. У, мажлис раисининг жавобини ҳам кутмай, аста стол томонга юра бошлади.

— Ҳамма нарса равшан, Рихсивой ота. Илғор фан ютуқларидан тўғри фойдаланиб, бизга маслаҳат берганингизда збеномиз мусобақада орқада судралиб қолмас эди. Мана, эрта-индин ҳосилни йиғиб оламиз. Давлатга топширамыз. Ана шунда сизнинг айбингиз билан колхозда кам етиштирилган пахтани ўзингиздан талаб қилсак нима дейсиз? Сизнинг тажрибангиз бор. Аммо агрономия фани — бу миллионлаб пахтакорларнинг тажрибаси. Сиз ҳосилни оширишда бизни анча чалғитдингиз. Энди бунга йўл қўймаймиз.

— Йўл қўймаймиз! — деб Юлдузхоннинг фикрини маъқуллашди мажлисдагилар.

— Ҳа, сира ҳам йўл қўймаймиз, — деб сўзида давом этди Юлдузхон, — мен партия ташкилотига колхоз комсомолларининг истак ва талабларини айтмоқчиман: комсомоллар келаси йилда яна эллик гектар янги ер очиш учун шу йил кузданоқ тайёргарлик кўришга қарор қилишди. Йигим-теримни тамомлаш билан ишга киришамиз, — мажлис қатнашчилари қарсак чалиб юборишди, — бундан ташқари, правление бизнинг та-

лабимизни ҳисобга олишини сўраймиз: бизга тажриба-ли, илғор агрономия фани ютуқлари билан тажриба-ни қўшиб олиб борадиган ҳосилот совети раиси керак. Бундай одам қолхозимизда бор.

— Абдуғафур ота! — мажлисдагилар бир оғиздан шундай деб юборишди.

Мажлис ярим кечада тугади. Қолхозда бу яқин орада бунақанги мажлис кам бўлган эди.

XXX

Гул япроқларидан тортиб ғўза шохларигача, дарахт баргларида тортиб, ўт-ўланларгача — ҳаммаси уйқу элитгандай қилт этмайди. Кундузги ҳарорат яллиғи шундайлигича тунга кўчгану шабададан ҳам асар қолмаган. Ариқларда шилдираб оқаётган сув ҳам илиганга ўхшайди. Уфқдан чиқиб, чўлнинг камаридек унинг қоқ белидан кесиб ўтган канал мажболи қуриган каби оқади. Кечалари беғубор кўкнинг ойнаси бўлган бу сув қоронғи тушгандан бери ойнанинг жамолига маҳлиё эди. Бундан бир неча дақиқа муқаддам уни ўз ётоғига кузатди, ҳафсаласи пир бўлди. Шунда ҳам хизматини ҳалол ўташга, ғуж-ғуж юлдузларни ўкситмасликка, уларнинг киприк қоқишларини ёрқин акс этиришга ҳаракат қиляпти-ю, барибир уддасидан чиқолмаяпти... Чўлнинг, унинг бағридаги боғ-роғлар, экинзорларнинг ҳозирги нафас олишидан бу ерларда бўрон ҳам турмайдиганга, шабада ҳам эсмайдиганга ўхшарди.

Чойхонадаги одамлар тарқаб, шовқин-сурон, машиналарнинг овози, отларнинг кишнаши тинган. Чойхоначи стол-стулларни йиғиб, намланган супурги билан гиламларни қатрон қилди, самоварларнинг кулини қоқиб, сув тўлғазди. Кейин яктагининг енгларини белига боғлаганича ариқ лабига борди. Елкалари, бўйин ва бош аралаш ювинди, бироқ бадани ҳузур қилмади, самовар жўмрагидан илиқ сув қуйгандай бўлади. Бориб каравотда ётди. Бундай пайтларда, бирон йиғин бўлиб, ярим кечагача одам аримайдиган кезларда ҳаммаёқни саранжомлаб олгач, ёстиққа бош қўйиши билан киприклари бир-бирига чиппа ёпишиб, ширин уйқуга кетадиган самоварчи анчагача ухлай олмади...

Правление биносининг қоровули ҳовлига чиқиб олган, гулзор ёнидаги скамейкада ўтирибди. Чой уйқуни

қочирадимми ёки ҳавонинг иссиғи кўп чой ичирадими? Ҳар қандай қоровулнинг қўлидан пиёла тушмайди, дам-бадам сергўшт юзлари, арчилган тухумдек силлиқ бошидаги терни артиб қўяди, намиққан рўмол билан елпинади, кейин уни елкага ташлайди, бошини кўтариб, «нега миқ этмайсан, қимирласанг-чи» дегандай дарахт шохларига қараб олади-да, яна чой ҳўшлайди...

Келиб-келиб шу кеча, худди Рихсивой аканинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, латтадай бўшашган, мияси гангиб қолган пайтни мўлжаллагандек ҳавонинг дим бўлишини қаранг. Бусиз ҳам унинг ўз диққинафаслиги озмиди? Унча-мунча иссиқни, терлаб-пишишни назар-писанд қилмайдиган, чўлнинг ҳуштак чалувчи бўронида, нафас қайтарувчи жазирамасида чиниққан Рихсивой ака ҳавонинг димлиги ҳозиргидай таъсир қилишини ҳеч сезмаганди. Унинг аъзойи бадани офтобда қолган мумдай бўшашиб кетди, чойхонадан то уйигача қай аҳволда етди, катта кўчадан правление ёнидан ўтиб бордими, ёки далани кесиб чиқадиган, туг дарахтлари тагидаги сўқмоқдан йўл олдими ўзи ҳам билмайди. Икки тавақали эшикнинг от тақасидай ҳалқасини чайир бармоқлари билан қаттиқ сиқди-да, кучи борича эшикни тешиб юборди. Ичкарасидаги занжир шарақлаб, зулфини билан суғурилиб чиқди. Эшик ланг очилиб, Рихсивой ака ўзини ҳовлига отди. Ҳа, шундай қилди. Худди кераксиз буюмни зарда билан «ма, матоҳингни ол...» деб итқитгандек ўзини ичкарига отди. Шарпани сезиши ҳамона тун тинчлигини бузиб, вовиллай бошлаган баҳайбат «Олапар» унинг оёқлари остида парвона бўлганича, овозини ўчирди, кейин маъюс ҳолда очиқ қолган эшик томонга кетди.

Супада ётган Бувниса холанинг ўтакаси ёрилиб, ўрни устида ўтириб қолди, дағ-дағ титрай бошлади. Ҳовлининг ўртасида эрининг қорасини кўрса ҳамки, кўзларига ишонмади: «Ўни биров қувлаб келмадимикан?» дегандай, эшикка бир-икки қараб олди. Ниҳоят, эси ўзига келди, кенг ёқасини очиб, кетма-кет кўкрагига туфлади.

— Ичкилик ҳам жувонмарг бўлсин, кексайганингизда бу қилиқ қаёқдан чиқди... — деб тўнғиллаганича ўрнидан турди. Чироқни ёқар экан, ҳамон қўллари титрарди.

Рихсивой ака индамай, супанинг лабига бориб

Ўтирди, икки қўли билан тиришган пешонасини ушлаб ерга тикилди. Унинг назарида кўча-кўй диму ҳовлиси салқинроқ, уйга келса сал нафасини ростлаб оладигандай туюлган эди. Ҳозир баттар бўлиб кетди, яқтагининг очиқ ёқалари ҳам бўғаётганга ўхшарди. Бувниса хола одатдагидек «қорнингиз қалай?» деб сўрамади, жаҳл билан ошхонага бориб, қозон-товоқни шарақлатар экан, алланималар деб койинарди, Рихсивой ака, буларнинг биронтасини ҳам эшитмасди. Хонтахта устига дастурхон ёзилиб, овқат келтирилди. Буни ҳам сезмади. Бувниса хола ўчоқдаги қўрга тиқиб қўйилган чойнакнинг кулини тозалаб, супага чиқди, эрининг чурқ этмай ўтиришини кўриб «роса чалибди-да» дея кўнглидан ўтказди-да, яна боягидек шаддодлик билан деди:

— Ечинишга ҳам ҳолингиз қолмадими, мунча кўп ичмасангиз?

Рихсивой ака жавоб бермади. Узоқдан кимдир унга гапиряпти-ю, қулоқ қоқиб яхши англолмаётгандай бўлди. У, қўлларини тиззасига уриб, оғир уҳ тортди.

— Нима бало бўлди, айтсангиз-чи, қаерда ичдингиз?

— Лаҳатда! — жаҳл билан жавоб берди Рихсивой ака ва ўрнидан туриб, ариқ лабига борди, ювина бошлади. Сув тагидан бирон нарса топмоқчи бўлгандай, унга тикилиб, узоқ ўтириб қолди.

«Кайфи жуда баланд, умрида эшик бузмаган одам шу ҳолга тушиб ўтирса, ажаб гап-да. Бу ҳам бўлса менинг шўрим. Эрта-индин келин кўрганимизда ҳам мана шундай маст-аласт келиб шарманда бўлса...» Бувниса хола шуларни ўйлаб юраги орқасига тортиб кетди, супадан тушди-да, эрининг ёнига борди, ётиги билан гапириб, уни ухлатмоқчи бўлди.

— Нозира, ҳой, туринг, бой бўлгур, бир нафас дам олинг.

Рихсивой ака ўрнидан турди-да, секин сўради:

— Муҳаммадамин уйдамикин?

Эрининг юзига энди тикилиб қараган Бувниса хола кўрқиб кетди.

— Уйдадир, нима эди? — титроқ овоз билан сўради у.

— Мен кетдим, — Рихсивой ака шу сўзларни айтди-ю, тетик тортгандай кўринди, дадил қадам таш-

лаб, нарироққа борди, кейин, ўгирилиб хотинига қаради, — биров билмай қўя қолсин, — унинг товуши зўрға эшитилди.

Бувниса хола шошиб қолди, эрининг орқасидан ҳалпиллаб бориб, уни эшик ёнида тўхтата олди.

— Ҳой, нима гап ўзи, тинчликми, гапирсангиз-чи, мунча юрагингиз кенг?

Рихсивой ака орқасига ўгирилмади.

— Кўп шангиллама, қўшнилар эшитади, — деди-да, жадаллик билан кўчага чиқиб кетди.

Бувниса хола эрининг кетидан қараганича ағрайиб қолди, у кўздан ғойиб бўлгандагина секин оstonадан ўтиб, ичкари кирар экан, этакларини ялаб, гирдикапалак бўлиб юрган «Олапар»нинг оёғини босиб, чўчиб тушди. Унинг вангиллаши баттар асабига тегди. Эшик эшикда, овқат овқатда қолди... Ҳайҳотдан ҳовли, дангиллама уй, мевали дарахтлар, ёниб турган чироқ — унинг кўзига ваҳимали, қўрқинчли бўлиб кўрина бошлади. Супа бу ёқда қолиб, айвон лабига, қуруқ ғишт устига бориб ўтирди. «Бемаҳалда Муҳаммадамин нимага керак бўлиб қолди?.. Эрталаб борса, жуда бўлмаганда телефон қила қолса бўларди-ку... Ҳой, мен эси паст нега сўрамадим-а? Биров билмасин! Бу нима дегани?.. Ё худо...» Бувниса холанинг ўйлари бузилган калавадай чувалашиб кетаверди.

Хийла вақт ўтди. Хўрозлар чақириб, узоқда баландликдан итларнинг увлагани эшитилди. Бувниса холанинг кўзларидан уйқу қочган, тикилгани қора, тинчигани чора тополмасди...

— Позира!

— Вой, ҳа-ҳа, туп-туп-э... — Бувниса хола апил-тапил, яланг оёқ ҳовлига тушди, эрига яқинлашди. — Ҳа, тинчликми?

— Сувинг борми? — Рихсивой ака оҳиста юриб, супага бориб ўтирди. Бақалоқ чойнақдан яхна чой ичар экан, ҳар қултумини ютаётганида жўмракнинг тишларига тегиб шақиллаши дармонсиз кишининг титрашини эслатарди. Чойнақ узатган икки қўли ҳавода қолган Бувниса хола эрининг бу ҳолатини қимир этмай кузатди, уни яна қўрқув босди. Рихсивой ака бўшаган чойнақнинг қорнини икки қўли билан сиқиб ушлаганича хотинига қаради.

— Ҳзинга шукр...

Бувниса хола ҳам биргалашиб «шукр» деди-ю, бироқ қандай гап бошлаб, нимани сўрашга ҳайрон, оғиз очса дудуқланиб қолаётганга ўхшарди. Бундай пайтларда ортиқча сўз айтиб бўладими? Эрининг феълини хотинидан яхши биладиган одам бўлмайдикун, ахир. Агар ўзи гап очиб қолса, йўриғи бошқа.

Рихсивой ака ёстиқни қучоқлаб, ёнбошлади, хотинининг «этигингизни тортай» деганига ҳам қулоқ солмади.

— Тонг отай деб қолди, кейин, бориб куёвингни айтиб кел. Тоблари қочиб турибди де.

Бувниса хола «идорадан телефон қилгандир» деб ўйлади. Энди билдики, бунга ҳам ботинолмабди. Бирон нарса сўраса, эрининг яраси янгиланаётгандай ортиқча гапирмади, «хўп мана ҳозир...» деди-ю, уйга кириб кетди. Ҳолдан тойган Рихсивой ака узоқ ўйланиб ётди, хотини қай маҳалда кўчага чиқиб кетганини ҳам сезмади...

— Қўйинг, уйғотманг,— деган овоз унинг кўзларини очиб юборди.

— Ассалому алайкум, дада.

— Келинг, ўғлим, қани бу ёққа... Ҳой, Нозира, дастурхонингни... Яхшиси, уйга жой қила қол,— Рихсивой ака ўрнидан туриб, ювинди. Қайната-куёв уйга киришди.

— Ўғлимсиз, Мулламуҳаммадамин, сиздан бўлак суянган тоғим йўқ. Содиқжон ҳали ёш, илми бўлгани билан бунақанги ишларга тушунмайди. Аччиқни чучукдан ажратадиган бўлгани йўқ... Ҳамдард бўладиганим танҳо сизсиз...

— Нима гап, дада?

Муҳаммадамин шундай деди-ю, маъюслиғича ер чизиб ўтирган қайнатасига тикилди.

Бировга сўз бермайдиган, ҳар қандай оғир пайтларда ҳам ўзини дадил тутиб, юрак дардларини яшира оладиган бу одам ҳозир гуноҳкордек жар ёқасига бориб қолиб, қўлимдан тутиб қол деяётгандек кўринди. Муҳаммадаминнинг рангпар юзлари баттар оқариб, кўзлари катта очилиб кетди. Икки қўлини тиззасига қўйганича ҳамон қайнатасидан кўзини узмасди, қўлидаги папирос кулининг кўрпача устига тушганини ҳам пайқамади.

— Мажлисни эшитгандирсиз?

— Йўқ, беҳабарман,— деди Муҳаммадамин.

— Энди тушундим, бу хомкалла,— Рихсивой ака қўли билан бошини уриб қўйди,— ўлгунга қадар хомлигича қолаверар экан. Кечаги мажлис атайин мен учун, мени жамоатдан четлатиш учун чақирилган экан, энди тушундим ўғлим... Шу ёшга келиб, қилган меҳнатим, орттирган обрўйим ҳам бир пул бўлди... Мана сизга колхознинг кенгаши-ю, янги одамларнинг пойқадами... Ишга ярамай қолибмиз... Исмоилжон ҳам мендан юз ўгирди. Отаси вафот этганида ёстиқни ногора қилиб ўтирган ўғлим тенги йигит бугун менга «бўлмайсиз» деб тик қараса, алам қилмайдими? Тошпўлатов ҳам унга қўшилди, Ҳамдам шаддодни-ку, биласиз. Азалдан йўлимга ғов солади. Хосиятбонуни айтмайсизми? Ўзи гапиролмай қизини роса пишитибди. Фаҳмимча, анави келгиндилар ҳам унга обдан ўргатишган. Тирранча оғзига келганини валдиради... Тагин мен хомкалла Хосиятга қуда бўламан деб юрибман-а. Эҳ, ўша...

— Бошқа гап бўлмадими?

Худди шу саволни кутиб турган ва ўша бўладиган ҳангаманинг олдини олмоқ мақсадида куёвини чақиртирган Рихсивой ака: «Ҳозирча шу гап» деди-да, қовоғини солиб хомуш ўтирган куёвига қаради.

— Хайрият,— деб қўйди Муҳаммадамин.

Рихсивой ака куёвининг чўчиганини дарров пайқаб олди.

— Бирон гап эшитибмидингиз, Мулламуҳаммадамин?

— Эшитганим-ку йўқ, лекин...

— Ҳа, айтинг, ўғлим.

Муҳаммадамин ўрнашиброқ ўтириб деразадан ҳовлига қараб олди, кейин секин сўзлай бошлади.

— Айтмоқчи эмасдиму, ҳозирги гапларингиздан кейин ўйлаб қолдим. Яхшиси, огоҳ қилиб қўйганим маъқул. Вақтики келиб, икковимиз ҳам гафлатда қолмайлик. Бундан икки ойча муқаддам район газетаси редакциясидан бизга бир мақолани текширишга юборишди. Бу иш менга топширилди. Ўқиб қарасам, сиз тўғрингизда.

— А? Нима?— Рихсивой ака чўчиб тушди, кўзларини олайтириб, куёвига ёндашиброқ ўтириб олди.

— Шундай. Бир йиллигини эмас, тўрт йиллигини ҳисоблаб, ундан кимларга қанча бергансиз, қаерда оқлатиб ун қилдиргансиз, кимга сотгансиз. Ҳаммасини ёзибди.

— Уфф. Ким ёзибди?

— Мақолада имзоси кўрсатилмайди, менинг қўлимга тушганини айтмайсизми.

— Шунга айтинг-а, фалокатнинг ариганини қаранг-а. Хўш, кейин...

— Нима бўларди, мақолани икки ҳафтача сақлаб турдим-да, сўнг кўрсатилган фактлар тасдиқланмади, ҳосилот советининг раиси ўғринчи ғалла эктирадиган одам эмас, колхознинг тажрибали, ишончли раҳбари деб жавоб ёзиб бердим...

— Барака топинг-э, Мулламуҳаммадамин.

— Жавобни ҳам боладим. Ёзиб тайёрладим-да, бошлиғимизнинг имзосини қўйдириб, редакцияга ўз қўлим билан юбордим. Бу томони ҳам пишиқ бўлди. Уша кезларда сизга айтай дедиму, юрагингизга ғулгула солиб нима қиламан деб ўйладим-да.

— Кам бўлманг, ўғлим, асти кам бўлманг,— Рихсивой ака ҳузур қилиб бурнаки отди. Тундаги ланжликдан буён унинг кайфи ҳозиргидай бўлмаган эди.

— Мажлисда шу гап очилмаган бўлса, энди бости-бости бўлиб кетади,— деди Муҳаммадамин ясама мамнунлик билан қайнатасига тасалли бериб.

— Ўшандан хавотир бўлдим-да, Мулламуҳаммадамин, сизни саҳарда безовта қилганим ҳам шу ваддан. Буни қарангки, толеимга ғалла бригадасидан мажлисда ҳеч ким бўлмади... Гапингизга қараганда, ўша мақола ёзган ифвогарлар ҳам пилдир-пис бўлиб қолган денг?

— Ҳозирча шундай,— деди Муҳаммадамин қайнатасига ўйчан назар билан тикилиб,— лекин ишни пишиқ қилиб қўйган яхши. Устингизда шунча гаплар бўлган экан, биримас бири оғиз очиб қолиши мумкин.

— Ақлингизга балли, Мулламуҳаммадамин, мени ҳам шу томонига бошим қотиб қолди. Нима қилсам экан?

— Шу ишдан кимлар хабардор?— деб сўради Муҳаммадамин папиросини тутатар экан.

— Ғалла бригадасининг бошлиғидан бўлак сизу, онангиз, холос. У ёғини суриштирсангиз, Содикҗон ҳам билмайди.

— Бригадир деганингиз... оғзи маҳкамми?

— Бу томондан шубҳам йўқ, мана тўрт йилдан буён чангини чиқармайди. Бир чеккаси ўзи ҳам ороқ жойга экиб юради. Буни менга билдирмайди-ю, бари бир, ақлим етади, уялмасин деб юзига солмайман, мендан нима кетди... а, шундай эмасми?

— Дада, сиз ҳали ҳам содда экансиз. Ахир бригадир яхши одам бўлса ким ёзарди,— қўлини пахса қилиб гапира бошлади Муҳаммадамин,— тагин тагига коллектив деб имзо қўйибди.

— Кўпчилик денг ҳали?!— Рихсивой аканинг қўлидаги носқовоқ тушиб кетди,— бундан чиқдики...

— Мажлисда нима қарорга келишди?

— Нима дейсизми? Ҳа, энди танқид дегандек... бир қарорга келишмади,— очиқ айтишга Рихсивой аканинг тили бормади.

— Зарари йўқ, мен Исмоилҗон билан гаплашиб кўраман. Зўр келса, бирон бригадага қўйишади-да.

— Эй ўғлим, буниси сатқай сар; бир гап бўлиб кетару, мана бу томони... назаримда, биронтаси воқифга ўхшайди-да. Устма-уст гап бўлиб турган пайтда шартта ўртага бу сир тушиб қолса...

Муҳаммадамин ўйланиб қолди. Рихсивой аканинг сир очилиб қолишидан ташвиш чекаётгани уни ҳам чўчитди. Редакциядан келган материални сақлаб юрганида худди биров ундан «чўнтагингдаги нима» деб сўраб қолаётгандек бир неча кунни қўрқув билан ўтказгани кўз олдига келди.

Боядан бери ошхонада ивирсиб юрган Бувниса хола икки чинни косада ширчой кўтариб кирди. Уни хонтахта устига қўяр экан, дам эрига, дам куёвига қарарди. Иккови ҳам чуқур ўйга толган.

Бувниса хола токча ўрнига ўрнатилган шкафдан жиззали нон олиб бурдалади.

— Қани, олинглар, совумасин. Кун ҳам алламаҳал бўлди,— деди-да, эшик томонга юрди. Рихсивой ака бир нарса эсига тушгандек, уни тўхтатди.

— Биронтаси чақириб келса, иситмалаб ётибдилар деб қўя қол,— деди.

— Хўп. Бу ёққа кирса майлими?

— А!— Рихсивой аканинг кўзлари қинидан чиқай деди, жаҳл билан хотинига қаради,— эсинг жойидами?.. Докторга чиқиб кетдилар, де... Қани, Муҳаммадамин, марҳамат, совумасин,— деди-да, косани қўлига олиб, бир ҳўплади.

— Бўлмаса, сиз шундай қилинг,— секин гапира бошлади Муҳаммадамин,— ўша ғалла бригадири билан шу бугуноқ яхшилаб гаплашинг. Қани у нима дейди. Ушанга қараб тош қўяверасиз. Борди-ю, бировга айтган бўлса, уни ҳам қўлга олинг. Жуда ҳам ҳовлиқмангу, ҳар ҳолда ишни пишиқ қилинг. Зарур бўлиб қолса беш-ўн тангани аяманг. Парторг билан ҳам, раис билан ҳам яхши муомалада бўлинг, ҳамма гап ўшаларда, ҳосилотликдан туширадиган бўлишса «Майли, ишдан бош тортмайман, қайси участкада бўлса ҳам менга барибир» деб, ётиғи билан гапиринг,— Муҳаммадамин «энди ўжарликни қўйинг» дея олмади-ю, шунга шама қилди.

Рихсивой ака куёвининг гапларини эшитар экан, мансабини биров ҳозирданоқ тортиб олиб қўяётгандек, эртасига бўлмаса, индинига ўғринча ғалла экиб юргани очилиб қолаётгандек бўлаверди.

— Қайдам, нима бўлар экан...— деб қўйди у.

— Ҳеч хавотир қилманг. Мен қараб турмайман. Шу бугундан қолдирмай бирон ишни баҳона қилиб Исмоилжон билан сўзлашаман, гапга тушунадиган одам-ку.

— Барака топинг, ўғлим.

Муҳаммадамин қайнатасининг бир оз ҳовури бо-силганига ишонч ҳосил қилгач, секин ўрнидан турди. Бувниса холанинг «вой, ошга уннаб қўювдим» дейишига ҳам қарамай, отини етаклаб, кўчага чиқди.

Қайнатасига яна алланималар ҳақида пичирлаб гапирди, кейин соатига қараб, хайрлашди.

Рихсивой ака бир оз таскин топган эди, ҳовлига кириши билан яна эти увушгандай бўлди. Хотинига гапирмай уйга кирди, икки қўли билан ёстиқни чапгаллаб, кўкрагини ерга бериб ётди.

Бошқа кунлари далага чиқишга сал кечикиб қолса, «Рихсивой ака, Ҳосилот» деб уйига чақириб келишарди. Ҳозир бўлса кун чошгоҳга яқинлашиб қолди-ю, уни ҳеч ким йўқламади.

Бу ҳол дардини ошириб юборди, гиламнинг гули-

га тикилганича чуқур хаёл суриб кетди. Назарида, шу топда далада, идорада, янги участкада — қаерда икки-уч киши тўпланган бўлса, ўша ерда Рихсивой ака тўғрисида «миш-миш» бўлаётгандек туюлди.

Бувниса хола воқеага бошдан-оёқ тушунмаган бўлса ҳам, ақлан сезарди. У дастурхонни йиғиб олгач, уйнинг бурчагига тиз чўкиб, ўзича аллақандай дуоларни ўқиди, мушкулкушодга ўгириб қўйди.

Рихсивой аканинг кўзлари гиламни тешиб юборгудай бир нуқтага тикилган.

XXXI

Кун бўйи кўкда сайр этган қуёш чарчагандай кўринади, унинг кўзлари тобора сузилиб, уйқуга тортарди. Ана у чўлнинг ғарб томонини қизартириб юборди, уфққа ёнбошлай бошлади. Ҳозир унинг нури кўзларни қамаштирмайди, бульдозернинг темир курагида, кетмон юзларида, трактор қисмларида ялтираб жилоланмайди. Фақат ҳув анави тепалик ёнида ишлаётган экскаваторнинг хартуми баланд кўтарилганда баҳайбат чўмичнинг ер қазийвери оқариб кетган тишларидагина қизғиш акси кўзга ташланиб қолади.

Абдуғафур ота шийпонга яқинлашар экан, узоқда, қишлоқ йўлида ҳавога буруқсаб кўтарилган чанга кўзи тошди, қўлини пешонаси устига соябон қилиб, ўша томонга тикилди. Эгри-бугри кўчада силкиниб келаётган машинани кўрди. Кейин у худди деворда чиқиллаб турган осма соатдан вақтни билмоқчи бўлгандай, ботаётган қуёшга қаради. Қаради-ю, хаёли бўлинди, машинани ҳам унутди. Шу палладаги манзара унга ҳар галгисидан ўзгачароқ бўлиб туюлди. У ҳар куни қуёш билан баб-баравар уйғонганида ҳам, ҳозиргидай қуёш ботаётганида ҳам, ҳавога, уфққа анчагача тикилиб қолар, «ҳа, бугунгиси баракали бўлди» дегандай ўзича жилмайиб қўярди. Ҳавога бўлут чиқиб қуёшнинг юзини яшириб қўйгудай бўлса, бир нарсани қидириб тополмаётгандай, диққинафас бўлиб кетарди. Унинг назарида ҳар куни қуёш мана шу мовий гумбазнинг тақир ерга туташган нариги томонидан кўтарилади-ю, куни бўйи ўзининг ҳаётбахш нури, яллиғини сахийлик билан тарқатади-да, кечга томон яна шу гумбазнинг бу томонига, гиёҳсиз, қоқ қуруқ ерга, худди тош устига бош қўйгандай ёнбош-

лайди. Мана шуни кўрганида Абдуғафур ота ачингандай бўларди. Аммо нимага ачинаётганини билолмасди. Гумбазнинг қишлоққа туташган томони қандай гўзал: ям-яшил дарахтлар, боғлар, далалар — худди бахмалдай. Агар бу томонлар ҳам ана шундай бўлса, қуёш дарахтлар орасидан кўтарилиб, дарахтзорлар орқасига ёнбошларди.

Абдуғафур ота шуларни хаёлидан ўтказар экан, майин шабадада барглари силкиниб турган ёш дарахтларга тикилди. Ўзича пичирлади: «Ҳадемай, шундай ҳам бўлади... Ҳув ўша уфққача, ундан ҳам наригача... ҳаммаси яшнаб кетади...»

— Салом, отахон!

Абдуғафур ота машинанинг келиб тўхтаганини ҳам сезмай қолди. Ёнига ўгирилиб, киномеханикни кўрди.

— Эй, Ҳасанча, кел ўрлим, машина сеникими?

— Ҳа... Бугун жуда ғалатисини олиб келдим, — деди у кулиб, — уч сўм пулу, бир калла қанд...

Абдуғафур ота кулиб юборди, аввалги сафар шу картинани кўрганида, Ҳасанчага «шунақасидан олиб кел» дегани эсига тушди.

— Оббо, Ҳасанча-е, тагин ўша «Аршин молчи» дегин?

— Худди ўзи. Кўнглингиздагисини топамиз-да, Абдуғафур ота.

Паст бўй, ориқ бу йигитни қишлоқдагилар Ҳасанча деб гапиришар, агар исмига «ча» ни қўшиб айтилмаса, кўпчилик уни танимасди. Катталар, ўз тенгқурлари шундай деб чақиришганида индамаса ҳам қишлоқ болалари югуришиб келиб, қандай картина келтирганини билмоқчи бўлишганида улардан биронтаси «Ҳасанча ака» деб қолса борми, ҳаммасини қулаб юборар, кинога киритмаслигини айтиб, қўрқитарди. Сал нарсага тажанг бўлаверадиган бу йигит ҳар гал янги картина келтирганида ҳеч кимга сўз бермас, ўзини фильмни яратган авторлардек ҳис қиларди. Томошабинлардан биронтаси фильмнинг камчиликлари ҳақида гапириб қолгудай бўлса, жаҳли чиқиб кетар, дарров суҳбатга қўшилиб, «Ўзингиз кино санъатини тушунасизми?» деб, жеркиб ҳам берарди. Картинани кўрсатиш ўзидан бошқа бирон кишининг айби билан сал кечиккудай бўлса, тажанг бўлиб, пе-

шонаси буришиб кетарди. Ҳозир ҳам ана шундай бўлди. Шийпон устунига илиб қўйилган эълонни кўрди-ю, шапкасини қўлига олиб, ғижимлади.

— Бу қанақаси тағин, Абдуғафур ота?— У қўли билан эълонни кўрсатди.

— Ие, ўғлим, ҳали комсомолмасман дегин?

— Бўлмасам ҳам тушунаман. Яна ўшанақа суҳбат экан-да... ҳа...

— Ҳа, нега тажанг бўляпсан?

— Шу бугун вақтлуроқ кўрсатиб кетарман дедим... Эй ўша,— у қўлини силтади,— бўлди, қайтиб кетаман.

Абдуғафур ота гўё унинг гапига парво қилмагандай деди:

— Ихтиёр ўзингда, ўғлим. Мен сени тушунарсан деб ўйловдим.

Ҳасанча индамади. Абдуғафур отага бир қараб қўйди-да, шапкасининг козирёгини орқага қилиб кийганича, машинаси ёнига кетди.

Абдуғафур ота унинг бесаранжом ҳаракатларини кузатар экан, ўзича гапира бошлади: «Бу — эълон эмас, ойна. Башаранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама. Комсомоллар зўр ишни бошлашди. Тарбия деб мана буни айтади». У, соқолини силаб, ошхона томонга юрди.

Абдуғафур ота айтганидай: мана шу бир парча қоғоздаги эълон катта бир тарбия мактабининг кичик бўлакчаси эди.

Комсомол комитетининг иш планига кўра «Совет ёшларининг маънавий қиёфаси» деган темада ўтказилган биринчи лекция — суҳбат уч ойга мўлжалланган режаларини бузиб юборди. Бундай бўлишини ҳеч ким кутмаган эди. Бу нарса комитетда ҳам анча тортишувларга сабаб бўлди. Биров: «План туздикми, уни бузмаслигимиз керак» деса, биров: «Комсомол ёшларнинг талабини ҳисобга олмаганмиз», деди, яна бири қўшимча лекциялар ўтказиш кераклигини айтди. Кейин Тошпўлатовдан маслаҳат сўрашди. У кулиб туриб: «Ҳаётнинг ўзгармас жадвали йўқ. Комсомолларнинг талаби нима бўлса, ўшани қилиш керак» деди.

Ана шундан буён бир тема бир неча бўлақларга бўлиниб кетди: «Гўзаллик нима?», «Муҳаббат ҳақида», «Ёлғончи, чақимчилик — эскилик сарқити», «Ўз

сўзли бўл» сингари темаларда ўтказилган суҳбатларга кексалар ҳам, қўшни колхоздан келган комсомол-ёшлар ҳам қатнашадиган бўлиб қолишди. Кўпинча бу суҳбатлар худди китобхонлар конференциясига ўхшаб, бадий асарлардаги қаҳрамонларга бориб тақалар, уларнинг фазилатлари шу ерда ўтирганлар мисолида ҳикоя қилиб бериларди. Суҳбатлар бошлангандан бери кутубхонадаги китоблар қўлдан-қўлга тегмайдиган бўлиб қолди, қувончлиси шуки, бу суҳбатларда ҳар ким ўз камчилиги, баъзилари хатосини худди ойнада кўргандай бўлар, ҳатто ўзи ҳам аралашиб: «Тўғри, шу камчиликлар менда ҳам бор» деб очиқ айтирди.

Абдуғафур ота қишлоққа тушганида икки марта клубга кириб, суҳбат тинглади. Қиз ва йигитлар бурро-бурро гапирар эканлар, унинг кўз ўнгиде меҳрибон ота ёки она ўз фарзандларига насиҳат қилаётгандай бўлди. Улар худди бир оиланинг ўғил-қизларидек ҳар бир ишда, юриш-туришда, муомалада комсомол деган шарафли номга муносиб бўлиш, мана шу илғор ёшлар оиласини мустаҳкамлаш ҳақида фикр юритишар, баҳслашардилар.

Абдуғафур ота кейинчалик буларнинг ҳаммасини бригададаги тенгқурларига мамнуният билан гапириб берди. «Комсомолнинг асл кучи ҳам шунда экан» деб қўйди у.

Бу галги суҳбат мана шу ерда ўтказиладиган бўлди. Кечга томон қишлоқдан тўда-тўда бўлиб йигит-қизлар чиқиб кела бошлади. Улар дастлаб янги ернинг янги манзарасини: кун сайин яшнаб бораётган чўлни, иморатлар қуриладиган жойларни, гуркираб ўсаётган гўзаларни, тепаликни тилка-пора қилаётган қудратли экскаваторни томоша қилишарди. Янги участканинг ҳуснига кун сайин ҳусн қўшилиб бораётгани кимни қувонтирмайди, дейсиз.

Мана шийпон. Ёшлар суҳбатлашиб ўтиришибди. Уларнинг илтимоси билан Собир дуторни олди, кулранг кителининг энгларини тирсагигача шимариб черта бошлади. Дастлаб қараганда унинг серғўшт, қорача юзлари ҳуснбузарнинг доғлари билан баттар бўғилиб кетгандай кўринарди. Яхшилаб разм солинса тиниқ, қоп-қора кўзлари ҳаммавақт ҳозиргидай қувноқ, юзларида аллақандай иссиқлик бўртиб турган-

дай. Бармоқлари торга тегяпtimi, йўқми, пайқаб бўлмайди. Шўх куй жаранглаб, қалбнинг нозик жойларини қитиқлайди. Беихтиёр йигитнинг ҳаракатларига куйнинг, чўққига кўтарилаётган кишининг манзилга яқинлашганлиги сўнгги интилишини эслатувчи нозик жойи келганда қошлари чимирилиб кетишига маҳлиё бўлиб қоласан, киши. Юзларида ҳамон табассум. Тикилиб турасану нимаси, қайси жозибаси ўзига тортаётганини билолмайсан. Худди сирли ҳароратдай...

— Умрингдан барака топ, ўғлим.

— Яшанг-э, Собиржон.

Куй тугади, Аъзамнинг ўнг томонида ўтирган шофер йигит унга ҳазил қилди.

— Узларидан ҳам бир эшитайлик.

— Мен қор ёққанда, машина кабинасида чалиб бераман.

Ҳасанча қайтиб кетишга журъат қилолмади. Абдуғафур отанинг бояги гапидан кейин шахтидан тушди, ўз тарадусини кўра бошлади. Ана у, шийпоннинг чап томонига экран ўрнатиш билан овора.

Одамлар кўпайиб кетганидан, жой тайёрлаш лозим бўлиб қолди. Аъзам Риза билан биргаликда супага бараварлаб скамейка ясар экан, қизлар гуруҳидан аллакимнинг чақирганини эшитди. Аланглаб, кимлигини билолмади. Бир оз ўтгач ёнида магазинчи Адҳамни кўрди.

— Ҳорманг, оғайни,— деди қўлини узатиб Адҳам,— суҳбатга келибсиз-да?

Аъзам бир оз ўнғайсизланди. Ушандан буён Адҳам билан энди кўришиб тургани эди. Бирдан унга «бу ерлик эмасман» деб чап бергани эсига тушиб қолди, буни Ризага сездирмаслик учун қўлидаги тахтани ўлчамоқчи бўлиб, ўн қадамча нарига жилди, секин гапирди:

— Мен шу бригададаман. Ушанда сизга... гап кўп, кейин айтиб бераман,— у кўз қири билан Ризага қараб қўйди.

— Ундай бўлса жуда соз... Биз ҳам дўконни топширдик.

— А?

— Ҳа, тўртинчи бригададаман... Асли шу янги ерга девдиму, бўлмади-да... Майли, кўришармиз,— Адҳам бир нарсадан севингандек шундай деганича яна

қизлар ёнига кетди, Аъзам тахтанинг бир томонини гўла устига қўяр экан, унинг орқасидан қараб қолди, бу тасодиф, кўнглига аллақандай ғашлик солгандай бўлди, нотаниш бир йигитта — йўғ-э, балки бора-бора қадрдон дўст бўлиб қолар, ахир икковлари ҳам бир колхознинг аъзоси-ку — ёлгон гапирганидан қаттиқ хижолат тортди, Адҳамнинг гапи унга «мен сенга ўхшаган эмасман» дегандай бўлиб эшитилди.

«Мустаҳкам продали бўл!» Шийпон устундаги эълоннинг ўртасига катта-катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган шу сўзлар кимга қандай таъсир қилади-ю, лекин Аъзам ҳар кўрганида яраси янгиланаётгандай бўларди. Бунинг устига Адҳамнинг келиб қолганини айтмайсизми. Яна ўша Хосият холанинг икки оғиз сўзи — «кўнгли тоза-ю, кўйлаги кирроқ» дегани эсига тушди. Авваллари Хосият хола унинг кўзига ёмон кўришиб юрди, кейинчалик ундан уяладиган, юзига тик қаролмайдиган бўлиб қолди. Ўртоқлари ўртага олиб чакана гапиришмади. Иродаси бўш, бизга ҳам иснод келтиради, дейишди. Биронтаси шу ерда қолсин деб алинмади. Шунда бошини қўйи солиб сукут қилиб ўтирган Аъзам ўжарлик қилолмади. Кўзларини катта очиб, умидворлик билан ўртоқларига тикилди: «фикримдан қайтдим, кечиринглар» деди. Шундан кейин, ўзи ҳам анча енгил тортгандай бўлган эди. Орадан бир неча кун ўтди-ю, яна иккиланадиган бўлиб қолди. Қайтиб кетиш фикри анча узоқлашган бўлса ҳамки, бари бир, бир нарсасини йўқотган, иштаҳаси бўғилган одамга ўхшаб юрибди. Эълондаги уч сўз унга бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир эслатди. «Бугун нима гап бўларкин?» Унинг миясини ҳозир фақат мана шу фикр чулғаб олган... Хипчадан келган, баланд бўй, қайтарма ёқали кўйлагининг енгларини шимариб олган йигит — комсомол комитетининг секретари Азизов, шийпондаги стол ёнига ўтди. Шимининг чўнтагидан гугурт қутисидек кичкина блокнотини олиб, варақлади, кейин бошлайверамизми, дегандай ўтирганларга қаради. Уйчан кўзлари билан аллакимни қидирди, ўртадаги қаторда, калта ва сийрак сочларини бошининг орқа томонига муштумдек тугиб олган кулча юзли аёлни кўриб, хотиржам бўлди. Азизов бу аёлни, сут соғувчи Евдокия Ефимовнани, жуда ҳурмат қиларди, унинг ўғли прав-

ленига ҳам, комсомол комитетига ҳам миннатдорчилик билдириб хат юборганида, жавоб ёзишни, совғасалом уюштиришни ўз зиммасига олган эди. Шу тўфайли у билан ғойибона дўстлашиб қолган, ҳозир ҳам хат ёзишиб турарди. Азизов бундан уч кун муқаддам фермада бўлиб, Евдокия Ефимовна билан суҳбатлашди, ундан ўз ўғли ҳақида икки оғиз сўзлаб беришни илтимос қилган эди — у рози бўлди. Мана ҳозир Евдокия Ефимовнага биринчи сўзни бериш керакми, ё бошқалардан бошласинми? Азизов шуни ўйлаб қолди. Унинг блокнотида гапираман деганлардан беш кишининг номи ёзилган. Экскаваторчи йигит Зоя Космодемьянская ҳақида сўзламоқчи, Адҳам бўлса ўз отасининг Сирдарёни бўғишда сеноя ташлаганини айтиб бермоқчи. Аниқлолмагани фақат бир одам эди. Виктория билан учрашиб, Камолиддиннинг партизан отрядидаги жасорати ҳақида ҳикоя қилиб беришни илтимос қилган эди. У аввалига Алексей айтиб берсин, деди. Кейин кўнгандек бўлувди. Эрталаб Азизовга учрашиб: «Бу гал бошқалардан эшитайлик, мен келаси сафар гапириб берай» деб илтимос қилди. Тайёрга ўхшайди-ю, ийманиброқ турибди-да. Ким билади, балки гапирар. Ана, ўзи эри билан ўрта қаторда ўтирибди. Азизов узоқ ўйлаб турмади, Евдокия Ефимовнани стол ёнига таклиф қилди.

— ...Владимир тўққизинчи синфни тугатди-ю, менга ҳам билдирмай, заводнинг шогирдлик мактабига кириб олди. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин, бир куни кечқурун ишдан чарчаб келсам, уйда аллақандай чертёжларни ёйиб ўтирибди. Мени кўрди-ю, югуриб ёнимга келди, гуноҳкорлардек гапира бошлади... Ойи, мен ўзбошимчалик қилиб қўйдим, кечирсанг ҳам, кечирмасанг ҳам бошқа иложим йўқ. Отам вафот этиб сенга қийин бўлиб қолди. Сингилларим ўқиши керак, бу ёқда бувим бетоб... Мен шогирдлик мактабига кирдим... Узимни тутолмай йиглаб юбордим. Бир йилдан буён ўқишига таъсир қилмасин деб шу тўғрида ботиниб оғиз очмай юрардим. У бўлса худди қалбимга қўл солгандай, шундай қилибди. Бунисидан қувонсам ҳам, бари бир ўзбошимчалиги, ўқишни охирига етказмаганидан хафа бўлдим. Кўз ёши қилдиму, бир нарса деёлмадим. Олти ойгача турмушимизда ҳеч қандай ўзгариш бўлмади. Бу мени баттар хафа,

қиларди. Ахир, ўқий берганида ўнинчини битириб оларди-да, деб ташвишланардим. Шу кезларда у малака орттириб, заводда ишлашга кўчди. Бир куни қарасам, қўлида аллақандай қоғозга ўроғлик нарса билан кириб келяпти. Ҳайрон бўлдим. Нима қилибди денг? Биринчи маошидан иккита қизимга туфли билан менга рўмолча олибди. Чўнтагини кавлаб, қолган пулини ҳам стол устига қўйди, менга кулиб қаровди, бу гал ўзимни тутолмай йиғлаб юбордим. Уйимиздаги шу кунги қувончни айтмайсизми? Сира-сира эсимдан чиқармайман. Бироқ бу узоққа чўзилмади. Уруш бошланиб қолди. Орадан икки ой ўтар-ўтмас ишлаб турган жойимга биров телефон қилади. Қарасам Владимир. Ҳеч бунақа чақирадиган одати йўқ эди. «Мен кўнгиллилар сафига ёзилдим» дейди. Юрагим шув этиб кетди. Нима жавоб қилганимни ҳам эслолмайман. Ахир у ўн саккизга тўлмаган бола-я, қўлидан нима келаркин, деб ўйлардим. Кейин ўзимни босдим. Сен ҳали ёшсан, ўғлим, деёлмадим. Урушнинг ўша оғир кунларида кексалар ҳам, ёшлар ҳам Ватан мудофаасига отланаётган пайт эди. Мен буни яхши тушунардим. Унга далда бердим. Майли, ўғлим, яхши ўйлабсан, соғ бориб, саломат қайтгин, деб поездга кузатиб қўйдим. Владимир фронтга жўнади...

Евдокия Ефимовна енгилгина хўрсинди, дастрўмолчаси билан бурни учидаги тер маржонларини артиб олди. Унинг сутга ювгандек оппоқ юзлари қизариб кетган эди. «Энди нима бўларкин?» деб ўтирган Аъзам ер тагидан секин Неляга қаради. У гўё, ҳеч нарсага эътибор бермаётгандек, бошини қуйи солганича қўлидаги китобчани варақлаб ўтирарди.

— ... Ундан ахён-ахёнда хат олардим, қисқа-қисқа ёзарди, бир хатида бугун ҳужумга ўтамыз деса, иккинчисида мудофаадамиз дерди. Қаерда, соғлиғи қандай, еб-ичиши дурустми — бу тўғриларда лом-лим демасди. У хатидан бу хатигача юракларим тарс ёрилиб кетгудай бўлар, кечалари ухламай чиқардим. Бирданига уч ой жим бўлиб қолди. Мени ваҳм боса бошлади. Кейин билсам, ўнг қўлидан ярадор бўлиб хат ёзолмабди. Госпиталда икки ой ётиб, яна фронтга жўнади. Орадан бир йилдан мўлроқ вақт ўтди. Яна хат тўхтаб қолди. Бу галгиси мени жуда қўрқитди, тушларим бузилиб, юрагимга ғулғула туша бошлади.

Буни қизларимдан яширишга уринардим. Улар бўлса мендан акаси ҳақида ҳеч нарса сўрашмас, қачон бўлмасин мени овунтиришга ҳаракат қилишарди. Шу зайлда беш ой ўтиб кетди. Охири тоқатим чидамади, катта қизимга маслаҳат солдим. Владимирнинг хабарини топиш учун ҳаракат қилайлик десам, қизим яна юпатишга ўтди. Шу кезларда бирдан радиодан хуш-хабар эшитиб қолдик. Ўғлимга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилибди. Шу куни бирамас икки марта эшитсам ҳам сира ишонмасдим. Қўшнилари уйга киришди, ишхонадагилар табриклашди. Мен бўлсам кўз ёшимни артиб эплотмасдим, гапирсам, лабларим титраб кетарди. Севинганимдан кун бўйи туз тотмабман. Кечга томон толиққанганимни билдим. Эсимни ўзимга йиғиб ўйлаганимда, куни бўйи севинганим ҳам бир бўлди-ю, ҳозиргиси ҳам. Қаҳрамон-ку бўлибди, ўзи қани? Нега беш ойдан буён хат-хабар йўқ? Тагин... Йўқ... йўқ. Шунда катта қизим ёнимга келиб, «Ойи қўрқманг, у тирик... Фақат...» деганича кўзига ёш олди. Ҳой, нималар деяпсан, гапирсанг-чи, десам, «оёғидан ярадор бўлган, госпиталда, мана хатлари...» деб, бир даста хатни олдимга ташлади. Билсам, Владимир оғир ярадор бўлиб ётган экан, буни онам ҳам, қизларим, қўни-қўшнилари, қўйинг-чи, ҳамма билар экану, мендан яшириб юришган экан. Нега яширишади, ахир онаман-ку, оёғидан ярадор бўлса, тузалар, ўзи омон бўлсин, дердим. Хат ёзишиб турдик. Бари бир қанақа яралигини очиқ ёзмасди. У ётган госпиталь Куйбишевга кўчирилиб келтирилганда, сира ўзимни босолмадим. Бориб кўриб келмоқчи бўлдим. Бу гал ҳам қизларим, қариндошлар мени чалғитишди. Ахир сал кам бир йилдан бери госпиталда ётса, қайси она чидаб тура олади?

Куйбишевга келиб, госпитални қидириб топдим. Ёшгина бир жувон мени жуда хушдиллик билан, танишлардек кутиб олди. Кабинетига олиб кирди.

— Сиз Владимирнинг кими бўласиз? — деб сўради.

— Онасиман.

— Ярадорлигидан хабардормидингиз?

— Ҳа, ўнг оёғидан ўқ тешиб ўтган.

Ўзим ҳам шундан бошқасини билмасдим-да. Кейин жувон савол бермади. Мени қолдириб, ўзи чиқиб

кетди. Қайтиб кирганидан кейин яна гапга солди, уйимни, ишимни, болаларимни сўради. Мен ичкарига киришга шошилганим сари, у гапни чўзарди. Жўрттага қилаётганини сеза бошладим. Шу пайтда кабинетга бир врач кириб келди. У ҳам номини айтиб кўришди, ўғлимнинг сабр-тоқатли йигит эканлигини айтиб: «Соғлиғи дуруст, ҳозир дам оляпти. Яхшиси кечроқ кириш» деди. Госпиталь эшигидан кўчага чиққаннимни биламан. Кўзимни очиб қарасам, скамейкада ўтирибман, ёнимда бир нотаниш кампир пешонамни ушлаб турибди. Йўлда ҳушимдан кетиб йиқилибман. Шу кампир бечора суяб, скамейкага келтирибди. Воқеани унга айтиб бердим. Шу ерда икковимиз кўринг-кўрманг худди эгачи-сингилдек йиғладик. Оёққўли йўқмикин? Кўздан ажраганмикин? Ёки... бири бирдан хунук, бири бирдан даҳшатли хаёллар мени бўғаётгандай бўларди. Ўзимни босай деб қанча уринсам ҳам бўлмасди. Кампир бечора вокзалгача бирга борди. Йўл-йўлакай мени овутди, юрагимга далда берди. Яхшиям шу аёлга учраганим дейман. Бир оз енгиллашгандай бўлдим. Уйига таклиф қилди, йўқ дедим. Чамадонимни олиб госпиталга қайтдим. Енгилгина чамадон йўлда бир неча марта қўлимдан тушиб кетди. Восан қадамим орқага қайтаётгандай, сира дармоним қолмаган эди.

Етиб келсам, госпиталь комиссари эшик олдида кутиб турган экан. Қўлимдан чамадонни ола туриб, секингина: «Ҳурматли Евдокия Ефимовна, ўғлингизни ортиқча гапга тутманг, йиғламанг, ўзингизни босинг» деди-да, бояги кабинетга бошлаб кирди. Владимир билан шу ерда учрашдим. Ҳамма нарса тўғрисида гаплашдик. Фақат унинг яраси, қаери майиб бўлгани ҳақида оғиз очмадим, у ҳам индамади. Мен ўзимни зўрга тутиб ўтирдим, бир неча марта сув сўраганимни биламан. Ўғлим ҳаяжонланаётганимни сизди шекилли, «Ойи, чарчагансиз, бугун дам олинг, эртага яна гаплашиб ўтирамин» деди. Хўп, болам, сен ҳам дам ол дедиму, чиқиб кетдим. Эртаси куни унинг палатасига кирдим. Каравотда оппоқ чойшабга ўралиб ётган эди. Икки оёғи тиззасигача йўқлигини шунда сездим. Кўзимга кичкинагина бўлиб кўринди. Мен уни қўлимга олиб кўтаргим, қучоқлаб бағримга босгим, оғриқларига малҳам бўлгим келарди. У ҳам шун-

дай қилмоқчи бўлганимни сезарди... Ахир ўғлим-ку, нега сезмасин. Шунинг учунми нуқул мени чағғитишга уринарди. Кейин фотокарточкаларини, халларини кўрсатди. Қонга бўялган комсомол билетига кўзим тушганида, юрагим орқамга тортиб «кетди» унга сездирмай лабимни тишладиму, кўз ёшимни тўхтатиб қолдим...

Шийпонда шундай осойишталик, сукунат ҳукм сурардики, баргларнинг шитирлаши ҳам, даланинг нариги ёғидаги ариқда оқаётган сувнинг шилдираши ҳам кишининг гашига тегар, суҳбатни бўлиб қўяётгандай бўларди. Бу орада Евдокия Ефимовна бир-икки марта кўзларида пайдо бўлган ёш томчиларини сездирмай артиб олди. Утирганлар орасида ҳам кўз ёши қилганлар бўлди. Она! Ҳа. Оналар шундай. Фарзандим деб ҳар қандай оғир дақиқаларда ўзини тута олади, ҳаммасига бардош бера олади. Кейинчалик, бирон кишига ўз бошидан ўтказганини гапириб бергудай бўлса, ҳозиргидай юракларни эзади. Биров булар ҳаммаси ўша ўғли ёки қизининг вояга етиб, пок қалбли, мард бўлиб етишган пайтларида, бир оғиз «онажоним» деганида унут бўлиб кетади. Уша енгилтак Ҳасанча ҳам, кўпни кўрган Абдуғафур ота ҳам бу аёлга термилар эканлар, онанинг қалби қанчалик қудратли, меҳри қанчалик қайноқ эканлигини бутун борлиқлари билан ҳис қилишарди. Аъзам-чи? У ҳам чуқур ўйга толган. Назарида, шу ёшга келиб, бир чақалик фойдали иш қилмабди, турмушни еб ичишу, кийиниш деб юрган экан. У икки онани — Евдокия Ефимовна билан ўз онасини, «ўзингни бил, болам...» деб насихат қиладиган онасини кўз олдига келтирарди. Муҳиддин акасини эслади. Комилжоннинг хаёли бир зумда ўзи ётган госпиталга бориб етди. Виктория билан Алексей бир неча бор бир-бирларига маъноли қараб олишди. Юлдузхон акасининг қабрини эслади.

...Владимир беш ойдан кейин уйга келди. У ёғоч оёқда юрарди. Юргани бор бўлсин, турган-битгани азоб эди. Бундан ўзи ҳам асабийлашадиган, баъзи вақтларда ўзини-ўзи урадиган бўлиб қолди. Нима қилишимни билмасдим. Тез наркоз беринг деб қистарди. Врачлар шунча тушунтиришди, бора-бора наркозга ўрганиб қолса яхши бўлмаслигини айтишди, бўлмади, кейин мен шаҳар комсомол комитетига бо-

риб, секретарга маслаҳат солдим. Эртасигаёқ секретарь ёнида бир гуруҳ йигит-қизлар билан келишиб, анчагача Владимир билан гаплашишди, мен жўрттага аралашмадим. Шу кундан бошлаб уйимизга мактабнинг юқори синф ўқувчилари, заводдаги комсомоллар тез-тез келиб туришди. Орадан сал вақт ўтмай, наркоз дейишни ҳам унутди. Бу мени жуда ҳам қувонтира бошлади. Шу кезларда комсомолнинг ҳисобот сайлов йиғилишлари ўтаётган эди. Бирдан Владимирни конференцияга делегат қилиб юборишди. Бу ерда пленум аъзолигига сайлашибди. Владимир кўз олдимда кун сайин ўзгариб борарди. Сингилларига қаттиқ гапирмас, ётиғи билан насихат қилар, менга ҳам жуда меҳрибон бўлиб қолди. Юриб келиб, оёғи қаттиқ сирқиллаб оғрийдиган пайтларда қарасам, ранги қув ўчади-ю, тишини тишига қўйиб ўтирганини сезиб қоламан, раҳмим келди. Бир куни: «Ойи, мен тўққизинчи синфга борадиган бўлдим» деб қолди. Ич-ичимдан севиндиму, ўйлаб кетдим. Биз томонларда қиш қаттиқ бўлади, тиззагача қор ёғади. Қандай қатнар экан энди. Қаранг, мактаб комсомоллари бунинг йўлини топишибди. Қор эриганда бўлса, бир куни опичиб олишса, бир куни қўлтиғидан суяб мактабга элтишарди. Кошки тинчгина ўқиган бўлса, шу ҳолда мактабда ҳам, уйда ҳам танца тушарди, ҳар гал танцадан кейин тиззаси шилиниб қонаб кетар, болам, қўя қолсанг-чи, десам, мени уришиб берарди. Шунақа пайтларда ўртоғи Гриша уни ҳаммомга олиб борарди, қайтиб келгач, яна ҳеч нарса кўрмагандай, менга кулиб қарарди-да: «Ойи, қўрқма, ўртоқларим мени якка қўйишмайди», дерди. Барака топкур, қиз-йигитлар уни бир нафас ҳам якка қўйишмасди. Ёғоч оёқ синиб қолса, дарров тузаттириб беришар, унчага ўзини опичиб юришарди. Буларни кўриб мен чекка-чеккада йиғлардим. Ўғлим билан Гриша мактабни олтин медаль билан битиришди, иккови ҳам Москвага, институтга ўқишга кетишди. Мана ҳозир улар аспирантурада, Владимир уйланиб олган, битта неварали ҳам бўлдим...

Евдокия Ефимовна шу сўзни айтиб, кулиб қўйди. Утирганлар бир-бирларига қараб олишди. Аъзам Неляга тикилиб турди-да: «Нега шуларни менга айтмовди» деб қўйди ўзича. Неля унинг қараб турганини

сезса ҳам, гўё ёнида ўтирган Юлдузхоннинг кўйлаги-ни энди кўргандек унга тикилиб ўтирарди.

— ...Ўз фарзандим ҳақида гапириш ноқулайроқ бўлса ҳам ёшларнинг илтимосини қайтаролмадим. Агар Владимирнинг иродаси заррача намуна бўла олса, мен қувонардим. Нимасини айтаман. Мана ўрталарингизда қизим ўтирибди. Уни мақтамоқчи эмасман-ку, акасига ўхшаб «ўзбошимчалик» қилганини айтмоқчиман. У ҳам шундай қилди-да, Мирзачўлни ўзлаштиришда қатнашаман деб ўзи ариза бериб келиб, менга кейин айтди. Катта қизим турмуш қуриб кетгани учун ўзим ҳам Неля билан бирга келавердим. Келганимга, қизимнинг шу йўлга бошлаганига сира хафа эмасман.

Қарсақ чалиб юборадиган пайти келди-ю, Нелянинг ўтирган жойидан «бўлди, э» дегани ҳамманинг эътиборини ўзига тортди.

«Бу суҳбатда гапирадиганлар ҳойнаҳой мени тилга олишади» деган ташвиш билан бошини қотириб юрган Аъзамнинг авзойи бутунлай ўзгариб кетди. Евдокия Ефимовна ҳам, бошқа гапирганлар ҳам унинг номини тилга олиш у ёқда турсин: «Ичимизда иродаси бўш ўртоқлар ҳам бор» деганга ўхшаш шама ҳам қилишмади. Аъзам суҳбат авжи қизиган пайтда, ердан узиб бўлмайдиган юкни кўтариш учун бор кучини сарфлаган кишидек қўл кўтариб, стол ёнига борди. Ўртоқлари бу ҳолга тушунишга олмади. Улар бир-бирларига сирли қараб олишди. Бу қарашларда: «Нима деркин? Тайёрланмаган эди-ку. Гапира олармикин? Ё тагин қайсарлик қилиб...» деган ташвиш яққол сезилиб турарди.

Аъзамнинг юзлари оқариб кетган, ҳаяжони шундоққина вужудига бўртиб чиққан.

— Мен суҳбатга тайёрланмаган эдим. Ҳозир гапирмоқчи ҳам эмасман. Фақат бир нарсани сўрамоқчиман. Шу тўғрими, йўқми? Владимир нега шогирдликка кирди, нега фронтга кетди, нега тагин ярасининг азобини ҳам унутиб, ўқиди? Уйлаб турсам, у ҳар гал ҳам катта-катта мақсадни кўзлаб шундай қилган экан. Яқинда менга ўртоғим Муҳиддин «Мардлик» номли китобни берди. Унда Амурдаги Комсомольск шаҳри қурилиши ёзилган. Шу катта шаҳар қандай пайдо бўлган экан? Битта, иккита, ўнта, юз-

лаб палаткалардан бунёдга келибди. Биринчи бўлиб шу палаткаларни қурган, унда совуққа чидаб яшаган ёшлар нега шундай қилишган. Буни ҳам мен катта мақсадни кўзлаганлари учун шундай шаҳар қура олишган деб ўйлайман. Мен буни ҳозиргача тушунмас эканман. Шуларни ўйлаб турсам, биз ҳам бу ерга фақат ишлаш учун келмаган эканмиз. Катта мақсадни кўзлаб келган эканмиз деб тушунаман. Шу тўғрими?

Солижон ўрнидан туриб, «яша» деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Атроф-теварақдан «тўғри» деганлар унга қараб кулиб юборишди.

— Ундай бўлса тушундим. Дуся холамга суҳбатлари учун ҳам, шундай ўғил тарбиялаганлари учун ҳам катта раҳмат айтаман. Агар хўп десалар менга адресини берсинлар. Владимирга хат ёзаман, уни меҳмонга чақирамиз...

Бу гал ҳамма чапак чалиб юборди. Юлдузхон нима учундир Неляни қучоқлаб олди. Муҳиддинга қараб кулиб қўйди.

Ҳасанча шапкасини бостириб, аппарати ёнига шошилар экан, Абдуғафур ота уни тўхтатди:

— Қайтиб кетмабмидинг, ўғлим?

XXXII

Шийпон тўғрисидаги гулзор саҳрога туташган ранго-ранг ипак гилам сингари кўзни қамаштиради. Теварақ-атрофи, бурчакларидаги қуббаларга чим ётқизилган, ўртасига катта юлдуз шаклида экилган живир-живир, қилма-қил гуллар товланади, юлдузнинг ҳар бир хонасига Тошпўлатов келтирган атир гуллардан ўтқазилган: атрофларида садарайҳон, дастар, қашқа, картошка гуллар кечки салқинда ажиб бўй таратиб, яшнаб турибди. Гулзорнинг ўнг томонидан бошланган, баъзилари битай деб қолган қатор уйлар чўлнинг қиёфасини кун сайин ўзгартириб борарди. Колхозчилар, бинолар қад кўтариб, кўзга кўриниб қолганидан буён, кечки пайтлари шу гулзор атрофига жой қилиб, дам олиб ўтирадиган бўлиб қолишди.

Авваллари гулзорга ҳеч ким эътибор бермас, шу тўғрида гап очилиб қолганида ҳам, «гулчининг ўзи-

га қўйиб беринглар» деб, Муҳиддинга ҳазил қилишарди. Гуллар кўзга ташланди-ю, ҳамма «гул»чи бўлиб қолди. Қўли тегмаган ҳеч ким қолмади. Райҳоннинг битта шохини узаман деб гулзорга яқинлашган ҳар ким ҳам бу ерда бир оз туриб қолар, бегона ўтларни юлиб ташлар, чимлар устига тўкилган гул япроқлари, райҳон уруғларини ҳафсала билан тозалар, жилла бўлмаганда, эгилиб қолган шохларини кўтариб боғлаб қўярди. Шундай қилаётган кишини Абдуғафур ота кўриб қолгудай бўлса, югуриб келиб, олдин янги очилган атир гулдан биттасини узиб, дўпписи тагига қистириб оларди-да: «Ҳаҳ ёқмай қолсин-а, бора-бора ҳамманг гулчи бўлиб кетмасанг» деб пичинг қилиб қўярди.

Муҳиддин даладан қайтгач ювиниб, кийимларини айирбошлаб, тўғри гулзорга келди, садарайҳонларни бир силкитиб юборди-да, тўқ-қизил ғижим духобадек ёниб турган гуллардан бир нечтасини узиб олди. Гул бандидаги тиканларни тозалар экан, енгил шабада билан мовий денгиздек чайқалаётган пахтазор унинг назарини ўзига тортди. Ҳар тупдаги маржон-маржон бўлиқ кўсақлар унга қачондир отаси айтган сўзни эслатди: «Пешона теринг билан ўстирган ҳар бир туп ғўза етилганда, бир даста гулдан чиройли кўринадилар». Муҳиддинга ҳозир шундай кўринди. Куни бўйи ғўзалар орасида юрса ҳамки, шу топдаги гапши жуда бошқача, отаси айтгандай эди.

— Ҳорманг, ўғлим.

Муҳиддин орқасига ўгирилиб, Рихсивой акани кўрди.

— Гулларам роса етилибди-да, байбай, бугун ўртоғингизнинг тўйи экан-а?

— Шундай, Мирзачўлдаги тўйи бўлади,— хушёқмаслик билан жавоб қилди Муҳиддин.

— Яхши, яхши,— Рихсивой ака шундай деб, елкасидаги кетмонни ерга қўйди,— қаерга туширмоқчисизлар?

— Хосият холам қўярмидилар, ўша эшитганларидеъқ ёнлариди биз яшаб турган уйни тайёрлаб қўйганлар, ўзимнинг бағримда бўлсин дейдилар.

— Яхши, барака топсин, Хосиятхон. Ҳалиги Россиядан келган аёл қаерда туради?

— Серафима холани айтяпсизми? У киши Хоси-

ят холам билан биргалар. Қизлари эри билан Тошпўлатовникига кўчиб ўтишди.

— Ҳа, ҳа.

Муҳиддин ўша мажлисдан кейин Рихсивой ака билан биринчи дафъа юзма-юз гаплашиб тургани эди. Бу орада унга иши ҳам тушмади, бирон гапи ҳам бўлмади. Ҳозир Рихсивой аканинг мулоимлик билан гапираётганига таажжубланди, унинг юзига тикилиброқ қараганида, пуфакка игна санчгандек сўлиб қолганини кўриб, ўзича ачинди.

... Рихсивой ака орқаворотдан Абдуғафур отанинг ҳосилот совети раиси қилиб тайинланганини эшитдида, уч кун босим қишлоқда кўринмади. Бу орада ғаллакор бригада бошлиғи билан учрашиб, хуфия қилиб юрган ишларини пухталаб, хотиржам бўлди. Тўртинчи кун деганда, Муҳаммадаминнинг зўри билан идо-рага чиқди. Қўл қовуштириб Акрамовнинг кабинетига кириб борди.

— Эй, Ҳосилот, бормисиз, бардаммисиз?

Рихсивой ака «мени аввалгидек Ҳосилот деб масхара қиляпти» дегандай ишончсизлик билан раисга қаради. Буни пайқаган Акрамов саволини яна такрорлади.

— Қанақа тағин саломатлик бўлсин, Исмоилжон? — деди Рихсивой ака, — ёшимиз бир ерга бориб қолди, бир сөгимиз ерда бўлса, бир оёгимиз...

— Ҳай-ҳай-ҳай, шошманг, нималар деяпсиз ўзингиз, шу дамгача сиздан бунақанги гапларни эшитмаган эдим, тўсатдан... Эй, қўйинг-эй.

Рихсивой ака хомуш ўтирганича носқовоқни ўйнар экан, куёвининг: «Ниҳоятда ўзингизни айбдор қилиб кўрсатинг, шунда ютасиз» деганини эслади. Акрамовга яқинроқ келиб, қулоғига шивирлагандай овозини пасайтириб гапира бошлади.

— Энди мен нима қиламан, Исмоилжон? Оппоқ соқолим билан мана бундай номусга қандай чидайман. Ҳар бир туп гўзага юрагим ачирди. Эҳ, хомкалла, ўзимга-ўзим чуқур қазидим-а...

Раис унинг сўзларини тинглар экан, «айтмабмидим сизга» деб юборишига сал қолди, ўзини босиб, қулоқ солди.

— Биласизми, Исмоилжон, нодонлигимдан, тўғрироғи, ўжарлигимдан шундай бўлди, ҳа, шарманда бўлдим...

Райс шунча совуқдонлик қилса ҳам бўлмади. Рихсивой акага ачинди.

— Сизни ҳеч ким шарманда қилиш ниятида эмасди, шунчаки кўпчилик камчиликларингизни очиб ташлади. Тўғри, аямай танқид қилишди, бундай қилишга колхозчиларнинг ҳақи бор эди, сиз уларнинг ишончини оқлай олмадингиз.

— Буларни ўзим ҳам биламан, Исмоилжон,— гапгин оҳангда гапирди Рихсивой ака,— дардимни янгилаб нима қиласиз.

— И-е, бўлмаса-чи, танқид деган нарса кишиларни тузатади.

— Кексайиб қолдим, танқидга кўниколмайман.

— Кўника олмасангиз, бундан каттароқ хатога йўл қўйишингиз мумкин.

— Энди мен нима қилсам экан-а, Исмоилжон?— титроқ овозда сўради у.

— Ишлайсиз!

— Эй, ҳали билакларим бақувват, меҳнатдан бош тортмайман.

— Жуда яхши,— деди-да, ўйланиб қолди райс,— бўлмаса бундай қилайлик. Янги участкага ҳозирча сувчилик қилиб тулинг, тажрибангиз бор, кейинчалик кўрармиз, балки бирон звенони оларсиз.

Рихсивой ака ясама кулги билан райсга тикилди.

— Звено берасизларми, ишонсанглар...

— Нималарни ўйлаяпсиз? Гап шу. Фақат баъзи одамлар билан гина-кудуратингизни қўйинг, хўпми?

— Хўп, Исмоилжон, хўп.

Рихсивой ака ўша кунийёқ янги участкага чиқиб кетганича тўрт кундан буён шу ерда бригада гўзаларини суғориб юрибди. У энди ҳамма билан яхши муомала қилар, икки гапнинг бирида: «Ҳа, энди бўлар экан-да, яхши от ҳам қоқилади-ку» дейдиган бўлиб, ҳозир Муҳиддинга ҳам худди шу зайлда гапира кетди.

— Ҳа, омон бўлинглар, ўғлим, кексаликда билмай қоларкан-да, киши, энди тушуняпман. Тўғри танқид қилдинглар.

Муҳиддин Рихсивой акадаги бундай ўзгаришга ҳеч тушунолмади. Нима деб уни юпатишни ҳам билмай қолди.

— Камчилик ҳаммада ҳам бўлади, ота, — деб қўйди охишта.

Рихсивой ака яна нималарнидир гапирмоқчи бўлиб турганида Риза келиб қолди. Ота «хайр, мен борай» деди-да, кетмонини олиб, шийпонга кетди. Орқасидан қараб қолган Муҳиддин: «Бир нима демоқчи эди-ю, гапиролмади» деб қўйди ўзича.

Риза нима ҳақда суҳбат бўлганига эътибор бермади. Муҳиддин узатган битта гулни ола туриб сўради: — Агар рухсат берсангиз, ўртоқ гулчи, гулзордан ўз қўлим билан ҳам узиб олсам?

— Гапларинг бошқача, Риза, тушунолмадим. Гулзор биргина меники эмас-ку, ёки бу ерга энди келясанми?

— Тўғри, гулзор ҳаммамизники, — Риза кулди, — аммо атир гулларни алоҳида муҳаббат қўйиб ўстирдиг, оғайни. Шунинг учун рухсат сўраяпман. Чунки бир марта рухсатсиз гул узиб, оғзимиз куйди.

— Оғзимиз куйди! — Муҳиддин ҳайрон бўлди, — нима эканлигига тушунолмаёпман, Риза. — У ўз саволига ҳадеганда жавоб ололмади, Ризанинг қаттиқ ҳаяжонда эканидан, қайта сўради:

— Сенга нима бўлди, оғайни? Гапир!

— Агар, — деди Риза қўлидаги гулни ҳидлай туриб, — оғзига вақтингни аямасанг, анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган гапим бор эди.

— Қани гапир, ўзи тинчликми?

Улар бир чеккага, гулзорнинг четига тиз чўкишди.

— Ҳеч сени холи топиб гапиролмадим. Донм бандсан. Бундай нарсани ҳар кимга ҳам гапириб бўлмайди, ўйлайманки, бу сир ўртамизда қолар.

— Ие, мени энди синаяпсанми, Риза, қани айт.

Риза сўзни бошлашдан аввал чўнтагидан тахлоғлиқ оқ шойи дастрўмолча чиқарди. Аллақаерини артмоқчи бўлгандай уни ёзиб юборди.

— Буни танирсан-а?

Муҳиддин ўзини билиб, билмасликка олди.

— Йўқ, энди кўраётганим.

— Тўғри, сен уни энди кўраётганинг, ма, бўлма-са, яхшилаб кўриб ол, — у рўмолчани Муҳиддинга узатди.

Муҳиддин рўмолчани, унга ипакдан тикилган гул

ва ҳарфларини ҳавас билан кўздан кечираркан, Риза унинг юзига тикилди.

— Жуда чиройли. Ким тиккан, Риза?— сўради Муҳиддин кўзини рўмолчадан олмай.

— Ким дейсанми? Аслида, оғайни, бу сенга атаб тикилган,— Риза ўзини босолмай ҳаяжон билан гапирарди.

— Қўйсанг-чи, нега менга аталади, ўзида ёзиб қўйилибди-ку. «Р. М», яъни Риза Муҳамедовга!

— Йўқ, Раҳимов Муҳиддинга!

Муҳиддин бу тасодифдан кулиб юборди.

— Айтганингдай, икковига ҳам тўғри келар экан, қани, тушунтир-чи, ўзи нима гап?

— Тушунтиришнинг нима ҳожати бор,— маъюс жавоб берди Риза,— кўриниб турибди-ку, у сени севади.

— Ким?

— Меҳрихон.

Муҳиддин ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Айтармиди, мана ёзиб қўйибди-ку рўмолга.

— Бўлмаса менга бермасмиди?

— Ҳамма гап шундаки, у ўзи бергани йўқ, мен тортиб олдим. Шунда мен ҳарфларини кўриб, ўзи менга аталган экану, десам, йўқ сизга эмасди, деди. Қизиқ устида бу гапни ҳазил деб ўйлабман. Кейин билсам...

— Нимани билдинг?

— Қўйсанг-чи, мени тушунмайди дейсанми.

— Менга қара, Риза, ахир мен Меҳрихон билан дурустроқ сўзлашган ҳам эмасман.

— Севиш учун узоқ суҳбатлашиш шарт эмас,— деди Риза боягидек маъюс овоз билан,— йўқ, дўстим, сен менга очигини айт,— у Муҳиддиннинг кўзларига тикилиб,— комсомолсан, ростини айт, яширма. Сен уни севасанми, ё йўқми?— деди.

Муҳиддин нима дейишга ҳайрон бўлди. У мулоҳим гапира бошлади.

— Хўп, дўстим, шундай бўлса очиқ-равшан гап-лашайлик. Ҳозирча мен биронта қизни севмаганман. Водилда ҳам бирон қиз билан муҳаббат тўғрисида... Шунақанги лаб-даҳан йўқлигини яхши биласан-ку, оғайни. Фақат бу ерга келдим, мана шу Юлдузхонни бир кўрганамча ҳаловатимни йўқотдим, юрагим-

га худди бир чўғ тушгандай, борган сари ёнса ёнадики, асти пасаймайди. Қисқаси, мен уни жондан севиб қолганман. Фақат унинг кўнглини билолмаётиман.

— Қўйсангчи-ей, ўртоқ мендан яшириб нима қиласан. Ўзи ошкора кўриниб турибди-ку.

— Муомала, муносабатларидан мен ҳам шунақа деб юрардим. Жудаям ишонардим. Кейин билсам...— Муҳиддин чуқур хўрсиниб олди. Ўзи шундай дардга йўлиқиб, ёниб юрган Риза бу хўрсинишдан жиддий бир нарса борлигини сезиб қолди.

— Нима бўлди. Бир гап ўтдимми?

— Қўй, дўстим, тушунтиришим қийин. Ўзим ҳам ҳали тагига етолганимча йўқ.

— Гапиравер, яширма. Мана, мен яшираётганим йўқ-ку.

— Яхши қилдинг, очди қилиб оласан. Бироқ мен бундай қилолмайман. Қани, буни қўйиб тур-чи. Меҳрини айтиб берай сенга. Аввало у мени севган эмас, бундай бўлиши мумкин эмас.

Унинг сўзларига Риза гоҳ ишонар, гоҳ ишонмасди.

— Бўлмаса хат-чи?

— Хат дейсанми? Эй, энди тушундим,— деди Муҳиддин кулиб.— Энди оғайни, бу шубҳаларинг жуда ортиқча? Тўғри, мен Меҳрихондан иккита хат олдим. Аммо булар тўппа-тўғри ўртоқларча ёзиладиган хатлар... Аксига, ёнимда эмасди, кўрсатардим. Шошмачи,— Муҳиддин чўнтагини тита бошлади. Қоғозлар орасидан Меҳрихондан келган хатни топди,— мана топдим биттасини,— у хатни очиб Ризага кўрсатмай турди,— бу иккинчи ёзиши, унисини ҳам топиб кўрсатаман, нима ёзган дегин, ҳатто сенинг тўғрингда ёзиб юборишимни сўраган. Севмаса шундай қилармиди?

Ризанинг баданлари жимирлашиб кетди, шошиб қолди.

— Қани кўрсат-чи?— У хатни қўлига оларкан, ўзига таниш рангдаги сиёҳ, қоғоз кўзига оловдек кўринди, севиниб ўқий бошлади:— «Ишларингиз яхшими? Риза акам чарчаётганлари, зерикаётганлари йўқми? Мумкин бўлса очиқроқ ёзиб юборсангиз...»

Ризанинг кўзлари чақнаб Муҳиддинга қаради.

— Яша оғайни, яша. Мени кечир. Ҳозир шундай хурсанд қилдингки,— дея уни қучоқлаб олди Риза.

— Ҳазинга хат келяптими?

— Келяпти. Аммо сира кўнглини очиб айтмайди, ҳайронман? — хафа бўлиб жавоб берди Риза.

— Ҳайрон бўлма! Биласанми? — деди овозини пасайтириб Муҳиддин, — қизлар сира ҳам очиқ айтмас экан. То айтгунча мана шунақа сенга ўхшатиб соясидан шубҳаланиб юраркан, билдингми?

— Энди ишондим, гапинг тўғри. Мана, ўзи ёзибди-ку. «Зерикаётганлари йўқми?» дегани шу-да. Биронта қиз билан зерикмай юрибдими ё... кўрдингми?

— Айтдим-ку, шу-да, энди, биласанми, оғайни. Сендан бир илтимосим бор. Бу хат келганини Юлдузхон кўриб қолган экан. Ушандан бери... Кўрсатсам ҳам бўлмади. Юлдузхон билан учрашганингда...

— Эй, ҳали шунақа дегин. Бўлди. Буни бошлайман, дўстим, бошлайман, — деди севиниб Риза ва ҳазиломуз гап ташлади, — лекин ҳалитдан шунчалик гаш кўраётган бўлса дейман, кунинг туғар экан, оғайни. Шунга хунобмидинг?

— Бу ҳам бор. Аммо бу учқуни.

— Учқуни? Тагин нимаси бор?

— Тўйи бўлай деяпти-ку, эшитмадингми?

— Ол-а, чиндан ҳам савдойи бўлиб қолибсан, оғайни. Совчилар келди деган гап тўй бўлади деганими? Ё сен тушунмайсанми?

Муҳиддин Ризанинг жон куйдириб гапиришига тикилиб турди-да, «Уки менга юрагини ёрдими, мен ҳам очаман» дея хаёлидан ўтказди-да, Тошкентда Содиқжонни кўрганини, ўз оғзидан эшитган гапларни ипидан-игнасигача айтиб берди.

— Мастликда айтгандир-да, — деди Риза унинг ҳовурини туширмоқчи бўлиб. Аммо ўзи ич-ичидан хавотирлана бошлаган эди.

— Маст эмасди. Жудаям ичадиган болага ўхшаймайди. Гапларини эшитганимда титраб кетдим. Ўзимни зўрга босдим. Ҳеч бунақа бўлмаганим. Холироқ жойда бўлганда борми... Аммо Содиқжон ўзи ёмон болага ўхшаймайди. Дадасига ҳам ўхшаймайди.

— Ҳўп шундай бўлсин. Аммо Юлдузхоннинг унга кўнглини билмайсан-ку.

— Гап шунда-да. Ҳеч сездирмайди. Содиқжон кузда келиши билан тўй бўлармиш.

— Эшитдим. Сенга айтмовдим.

— Бутун колхоз билади буни.

Риза ўй суриб қолди. Бундай қараса, ўзиникидан Муҳиддинники ишқалроққа ўхшайди.

— Менга қара, оғайни. Юлдузхон билан гаплашсам нима дейсан?

— Қандоқ бўларкин. Жуда бош қотди-да. Агар бирон гап бўладиган бўлса-чи, ўзимни эпломмай қоладиганга ўхшайман. Ё шартга қочиб кетаман, ё...

— Баҳма бўлиб қолсан, оғайни,— Риза Муҳиддинни юпатишга уринарди-ю, шундай иродали дўсти ҳам ишқ йўлида шилқ этиб тушганига ачинарди. Назарида Муҳиддиндан айрилиб қолаётгандек, бутун звено шарманда бўлаётгандек туюлди, қўрқиб кетди. Муҳиддин бошини эгиб, ер чизарди. «Нима десанг де, фақат ёрдам бер» деяётгандек маънос турарди.

— Бўлди. Гаплашаман,— деди қатъий Риза.

— Фақат дўстим, бу гаплар...

— Эсимни едимми?! Бунақа гапни бировга айтиб бўладими.

Икки дўст гап билан бўлиб, вақт ўтганини сезишмади. Узоқдан Солижон билан Аъзамни кўриб шошиб қолишди. Риза ҳам шоша-пиша гуллардан узди. Йўл-йўлакай ип билан боғлаб, катта гулдаста қилишди. Тўрттовлари машинага чиқишди.

— Ярим соат қолди,— деди Муҳиддин Ризага,— роса эзмалик қилдик-да.

— Бемалол етамиз, хавотир бўлма,— деди оғзи қулоғида бўлган Риза. Ҳозир у ҳаммадан ҳам ўзида йўқ хурсанд.

Машина тўғри станция томонга қараб йўл олди. Улар кечки поездда келаётган меҳмонни — Собирнинг хотинини кутиб олишади.

XXXIII

«Қоронғида топишган қайната-куёв» — ўқиди-ю, ўзини туюлмади кулиб юборди Адҳам,— сарлавҳасини тоза бошлабдими,— дея газетанинг шу жойини ўқишга қудай қилиб буклаб олди.

Шийпондагилар орасида кўтарилган кулгу босилиб гала-говурга айланди. Газетани барвақтроқ ўқиганми ё бошқа йўл билан ундаги фактларни илиб

олган баъзи одамлар ўзларича фикр юрита бошлашди.

— Бутун Ўзбекистонга маълум бўлди денг?

— Бўлмасам-чи, қилмиш-қидирмиш деб шуни айтади-да.

— Нимасига етказолмаганкин?..

— Ҳаромга ўрганган, бунисини ўйламайди.

Қўйиб берса бу «миш-миш»лар ҳали-бери тугамайдиганга ўхшайди. Шийпон устунига суяниб, чой ичиб ўтирган Ҳамдам ака шов-шувни бостириш учун ёни-беридагиларга бир-бир қараб чиқди-да, Адҳамга деди:

— Уқи!

— «...Қоронғида топишган ҳамроҳнинг қилмиши ҳам қоронғидир. Қайната Рихсивой мансабга ўтирган кезлари кечаларни уйқусиз ўтказадиган, ухлаганда ҳам аллақандай тушлар кўрадиган бўлиб қолди. Тушида нуқул ахлат ичида ўралашиб юрармиш. Хотинига айтса: «Бу давлат, Нозира, худо бермоқчи бўлган давлат шу», деди. Рихсивой давлат келадиган манбани ахтара бошлади, охири топди.

— Хотин, нима дейсан? — сўради у режасини хотинига айтиб бериб.

— Жуда яхши, нимасини ўйлаясиз, шу ерларга сиз хўжайинми, ахир? Шундай бўлгандан кейин эктираверинг, ҳеч ҳаромлиги йўқ, она сутидай ҳалол.

— Тўғри айтасан, — деди ўйланиб Рихсивой, — бўлмаса мен бир куёвнинг Муҳаммадамнинг олдидан ҳам ўтай... Ахир куёвни пайгамбарлар сийлаган; иккиламчиси, у район қишлоқ хўжалик бўлимида-я.

— Ҳа, ҳа, шундай қилинг, Нозира, — деди хотини ва фотиҳа берди...»

Каромат ялт этиб ёнида ўтирган ошпаз хотинга қаради-да:

— Ана, суддан оқ, қордан тоза отинчангиз, — деб пичинг қилди.

— Нега менинг отинчам бўларкан, афтини ел ёпсин, ҳаромхўрнинг, — жавоб қилди ошпаз, ижирганиб.

— Бир нафас жим туринглар, эшитайлик, — деди яна бир аёл.

— «...Қайнатанинг режаси куёвига маъқул тушди. Қирда экилган бугдойдан икки гектар планга киритилмади...»

Ўтирганлар бир-бирларига қараб олишди. Ҳамдам ака ўзича алланималар деб, соқолини тутамлади.

— Икки гектар-а, оббо нафасингга нағал тиқил-гур-эй,— ғазабланиб гапирди кўк яктакли чол.

— «Бора-бора бу икки гектарни камзулининг чўнтагидек ўзиники қилиб олди, истаганида қўл солиб, уннаганини олаверди. Ўтган йил кузагида ғаллакор бригаданинг аъзоларидан бир неча киши бу ҳақда район газетасига мақола ёзиб юборишди. Мақола сувга ташланган тошдек дом-дараксиз кетди: орадан анча ўтгандан кейин авторлар «фактлар тасдиқланмагани учун қолдирилди» деган жавоб олиб, ҳайрон бўлишди...»

— Ие, фактларни ким текширган экан?— Юлдузхондан сўраб қолди Нафиса.

— Бундан чиқдики, шу ернинг ўзида бости-бости қилиб юбормоқчи бўлишган экан-да, тавба,— деб қўйди Ҳамдам ака.

— «...Мазкур сатрлар автори бу иш билан шахсан танишиб чиқди. Редакция мақолани қишлоқ хўжалик бўлимига текширишга юборган, бўлим ходими бояги куёв деганимиз, Муҳаммадамин «синчиклаб текшириб» «боплаб» жавоб ёзган экан. Бунинг эвазига у қоплаб ун олиб турган...»

Адҳам фелъетоннинг давомини ўқиёлмади. Энди шов-шувни тўхтатиш қийин эди. Биров Рихсивой аканинг хотини ишга чиқмай паранжи ёпиниб тўйма-тўй юрганини гапирса, кўк яктакли чол Рихсивойнинг манманлигини айтиб, бир кун чойхонада маст ҳолича аллаким билан уришгани, «менга тил текизадиганнинг боши ўнта» деб дўқ қилганини сўйлай кетди.

Ҳамдам аканинг диққатини ўзига тортган нарса Муҳаммадаминнинг хатти-ҳаракатлари бўлди. «Нега шундай бўлади-я,— ўйлай кетди у.— Баъзи бир одамларнинг юриш-туриши, тутаетган иши, ясама гапларидан унинг қалби поклигига шубҳа қилгандай бўласану, тагин ўзингни босиб, ўйлаб қоласан, наҳотки шундай мансабдаги одам билмай қадам босса деб, ўзингга ўзинг ишонмайсан. Бу ҳам майли-я, гоҳ шундай одамларга ишинг тушиб қолганида тўрачилик қилса ҳам, ҳой, сен нима қилиясан деб айтолмайсан. Қалбаки ишни у қилади-ю, уни сен ранжитишни ҳам ис-

тамайсан. Аслида шу нотўғри экан. Мана, нима бўлди? Рихсивой кимнинг тавсияси билан ҳосилотликка сайланган эди? Худди ана шу куёвининг. Ушанда бирон-тамиз, правление аъзоси бўла туриб, ўзим ҳам: «Ҳой шошманглар, юқоридан тавсия қилишгани яхши, илло, ўзимиз ҳам атрофлича ўйлаб кўрайлик дедикми? Йўқ. Уни тавсия қилган правление йиғилишида шахсан қатнашган Муҳаммадаминнинг андишасини қилдик. Рихсивойнинг хотини уйма-уй юриб мушкулкушод ўқиётганини муҳокама қилганимизда-чи? Шунда масаласини қаттиқ қўйган эдик. Нима бўлди? Яна ўша Муҳаммадамин орага тушиб, бости-бости қилиб юборди. Томорқаси масаласи-чи? Ҳосилот бўла туриб, ҳамманинг кўзи олдида бир ярим норма олган эди-ку. Нега шунда ҳам ортиқча ерини тортиб олиш билан кифояланиб қўя қолдик. Аслида Рихсивойнинг нияти ўша томорқани кўп олишда бузилган экану, бу ёғини билмабмиз-да. Эртага мендан ҳам сўрашади: правление аъзоси бўлиб, шуни пайқамасиз-да, дейишади. Нима жавоб қиламан. Ҳушёрликни қўлдан бериб қўйибмиз, дейманми? Ҳа, ҳақиқатда шундай...» Ҳамдам ака пешонасида пайдо бўлган терни артиб, Адҳамга қаради.

Стол ёнида турган Адҳам ўтиришни ҳам, фелетоннинг давомини ўқишни ҳам билмасди, бояги шивирлашлар суҳбатга айланиб кетган эди.

— Қани, энди, бу ёғини ҳам эшитайлик,— деди Ҳамдам ака,— кейин гаплашармиз.

Адҳам ўқишни давом эттирди.

— «...Колхозчиларнинг пешона терлари, ҳалол меҳнатлари билан етиштирилган ғалланинг икки гектаридан олинган ҳосилни тўрт йилдан буён ўмариб келаётган, жамоат бойлигининг талончилари қайната-куёвлар — ғўза пайкалига оралаган бегона ўтдек юлиб ташланур...»

— Бегона ўт эмас, ғўзага тушган қуртдан ҳам ёмон,— деб юборди Турсуной.

— Юлиб олиб, ўрага кўмиш керак,— ошпаз хотин муштумини тиззасига уриб гапирди.

Одамлар аста-секин тарқалишди. Қўлида қизил байроқча ушлаб олган сигналчи йигит Ҳамдам ака ёнига келиб, унга блокнотидан алланарсаларни ўқиб берди-да, бир оз ўйланиб қолди. Улар шу турганлари-

ча янги участкани ғўза баргларини тўкиш учун самолёт дори сепадиган картани аниқлашди. Йигит соатига қараб олгач, пайкаллар орасидан югуриб кетди.

Йигим-теримга тайёрликнинг сўнгги дамлари. Ҳамдам ака бошлиқ бригададаги ерларнинг пахтаси машина билан теришга тайёрланган. Бугун кечгача сўнгги марта тош-тароз, қоп-қанор, пахта қуритадиган супаларнинг тахтлиги кўздан кечириб чиқилади. Бригаданинг бир неча аъзоси сушилка қуришга ажратилган.

Тушки овқатдан кейин мана бу фельетоннинг ўқиши анча вақтни олди. Кишилар ўз ишлари билан шуғулланар экан, ҳамон шу ҳақда гаплашар, ўзлари-ча ҳар хил ҳукм чиқаришарди.

Юлдузхон шийпонда анчагина туриб қолди. Қўли ёзишда бўлгани билан фикри ўша фельетонда эди. Бувниса холанинг унга совчиликка келгани қишлоққа каттакон тўй қилиб берамиз деб айтганларини эслади. Содиқжон кўз олдига келди. «Имтиҳонларини топшириб бўлгач, эртас-индин қайтиб келади. У ҳам ўқигандир, қай аҳволга тушди экан? Уртоқларига қайси юз билан қараркин? Шу ишлардан илгари хабардор бўлганмикин? Йўқ. Агар билса йўл қўймасди, ахир комсомол-ку». Юлдузхон шуларни ўйлаб турганида, Ҳамдам ака телефонга яқинлашди.

— Ҳа, қизим, ҳисобига етолмаяпсанми?

— Ҳисоблайдиган ҳеч нарса йўқ, — деди қоғоз устига қўлини қўйиб, — Ҳамдам ака, бу фельетон правленеда кўриладими ё умумий мажлисда?

Ҳамдам ака қизга тикилди.

— Мажлиссиз ҳам ўзи аён-ку, мана ҳозирги аҳволни кўрмадингми? Бунақанги одамни энди мажлисда эмас, суд мажлисида кўрилади, — Ҳамдам ака муштуми билан трубкани босди.

— Рост, — деди Юлдузхон, — шунчалигини билмаганимизни қаранг-а!

— Ҳамма гап шунда, қизим. Колхозимиздан шундай одам чиқишининг ўзи хунук.

Шийпон тепасидан дастлаб учиб ўтган аэроплан уларнинг суҳбатини бўлди. Икковлари пастга тушишди. Аэроплан даланинг чап томонида, пастликда байроқ кўтариб турган сигналчи тепасидан ўтиб, дори қутисини очиб юборди.

— Шунга ҳам қарши чиққан эди-я, тавба,— деди Ҳамдам ака.— Ўзи анча нияти бузилиб қолган эканда.

Юлдузхон индамади.

XXXII

Кеч кирди. Куни бўйи ҳаммаёқни қиздириб турган қуёшнинг иссиғи пасайган. Кундузи чўл бетидан кўтарилаётган ялғиз кўринмайди. Оқ рўмолча билан чаккасини танғиб, яктагининг этақларини белбоғига қистириб олган ҳосилот советининг раиси Абдуғафур ота бригада шийпонига яқинлашар экан, телефон жиринглаб қолди. Абдуғафур ота бориб трубкани олди.

— Ҳа, янги участка... Исмоилжон, ман Абдуғафурман. Лаббай, Комилжон пахта теряпти. Меҳмонлар дейсизми? Жуда соз! Неча киши! Ўҳў. Юбора беринг. Кўнгилдагидек кутиб оламиз...

Абдуғафур ота трубкани қўйиб, Комилжон пахта тераётган звено ерига кетди.

Пахта теримининг қизғин пайти, бинокорликнинг муҳим участкаларида банд бўлган кишилардан ташқари ҳамма куч йиғим-теримга ажратилган. Дастлабки кунданоқ уюшқоқлик билан иш бошланиб, терим суръати кучая боргандан, колхоз давлатга пахта топшириш планини бажаришда районда иккинчи ўринда. Комилжон бригадасида пахтанинг барвақт очилиши, теримини ҳам вақтли бошлаш имконини берди. Бу участкадаги пахта қўл билан терилаётгани учун ҳозир бригада планини бажаришда биринчи ўринда бормоқда. Район меҳнаткашлари ҳар якшанба «пахта сайили»га — пахта теримига чиқишни улар шундай деб аташарди — чиқиб, колхозчиларга кўмаклашишмоқда. Мана бугун Тошкентдан ҳам меҳмонлар келибди.

Абдуғафур ота жўяклар орасига киргунча икки қўлини пахтага тўлатди. Узоқда кўринган Комилжонни чақирди.

— Лаббай, Абдуғафур ота,— бригадир тез юриб, отанинг яқинига келди.

— Меҳмонлар келишяпти,— деди Абдуғафур ота.

— Қандай меҳмонлар? Артистларми?

— Йўқ. Оталиқдаги заводдан. Ҳашарга келишяпти.

— Кўпчиликми?

— Айтишларича, саксонга яқин киши.

— Жуда соз-ку. Худди пайтида келишибди. — Комилжон этагини очиб, хирмонга пахтасини тўқди. Абдуғафур ота билан шийпон томонга кетди. Йўлда борар экан, ўзича ҳисобларди:

— Гуруч этади, гўшт... паловга... камлик қилар, ҳозироқ айтай, қўй сўйишсин.

— Булар оталиқдаги қадрдонлар-а... Яхши кутиб олишимиз керак, — деди Абдуғафур ота.

...Меҳмонлар тушган машиналар шийпон яқинида тўхташи билан олдингисининг кабинасидан Николай Дмитриевич Харитонов тушди. Машина яқинига келиб турган Абдуғафур ота, Комилжон билан сўрашар экан:

— Ҳорманлар, бардаммисиз, ота, — унинг қўлини қаттиқ сиқди Николай Дмитриевич, — муборак бўлсин янги вазифа, мана дам олиш кунини колхозингизда ўтказгани келдик.

— Раҳмат-раҳмат. Бошимиз кўкка етди, ўртоқ Харитонов.

Меҳмонлар билан қишлоқдан Тошпўлатов ҳам чиқиб келди. Абдуғафур ота Харитоновга янги ердаги бригаданинг ишларидан ҳикоя қилар экан, шу пайт Тошпўлатов Комилжон билан меҳмонларни жойлаштиришни маслаҳатлашиб олди. Шаҳарликларни янги уйларга жойлаштирамоқчи бўлишди.

Комилжон ва Тошпўлатов Харитонов билан бирга тайёр уйлардан бирига киришди. Тошпўлатов қўлидаги фонарини деразага қўйиб, Харитоновга қаради.

— Айбга қўшмайсизлар-да, шифти билан поллари ҳали бўялмаган... Терим бошланиб шошиб қолдик...

— Уйларни шу йил ёзда қуриб олдингларми? — таажжубланиб сўради Харитонов.

Тошпўлатов «шундай» деган эди. Харитонов завқланиб кетди.

— Офарин-эй!.. Жуда жадаллаштириб юборибсизлар. Бу уйларда кимлар яшайди?

— Энг илгорларимиз, — деб жавоб берди парторг. Комилжон унинг сўзига қўшимча қилди:

— Илгорлар деганимиз янги ерни очган азаматлар. Мана, булар Муҳиддин аенкосининг аъзоларига.

— Муҳиддин? — такрорлаб сўради Харитонов, — Муҳиддин... ҳа, ҳа... Бу ўша йигит эмасми, баҳорда заводимизга борган?

— Ҳа, ўша — Муҳиддин Раҳимов, — деди Тошпўлатов.

— Кўп уддабурон йигитга ўхшайди. Хўш, ишлари қалай?

— Жуда соз! — шошиб жавоб берди Комилжон. Унинг юзидан бригаданинг илғор звено бошлиғини Тошкентдагилар ҳам билишидан фахрланаётгани сезилиб турарди, — Муҳиддин бошлиқ звено планини кеча бажарди.

— Қойил, қойил! — деди хурсанд бўлиб Харитонов. — Фақат бир томони ғалати бўлар дейман, ҳали янги уй эгалари қадам қўймай туриб, биз кириб олсак...

— Азиз меҳмонларни энг яхши уйларга ўтказмасак кўнглимиз тўлмайди, — деди кулиб Тошпўлатов, — марҳамат. Ҳозир овқат ҳам тайёр бўлиб қолади, кейин дам оласизлар...

Эрталабки нонуштадан кейин шийпон одамлар билан тўлди. Қиз-йигитларнинг шўх қаҳ-қаҳалари, тўда-тўда бўлиб айтилаётган ашула дала кўкини қоплади. Бир гуруҳ аёллар шийпондан нарироқда бегона жойга ўрганмаган кишилардек тортинчоқлик билан ўзаро суҳбатлашиб туришарди. Уларни Муҳиддин бошлиқ звенога тайинлашди. Колхоз медпункти Неляни шу бригадага навбатчиликка юборган эди. У ҳам шийпонда бекор ўтиришдан зериккан шекилли, шаҳарлик аёлларга қўшилиб пахта теришга тушиб кетди.

— Терим нормаси қанчадан? — деб сўрашди аёллар Комилжондан.

— Кунига эллик килограммдан. Аммо сизларга бу норма мажбурий эмас. Қанчага қурбиларингиз келса, шунча терасизлар-да.

— Нега бизларни камситасиз? — деди аччиғи чиққандек ўрта бўйли, сепкилдор қиз. — Нормаси элликми, демак биз ҳам эллик килограммдан кам термаслигимиз керак.

Муҳиддин аёлларни звено ерига бошлаб келиб, уларга қаторларни ажратиб берди. Хотин-қизлар ён-ма-ён тизилишиб, гўзалар орасига кириб кетишди.

Онда-сонда эшитилаётган ўзаро суҳбатни айтмаса, боятдан бери бўлаётган гурунг тўхтаган, ҳамма иш билан машғул эди.

Қуёш аста-секин қиздира бошлади. Шунга қарамай, теримчиларнинг чаққон қўллари «оқ олтин» доналарини терар, ариқлар бошига тўкиб қўйилаётган пахта борган сайин кўпаяр эди. Пахтазорда ҳар вагонда Харитоновнинг овози эшитилиб қоларди.

— Тозалаб терингларў. Қў, ўртоқ, ие, чаноғида қолиб кетяпти-ку.

Неля билан сепкилдор қиз бир-бирлари билан ён-ма-ён ариқда эдилар. Улар қуёш тиккага келгунча индамай пахта теришди. Неля қўшнисига ер остидан тез-тез қараб қўяр, ўзидан орқада қолмай, баб-баравар териб бораётганини кўриб хурсанд бўлар эди. Шаҳарлик қиз пахтани икки қўллаб, чаноғида сира қолдирмай, чаққон терарди. «Эпчил кўринади, биринчи марта тараётганга ўхшамайди»,— деб ўйлади ўзича Неля. Улар ортиқча гапиришмай, терган пахталарини галма-гал бориб тўкиб келишарди. Тушки овқат вақтига яқин улар пахтазорнинг пастида бир нафас дам олинди. Неля юзларидаги терни артиб, атрофи тераклар билан ўралган кенг пахтазорга тикилиб қараган ҳамроҳига ган ташлади:

— Бу ерлар сизга ёқдимми?

— Жуда ёқди,— дилқушлик билан кулиб жавоб берди, қиз,— очигини айтсам, кеча бизга Мирзачўлга борамиз, деганларида менга ёқмаган эди, шундан-шунга бориб нима қиламиз, тагин чўлга-я? Пахта-лари ҳам яхши очилмагандир, деб ўйловдим. Мен янглишибман. Буни қаранг, бирам яхшики...

Неля суҳбатлашиб, унинг исми Наташа экани, бу йил институтни битириб, ҳозир заводнинг план бўлимида ишлаётгани, олти йилдан бери Тошкентда туриши, ўзи асли Фарғона водийсидан экани, шу туфайли, бўлса керак, табиат манзараларини жуда яхши кўришини билиб олди. Наташа сўзини тамомламаган ҳам эдики, Неля Фарғона деганини эшитиши билан, Фарғона областида Водия қишлоғини билмайсизми?»— деб сўраб қолди.

— Жуда яхши биламан,— деди Наташа таажжубда қолган Неляга.— Опам ўша районда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Бу йил мен имтиҳонларни топшириб

бўлиб, бир ой опамникида дам олдим. Бирам баҳаво жойки, ҳузур қиласан киши. Опам менга ўзида ўқиган болалардан бир қанчаси Мирзачўлга кетганини айтган эди. Булар орасида бир ўқувчини, ҳа, у ўзи мактабни кумуш медаль билан тамомлаган экан, жуда кўн гапирарди. Ўша ўқувчи ҳозир ҳам опамга тез-тез хат ёзиб турармиш. Фақат мен унинг қайси колхозда ишлашини билолмадим.

— Исмини билмайсизми? — деб сўради Неля.

— Ҳозир эсимда йўқ, — деди Наташа, — буни қаранг, тилимнинг учида турибди-я... Ҳа... Михаилга ўхшаган...

— Балки Муҳиддиндир? — деди Неля эсига солгандай.

— Ҳа, ҳа, Муҳиддин, — деди севиниб Наташа, — сиз уни танийсизми?

Неля кулиб юборди.

— Танимай-чи, биз ҳозир унинг звеносида ишляпмиз-ку. Демак, сиз Нина Алексеевнанинг синглиси бўласиз, шундайми?

— Вой опамни қаёқдан танийсиз? — ажаблани Наташа, — сиз ҳам водилликмисиз?

— Йўқ, — деди Неля уялгансимон, — мен Муҳиддиннинг бир ўртоғини танийман, холос.

Шу пайт шийпонда урилган занг овози эшитилиб қолди.

— Овқатга занг урилди, юринг борайлик, мен сизни Муҳиддин билан таништириб қўяман, — деди Неля ва улар биргалашиб ўша томонга кетишди.

Шийпон ёнида тоғдек пахта хирмони пайдо бўлибди. Худди осмондан каттақон оқ булут тушгану, кишиларнинг баракали меҳнатлари билан яшнаб кетган ердан қайтиб учиб кетгиси келмаётгандек. Этакларда тўла пахта келтириб тўқаётганларнинг кети узилмайди, чарчаган тарозибонлар машина йўлига кўз тикканлар, тезроқ кела қолса-ю, пахталарни пунктга таший қолса. Машиналар бирон ерда тўхтаб қолганми, ҳарқалай, тез келавермади, «оқ олтин» хирмони эса борган сари бўй чўзарди. Неля билан Наташа етиб келишганида тарози олдида ўндан ортиқ теримчи тўпланиб турарди.

— Уртоқ Муҳамедов, олтмиш килограмм тераман деб ваъда бермабмидингиз, овқатгача бор-йўғи ўн

саккиз килограмм бўлибди-ку!— деди ёнида турган мўйловли кекса токарга қараб ўрта ёшлардаги чиқитловчи аёл.

— Тўғри, Хайрихон, тўғри!— деди токарь сермулоҳаза одамларга хос овоз билан,— ўн саккиз. Мен баъзиларга ўхшаб беш килолаб хирмонга ташиганим йўқ. Жўякнинг бошига тўкавердим. У ерда қолгани яна шунчадан иккита келиб қолади. Хўш, ўн саккизни учга зарб қилса қанча бўлади? Менинча, янглишмасам эллик тўрт бўлса керак? Ёмон эмасми?

Аёл жавоб бермади, ҳисоблаб ўтирмай секин орадан чиқиб, югурганича дугонасининг ёнига борди.

— Биласанми, Нюся,— деди у ҳовлиқиб,— ўртоқ Муҳамедовнинг терган пахтаси олтиш килограммга етиб қолибди, бизники бўлса, икковимизникини қўшганда эллик саккиз. Сен ўзинг-да, мени ҳадеб гапга тутавердинг.

Кўк кўз, думалоқ юзли Нюся ҳайрон бўлганича Хайрихонга тикилиб қаради.

— Мен? Мен гапга тутдимми, ўзинг гапирмаганимга қўйдингми? Бир минут гапиролмасдан туролмайсан-ку, тагин мен эмиш. Ажаб!

— Энди нима қиламиз,— хомуш бўлганича сўради Хайрихон. Нюся бирпас ўйлаб туриб, дугонасига кулиб қаради:

— Биласанми, овқатга ҳозир бормаймиз. Яна бир оз терайлик, кейин мен овқатни шу ерга келтираман.

— Ростданми?— севиниб кетди Хайрихон,— бўпти бўлмаса, шундай қилсак, акча вақтни тежаймиз-а?

Нюся бошини қимирлатиб жавоб берди. Ғизлар яна ғўза қаторларига кириб кетишди.

Шийпондан туриб қизларни кўп чақиритди. Биров занг уриб, биров овози борича қичқирди, бари бир бўлмади, улар бош қимирлатишар ё ўзларини билмасликка олишарди. Охири бўлмагач, Комилжоннинг ўзи улар олдига борди, овқатга таклиф қилди, бари бир қизлар бўш келишмади. Иккови ҳам бир оздан кейин овқатланамиз, деб қаттиқ туриб олишди. Бригадир нима дейишини билмай, бир оз қараб турди-да, уларнинг ёнидаги жўякка тушиб ўзи ҳам пахта тера кетди. Пахтазорда энди икки киши эмас, уч киши...

Кўпинча бригаданинг иши билан банд бўлиб, пахта

теришга фурсат тополмайдиган Комилжон зўр иштиёқ билан сеvimли ишига киришиб кетди. У ўзи терган пахталарни Нюся ва Хайрихонларнинг фартукларига галма-гал тўкиб борарди.

...Шаҳарликлар қош қорайганда қишлоқдан жўнашди. Юзлари офтобда қизарган, чарчаган, аммо жуда қувноқ эркак-аёлларнинг шовқин-сурони, айниқса, улар машинага ўтиришаётганда авжига чиқди. Завод машиналари шу куни колхоз хирмонларидаги ҳамма пахтани пунктга ташиб берди. Сводкада бугунги терим анча ошиб кетди.

Наташа кечга томон, машинага тушиш олдидангина Муҳиддин билан танишишга муяссар бўлди. Муҳиддин сеvimли ўқитувчисининг сингисини кўрганидан беҳад хурсанд эди. У, Наташанинг қўлини қаттиқ қисиб кузатар экан, шундай деб илтимос қилиб қолди:

— Мен Нина Алексеевнаи шу ерга таклиф қиламан, ўзларига хат ҳам ёздим. Сиз ҳам айтинг, Нина Алексеевна келаверсинлар. Бу ердаги ўн йиллик мактабда ишлаш у кишига ҳам жуда ёқади, айтинг.

— Тўғри, — деди Муҳиддиннинг сўзини қувватлаб унинг ёнида турган Абдуғафур ота. — Мирзачўлда ишлаш учун бизга энг яхши кишилар керак...

XXXV

Кеч куз. Ноз-неъматга тўлган, тўкин-сочинлиги ҳар бир аъзосининг очиқ чеҳраси кўриниб турган бадавлат хўжаликнинг олтин кузи. Кеча кечқурун пода қайтар пайтда сўнгги қанордаги ҳосилни ортган машина пунктга жўнади. Пландан ташқари топширилган пахтанинг юзлаб квитанциялари қаторига яна бир — бу йилги ҳисоб-китобни яқунловчи квитанция тикилди. Лафзи ҳалол пахтакор ўз ваъдасини бажариб, эл-юртга пахтадай оқ кўнгил, ёруғ юз билан қарар экан, унга баракали меҳнат сўнггида тўй-тўйлашмоқ, куй-куйлашмоқ албатта ярашади.

Ҳосил тўйи атайин мана шу янги бригадада ўтказиладиган бўлди. Бу билан колхозчилар асрий чўлнинг совет деҳқони қўлида гуллаб-яшнааяжagini алоҳида нишонлаб ўтмоқчилар. Куни бўйи кўрилган тўй

тараддуди кечга яқин саранжом бўлди. Қатор нимталар осиглиқ қанорлар бўшади, эрталаб тўнтарилиб ётган дош қозонлар ўз жойини топган, оғзидан хушбўй буғ кўтарилиб турибди, бақалоқ самоварлар гилдирак қўйсанг юриб кетаман дегудек бақирляпти, турли-туман ҳўл мевалар, қанд-қурслардан бўшаган яшик, саватлар тоғ бўлиб уйилиб ётибди. «П» ҳарфига ўхшатиб қўйилган столларнинг теварак-атрофига гилам тўшалган чорпоялар, гулзорларнинг ёнларига скамейкалар қўйилган. «Бинокорларнинг «супра қоқди»га қилган иши бу» дейди кулиб Абдуғафур ота. Опоқ уйлар, гулзор, пахтазор, баргларини тўкаётган дарахтлар электр нурларида кундуздагидек яшнаб турибди.

Абдуғафур ота раиснинг йўқлигини сездирмай, меҳмонларни қўш қўллаб кутиб олар, машинадан тушганларнинг олдига ўтиб, то ҳамма ёқни кўрсатиб чиқмагунча кўнгли жойига тушмасди. Бир оздан кейин кетма-кет одамлар келиб, уни шошириб қўйишди, дарров Аъзам, Собир, Муҳиддин, Солижонларни чақирди, меҳмонларга қарашни уларга топширди. Нима учундир ҳозиргача раисдан дарак йўқ эди. Муҳиддин нималигига тушунолмади, Тошпўлатовнинг ёнига борди.

— Исмоилжон акам қаердалар? — сўради у.

— У кишими, — деди Тошпўлатов, ундан сир яширгандай кулиб. — Районга кетди, келиб қолар... айтиб қўя қолай, у бугун сизни хурсанд қилмоқчи. Фақат нима биланлигини айтмайман, — деди-да, чорпоядаги чоллар ёнига кетди. Муҳиддин унинг орқасидан тикилиб қолди. «Нима билан хурсанд қилмоқчи? Янги уйми? Мукофотми? Йўқ. Булар эмас, бўлмаса нега районга кетади?» Анчадан бери отасидан хат олмасди. Бетоб бўлиб қолмаганмикин? Кексаликда арзимаган касал ҳам таъсирини ўтказади.

Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Тошпўлатовнинг «Сизни хурсанд қилмоқчи» деган гапидан кейин юрагига гўлгула тушган Муҳиддин, юраги ғаш бўлиб, бирпас холи қолишни истаб қолди. Янги қурилган уй ёнидаги тахта уюми устига ўтириб каёлга толди. Калласига ҳеч нарса келмасди, борган сари юраги ҳаприқиб сиқила бошлади. Худди шу топда шийпон ёнига келиб тўхтаган машинадан йигит-қизлар тушишди. Бир қараб ол-

ди-ю, кимлар келганини яхши англолмади. Юзини ўгириб ўтираверди. Орадан қанча ўтди билмайди, бир вақт қараса Юлдузхон ёнида яхши кийинган бир йигит билан кулишиб шу томон келяпти. Орқасида Риза борга ўхшайди. Қани энди, қочиб қутилишнинг иложи бўлса. Қаёққа қочади. «Қўлга тушдим» дегандек бошини қуйи солиб ўтираверди. «Нима гап ўзи? Шарманда бўлдим» деган хаёл ўтди кўнглидан.

— Салом, Муҳиддин ака, — бу Юлдузнинг овози эди. Муҳиддин ўрнидан туриб кетди. Не кўз билан кўрсинки, Юлдузхон Содиқжон билан ёнма-ён кулиб турарди. Уларнинг ёнида Риза ҳам бор.

— Салом, — деёлди зўрға бўшашиб Муҳиддин ва қўл узатиб, нохушгина улар билан кўришди. Табиатан ҳушёр йигит Содиқжон вазиятни сезиб, ўта ҳушёрлик қилди.

— Ҳорманг, қариндош, — «Нега у қариндош дейди? Мени мазах қилмоқчимми?» хаёлидан ўтказди Муҳиддин, — аввало Мирзачўлда биринчи ҳосил тўйингиз билан табриклайман. Юлдузхон билан бўладиган никоҳ тўйингизда ўзим косагуллик қиламан. Фақат манти ейишда эҳтиёт бўлсангиз бўлгани, дўстим!

Муҳиддин эс-ҳушини йўқотиб қўяёзди. Аграйиб қолди. Тилига гап келмасди. Кулиб турган Содиқжонга, Юлдузхонга, ўртоғи Ризага бир-бир қараб чиқди. Беихтиёр қулоч ёзиб Содиқжонни қучоқлаб олди. Содиқжон ҳам уни бағридан қўйиб юбормай қулоғига шивирларди: «Дадамнинг гуноҳини ювгани келдим, дўстим!»

Шу пайт шийпон ёнига келиб тўхтаган «Победа» ҳамманинг эътиборини тортди. «Ана келишди, юринглар!» деб юборди Риза, ҳаммалари машина ёнига боришди.

— Райкомпартиянинг машинаси, — Муҳиддин машинани дарров таниди, ким келган экан?!

Машина шийпон ёнида тўхтаб, ундан Акрамов чиқди. Кейин у, эгнига янги беқасам тўн кийган олпоқ соқолли бир кекса кишига қўлини узатиб, унинг машинадан тушишига кўмаклашиб юборди.

Муҳиддин Акрамовнинг ёнида ўз отасини кўриб, кўзларига сира ишонмас эди. У худди гўдаклардек ўзини беихтиёр отасига ташлади. Раҳим отанинг кўзларидан дув ёш тўкилиб, ўғлини бағрига босди, пе-

шонасидан кетма-кет ўпа бошлади. Шундан кейин, Раҳим отанинг олдига қучоғини катта очиб, Абдуғафур ота келди. Улар қайта-қайта қучоқлашиб, узундан-узоқ ҳол-аҳвол сўраша кетишди. Муҳиддин ўзини бир оз четга олди. Шу пайт кимдир унинг тирсагидан ушлаган эди, ён томонида парторгга кўзи тушди.

— Раҳмат сизга, ўртоқ Тошпўлатов! — Ҳаяжон билан деди Муҳиддин, — дадамни таклиф қилганингиз учун, катта раҳмат.

— Биз отангизнинг шу ерга кўчиб келишларини раис билан аллақачон маслаҳатлашиб қўйган эдик, — деди Тошпўлатов, — энди ҳаммаси жойида, бус-бутун десак бўлади-а? Шундайми?

Муҳиддин нима дейишини билмай турганида, ёнига отаси келиб қолди.

— Мен шошилиб бир ўзим келдим, ўғлим! Кетимдан яна ҳамқишлоқлардан бир-икки киши келиб қолар. Меҳрихонни биласанми? Унинг акаси Мирсаидни ҳам танийсан-а? Уша Мирсаид армиядан бўшаб келди! У ҳам шу Мирзачўлга келмоқчи. Акаси билан Меҳрихон ҳам келар эмиш. У, ўртоқларингдан биттасига, ҳа, ҳалиги Ризамиди, ўшанга хат бериб юборди, қаерда у ҳозир?

Ота-ўғилнинг суҳбати тугамаган ҳам эдики, Тошпўлатов меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди.

— Бугун бизда катта байрам. Чўл бағрида етиштирилган биринчи ҳосил тўйимизни ўтказамиз. Бу ерни ўзлаштиришга киришганимизга бир йил ҳам бўлгани йўқ. Кўриб турибмизки, бир вақтлар бир ҳўплам сув учун бир-бирларини пичоқлаган ерда шалдираб сувлар оқяпти, жўшқин ҳаёт қайнаяпти. Совет кишилари тилсиз чўлга жон киритдилар, уни бўйсундирдилар, яшнатдилар. Бу шарафли ишга партиямиз чақирғи билан Ватанимизнинг энг асил ўғил ва қизлари, коммунистлар ва комсомоллар отландилар. Улар билан бирга чўлга баҳор келди. Энди совет кишиларининг оёқлари теккан бу саҳройи чўлга шўр ҳам, қум ҳам қайтиб келолмайди. Бу ерда боғ-роғлар яратамиз, ўртоқлар. Ажойиб боғлар яратамиз! Эшитяпсизларми? — Тошпўлатов кўрсаткич бармоғи билан кечки шабадада аста-секин тебраниб, барглари шитирлаётган теракларни кўрсатди, кишиларнинг диққатини унга тортди, — ана эшитяпсизларми? — сўзида давом

этди Тошпўлатов, — бу, партиямизнинг иродаси билан Мирзачўлга келган комсомоллар ўз қўллари билан ўтқазган дарахтларнинг барглари шитирляпти. Комсомоллар чўлга баҳорни бошлаб келдилар.

Кучли қарсак садолари анчагача тинмади. Ҳозирги кўтаринкилик, ҳаяжон шу қадар қудратли эдики, гўё бунда бир қишлоқ аҳолиси эмас, сон-саноқсиз, минглаб, юз минглаб, миллионлаб киши қатнашаётгандай.

СЕН ЕТИМ ЭМАСАН

КИНОПОВЕСТЬ

Бепоеён, қорамтир осмон. Паға-паға булутлар бир-бирини қувиб, қуюқлашиб боради. Қуюқлашади-ю, осмон торлик қилиб нолигандай бир ерда тўхтаб, мотамсаро сукут сақлайди. Қорамтир осмон...

Шу пайт фашист самолёти қора чақмоқдек булутни ёриб, пастга шўнғийди. Унинг даҳшатли овози еру кўк сукутини чил-чил қилиб, тобора зўрая боради ва ниҳоят кучли портлаш бу овозни ютиб юборади. Сал ўтмай яна самолёт шўнғийди, еру кўк ларзага келади, яна портлаш...

Онда-сонда дарахтлар қаққайган, узоқда уйлар кўриниб турган кенг кўкаламзор ялангликни кесган сўқмоқда боласини бағрига босиб олган аёл қўрқув билан қочиб, чопиб кетади. Шамол дуррасини учириб юборган, олатароқ сочлари тўзгиган бу хотиннинг кўзларида ва вужудида даҳшат, қўрқув...

Самолётдан ёғилиб, ерни чўқиляётган ўқлардан бири хотинга тегеди. Аёл боласини қаттиқроқ бағрига босади, тўхтайдди. Кейин оёқлари қалтираб, бир-икки одим ташлайди-да, қайин дарахтига суяниб йиқилади.

Яна самолёт кўринади. Дарахтзор ёнидаги сайхонликда чопиб бораётган бола овози борича қичқиради. Самолёт пастга шўнғийди. Бола додлаб йиқилади.

Самолёт йиртқич ҳайвондай йўл ёқалаб бораётган жажжи қизни қувлайди. Самолётнинг қоп-қора кўланкаси қизнинг устига тушади, тушади-ю, қизнинг гавдаси ер бағирлаб қолади, сўнгги даъфа «ойи!» деб қичқиради.

Бурқсиб ёнаётган уй. Кўланкадан қочаётган бола қўрқув билан «ойи!» деб додлайди.

Танклар бостириб келади. Болалар «ойи!» деб қичқирашади.

Бугдойзор ўт ичида. Бир тўда боланинг «ойи!» деб йиглаб, чуввос солгани эшитилади.

Халқнинг фашист босқинчиларига бўлган ғазаб ва нафратини акс эттирувчи музика садолари янграйди. Бомбаларнинг портлаши, ўт ичида қолган шаҳар, қишлоқлар, кўчаларда тўда-тўда болалар, хотинлар, кексаларни кўрамиз.

Йўлларда болалар, машиналарда болалар, араваларда болалар... Ифлос, кийимлари йиртилган, ярадор болалар...

* * *

Қорамтир осмон ёришиб, тиниқ кўкда оқ булут парчалари кўринади. Музика садоси узоқлашиб тинади. Осмонда учиб бораётган тўрғайларнинг сайраши эшитилади. Кўкда сузиб юрган булутлар устида қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

Бу киноповесть Улуғ Ваган уруши йилларида фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жангларда ҳалок бўлганларнинг етим қолган болаларидан ўн тўрт норасидани — турли миллат ўғил-қизларини ўз тарбиясига олган тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов оиласига бағишланади.

Бағишловнинг сўнгги сатрлари тугаши биланоқ хотин кишининг юракларни эзувчи йиғиси, йиғи аралаш унинг сўзларини эшитамиз:

— Болагинам, мени ташлаб қаёққа кетяпсан?..

Пастаккина девор. Икки тавақали кўча эшик очилади. Қотмадан келган баланд бўй, олов яллиғидан юзлари қорайган, бароқ қош, кўринишидан элликлардан ошган, оғир табиатли киши — Маҳкам ака ўғли Ботирнинг юкларини кўтариб, эшикдан чиқиб келади. Кетидан озгин, қорачадан келган хотини — Ботирни қучоқлаб олган Фотима опа чиқади. У ўғлини бағридан қўймайди... Йиғи аралаш шиддат билан дейди:

— Мени ҳам олиб кет!..

— Ойи!.. Ойижон! Қўйинг, йиғламанг...

Қўшни эшикдан чиққан чол оҳиста одим ташлаб уларга яқинлашади. Юракларига таскин бермоқчи бўлиб, отага, онага бир қараб олади-ю, ҳеч нарса деёлмай бошини эгади. Нима ҳам дея оларди у? Кўчанинг нариги бетидан чошиб келган қиз бола, Ботирнинг ёнига келиб таққа тўхтади, кўзларини жавдиратиб қотиб қолади. Ён эшикдан тўладан келган, барваста аёл чиқиб келади... Бир нафас ичида Ботир ва унинг онасини одамлар ўраб олишади... Уларнинг чеҳрасида ачиниш, ғамгинлик... Тўпланганлар орасидан шунчаки йиғи овозини эшитиб чиққанлар ҳам йўқ эмас.

Фотима опа йиғидан ўзини босолмайди. Ўғлини бағридан қўймайди.

Ботир қўшнилари олдида ўзини ноқулай сезиб, онасининг қўлларини бўйнидан олмоқчи бўлади. Турганларга ишора қилади:

— Бўлди, ойижон, қўйинг... Йиғламанг! Хайр!

Маҳкам ака «бўлди» дегандай хотинига қарайди. Фотима опа ноилож ўғлини бағридан бўшатади. Ботир дадасига ўгирилади:

— Хайр, дада. Қолаверинг. Ойимларни овутинг!

Ота-бола юзма-юз тикилиб қолишади. Худди шу дақиқани бир умр эсларида сақлаб қолишга урингандек бир-бирларидан кўз узишолмайди.

Маҳкам ака ўғлини бағрига босиб, қаттиқ қучоқлайди. Кўз ёшини унга сездирмаслик учун тескари бурилади.

— Хайр, ўғлим. Омон бўл! — дейди ўпкаси тўлиб.

Ботир юкини елкага олиб, тез юриб кетади.

Қўшни хотинлар Фотима олани ўраб олиб, уни юпатишади. Ён қўшнисини барваста аёл Бувниса хола пинагини бузмай баралла дейди:

— Йиғининг фойдаси борми, айланай? Кўпга келган тўй. Битта сизнинг ўғлингизмас-ку.

Фотима опа унинг гапини эшитмайди. Дув-дув оқаётган ёшлари орасидан ўғлига тикилганча қотиб қолади. Унинг кўзлари, юзлари, бутун вужудини ҳозир жумлаи жаҳондаги барча оналарга тушунарли ва таниш бўлган ҳаяжон ва қўрқин туйғуси чулғаб олган эди. Бирдан у ўғлини тагин бир нафасгина бўлса ҳам тўхтатиб туриш, унинг дийдорига тўйиш иложи топилганидан қувониб, овози борича қичқиради:

— Ботиржон, болам, шафтоли эсимдан чиқибди.

Ботир тўхтайтиди. Орқасига қайтади. Она ҳам қулоч ёзиб, ўғли томон боради:

— Ма, муздаккина. Ўртоқларинг билан еб кетарсан...

Ботир шафтоли солинган саватчани олиб, ерга қўяди. Онасига бир нафас тикилиб туриб, гўдак вақтдагидек унинг бағрига отилади, маҳкам қучоқлайди. Упкаси тўлиб келади-ю, ўзини босади.

Ботир онасини бағридан бўшатиб, саватчани олади. Эшиги олдида турганларга яна бир қўл силкиб хайрлашади. Кўчанинг ўртасидан юриб бораркан, икки ёнда қатор ўсган тераклар ҳам баргларини шитирлатиб, у билан хайрлашаётгандай бўларди.

* * *

Терак шохларида қолган сап-сариқ япроқлар танасидан жудо бўлиб, эринчоқлик билан ҳавода муаллақ ўйнар, кейин оҳиста пастга тушиб, намиққан тош кўчага чиппа ёпишиб қоларди. Дарахтлар яланғоч бўлиб, ўз ҳуснини йўқотган, энди улар шивирлашиб, ўзаро суҳбат қуришмасди. Фотима опа ўғлини кузатган кўчанинг кўриниши ҳам анча ўзгарган. Ботир кетганидан буён ширин хотира ва ғалати тушлар, умид ва нонуидлик билан тўла бўлган қанчадан-қанча қайғули соғиниб кўз тикилган куну тунлар ўтиб кетди. Фотима опа бўлса ҳамон кутади...

Мана у ҳозир ҳам остонада ёлғиз ўтирибди. Шол рўмолига ўралиб олганича қимир этмай, кўчага хомуш тикилиб ўтирибди.

Кўчадан йўловчилар — ҳар бирининг чеҳрасида ўз дарди, қайғу-алами, аммо ҳаммаси юрт ташвиши билан яшаётган ёшу қарилар, якка-ёлғизлар, ҳамроҳлар ўтиб боришарди. Уларнинг ўзаро суҳбати юлиниб-юлқиниб Фотима опа қулоғига чалинарди.

— Кеча Смоленскни айтишган эди, эртагачи... — дерди асабийлашиб кекса ҳарбий киши ҳамроҳига.

— ...Уч жонга бир қадоқ нон нима бўлади... Уйланг... — дерди ўтиб бораётган аёл ёнидагисига.

Кўчадан бир тўда болалар чопиб ўтишади.

— Биласанми, Бахтиёрнинг дадаси ким? Сержант!

— Ол-а, Лейтенант-ку. Уз кўзим билан кўрганман.

Енгил шабада қаердандир радио дикторининг овозини олиб келади:

«...Тўртта танк... Гранаталар ташланди!.. Қаҳрамонларча ҳалок бўлди...»

Фотима опа кўчада узоқларга тикилганича ўтирарди. У, эрининг келганини, тепасида турганини ҳам пайқамайди. Чақирганидагина чўчиб тушади.

— Ие, дадаси,— деганича ўрнидан туради,— кеч қолдингизми бугун?

— Ҳалиям шу ўтиришми?

— Нима қилай? Не иложим бор...

Улар ҳовлига киришади. Супа ёнидан ўтиб, айвонга чиқишади.

— Ҳовли ўлгурам шунча ҳувуллайдим. Ютаман дейди-я. Бирам совуқки...

Ҳориб-чарчаган Маҳкам ака кўрпачага ўтиради, Фотима опа сандиқдан мўйна қулоқчинни олиб, эрига кўрсатади:

— Ямаб қўйдим. Юборсакмикан дейман. Кияр-а?

— Еш болами ўғлинг. Кичкина келади энди бу. Сигмайди.

— Бўлмаса бозорга тушиб, сигадиганини оламан.

— Ҳожати йўқ. Ҳамма нарсаси бор. Кийимлари бут.

— Борликка бордир-а... Фақат она, онаизорининг меҳри йўқ-да...

Фотима опанинг ўпкаси тўлади,— қаерларда юрганикин, болагинам?..

— Ҳа, сендаги меҳр бамисоли дарёдаги сувдек— йигирмата ўғилнинг қалбини суғорсанг бўлади. Ҳам-масига етади.

— Кошқийди. Қани, биттасиям йўқ,— дейди хўрсиниб Фотима опа.

Икковлари ҳам ўз ўйлари билан жим қолишади.

Кўча девор орқасидан болаларнинг шовқин-сурони эшитилади.

— Ур, Фаттоҳ, дарвозага ур!

Бирдан тунуканинг тарақлагани эшитилади. Томнинг тарнови кўчиб, ерга тушади. Маҳкам ака ирғиб ўрнидан туради, кўчага чиқиб кетади. Бир оздан кейин ҳовлига кирмайман деб тихирлик қилаётган бир боланинг қўлидан ушлаб, бошлаб киради.

— Амаки, билмай қолдим, футбол ўйнаётган эдик,

жон амаки, энди қилмайман,— бола шундай деб ҳўнграб йиғлаб юборди.— Амакижон...— Маҳкам ака болани силтаб, айвонга олиб чиқади, жаҳл билан сўрайди:

— Нима қилса бўлади, сени-а, тирранча?

Фотима опа югуриб келиб, болани тўсади, ҳаяжонланиб эрига ялинади:

— Ҳеч нарса қилиш керакмас. Билмаган-да, амакиси. Шундайми? Отинг нима?

— Фаттоҳ,— дейди бола йиғи аралаш.

— Жуда яхши. Кимнинг ўғлисан?

— Дадамнинг.

— Даданг ким?

— Генерал. Фронтида энг каттакон командир.

— Ойинг қаерда?

— Фабрикада ишлайдилар. Уйимизда энди энг катта эркак мен бўламан.

— Катта эркак дегин. Қулоқчинингиз тешилиб қопти-ку, катта эркак?— Фотима опа меҳрибонлик билан болани бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқади.

— Уруш-уруш ўйновдик. Ушанда шу еримга ўқ тегувди, тешилиб қолди.

— Қорнинг ҳам очдир-а, Фаттоҳжон?

— Ҳа. Сағал.

— Бўлмаса ўтир, бирга овқатланамиз.

— Йўқ, ўртоқларим қараб туришибди... Коптокни беринг, жон хола, энди қилмаймиз..

— Бераман, бераман. Сен аввал овқатланиб олгин. Ўртоқларинг бирпас қараб туришади.

Уларнинг суҳбатини диққат билан эшитиб турган Маҳкам аканинг ғамгин кўзларида қандайдир янги, муҳим ва қувончли ўй чақнаб кетади.

— Шошма, бирпас ўтира тур. Биласанми, мен сенга нима бермоқчиман? Қулоқчин. Мўйна қулоқчин,— Фотима опа болага шундай дейди-да, Ботирнинг қулоқчинини унга беради,— ма, қани кийиб кўр-чи.

Фаттоҳ қулоқчинни кийиб кўради. Катта келади.

— Катта экан-а?— дейди Фотима опа ачиниб.— Ҳечқиси йўқ, ҳо-озир четини буриб, бошингга лойиқ қилиб бераман.

— Йўқ. Мен кетаман.

— Қаёққа шошасан. Борарсан.

— Бунча энди болага ёпишиб олмасанг?— Жўрттага ясама норозилик билдирди Маҳкам ака,— ўтира

тур, овқатланиб ол, қаёққа шошасан... Сенинг меҳр-шафқатингга зорми у.

Фотима опанинг астойдил жаҳли чиқади.

— Тош юраксиз-да. Бекорга темирчи бўлмагансиз. Ушани биласиз, сиз, холос.

— Мен кетсам майлими? — деб ялинади Фаттоҳ.

— Бор. Иккинчи бу ерда футбол ўйнаганингни кўрмай! — дея насиҳат қилади Маҳкам ака.

Фотима опа бўлса Фаттоҳнинг қўлига битта кулча тутқазади.

Фаттоҳ хурсанд бўлганича, чопиб кўчага отилади. Уртоқлари уни қичқиришиб, «ура» деб қарши олишади.

Маҳкам акалар ҳовлисига боягидек оғир, зерикарли сукунат чўқади.

— Нима қиларингни билмай қоласан-а, киши, — дейди ўзича Фотима опа.

Маҳкам ака индамайди. Мийиғида кулиб қўяди.

* * *

Асфальтланган кенг кўчада биноларнинг ёзувларига қараб, аланглаб бораётган Маҳкам ака, тепасига «Болалар уйи» деб ёзилган катта дарвоза олдида тўхтайди. Ҳаяжонланади. Дарвоза ёнидаги эшикни оҳиста очиб, ичкари киради.

Ҳовлининг бир чеккасида фронт яқинидаги шаҳар, қишлоқлардан кўчириб келтирилган, ота-онасиз қолган болалар — жудаям ёш норасидалар уймалашиб туришибди. Болаларнинг юзларида ётсираш, ҳаяжон, баъзилари — ҳали бу даҳшатнинг нималигига фаҳми етмайдиганлари бепарво кулиб туришибди. Девор тагига ўтириб олган қиз бола овози борича йиғлайди. Ёнига бориб овутмоқчи бўлганларни итариб ташлайди. Тарбиячи аёл уни овутолмаганидан хуноб бўлади, болага ачиниб, хўрлиги келади.

Болаларнинг кийимлари ифлос, бириники йиртиқ, оёқ яланг, бирининг қўли дока билан боғланган, бирининг тиззаси. Бирининг қўлида ифлос қўғирчоқ, бирида расмли китобча.

Дарвозадан кираверишда, бир тўда хотин-халаж, чоллар туришибди. Уларнинг баъзилари болаларга

яқинлашадилар. Бири конфет бериб, яна бири хўрозқанд тутқазиб, болаларни гапга солади. Турганлар ўзаро алланималар ҳақида суҳбатлашишади.

Ҳовлининг бир чеккасига стол қўйилган. Болалар уйининг директори — эғнига кўкрак бурма кўйлак кийиб бошига дурра танғиб олган ўрта ёшлардаги дуркунгина жувон стол ёнига келади. Бир дақиқа столдаги қоғозга тикилиб қолади, ҳаяжонланади. Оҳиста сўз бошлайди:

— Опалар, ота-оналар! Шу топда шундай бир дақиқани кечиряпмизки, сўзлаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Шунга қарамай икки оғиз гапирмасанг ҳам кўнглинг тўлмайди, уруш кўплаб болаларни ота-оналаридан жудо қилди. Мана урушнинг даҳшатли оқибатларидан бири.

Уймаллашиб турган болаларни кўрамиз.

— ...Аmmo халқимизнинг бағри кенг, ҳиммати зўр, меҳри қуёшдек иссиқ. Кеча, болалар келгандан бери телефон қилиб, ўзлари келиб, илтимос қилаётганлар жуда кўпайиб кетди. Ҳаммалари: бағримизга оламыз, она бўламыз дейишади. Мана, ўзларингиз...

Чол-кампир, бола етаклаган хотинларни — шу ерда тўпланганларнинг ҳаммасини кўрамиз. Маҳкам ака тўданинг орқароғида турибди.

— ...Биз украин боласини бағримизга олсак, қавм-қариндошларимизга қучоқ очган бўламыз...

Болалар орасида украинча кўйлак кийган, ботинкаси йиртиқ қизчани кўрамиз. У қўлидаги хўрозқандини шимиш билан овора.

— ...Рус ўғлонини эркаласак, азиз дўстларимизга олий садоқатимиз бўлади...

Болалар тўдасида ёнма-ён турган иккита рус боласини кўрамиз...

— ..Молдаван гўдагини вояга етказсак, ватандошимизнинг ярасига малҳам қўйган бўламыз...

Молдаванча кийинган қиз бола кўринади. Қизнинг қўлида конфет, хомуш қоғоғини солиб турибди.

— Ҳақ гапни айтяпсиз синглим, — дейди тўдадан бир чол.

— Тўғри, тўғри... — деган овозлар эшитилади.

Жингалак сочли қизчани боғдан бери қўлида кўтариб турган аёл директордан сўрайди.

— Ким ёзади? Кимга учрашамиз?

— Марҳамат... Ҳужжатларни шу ерда расмийлаштирамиз,— дейди директор.

Эркак ва аёллар бирин-кетин болаларга яқинлашишади. Боятдан бери суҳбатлашиб, анча эл бўлиб қолган баъзи болалар эркак ёки хотин киши етаклаган қолда стол ёнига боришади.

Маҳкам ака тўдада турганлар орасида тўладан келган, ўзига оро бериб кийинган бир жувоннинг эри билан баҳслашаётганини эшитиб қолади:

— Келишган, чиройли бўлса-да, бола деган...

— Анавини ола қолайлик,— дейди эри олти-етти ёшлардаги ориқ бир болани кўрсатиб.

— Сизга нима бўлди ўзи, сап-сариқ, нимчилик-ку... Яхшиси, қиз бола... Ё анави ўғил болани оламиз, кўхликкина экан.

Жувон боланинг ёнига боради. Унга қўлини узатаркан, ёнма-ён турган сариқ, сепкилдор, кўримсизгина бола умидворлик билан интилади, ёнидагисига қўл узатилганини пайқаб, бир хил бўлиб кетади.

Хотин тиз чўкиб, болага гапирди:

— Қирлигингни қара... Майли, майли... қаранг, кўзлари бирам чиройли эканки...— дейди эрига ўгирилиб.

Аёлга разм солиб, гапларини эшитиб турган Маҳкам аканинг авзойи ўзгаради. Жувоннинг гаплари унга оғир ботади, ғазабини қўзғатиб юборади. Сепкилдор боланинг ўксиниб қолгани, жавдираган кўзларида ёш милтиллаганини кўради.

Шу пайт букчайган, оқсоқланиб юриб, болалар олдига келган бир кампир сепкилдор боланинг чап ёнидаги украинча кўйлак кийган қизчага попук узатади, кейин уни кўтариб олади.

Сепкилдор бола кўз ёшларини сездирмасликка уришиб, бошини эгади.

Болалар сафи борган сари сийраклашиб охири сепкилдор бола қолади. Маҳкам ака оҳиста, вазмин юриб, унинг ёнига боради. Бола узун бўйли, бегона кишининг юзига қарайди. Маҳкам ака унинг олдига чўнқаяди, меҳрибонлик билан сўрайди:

— Нега йиғлаяпсан, ўғлим?

— Йиғлаётганим йўқ,— дейди бола йиғи аралаш...

— Баракалла... эркак одам йиғламаслиги керак...

Отинг нима?

— Витя,— дейди бола кўзларини жавдиратиб.

— Жуда яхши, яхши отинг бор экан-а... Бизникига борасанми?

Витя ишонқирамай гоҳ Маҳкам акага, гоҳ теварак-атрофга қарайди.

— Юравер, ўғлим. Ёқса, қоласан. Ёқмаса... Тагин ўзим олиб келиб қўяман? Хўпми?

Хомуш Витянинг чехраси ёришади. Умидворлик билан Маҳкам акага тикилади:

— Хўп, амаки.

* * *

Кўча эшик остонасида турган Фотима опа эрининг келаётганини кўриб, ўрнидан турди. Маҳкам ака одатдагидек бамайлихотир, шошмай одим ташлаб, Витяни етаклаб келарди. Фотима опа эри кимни етаклаб келаётганини билолмай, ҳайрон бўлади. Улар эшикка яқинлашганларида ҳам нима деярини билмай қолади.

— Сенга ўғил олиб келдим, хотин...

— А?.. Ҳой, нима қилиб бу ерда турибсизлар,— дейди шошиб қолган Фотима опа,— юринглар ичкарига.— Кетидан кирган Маҳкам ака ёнига ўгирилиб, Витяни кўрмайди. Шоша орқасига қайрилиб, эшик томон юраркан, ҳайрон қолган Фотима опа ҳам унинг кетидан чиқади. Маҳкам ака эшикнинг кесақисига суяниб, ётсираб турган Витяга дейди:

— Ие, ҳа, нимага бу ерда турибсан? Қани, юр уйга.

Маҳкам ака унинг қўлидан етаклаб, ичкарига олиб киради. Фотима опа боланинг бошидан оёғигача тикилади. Ерга қараб хомуш турган Витяга яқинлашади, сўрайди:

— Отинг нима?

Ўзбекчага тушунолмаган Витя:

— Здравствуйте,— дейди шошиб қолиб.

— Здравствуй, здравствуй, болам. Отинг нима?

— Витя.

— Жуда яхши отинг бор экан-а,— унинг бошини силайди Фотима опа.— Яхши қилибсиз, дадаси, қани бери кел, ўғлим,— Фотима опа Витяни очиқ кўнгилик билан супага бошлайди. Жой кўрсатади. Витя супанинг лабига ўтиради. Ҳовлига кўз ташлайди...

Маҳкам ака самимий табассум билан болага, хотинига тикилганча тураркан, Фотима опа унга дейди:

— Ризқли-насибали экан. Ош дамлаб қўювдим-а.

— Пойқадами яхши келди, дегин?..

Маҳкам ака айвонга чиқиб, ечина бошлайди.

Шу пайт эшикдан аёл кишининг овози эшитилади:

— Буфотима, ҳой Буфотима...

— Келинг, вой келавермайсизми?— дейди Фотима опа қўшни аёлга. Ҳовлига Бувниса хола кириб келади.

— Ярим пиёла сут топиладими сизда. Эртага берарман. Бозордан олиб келганим ачиган чиқса бўладими. Сигиринг билан қўшилиб ачиб қолгур ноинсофни қаранг... Ачиган сут берибди-я,— Бувниса хола шундай деб, супада пинагини бузмай сипо ўтирган Витяни кўради.

— Бу қанақа меҳмон тагин, Буфотима?.. Утиришини-чи...

— Ўғлимиз,— дейди Фотима опа.

— Ўғлимиз?— ҳайрон бўлади Бувниса хола ва ишонгиси келмай сўрайди,— мен билмай қолибман-да-а, қачон туға қолдингиз?

— Бугун.

— Э, ҳа, тарбияга олдик денг. Етимча денг... Тагин билмадим-ку, етим етимлигини қилади-да, Буфотима...— Фотима опа кувачадан унга сут қуйиб бераркан, Бувниса хола гапдан тўхтамасди,— едиринг, ичиринг, бари бир ўзингизникидай бўлмайди-да, айланай.

Фотима опа гўё унинг гапларини эшитмаётгандай Витяга қарайди:

— Витя, холанг билан сўрашмайсанми.

Витя тихирлик қилиб туриб олади, қовоғини осилтириб:

— Керакмас, сўрашмайман,— дейди.

— Ана кўрдингизми, айланай, ҳали унга одоб ўргатаман, деб она сутингиз оғзингизга келади.

Маҳкам ака уларнинг суҳбатини бўлиш мақсадида айвондан туриб сўрайди:

— Ҳой, овқатинг бўлай дедими?

— Ҳо-озир, дадаси... Ҳой, ош тайёр-а...

— Баҳузур. Жуда шошилиб турибман,— дейди Бувниса хола эшик томон юраркан.

Эшикдан кетма-кет қўшни хотинлар кириб келишади.

— Муборақ бўлсин, Фотимабу,— дейди бир аёл.

— Етаклаб келаётганларини кўрдиму чиқиб кела-
вердим,— дейди иккинчи аёл,— яхши қилибсиз, поч-
ча, оти нима экан?

— Витя.

Хотинлар ҳамон ётсираб, хомуш ўтирган болага
тикилишади. Ўзаро гаплашишади.

— Бечоралар, не-не азобларни кўришганикин?!

— Урушга қирон келсин, шу норасталарни сарсон-
саргардон қилмай.

Фотима опа уларни ўтиришга таклиф қилади. Қўш-
нилар кўнмай чиқиб кетишади. Кўчага чиқишади-ю,
эшиги олдида турган Бувниса холага дуч келишади.
Қовлидаги гапни эшитиб турган Бувниса хола луқма
ташлайди.

— Яхши қиляпти дейсизу айланай, етим нон бе-
рармиди?

— Вой, нега унақа дейсиз, ажабмас...

...Фотима опа супага хонтахтани қўйиб, дастурхон
ёзади. Айвондан тушиб келган Маҳкам ака, обдастани
олиб, Витяни чақиради.

— Қўлингни юв, ўғлим. Ҳозир овқат еймиз!

Маҳкам ака унинг қўлига сув қуяди. Витя қўлла-
рини ювади. Супа лабига ташланган сочиққа артади.
Ўзи фаҳмлармикан, дегандек обдастани ушлаб турган
Маҳкам ака, Витя индамагач, уни чақиради. Обдаста-
ни унга беради:

— Қани, менга ҳам қуйиб юбор-чи...

Витя сув қуяди.

— Ҳо, баракалла, баракалла, ўғлим.

Витя обдастани ерга қўйиб, сочиқни олиб узатади.

— Қани, бери кел!

Маҳкам ака супага чиқади. Хонтахта ёнига солин-
ган кўрпачага чордана қуриб ўтиради. Унг ёнидан
болага жой кўрсатади. Витя кўрпачага ўтиради. Урна-
шолмайди. Маҳкам ака унга чордана қуриб ўтиришни
кўрсатади. Витя ҳам шундай қилади. Бироқ узоқ ўти-
ролмайди. Сал ўтмай оёқларини оҳиста ёзиб, хонтахта
тагига узатиб юборади. Маҳкам ака буни сезса ҳам
индамайди.

Фотима опа лаганда ош келтириб, хонтахтага қўй-
ди. Маҳкам ака гўштни тўғрайди. Фотима опа косада-
ги тўғралган бедрингдан бир ҳовучини эри, Витянинг
олдига ташлайди.

— Қани ўғлим, овқатга қара. Буни палов дейдилар.

Витя нима қилишини билмай ҳайрон бўлганича тураверади. Эр-хотин лаганга қўл чўзиб, ошамлаб ея бошлашади. Витя ҳам оҳиста лаганга қўл узатди-ю, пәнжаларини йиғолмайди, олмоқчи бўлган оши бармоқлари орасидан тўкилиб кетади. Гоҳ Маҳкам акага, гоҳ Фотима опанинг оғзига тикилади.

Буни сезган Маҳкам ака ирғиб ўрнидан туради. Супа ёнидаги дарахтга осиглиқ саватдан учта ёғоч қошиқ олиб, бирини Витяга, бирини хотинига беради, сен ҳам қошиқда егин дегандай хотинига ишора қилади. Витя кўзига ғалати кўринган овқатдан қошиқ учидан олиб оғзига солади. Мазаси ёқиб қолади шекилли, тез-тез ея бошлайди.

Витя қошиқни қўлида ушлаганча тўхтаб қолади. Кўча девор орқасидан бир нечта боланинг боши кўринади. Витя уларга қараб анграяди. Буни сезган Фотима опа болаларни имлаб ҳайдайди. Витя овқат ея бошлайди.

Маҳкам ака Витяга қарайди:

— Хўш, ўғлим, бизникида қоласанми? Ёқдимми?

Витя бошини қимирлатади.

— Ҳайдамайсиэми?— хавотирланиб сўрайди бола.

— Нималарни ўйлаяпсан, нега ҳайдарканман...
Ўғлини ҳам ҳайдайдими одам? Ол, ошдан ол...

* * *

Ҳар ёшнинг ўз гашти, севган ўйини бўлади. Ётти-саккиз ёшдаги болалар учун «чиллак» ўйинидан қизиги борми? Ҳозир кўчани бошларига кўтариб, шовқин солиб чиллак ўйнаётганлар ҳам худди шундайлардан. Бундай пайтларда уларни бошқа нарсага алаҳситиш амримаҳол. Қуёш тугилиши ёхуд кўчада янги нусхадаги автомобиль пайдо бўлишига ўхшаш ажойиб бир ҳодиса рўй бергандагина болалар ўйинларини тўхта-тиб, ўша билан овора бўлишлари мумкин. Улар Маҳкам акаларнинг уйида фронтдан келган янги бола пайдо бўлганини аллақачон эшитишган эди-ю, аммо ўзини кўришмаганди. Мана ҳозир ўша бола эшиги олдига чиқиб, деворга суяниб, ётсираб турибди.

Чиллак ўйини тўхтаб, шовқин-суронлар босилади.

Болалар бир-бирларига пичирлашиб, қўлларини бигиз қилиб, Витяни кўрсатишади. Витя индамай, тураверади. Болалар аста-секин унинг ёнига келишади.

— Кел, чиллак ўйнаймиз,— дейди бир бола.

— Олдин танишайлик,— дейди иккинчиси.— Отинг нима?

— Витя.

— Менинг отим Қоровой. Ўртоқ бўламиз. Юр, ўйнайсанми?

Витя уларга қўшилиб, кўча ўртасига тушади. Болалар ўйиндан ҳам, Витя билан гаплашишга қизиқишади. Витя бўлса яланг оёқ болаларнинг оёқларига тикилиб қолади.

— Қайси шаҳардан келдинг, Витя?— деб сўрайди бир бола.

— Узимизнинг шаҳардан, Смоленскдан,— дейди Витя.

— Вуй, уруш бўлаётган шаҳардан-а?— қайрон бўлиб сўрайди каттароқ ёшдаги бола.— Урушни кўрдингми? Қўрқмадингми?

— Қўрқмайсан-а... Бомба ташлаганини кўрсанг эди...— дейди Витя.

— Мен кўрганман, кинода,— дейди мақташиб бир бола,— визиллаб келиб тушади-да, ҳамма ёқни портлатиб юборади.

— Ўйнайлик-э, юрларинг...

Болалар тарқалишади. Қоровой нағмасини чалади. Витяга беради.

— Ма, чалишни биласанми?

Витя нағмани олиб чалади. Унга ёқиб қолади.

— Чалавер, майли, кейин берасан,— дейди Қоровой.

Витя нағмани чаларкан, ҳамон болаларнинг оёғидан кўв узмайди.

— Қоровой,— дейди у,— нега яланг оёқ юрибсан, ботинканг йўқми? Қоровой ҳам, бениқа болалар ҳам кулишади.

— Ботинкам бор,— дейди Қоровой,— иссиқ-ку, кийиб бўлармиди? Бизлар ўрганганмиз... Қараб тур, сен ҳам ўрганиб кетасан.

Витя билар-билмас нағмани чалаверади. Янги ўртоқларидан хурсанд бўлиб, чиллак ўйинини томоша қилади.

Эшик олдидан Фотима опанинг чақиргани эшитилади. Витя нағмани Қоровойга қайтиб беради.

— Ма. Ойим чақирянтилар.

— Олақол, ўртоқ,— дейди Қоровой,— чиққин хўпми?

— Хўп,— дейди хурсанд бўлиб Витя ва эшиги томон югуриб кетади.

* * *

Гавжум кўча ёқасидаги темирчилик артели. Ёнмаён ишлаётган темирчилар орасида Маҳкам ака ҳам бор. Олов яллиғи, темир қизиғи, кун иссиқлигидан пешонаси, бўйинларидан тер қуйилиб турган Маҳкам ака икки тавақаси очиқ дераза ёнига боради. Кружка ботириб, бакдаги сувдан ичаркан, кўчага қарайди.

Бир неча йилдирки, Маҳкам ака бирпасгина дамни ташлаб, болғани сандон устига қўйиб, олов яллиғидан сал нари кетган, бир оз нафас ростламоқчи бўлган дақиқаларида шу дераза ёнига келар, кенг кўчага тикилиб қолар, баҳридили очиларди. Тўғридаги уйлар, «Союзпечать» дўкончаси, ҳар хил қоғозлар ёпиштирилган симёғоч, ойнавандли нон дўкони — буларнинг ҳаммаси унга жуда таниш, қадрдон бўлиб қолган. Мана ҳозир ҳам кўчага кўз ташлади. Бу гал узоқ туриб қолди. Шу туфайлими таниш кўча кўзига нотанишдек, аллақаери ўзгаргандек бўлиб кўринди. Ўшами ё бошқами?

Узоқ йиллар кўришмаган қадрдонингни учратиб қолганинда шундай бўласан киши. Тикилиб турасану ўшами ё бошқами деган хаёл кўнгилдан ўтади: юзларида ҳеч қандай ўзгариш йўқдай, ўша бурни, ўша кўзлар, мўйлови ҳам ўшанинг ўзи. Шунга қарамасдан унга ўхшамайди ҳам. Нега, қаери ўхшамаётганлигини билиш учун юзларига синчиклаб тикилиш керак, шундагина кўз қарашларидаги янгича маъно, пешонасидаги ажинлар, кумуш соч толалари пайдо бўлганини пайқаб олиш мумкин.

Маҳкам аканинг узоқ тикилиб ўхшатолмаётгани, кўчанинг манзарасидаги урушнинг совуқ нафаси эди. Ясан-тусан кийинганлар кўринмай қолди, уйларнинг деворларига боласини бағрига босган, кўзларидан газаб нафрат ўтлари чақнаган аёлнинг сурати туширил-

ган плакатлар ёпиштирилди. Ойнавандли нон дўкони олдида одамлар йўлка бўйлаб тизилишиб, навбатда турадиган бўлиб қолишди. Кун ўтган сайин навбатда турадиганлар орасида ёшлар камайиб борар, уларнинг ўрнида қари-қартаганлар пайдо бўларди.

Маҳкам ака оғир хўрсиниб қўйди. Иш жойига бормоқчи бўлиб турганида, нон дўкони олдида бош яланг, қоп-қора сочлари ўсиқ, йиртиқ кўйлаги, шими, баданлари ҳам кир, қоракуяга беланган саккиз ёшлар чамасидаги қозоқ бола одамлар орасида ўраланиб, тиланчилик қилаётганини кўриб қолди.

Бола нон олиб чиққан одамларга қўл узатади. Одамлар бир бурдадан нон бериб кетишди.

Маҳкам ака ишини давом эттираркан, боладан кўзини узмайди.

Нон тишлаб туриб, темирчилик устахонасига қизиқиб қараган боланинг кўзи дам босаётган Маҳкам акага тушади. Маҳкам ака унга кўз қисиб қўяди, бола кулиб, лунжигга нон тиқиштиради.

Бола деразага яқин келиб, «Ичсам майлими?» дегандай бакни кўрсатади. Маҳкам ака бош қимирлатади, кулиб қўяди.

Бола қўлини чўзиб, кружкани сувга ботираётганда ўн ёшлар чамасидаги бир бола қўлида рўмолга ўроглиқ косода овқат кўтариб келиб, деразадан дадасини чақиради, ўзи дераза тагидаги сўричага ўтиради. Сув ичаётган бола унга бир қараб қўяди. Маҳкам ака боланинг ёнига бориб, уни гапга солади:

— Уйинг қаерда?

— Жўсалида, — дейди бола.

— Ие, бу ёққа қандай қилиб келиб қолдинг?

— Келдим... Поездда келдим... Қийинмики...

— Қирларингни қара, ювиниб олмайсанми?

— Нима қиламан бекорга ювиниб, бари бир поездда тагин қора бўлади.

— Даданг борми?

— Фронгда ўлган...

— Ойинг-чи?

— Касал эди, ўлган.

— Қорнинг очми?

Бола жавоб ўрнига «йўқ» дегандай бош қимирлатади, чўнтагидан нон чиқариб кўрсатади.

Дераза тагидаги сўричада ўтирган темирчи ўгли

олиб келган овқатни еяркан, бир тишлаб гўштни бола-
сига илинади.

— Мана бунн сен еяқол, ўғлим,— дейди у.

— Ўзингиз энг, дадажон, сиз ишлайсиз-ку... Қор-
ним тўқ, мен еб келдим...

— Ея қол, болам, е...

— Бўлмаса илигини сиз қоқиб энг, дада...

Қозоқ бола ота-ўғилнинг гапларини эшитиб, уларга
қараб қўяди. Маҳкам ака болага тикилади, бир нарса
демоқчи бўлганида, ҳамкасблари чақириб қолади:

— Уста, тезроқ бўла қолайлик.

Маҳкам ака иш жойига боради. Омбирни қўлига
олиб, деразага қарайди, болани кўрмайди.

* * *

Фотима она китоб дўконида. У сотувчидан сў-
райди:

— Алифбе китоби борми?

— Бор,— дейди сотувчи ва китобни олиб узата-
ди.— Ҳа, кампир, ўқимоқчимисиз?

— Йўғ-э, ўғлимга,— дейди Фотима она ва китобни
кўриб, қайтариб беради.

— Менга русчаси керак эди,— дейди Фотима она.

— Русчаси?— ҳайрон бўлади сотувчи ва русча
ўқиш китобини олиб беради.

— Ручка, сиёҳдон ҳам беринг,— дейди Фотима
она.

Фотима она темир йўл ёқалаб бораркан, қўлидаги
китобни варақлайди. Узоқдан келаётган поезднинг ово-
зи эшитилади. Поезд яқинлашади. Фотима она солдат-
лар тушган поездга тикилиб қолади. Вагонлардан қў-
шиқ, гармон садолари эшитилади. Тик туриб келаёт-
ган, оёқларини вагондан осилтириб олган солдатлар
кўринади.

Уруш даврининг жанговар қўшиғи Фотима опанинг
юрагини эзиб, ҳаяжонга солади.

Поезднинг охирги вагонлари кўздан узоқлашмаёқ,
қарши томондан ҳам поезд келиб қолади. Иккала па-
ровознинг кучли овози ҳавони янгратади.

Бу — пассажир поезднинг деразаларидан ҳар хил
кийинган катта-кичик ёшдаги болалар кўринади. Ва-
гонлардан бирининг томи кўчган, бирининг бир чекка-

си куйган, ойналари синиқ, одатдаги чиройли дарпардалар ўрнида адёл, кўйлак, чойшаблар илиб қўйилган... Вагонларда бўрда катта ҳарфлар билан ёзилган «Минск», «Киев», «Харьков», «Смоленск» деган сўзларни, «Фашист босқинчиларга ўлим!» деган шиорни ўқиймиз.

Поезд узоқлашади. Фотима опа маъюсланиб, ўша томонга тикилганича қолади.

* * *

Йўлкада сумкаси анча бўшаб қолган почтальон қиз — тўладан келган, ўрта бўй Салтанат эшик олди-га чиқиб турган Бувниса холага дуч келади.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом, қизим, хат олиб келясанми?

— Сизга йўқ, хола.

— Алоқ-чалоқ туш кўриб чиқувдим... Қўлингдаги кимга?

— Маҳкам акамларга.

— Уғлидандир-да, а?.. Эшитдингми, ўрисми-ей, яҳудийми-ей, битта бола олишди. Сап-сарик. Бирам хунук... Тилига тушуниб ҳам бўлмайди... Ўзиникидай бўлармиди-а?

Унинг гапларидан почтальоннинг энсаси қотади.

— Катта бўлса ҳусн кириб қолар, хола, юзлари силлиқ-ку... — дейди-да, жадал юриб кетади.

Афт-башараси чўтир, ажинлар босган Бувниса хола Салтанат Маҳкам акаларни кига кириб кетгандан сўнг гапнинг маъзини чақади. Кўзлари ола-кула бўлиб, юзини силаб қўяди...

— Кел, Салтанат, — у билан ҳовли юзида кўришадди Фотима опа. — Бўйлариңдан айланай, хат олиб келдингми?

— Ботир акамдан, — дейди Салтанат.

Фотима опа хатни олиб очаркан, Витя Салтанатнинг сумкасини ушлаб эркаланади.

— Зерикаётганинг йўқми, Витя? — деб сўрайди Салтанат.

— Йўқ... Дадам аргамчи қилиб бердилар, — мақта-нади Витя. — Юринг, учасизми?

— Йўқ... Ишим кўп.

— Кимдан ойи?— сўрайди Витя онасига ёпишиб Фотима опа эшитмайди.

— Биласанми кимдан? Ботир акангдан.

— Биладан,— дейди Витя.— Фрондалар-а?

— Биларкансану,— дейди Салтанат ва кетмоқчи бўлади.— Хўп, мен кетдим.

— Ҳой, дам олсанг-чи,— дейди Фотима опа.

Салтанат кўнмай чиқиб кетади.

* * *

Фотима опа кўчада етти яшар чамасидаги, юзлари сўлгин бир болани етаклаб келмоқда. Эшик очилади, улар ҳовлига кириб келишади.

— Витя, қаёқдасан?..

У супа ёнига бориб дарахт шохида пакки билан чўп йўниб ўтирган Витяни кўради.

— Вой, ўлмасам, ҳой, йиқилиб тушасан-а,— дейди Фотима опа ҳовлиқиб,— Мана сенга ўртоқ олиб келдим, оти Остап. Танишинглар. Бунинг оти Витя... Сизлар ўйнаб туринглар, мен овқатга қарай.

У ошхона томон кетади. Витя қўлидаги чўпни ўйнаб, бепарво супа лабига бориб ўтиради. Остапга қараб-қараб қўяди.

Остап нима қиларини билмай, ҳовлини хомуш кўздан кечиради.

* * *

Смена охири. Маҳкам ака коржомасини ечиб, асбобларини йиғмоқда. Халтачасини қўлтиғига қисиб, ташқарига чиқади. Сокин кўчанинг нарироғидан ғирашира қоронғиликда оҳиста юриб келаётган қозоқ бола дўконнинг чироғи тагида тўхтади. Маъюс ҳолда умидвор бўлиб темирчилик устахонаси томон қараб-қараб қўяди. Маҳкам ака болани кўриб қолади. Бир нафас тўхтаб, унга тикилади. Бола ҳам Маҳкам акадан кўз узмайди.

— Уйимга олиб кетайми?— сўрайди Маҳкам ака.

Бола иккиланиб, жойида тураверади.

— Юр, ўғлим!— дейди Маҳкам ака жиддий ва меҳрибонлик билан.

Ута-она бағрининг ҳароратига тўйиб қонмаган норасида митти кўзларини мўлтиллашиб, меҳрибон кишига интилади. Секин-аста қадам ташлаб шу томон келар экан, Маҳкам ака ҳам унга яқинлашади, етаклаб олади. Боланинг нимжон панжалари қадоқ қўллар орасида ором олади.

Икковлари кун бўйи чарчаб, дам олаётган нимқоронғи кўчанинг ўртасида, чироқ нурида йилтиллаб турган трамвай изи ёқалаб, ёнма-ён кетишади.

* * *

Тун. Қозоқ болани етаклаган Маҳкам ака эшигини тақиллатади. Фотима опа очади. Маҳкам ака ичкарига киради.

— Мен сенга тагин бир ўғил олиб келдим, — дейди хотинига. Фотима опа ҳайрон бўлади.

— Тагин-а?

Эри олдинда, хотини орқасида айвон ёнига боришади. Айвонда ёнма-ён ухлаб ётган Остап билан Витяни кўрган Маҳкам ака ҳайрон бўлиб, хотинига қарайди.

— Мен ҳам битта бола олиб келувдим, яна бир эшелон келди. Сира кўнглим бўлмади, қараб туролмадим...

— Ҳмм... — дея ўйланиб қолади Маҳкам ака.

— Украин экан, оти Остап... — дейди хотин. — Аммо сира ҳам чиройи ёришмаяпти-да... Юрагида бир дарди борми, билмайман, овқат ҳам емайди...

Маҳкам ака нарироқда ётсираб турган қозоқ болага эшиттирмай гапиради:

— Бўлмаса... мен буни эртага болалар уйига олиб бориб бера қолай...

— Вой, бугун олиб келиб, эртага қайтариб олиб бориб берасизми?

— Қийналиб қолармиз, дейман...

— Қўйинг... иккитаси қийнамаган, учта бўлса қийналармидик, юриверсин.

Фотима опа шундай деб, болани чақиради.

— Отинг нима?

— Сарсенбой.

— Кела қол, болам. Овқатланиб дам олгин, эрта-лаб ювинарсан.

Эрталаб. Остап билан Витя ухлаб ётишибди. Маҳкам ака айвон ёнида Сарсенбойнинг сочларини ишқалаб ивитмоқда...

Фотима опа жомашовни олиб келиб, айвон лабига қўяди.

Маҳкам ака Сарсенбойнинг сочини устарада қира бошлайди. Уйғониб кетган Остап ётган жойида ҳайрон бўлиб, унинг соч олишига тикилиб қолади. Витя ҳам кўзини очади. Анграйиб қолган Остапга дейди:

— Ия, тагин битта бола олиб келишибдими? — Витя яна Остапга қараб олади. — Мени шу амаки олиб келган, у менинг дадам, билдингми? — дейди гердайиб.

Остап Маҳкам акадан кўзини узолмайди.

Маҳкам ака Сарсенбойнинг сочини олиб бўлади. Ётган болаларга қарайди:

— Салом, Остап... Қалай, яхши ухладингларми? Қани, турмайсизларми?.. Ҳой, онаси, мана буни энди чўмилтирсанг ҳам бўлади...

Фотима опа совун-сочиқни келтириб бир чеккага қўяди. Сарсенбой кўйлагини ечганча тураверади.

— Ечин! — дейди Фотима опа.

— Сарсенбой индамайди.

— Сув совиб қолади... Бўла қол!..

— Йўқ, ечмайман, — деб иштонини маҳкам ушлаб олади Сарсенбой.

Маҳкам ака хотинининг ёнига келади.

— Ўзим чўмилтириб қўяман, хўпми ўғлим, еч!

Фотима опа нарироққа кетади. Унинг узоқлашганини кўрган Сарсенбой ечинади.

— Туш жомашовга!

Сарсенбой жомашовга тушади. Маҳкам ака челақдан сув олиб қуяди. Бола сесканиб, кўзларини юмиб олади.

— Витя, бери кел-чи, ўғлим.

Витя югуриб келади.

— Совун билан чиптани ол, орқаларини ишқала!

— Кирлигини қаранг, — дейди у ижирғаниб ва серрайиб тураверади.

— Келганингда сен ҳам шунақа эдинг-ку, ўғлим. Ака-ука деган бундай бўлмайди. Бир-бирига қарашади...

Витя пинагини бузмайди.

— Боринг-э, ўзи ишқаласин,— дея бурилиб кетади. Маҳкам ака унга ҳайрон бўлиб қараб қўяди. Остапни чақиради.

— Остап, бу ёққа кел, ўғлим, чиптани ол-чи,— дейди унга.

Остап нохуш совун билан чиптани олади. Оҳиста Сарсенбойни ишқалай бошлайди.

— Қаттиқроқ ўғлим. Ҳа, жонинг борми?

Остап Сарсенбойни ишқалаб туриб, бирдан кўзлари ёшланади. Ёш томчилари юзларига, кўйлаklarига думалаб тушади. Буни пайқаган Маҳкам ака нималигига тушунолмабди, энди сўрамоқчи бўлиб турганида супа ёнидан Витянинг чинқириб йиғлаганини эшитади. Урдан туриб, Витянинг ёнига бормоқчи бўлганида овози борича Остап йиғлаб юборади. Ҳайрон бўлган Маҳкам ака бир чинқириб йиғлаётган Витяга, бир бўғиқ овоз билан хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаётган Остапга қарайди, нима қиларини билмай хуноб бўлади, Сарсенбойга қараб бақиради:

— Сен нега жим турибсан... Йиғла сенам!..

Сарсенбой бу гапни буйруқдай тушунади ва овози борича у ҳам йиғлаб юборади.

Уйдан ҳовлиқиб Фотима опа чиқиб келади.

— Нима қилди-а? Нега йиғлашяпти?

Маҳкам ака билмайман дегандай елкасини қисади.

— Койидингизми?

Маҳкам аканинг тоқати чидамайди. Овози борича бақиради:

— Ўчир овозларингни! Бўлди!

Ҳаммалари жимиб қолишади.

— Сен,— дейди у Витяга қараб,— нега йиғладинг?

— Нега бўлмаса ўзингиз Остапни ўғлим дейсиз?

Мен-ку, ўғлингиз...

— Сенам ўғлимсан, уям, Сарсенбой ҳам. Ҳаммаларинг ака-укасанларда... Ҳаммаларинг ўғилларимизсанлар, тушундингми?

Маҳкам аканинг гапи Витяга ёқмайди-ю, аммо йиғлашга ботинолмабди.

— Нега энди сен тухум туққан товуқдай қақиллайсан?— деб сўрайди Фотима опа Сарсенбойдан.

— Анавиларни кўрмайсизми?

— Э, ҳа, ўртоқларимдан қолмай, ёнига қўшилай

дедим дегин, дуруст-дуруст...— дейди кулиб Маҳкам ака,— қани, хўш, энди сенга навбат,— дейди у Остапга ўгирилиб,— сен нега йиғладинг?

— Укам бор эди, йўқотиб қўйдим...— дейди Остап.

— Укам?! Қаерда йўқотдинг?— ташвишланиб сўрайди Маҳкам ака.

— Шу ерда. Тошкентга келганда вокзалда адаштириб қўйдим... Ойим ўлаётганда Лесядан бошқа ҳеч киминг йўқ, бирга юринглар деган эди...— у йиғидан ўзини босолмайди.

— Айтмайсанми, шуни ўғлим. Ёшингни арт. Ҳозир Сарсенбойни ювинтириб бўлиб, синглингни қидирамиз... Топамиз, йиғлама...— дейди Маҳкам ака, Остапни сувутиб.

Сарсенбойнинг устидан сув қуйилиб, у топ-тоза бўлади. Маҳкам ака мамнун бўлиб гапиреди:

— Буни қаранглар, қандай чиройли бўлиб кетди.

— Ҳо, чиройли эмиш, боши худди артилган тухумга ўхшайди-ку...— дейди масхара қилиб Витя.

Маҳкам ака Витяга қараб бош чайқайди.

* * *

— Бошингни кўтар ўғлим, ҳозир топамиз укангни... Биз кетдик, онаси.

Маҳкам ака Остапни етаклаб, кўчага чиқади.

Улар қатор тераклар соя ташлаб турган йўлқадан юриб боришади.

* * *

Болалар уйи. Маҳкам ака билан Остап директорнинг қаршисида туришибди.

— Леся Гриценко... Гриценко...— директор қоғозларни титкилайди.

— Йўқ, бизда бунақа қиз йўқ.

Бошқа болалар уйи. Ичкаридан Маҳкам ака билан Остап чиқиб келишаркан, кекса бир чол уларни кузата туриб, дейди.

— Ўн иккинчига бориб кўринглар-а. Зора...

Маҳкам ака Остапни етаклаганича чойхонага кириб боради. Кенг чойхонанинг тўрида икки кекса, пойгакроқда яна бир тўда кишилар ўтиришибди. Оппоқ

соқолли чол пиёлани кўтарганча радио карнайига ағрайиб қолган. Яна бири, олдидаги чойнакни ушлаганча қулоқ бериб ўтирибди. Елкасига ташланган сочиқнинг бир учи билан чойнак артаётган самоварчи ҳам қимир этмай репродукторга тикилган. Ҳамманинг қулоғи радиода. Маҳкам ака кираркан, ҳеч ким унга эътибор бермайди. Радиодан берилаётган ахборотнинг давомини эшитамиз:

— ...Шиддатли жанглардан кейин қўшинларимиз шаҳарни ташлаб чиқдилар...

Ахборот тугайди. Утирганлардан бири туриб, радиони пасайтириб қўяди. Чойхонага ташвишли жимлик чўкади. Қўлида пиёла ушлаганча қолган чол, сукунатни бузади:

— Бу келишида ҳадемай анча жойни олиб қўяди-ку, а? — дейди ташвишланиб.

— Шаҳарлар олару илло халқни енголмайди. Халқ газаби ёмон. ...Қўзғаса денгиз тошди деяверинг, — дейди яна бири.

Маҳкам ака пойгакдаги тахта сўрида Остапни ёнига ўтқазиб чой ичиб ўтирибди. Патнисда ушатиғли нон. Остап нонни тескари ушлаб тишларкан, чойхонада ўтирганларга аланглайди. Маҳкам ака унинг қўлидаги нонни ўнги билан ушлатиб қўяди. Чойнакнинг қопқоғини тақиллатаркан, Остап бунга тушунолмайди. Қопқоқ овозига югуриб келган самоварчи Маҳкам акага дейди:

— Паст кўчадаги уста Парпи ҳам бола олган... Анави этикдўз мўйлов бор-ку... Ҳовуз лабида туради... у ҳам уч бола олибди. Қизлари ҳам бор дейишади. Ажабмас...

— Яхши айтдингиз, бораман... Ол, ўғлим... Топамиз, албатта топамиз... Кўрдингми одамларни... Ким эшитса қўлидан кўмагини аямаяпти... — дейди у Остапни юпатиб. — Қорин тўйдими?

— Жуда тўйдим... Раҳмат... — дейди Остап.

* * *

Маҳкам ака клуб эшигини тақиллатади. Кекса бир киши очади.

— Келинг, хизмат? — деб сўрайди у.

— Айбга санамайсиз-да, бевақт безовта қилдик...

Мана шу боланинг синглисини қидириб юрибмиз. Эртадан бери қидирамиз.

Қоровул бир Маҳкам акага, бир болага қарайди. Уйланиб қолади.

— Ҳамма ухлаб қолган-ку, қандай қилсак экан-а? — Шошманг, — дейди қоровул бир нарсани ўйлаб, — Боланинг ўзини киритсак, уйғотиб юбормасмикан?

— Яхши бўларди, барака топкур, ҳожатимиз чиқарди... — дейди Маҳкам ака.

Улар клубнинг кенг залига киришади. Зич қўйилган каравотларда юзга яқин бола ухлаб ётибди. Баъзиларида иккитадан бола. Нимёруғ хонада, каравотлар оралаб Остап юрибди. Ҳар бирининг юзига тикилиб боқди. Айланиб, чиқиб келади. Тополмаганидан хўрсинади.

— Йўқ, — дейди оҳиста бошини эгиб.

Қоровул болага ачиниб Маҳкам акага дейди:

— Учинчи болалар уйида бўлдингларми?

— Ҳа, у ерда ҳам йўқ, — дейди Маҳкам ака.

— Олтинчида-чи?

— Бўлдик.

— Сассиқ ҳовуздагига бориб кўрмадингизми?

— У ерда ҳам йўқ. Ун иккита болалар уйида бўлдик, — дейди Маҳкам ака.

— Э, аттанг...

* * *

Маҳкам ака билан Остап трамвайда кетмоқдалар. Очиқ деразадан ташқарига, электр чироқлари хира ёритиб турган кўчага қараб бораётган Остап йўлкада бир аёл етаклаб кетаётган қизчани кўриб қолади, укасига ўхшатади, шошиб ўрнидан туради.

— Ана, Леся, — дейди ҳовлиқиб у Маҳкам акага.

Маҳкам ака деразадан кўчага қарайди, ўрнидан туриб вагон ҳайдовчининг ёнига боради.

— Барака топкур, тўхтатинг, — дейди у ялиниб.

— Мумкинмас, — дейди парво қилмай ҳайдовчи.

— Мана бу боланинг синглисини қидириб юрувдик, кўриб қолдик... — дейди Маҳкам ака.

Ҳайдовчи бир Маҳкам акага, бир болага қарайди, трамвайни тўхтатади. Маҳкам ака шошиб, Остапни

кўтариб пастга тушади. Остап билан Маҳкам ака аёл кетган томонга югуришади.

Нимқоронғи кимсасиз кўчада Маҳкам ака билан Остап чопиб боришмоқда. Остап овози борича қичқиради:

— Ле-е-е-еся!!!

Унинг овози сокин кўчада узоқларга эшитилиб, акс-садо беради.

Ўрта ёшлардаги аёлнинг қўлидан ушлаб, қоронғи йўлкада бораётган Леся таққа тўхтайтиди. Овоз келган томонга қулоқ солади.

— Остап!..— дейди у ўзича.

— Нималар деяпсан, қизим, юр!— дейди аёл.

— Остап чақирди-ку...— дейди Леся.

— Ҳеч ким чақиргани йўқ, қизим... Сенга шунақа эшитилгандир-да... Юр!..

Аёл Лесяни етаклаб кетади.

Маҳкам ака, Остап ҳамон чопиб бормоқдалар. Остап икки қўлини оғзига карнай қилиб, яна чақирди:

— Ле-еся!..

Леся тўхтайтиди. Орқасига ўгирилади. Анграйиб қоронғи кўчага, овоз келган томонга қарайди.

— Ана... Остапнинг овози-ку...— дейди у.

— А?.. Қани, юр-чи,— дейди аёл ва Лесяни етаклаб овоз келган томонга қайтади.

Чопиб келаётган Маҳкам ака, Остап кўчанинг охиридаги майдончага яқинлашганларида, майдоннинг нариги томонида Лесяни етаклаб келаётган аёл кўринади. Остап беихтиёр чопиб кетади. Уни кўрган Леся ҳам аёлнинг қўлидан чиқиб, акаси томон чопидади. Улар атрофи гулзор майдон ўртасида бир-бирларини маҳкам қучоқлаб олишади. Бу томондан Маҳкам ака, у томондан аёл оҳиста болаларга яқинлашишади. Қизнинг топилганидан хурсанд бўлган Маҳкам ака «хайрият» дейди ўзича ва аёлга қўл узатади.

— Абдурахмонов!— дейди ўзини таништириб.

— Киселева,— дейди ҳаяжонини босолмай аёл ва нима қиларини билмай кўзлари жавдирайди.

— Энди буларни ажратиб бўлмайди.— дейди Маҳкам ака.

— Тушуниб турибман,— дейди хотин эс-ҳушини йигиб ололмай.— Оҳ, нима қилсам экан-а?.. Акасини олай десам қийналиб қоламан... Нима қилсам экан-а?

— Қизни мен олиб кета қолай,— дейди Маҳкам ака.

— А?.. Йўқ, йўқ... Урганиб қолганман-а...— дейди аёл ва Лесянинг қўлидан ушлайди.

Остап синглисига қаттиқроқ ёпишиб олади.

— Йўқ, бермайман,— дейди у.

Маҳкам ака ҳам, аёл ҳам бир-бирларига қараб қолишади.

* * *

Эшик тақиллайди. Супада ўтирган Фотима опа ўрнидан туриб бориб, эшикни очади.

— Ойи, мана топдик,— дейди Остап хурсанд бўлиб ва Лесяга онасини кўрсатади.— Ойим бўладилар.

Фотима опа Лесяга яқинлашади. Энгашиб уни бағрига олади.

— Салом,— дейди Леся.

— Ваалайкум ассалом, оппоқ қиз, ширин қиз, шакар қиз,— Фотима опа қизчани эркалаб, юзларидан ўпади, ўрнидан туриб, қийналиб этигини ечаётган эрига яқинлашади.

Леся Остапнинг ёнига боради. Супада ўрин устида ўтирган Сарсенбой, Витя ҳовлига тушишади. Остап синглисини Сарсенбойга таништиради.

— Мана, синглим Леся,— дейди Остап қувончини ичига сиғдиролмай ва укасини қулоғига секин шивирлайди,— бунинг оти Сарсенбой.

Леся кулиб, Сарсенбойга қарайди.

— Жуда яхши,— дейди у катталарга тақлид қилиб ва қўлини узатади.

Сарсенбой ҳам кулиб, қўлини узатади, кўришади.

Остап Лесяга Витяни кўрсатади.

— Бу Витя бўлади,— дейди у.

— Жуда яхши,— дейди Леся. У қўлини узатаркан Витя Лесяга хўмрайиб қарайди, яқинига келиб, дўқ қилади:

— Нимага келдинг? Энди сен бормидинг нонимизга шерик бўладиган...

Леся қўрқиб, акасига ёпишади. Остапнинг жаҳли чиқиб кетади.

— Бу ерга хўжайинмисан? Нега уришасан, тегма унга!— дейди у Витяга.

— Ҳа, хўжайинман, мен биринчи бўлиб келган-

ман бу уйга, билдингми? — дейди Витя муштини Остапнинг бурнига тегизиб. — Синглиси эмиш...

Айвон лабида эри билан гаплашиб турган Фотима опа дейди:

— Болаларни эртага мактабга олиб чиқиш керак. Бу икковини-ку, рус мактабига берсак бўлар-а, Сарсенбойни нима қилсак экан?

— Нима қилардинг. Бир мактабда ўқигани яхши. Ажратма!

* * *

Эрталаб Фотима опа болаларни мактабга отлаштирамоқда. Ўғли Ботир тутган иккита эски портфелни Остап билан Витяга олиб берган. Сарсенбой эса китобларини газетага ўраб олган. Улар кийиниб, айвон лабида туришибди. Сарсенбойнинг қовоқлари осилган, хомуш. Витянинг оёғида дадасининг эски кадиши. Фотима опа унинг бурди кетиб қолган йиртиқ ботинкасини эски чўтка билан мойламоқда. Мойлагани билан бари бир йиртиғи билиниб турибди. Фотима опа хуноб бўлади. Қувноқ Леся гоҳ Витянинг, гоҳ Остапнинг портфелига ёпишади, қўлига олиб кўради. Сарсенбойга кўрсатиб ғашига тегади. Сарсенбой унга хўмрайиб қарайди. Леся баттар жаҳлини чиқаради. Урмасин деб, ундан қочади, портфелни кўрсатади.

— Мен қачон мактабга бораман, ака? — дейди чуғурлаб Остапа.

— Икки йилдан кейин, — деб жавоб беради Остап.

— Тагин неча кундан кейин икки йил бўлади?

Остап икки қўлининг панжаларини ёзиб, қўлларини бир неча марта баланд кўтариб, туширади.

— Вуй...жуда кўп-ку, ака...

— Қани, кийиб кўр-чи, — дейди Фотима опа Витяни чақириб.

Витя ботинкасини кияди. Фотима опанинг кўнгли тўлмайдикю болани овутади.

— Ҳеч айбмас, ўғлим. Даданг эртага янгисини олиб келади.

Фотима опа уйга кириб уч бўлак нон олиб чиқиб беради. Витя билан Остап нонни портфелларига солиб олишади. Сарсенбой нонини бир оз ушлаб туради-да, онасига кўрсатмай ея бошлайди. Леся кўриб қолади.

— Ойи, Сарсен нонини ҳозирдан еяпти...

Сарсенбой унга бир хўмрайди. Фотима опа Сарсенбойга дейди:

— Ҳозир нонушта қилдинг-ку, болам. Мактабда егин деб бердим-да.— Сарсенбой қолган нонини ноилж қоғозга ўраб олади.

— Қани юринглар,— олдинга тушади Фотима опа Лесяни етаклаб.

Улар кўчага чиқишади. Фотима опа эшикни ёпмоқчи бўлиб, орқасига қайтади. Сарсенбойни кўрмайди. Йўлакдан ҳовлига киради. Деворга суяниб, йиғлаб турган Сарсенбойга кўзи тушади.

— Ҳой, нимага йиғлаяпсан?

— Бормайман.

— Нега?

— Портфелим йўқ-ку...

Фотима опа уни алдаб, юпата бошлайди.

— Айтдим-ку, ўғлим, аданг сенга янгисини олиб беради...

— Янгиси... Янгиси...— йиғлайди Сарсенбой.— Сиз нуқул ўша ўғилларингизни яхши кўрасиз...

Фотима опа бир нафас ўйланиб қолади. Кейин Витяни чақиради.

— Портфелингни Сарсенбойга бера қол, сенга данданг...

Витя онасининг сўзини бўлади:

— Боринг-э, бермайман,— дейди тўрсайиб.

— Остап сен бера қол, ўзинг яхши боласан-ку.

Остап индамайди. Портфелини икки қўллаб кўкрагига босади. Фотима опанинг жаҳли чиқади. У, қовоғини солганча Витянинг ҳам, Остапнинг ҳам портфелини тортиб олади. Ичидаги китоб-дафтарларини икковининг қўлига тутқзади. Бўш портфелларни айвонга олиб бориб ташларкан, Витя Сарсенбойга хўмрайиб қарайди. Йиғлаб турган Сарсенбойнинг дарров чиройи ёришади.

— Қани, юринглар!— дейди она.

Улар кўчага чиқишади.

Қўшни эшиклардан қараб турган хотинлар Фотима опага салом беришади.

— Ассалому алайкум, жужуқларни мактабга олиб кетяпсизми?— дейди бир аёл унга яқинлашиб.— Вой ширин бўлмай қолгин-эй, сен ҳам ўқийсанми?— дейди Лесяни бағрига босиб.

— Бораман, деб хархаша қилди, — дейди Фотима опа.

— Омон бўлишсин, роҳатини кўринг, Фотимабу, — дейди иккинчи аёл.

Орқароқда қараб қолган Бувниса хола унга эътироз билдиради:

— Роҳатини дедингизми, — мазах қилиб кулимсирайди у, — етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим бола асрасанг...

— Ҳой, ҳой, айб бўлади, — дейди унинг гапини шартта бўлиб, кекса бир хотин, — яхши гапгаям фа-ришта смин дейди, ёмон гапгаям...

* * *

Мактаб коридорида ғовур-ғувур тинмайди. Шўх болалар бир-бирини туртишиб, бақиритиб-чақиритиб шовқин солишади, сочларини ихчам қилиб ўрган, лентаб боғлаб олган қизчалар бири олиб, бири қўйиб, алланималар ҳақида баҳслашади, уларнинг кулгиси қўнғироқдек жаранглаб, коридорни қоплайди. Коридорга лиқ тўлган болаларни ёриб ўтиш осонмас. Фотима опа биронтасининг оёғини босиб олиш ёки бехосдан туртиб юборишдан ўзини авайлаб, Лесяни етаклаганча орқасида Витя, Остап, Сарсенбойларни эргаштириб коридордан ўтиб боради. Ора-сира қолиб кетишмадимиз, дегандай орқасига ўгирилиб қўяди. Витя нима учундир чўчиброқ аланглаб одим ташлайди. Остап хурсанд, болаларнинг шўхликларига ҳавас билан тикилади. Сарсенбой Фотима опанинг кўзини шамғалат қилиб, биронта қизнинг лентасидан тортиб қўяди, ўтиб бораётган боланинг оёғини чалади.

Ниҳоят Фотима опа болалари билан эшигига «Директор» деб ёзилган кабинет ёнида тўхтайтиди. Эшикни оҳиста тақиллатади. Ичкари киради. Болалар коридорда қолади. Кабинетдаги узун стол тўрида ўтирган кўзвойнакли аёл — мактаб директорига салом беради.

— Марҳамат, — дейди директор.

— Болаларни олиб келувдим...

Шу пайт эшикни оҳиста очиб Леся киради. Фотима опа гапи чала қолиб, уни чиқариб юбормоқчи бўлади. Директор кулиб ўрнидан туради. Лесяга яқинлашади.

— Қўяверинг, майли. Шуми болангиз?

— Йўқ. Катталари...

Вақтлироқ хабар қилмабсиз-да... Урин қолмаган...
Нариги мактабга олиб борасиз...

— Ахир...

— Йўқ, йўқ, асло иложи йўқ...

Директор «гап тамом» дегандай эшикни очади. Болаларни кўради. Улар салом беришади.

— Хўш, болалар. Сизларга нима керак?

Болалар директорнинг ёнида турган Фотима опага қарашади.

— Шуларми? — таажжубланиб сўрайди директор.

— Ҳа, — дейди оҳиста Фотима опа.

— Ҳаммаси-я? — директор тушунолмаётган елкасини қисади, орқага қайтиб болаларни кабинетга таклиф қилади. Уларни ўтқазиб, бошдан-оёқ тикилади. Фотима опага қарайди.

— Фамилиялари?

— Ҳаммасиям Абдураҳмонов.

— Абдураҳмонов?! Темирчими?..

— Ҳа, ўша.

— Э... Бундоқ демайсизми. Бўлди, бўлди...

Директор болаларга тикилади:

— Сенинг отинг нима, — сўрайди у Остапдан.

— Остап.

— Менинг акам бўлади, — дейди чуғурлаб Леся.

— Яхши.

— Сен-чи?

— Витя.

— Сенинг отинг нима

— Сарсенбой.

— Жуда яхши, — директор Фотима опага ўгирилади. — Бир иложини қиламиз. Хотиржам бўлинг...

— Барака топинг... Бир нарсани сўрамоқчийдим. Бу иккови-ку, — Витя билан Остапни кўрсатади, — русчада ўқир-а, мана бу Сарсенбой қийналиб қолмасми-кан? Ўзбек мактабига берсакми дейман?

Сарсенбой сакраб ўрнидан туради, онасининг гапини бўлади:

— Йўқ, ойи, Витялар билан ўқийман.

Директор Фотима опага қараб кулади.

— Ана кўрдингизми?.. Ҳечқиси йўқ, бир оз қийналса қийналар. Бирга бўлгани яхши.

Қўнғироқ чалинади. Директор ўрнидан туради.

— Қани юринглар, — дейди у болаларга, — синфга олиб кириб қўяман.

Улар бўшаб, жимиб қолган коридорга чиқишади. Фотима опа Леся билан эшик ёнида қолади. Директор болаларни бошлаб, синфга олиб киради.

— Салом болалар! — дейди директор синфга кириб. Болалар ўринларидан туришади. Ҳаммалари бирдан:

— Салом! — деб жавоб қайтаришади.

— Мен сизларга учта ака-укаларни олиб келдим, — дейди директор болаларни кўрсатиб. — Мана буниси Витя, бу Остап, бу Сарсенбой. Ўртоқ бўласизларми?

— Ҳа, ўртоқ бўламиз, — дейишади бир овоздан болалар.

— Яхши. Қани ўтиринглар, — дейди директор болаларга ва ўқитувчи ёнига боради, — Лидия Васильевна, фамилиялари Абдураҳмонов. Йўқламага ёзиб қўясиз.

Директор шундай дейди-ю, чиқиб кетади. Ака-укалар нима қиларини билмай бир чеккада қимир этмай туришади.

— Ўтиринглар! — дейди ўқитувчи уларга.

Болалар ўқитувчига ер остидан бир қараб қўйишади, жойларидан қўзғалишади-ю, тагин тўхтаб қолишади.

— Ўтиринглар, — дейди яна ўқитувчи.

Шундагина Сарсенбой тўғрига ўтади. Энг орқадаги партага бориб ўтиради. Кетидан Витя, Остап бориб унинг ёнидаги партадан жой олишади.

— Шундай қилиб болалар, биринчи дарсимизни бошлаймиз! — дейди ўқитувчи.

* * *

Фотима опа айвонда болалардан бирининг шимини ямаш билан машғул. Қўғирчоғини гоҳ ётқизиб, гоҳ бағрига олиб, ўйнаётган Леся, охири зерикади. Онасининг ёнига келиб, хархаша қилади:

— Ойи, қўғирчоғимга кўйлак тикиб беринг.

Фотима опа қизининг кўнглига қарайди. Ёнида турган оқ халтадаги ҳар хил қийқиндилар орасидан рўмолчадек лахтакни олиб, қизига беради. Леся севиниб кетади. Лахтак билан қўғирчоғини ўрайди. Кейин уни кўтариб туриб, ўзича гапиради:

— Кўрдингми, ойим сенга кўйлак бердилар... Нима дейиш керак. Раҳмат... Ана энди ухлаймиз...

Акаларига ўрганиб қолган Леся бу билан ҳам овунмайди. Зерикади. Ғингшиб, хархаша қила бошлайди.

— Анча бўлди-ю, ойи, қачон келишади?

— Ҳозир болам, ҳозир...

Узоқдан келаётган поезднинг гулдураган овози эшитилади. Леся ирғиб ўрнидан туради. Уша томонга қарайди.

— Поездни кўрсатинг, — дейди Леся онасига ёпишиб.

Фотима опа қизини кўтариб, унга узоқда ўтиб бораётган поездни кўрсатади. Солдатлар тушган вагонлар, очиқ платформаларига танклар ортилган поезд тез ўтиб кетади.

Эшикдан Остап билан Витя кириб келишади. Леся онасининг қўлидан тушиб, югуриб боради, акасининг бўйнидан қучоқлаб олади.

— Неча олдинг, ака?.. Бешми, а?.. Айтсанг-чи!..

— Бугун баҳо қўймайди...

— Қўйса беш оласан-а, ака?.. — Леся акасининг китобларини кўтариб, унинг кетидан айвонга чиқади. Яна бидирлайди. — Аччиқ-чучук ейсанми? Мен қилдим. Ўзим пиёз артдим...

Фотима опа чала қолган ямоғини қўлига оларкан, болаларга дейди. Анави товоқда, еб турларинг, ҳозир чой қайнайди.

Остап ҳам, Витя ҳам китобларини токчага қўйиб, контахта ёнига ўтиришади. Леся ҳам уларнинг ёнига боради. Тунука товоқдаги аччиқ-чучукни ея бошлашади.

Қатимини тиши билан узаётган Фотима опа болаларга қараб туриб, кўзлари катта очилиб кетади. Ипни узмай, жон ҳолатда сўрайди:

— Сарсенбой қани?

— Билмайман, — дейди лунжи тўлалигидан дудуқланиб Остап ва бепарво товоққа қўл узатади.

Фотима опа ҳаяжонланади. Қўлидаги ипи узилмаган ямоқни ташлаб, ўрнидан туради. Узини босишга уриниб, болалар тепасига боради. Улар бепарво овқат ейиш билан овора.

— Бирга ўқидиларингми, ахир?

— Ҳа... дарсдан кейин қарасак, йўқ... — дейди Витя нон тишлаб.

— Қаёққа кетди? — шошиб сўрайди Фотима опа.
— Билмайман.

Фотима опанинг ҳаяжони кучайиб, ваҳима босади. Болаларнинг бепарволиги баттар жаҳлини чиқаради.

— А?! — унинг кўзлари катта очилиб кетади.

Леся қўрқади. Болалар онанинг жаҳли чиққанини сезиб, егани оғзида, ушлагани қўлида, жим қолишади.

Фотима опа оҳиста юриб, ҳовлига тушади. Кўча эшик томонга боради. Болалар унинг орқасидан қараб қолишади. Фотима опа олазарак бўлиб кўчага қарайди. Қайтиб ҳовлига киради. Айвонга чиқиб, шошиб пайпоғини кияди. Кияркан, болаларга тайинлайди:

— Қимирламай ўтиринглар... Бориб кўрай-чи...

Фотима опа кийиниб, кўчага чиқиб кетади.

...Фотима опа ҳафсаласи пир бўлиб, мактаб биносидан чиқиб келади, хаёл суриб, тўхтаб қолади. Эшик тепасидаги соатга кўзи тушади: 12.30. Атрофга аланглаб, катта кўча томонга юради. Трамвай остановкасига боради.

Фотима опа милиционердан сўрайди:

— Ҳай ука, шу ердан қўлида китоб, дафтар кўтарган бир бола ўтмадимми, кўрмадингизми?

— Йўқ, кўзим тушмади, — дейди милиционер.

Фотима опа атроф-теваракка олазарак кўз югуртиб, серқатнов йўлкада бормоқда. У катта бир магазинга кириб, нариги эшикдан чиқади.

Фотима опа майдондаги репродуктордан совет информация бюросининг ахборотини эшитаётган одамлар тўдаси ёнидан ўтиб боради.

Репродуктордан дикторнинг лоқайд овози эшитилади:

—... Шиддатли жанглардан сўнг қўшинларимиз аҳоли яшайдиган ўн битта пунктни ташлаб чиқдилар. Н-чи партизан отряди душмanning ўқ-дори ортилган эшелонини ёндириб юборди...

Фотима опа бир нафас тўхтаб, кейин атрофга аланглаб, трамвайларга қарайди.

Биринчи смена тугаб, завод эшигидан чарчаган, коржомалари мой ишчилар чиқиб келмоқдалар. Фотима опа бу тўдага олазарак бўлиб кўз югуртиради.

Катта темир дарвоза янги очилиб, устидаги юки

брезент билан ўралган, кабинасининг чап томонида қизил байроқчаси бор юк машинаси чиқиб келади. Паришонхотир Фотима опа хаёл суриб, машинанинг филдирагига яқинлашиб қолганини сезмайди. Шофёр кабинадан қўлини чиқариб, алланима деб, койийди.

Фотима опа ҳовлисига кириб келади. Чопқиллаб келиб қучоқлаб олган Леся ҳам унга ёқмайди. Китоб, дафтарларини ёйиб, алланима ҳақида баҳслашаётган Витя билан Остап жимиб қолишади. Ечинишга ҳоли қолмаган Фотима опа айвон лабига ўтиради. Болаларга ўгирилиб гапиради:

— Ноаҳил бўлсаларинг, мени ҳам куйдирасанлар, ўзларинг ҳам бебош бўласанлар... Мана, нима бўлди энди? Оч қолиб, қаёқларда санқиб юрганикин?..

* * *

Эшикдан милиционер Сарсенбойни етаклаб кириб келади. Ҳочоқ бошида овқатга уннаган Фотима опа қўлида товоқ ушлаганича уларга яқинлашади. Милиционер Сарсенбойни қўйиб юбориб, честь беради:

— Вокзалда юрган экан.

Фотима опа бошини кўтармай ерга тикилиб турган Сарсенбойга хўмрайиб қарайди. Ғазаби қўзғайди-ю, ўзини босади.

— Бу сафар кечиринг. Аммо яна шу ҳолда кўрсам, мен ҳам... — пўписа қилади милиционер.

— Қамаб қўйинг! — дейди Фотима опа унга қараб.

Милиционер честь бериб, эшик томон юради. Фотима опа уни кузатиб чиқади.

Айвонда, хонтахта ёнида ўтирган Сарсенбой ўнгтерисига қарамай, нон тишлаб, бутун помидорни овзига соларкан, унинг ёнига келиб ўтирган Остап овзини пасайтириб дейди:

— Биласанми... вой-бў... ойим кечгача қидирди-лар сени... ўзинг-да...

* * *

Эрталаб. Фотима опа самоварга олов ташламоқда. Болалар ҳали ухлаб ётишибди. Эшикдан Маҳкам ака кириб келади. Сурункасига уч смена ишлаб, чарчаган

бўлишига қарамай, юзларида мамнунлик, хурсанд. Тўғри айвонга ўтади. Ошхона томондан Фотима опа келади.

— Ҳорманг, дадаси.

Маҳкам ака коржомасини ҳам ечмай ўтиради, хотинини ёнига чақиради.

— Қани ўтир-чи.

Ўзи қўлидаги ўроғлиқ нарсани очади. Болаларга пахмоқдан тикилган иккита кўйлак, ботинка, дўпни олиб келган. Хотини кийимларни кўздан кечираркан, Маҳкам ака болаларни уйғотади:

— Ҳой, турмайсанларми? Мактабга кеч қолсанлар-ку!

Витя бошини кўтариб, тагин бурканиб олади. Сарсенбой бир ағдарилиб, Остапнинг устига оёқларини ташлайди. Остап уйғониб кетади-ю, турмайди.

— Барака топкур, шунақа қимматидан олмасдан, газмол олиб келсангиз-ку, бир хилда қилиб тикиб берардим-а,— дейди хотини ачиниб.

— Қўй, хотин. Детдом болаларига ўхшатма,— дейди Маҳкам ака ва чўнтагидан пул чиқариб, хотинига беради:— Мана, харажатларингни қиларсан.

Фотима опа пулнинг чўғини кўриб, жиғибийрон бўлади:

— Шу одатингиз қолмади-да. Бу ёғини қандай етказаман. Арзонроғини ола қолмайсизми!..

Маҳкам аканинг қулоғига гап кирмайди, болалар тезроқ уйғона қолса-ю, кийимларини кийгизиб кўзи қувонса.

— Турсаларинг-чи. Қани, ким олдин салом берса, ўшанга бир нарса олиб келганман.

Ҳаммадан олдин Леся туради. Кела солиб, дадасини қучоқлайди.

— Салом қани, қизим?

— Ассалому алайкум.

— Баракалла, қизим... Менга қара, мени яхши кўрасанми?

— Ҳа,

— Қайси кўзинг билан?

— Иккала кўзим билан,— Леся кўзларини кетмакет юмиб очади.

— Тагин-чи?

— Тагин, тагин, юзим, лабим...— Леся қўли билан юз, кўз, лабларини кўрсатади.

Маҳкам ака унга дўппини кийгизиб қўяди. Леся хурсанд бўлганича, дадасини ўпади, бориб акаларига кўрсатади! Кўрна тагида мўралаб ётган Сарсенбой бошини буркаб олади. Остап ўрнидан туради.

— Ассалому алайкум, дада,— дея унинг ёнига келади. Қўйлакни қўлига олиб, кўра бошлайди.

— Раҳмат, дадажон.

Витя туради. Маҳкам ака унга ботинкани узатади: Витя кияди. Сигмайди. Маҳкам ака ботинкани қўлига олиб, дастагини кериб беради. Витя роса уринади, кучи борича оёғини тикади, бўлмайди, сигмайди. Тик турган Фотима опа эрига қарайди. Маҳкам аканинг таъби хира бўлади. Витя йиғлагудек бўлиб, қовоғини солиб олади.

— Қани, Остап, сен кийиб кўр-чи.

Остап ботинканинг бир пойини олиб кияди. Унга ҳам сигмайди. Роса уринади, кучи борича оёғини тикади, юзлари қизариб кетади. Бўлмайди.

Ботинкани Сарсенбой кияди. Унга ҳам сигмайди. Кўп уринади — бўлмайди.

— Қилган ишингиз бор бўлсин, дадаси,— дейди ачиниб хотини,— эркак эркаклигига бораркан-да, а?

Охири Леся кияди, оёғи лўп этиб ботинкага тушади. Иккинчи пойни ҳам кийиб олади. Ҳаммалари кулиб юборишади. Леся ботинкани тўқиллатиб, юриб кўради.

— Ҳечқиси йўқ. Айирбошлаб келаман,— дейди Маҳкам ака хотинини юпатиб.

* * *

Маҳкам ака ҳамкасблари билан суҳбатлашиб бораркан, ёнида катталар одимига мослаб қадам ташлолмай қийналиб, чошиб Витя ҳам борарди. Қўлида буклоғлик газета ушлаган чўққи соқол киши алланарсани уқтирар, бармоғини нуқиб, газетани кўрсатарди:

— Шундай ҳам ваҳшийлик бўладими! Касалхонага бомба ташласа-я. Биргина гўдак тирик қолибди... Ана шу болани сақлаб қолиш учун алоҳида самолёт юборилибди!..

— Бутун кучимиз ҳам шунда-да, ука. Халқни енгиб бўлмайди...— дейди Маҳкам ака.

Улар бир магазин ёнига келишганда, Маҳкам ака ҳамроҳларига қарайди:

— Шу ерга бирров кириб чиқадиган ишим бор эди,— дейди у тўхтаб.

Ҳамкасблар ажралишади. Маҳкам ака Витя билан магазин томон юради. Картон қоғозга «танаффус» деб ёзиб қўйилганини кўриб, Маҳкам аканинг хафсаласи пир бўлади.

— Оббо... энди нима қилдик, ўғлим!— дейди у Витяга.

Витя елкасини қисади. Маҳкам ака бир нафас туриб қолади. Кейин «юр» дегандек ўғлига қарайди-да, йўлкадан оҳиста одим ташлаб кетади.

Бир неча қадам юргач, йўлканинг четида тузланган помидор еб турган, кийимлари ифлос, сочлари ўсган, бош яланг болага кўзи тушади. Боланинг оёғидаги ботинкаси йиртиқ, дастаги босилган, чарми кўчиб кетганидан латта билан боғлаб қўйилганди. Маҳкам ака боланинг оёғига тикилиб, ёнидан ўтиб кетади-да, нарироқ бориб тўхтаб қолади. Орқасига ўгирилади. Бола помидорни тишлаганча энгашиб, ботинкаси устидан боғланган латтани қаттиқроқ тангиётганини кўради. Витя дадасининг нимага тўхтаганини билолмайди. Маҳкам ака бирпас ўй суриб, қўлтиғидаги қоғозга ўроғлиқ, айирбошлаш учун олиб келган ботинкани очади. Оҳиста юриб, ҳалиги боланинг ёнига боради. Ботинкани унга узатади.

— Кийиб кўр-чи...— дейди Маҳкам ака.

Бола ҳайрон бўлади. Қўрқиб, орқасига тисарилади. Витя «дадам ҳазиллашяпти», деган хаёлда кулиб қўяди.

— Ма, нега қочасан, кийиб кўр-чи,— дейди Маҳкам ака ботинканинг ипидан ушлаб тураркан.

Бола қоп-қора йилтиллаб турган ботинкадан кўзини олмай, тикилиб туради-да, худди қўл узатса ботинка қочиб кетадигандай, уни шартга юлқиб олади. Бегона кишининг гапи ростлигига ишонгач, ерга ўтириб олиб, оёғидаги латталарни ечади, ботинкани кияди. Оёғи лоп этиб, ботинкага тушади. Иккинчи пойини кияди. Севиниб, ўрнидан туради, бир-икки ер тепиниб қўяди, илжаяди.

— Ойимга кўрсатсам, майлими? — дейди у Маҳкам акага қараб.

— Кимга кўрсатсанг, қўрсатавер.

Бола кетади. Сал юрмай орқасига қайтади. Келиб, ерда қолдирган йиртиқ чоригини латта-путталари билан йиғиб олади. Югуриб кетади.

Анча нарида, скамейкада, халтачасини ёнига қўйиб, унинг онаси ўтирибди. Ранги заъфарон, кийимлари юпун, сочлари тўзиган бу аёлнинг кўринишидан фронт яқинидан кўчириб келтирилганлиги сезилиб турибди. Бола ҳовлиқиб унинг олдига боради:

— Ойи, қаранг, — дейди оёғидаги боғичлари осилиб ётган янги ботинкани кўрсатиб.

Она ҳайрон бўлади.

— Ким берди? — деб сўрайди у кўзларига ишонмай, ботинкага тикиларкан.

— Битта киши, — дейди бола келган томонини кўрсатиб.

— Қанақа киши? Маст эканми?

Бола нима жавоб қилишини билмай, ўйланиб қолади.

— Ҳа, — дейди бирдан бош силкиб.

* * *

... Маҳкам ака билан Витя магазин пештахтаси ёнида туришибди.

— Қараб кўринг, барака топкур, бир жуфт топи-лар, — дейди кекса сотувчига ялиниб Маҳкам ака.

— Йўқ дедим-ку... Ҳаммасини сотиб бўлдик...

— Қачон бўлади?

— Айтолмайман. Кириб туринг.

Маҳкам ака «начора» дегандай Витяга қарайди. Улар кўчага чиқишади. Бир неча қадам хомуш юриб борган Витя йиғлагудек бўлиб сўрайди.

— Нега бердингиз, ахир ўзингиз?

Маҳкам ака ўғлига маъноли қараб олади.

— Сенга ҳам биров совға берса олармидинг?

— Бермайди-да...

— Мана, мен бердим-ку...

— Бировга-да...

* * *

Ҳаво булут. Енгил шабада эсиб турибди. Чеккаси-га қатор тераклар ўтқазилган йўлда шимининг ўнг

почаси қайириб қўйилган ўттиз беш ёшлардаги киши қўлтиқтаёқда келмоқда. Бу маҳалла комиссиясининг раиси Ёқубжон. У хонадонлардан бирининг эшиги олдида турган аёлга алланималарни тайинлайди, кейин қўлтиқтаёгини катта-катта ташлаб юриб, Маҳкам аканикига киради. Йўлакданоқ чақиради:

— Маҳкам ака!

Фотима опа югуриб келади.

— Салом алайкум, опа, бардаммисиз. Акам ишда-милар?

— Ҳа. Қани бу ёққа...

— Раҳмат... Мактабни бўшатиб, ярадорларни жойлаштиряпмиз...

— Эшитдим,— дейди Фотима опа,— болалар ҳам чиқиб кетишди.

— Шунга...

— Жоним билан... Ҳозир чиқаман...

Фотима опа кийиниб чиқиб, Бувниса холанинг эшигидан туриб, уни чақиради.

— Қани ҳой, бўла қолинг!— дейди қўшнисини шошириб.

Йўлкада Фотима опа, Бувниса хола, қўшни хотинлардан яна икки аёл кетмоқда.

Икки қаватли мактаб биноси шошилиш суратда фронт ёқасидан кўчириб келтирилган ярадор, касалларни жойлаштириш учун бўшатишмоқда. Ёқубжон бошчилигида маҳалла аҳолиси, ўқитувчилар, юқори синф ўқувчилари, ҳатто кичик ёшдаги болалар ҳам мактаб ашёларини ташимоқдалар.

Ҳовлидаги юк машинаси ва иккита аравага шкаф, столлар ортилган. Яна бир арава келиб тўхтади. Унга парталарни ортишади. Ҳовлида парталар, скамейка, стуллар қалашиб кетган. Болалар орасида Остап билан Сарсенбой ҳам енгил-елпи нарсаларни ташишда ёрдамлашишмоқда.

Бинонинг ичкарасида, коридорда, спорт залида, хоналарда маҳалла аёллари пол ювиш, деразаларни артиш, медицина ҳамширалари бошчилигида дезинфекция қилиш билан машғуллар. Аёллар орасида Фотима опанинг қўшнилари, пол юваётган Бувниса хола кўринади.

Фотима опа катта стол устига чиқиб, ҳўл латта билан эшикни ювмоқда.

Оқ халат кийган медицина ходимлари хонама-хона юриб, девор, деразаларни бармоқлари билан артиб кўриб, кўздан кечирадилар.

Иккинчи қаватдаги парталар, зарур ашёлар олиб чиқиб бўлинган. Унинг ўрнига пастдан каравотлар, тўшаклар ташиб чиқилмоқда.

Ёқубжон арава ёнида турганича, уюлиб ётган парталарни қўли билан кўрсатиб, аравакашни қис-тайди:

— Болалар эртагаёқ ўқишни давом эттиришлари керак. Тушундингизми? Кечаси билан бўлса ҳам ташиймиз!

Шу пайт узоқдан кетма-кет келаётган иккита санитар машинаси кўринади. Ёқубжон ўша томонга қарайди. Қўлтиқтаёғини катта-катта ташлаб, бино эшиги яқинига боради. Аллакимни чақиради. Одамларни шоширади.

Санитар машиналари мактаб эшиги олдида тўхтади. Ичкаридан медицина ҳамширалари чиқиб келишади. Носилкаларда ярадорларни иккинчи қаватга олиб чиқишади. Ҳаммининг кўзи носилкада, машинада. Тақ-туқлар тинади. Буюмларни ташиётганлар анграйиб, жойларида тўхтаб қолишади.

Санитар машинасининг кабинаси очилиб, халат кийган, чақалоқ кўтарган кексароқ ҳамшира тушиб келади. Шофер ёнида сиқилиб ўтирган, ўн икки ёшлар чамасидаги, ориқдан келган қизни пастда турган бир киши қўлтиғидан олиб, тушириб қўяди. Халат кийган аёл чақалоқни қизнинг қўлига тутқазиб, таъкидлайди:

— Бир чеккада тура тур, хўпми?

Биринчи машина жўнамасданоқ, яна иккита санитар машинаси келиб тўхтади. Бир ёқдан юк ортилган аралар жўнатилмоқда.

Бир чеккада йўргакланган чақалоқни зўрға кўтариб турган қиз машинадан оҳиста тушириляётган носилкага — бошлари бинт билан ўраб ташланган аёлга бўйнини чўзиб қарайди. Носилкани ичкарига олиб кириб кетишади. Қиз эшиккача носилка кетидан боради.

Одамлар орасида боятдан бери бола кўтарган қиздан кўзини узмай турган Сарсенбой билан Остап бир-бирларига қараб қўйишади. Кейин улар қизнинг ёни

га боришади. Қиз чарчаганидан девор тагига ўтиради. Оҳиста кўз ёшини артади.

— Ойингмиди? — деб сўрайди Остап қизга энгашиб.

Қиз кўз ёшларини артиб, бош қимирлатади. Чақалоқ йиғлайди. У ўрнидан туради, укасининг юзини очиб, қўлида аллалайди. Бўлмайди.

Остап ачиниб сўрайди:

— Қорни очгандир?

Қиз бош силкийди.

Чақалоқнинг йиғиси машинадан туширилаётган бир ярадорнинг оғриқдан қаттиқ инграган овозига қўшилиб кетади. Машиналар кетма-кет келмоқда. Ҳамма юкларни тезроқ ташиш ва ярадорларни жойлаштириш билан овора. Елиб-югуриб юрган Ёқубжон тез тез пешонаси, бўйнидан терни артади.

Ичкаридан ҳамшира чиқиб келади. Қизнинг ёнига бориб, чақалоқни қўлидан олади. Овутолмайди.

— Қорни ҳам очди... таги ҳам ҳўлдир бечоранинг...

Шу пайт ичкаридан қўлида челақ кўтариб, Фотима опа чиқиб қолади.

— Ойи, биз ташиб бўлдик, — дейди Остап.

— Яхши. Бора қолинглар, мен ҳам ҳозир бораман.

Фотима опа чақалоққа қарайди.

— Хархашаси зўр, қорни очипти, дейман.

Ҳамшира нима деб жавоб беришини билмайди. Қизга эшиттирмасликка уриниб, Фотима опага яқинроқ келиб гапиради:

— Ҳалиги ярадор аёлнинг қизи... ана каттаси...

Нима қилишга ҳайронман. Болалар уйига юборай десам, ойимдан ажрамайман дейди. Ўзим кун-тун бу ерда бўламан, — дейди чақалоққа юраги ачиб.

Фотима опа бир чақалоққа, бир хомуш турган қизга қарайди.

— Менга қаранг, — дейди у ҳамширага, — бизникида тура турса нима қилади? Онаси соғайса олар... Шу маҳаллада, яқинда тураман.

— Яхши бўларди-я, — дейди мамнун бўлиб ҳамшира, — вақти-бевақт қизи ҳам хабар олиб турарди...

— Ўзим-чи, ўзим ҳам чиқиб тураман... Одам одамга ғанимат-а!

Ҳамшира қизнинг елкасига қоқади:

— Бора қол, қизим, яқин экан, чиқиб турарсан.

Фотима опа ҳамширанинг қўлидан чақалоқни олиб, бағрига босади. Қизга қарайди:

— Отинг нима қизим?

— Ляна!

— Отинг чиройли экан-а? Юра қол.

Фотима опа чақалоқни кўтариб, ёнида Ляна билан ҳовлисига кириб келаркан, Остап билан Сарсенбой қизни кўришиб, севиниб кетишади.

— Келдингми?— дейди Остап қизга яқинлашиб.

Леся чошиб келиб, онасини қучоқлайди, бўйини чўзиб, «чақалоқни кўрсатинг», деб хархаша қилади. Дарахт тагида арғамчида ўтирган Витя, бақрайиб қолади.

— Уҳ... тагин опкелишди,— дейди ўзича хуноб бўлиб.

* * *

Кеч. Теварак-атрофни қоронғилик қоплаган. Темир йўл ёқасидаги ҳовлиларда ёқилаётган олов алангаси, чироқларнинг шуъласи кўзга ташланади. Узоқдан сирининг маърагани, итнинг увлагани эшитилади.

Фотима опа қоронғиликда чақалоқни бағрига босиб, темир йўл ёқалаб кетмоқда. У темир йўлнинг нариги томонидаги хонадонларга яқинлашади. Чақалоқнинг йиғлаган овози эшитилади.

Кичик хона. Тахмондаги сандиқ устида кўрпа, тўшак, ёстиқ. Дераза орқали сим тортилиб, қоziққа илиб қўйилган лампочка хонани хира ёритиб турибди. Девор тағларида кўрпача, пойгакка пўстак ташланган. Кўрпача устида йигирма беш ёшлардаги озгингина жувон чақалоғини эмизиб ўтирибди. Эшикдан чақалоқни кўтариб, Фотима опа кириб келади.

— Эсон-омон қутулдингизми, Салимахон, уй билан бўлиб, қутлагани ҳам келолмасам-а.

— Гинам йўқ, опа, вой, ўзингизга муборак,— дейди Салима Фотима опанинг қўлидаги чақалоқни кўриб. У ўрнидан туриб, меҳмонни тўрга таклиф қилади.

Улар ёнма-ён ўтиришади. Салима ўз боласини бешикка белади. Фотима опанинг қўлидаги чақалоқни қўлига олиб эмиза бошлайди. Фотима опа бешик тебратади.

— Сут бердим, сўрғичда берсамам ҳеч бўлмади,— дейди Фотима опа.

— Яхши қилибсиз опа. Болажонсиз-да,— дейди Салима.— Онаси рус эканми?

— Молдаван экан... Уруш ўлсин, қайси миллатни тинч қўйди, дейсиз,— дейди ачиниб Фотима опа.

Эшикдан кексароқ бир аёл кириб келади. Саломлашади. Пойгакка ўтириб, қўл тутиб фотиҳа ўқиркан, ҳайрон бўлиб, дам Салимага, дам Фотима опага қарайди, сўрашга ботинолмайди.

Чақалоқ эмиб бўлиб, пишиллаб уйқуга кетади. Салимахон чақалоқни Фотима опага бериб, дастурхон ёзмоқчи бўлади. Фотима опа чақалоқни бағрига босиб, ўрнидан туради.

— Бир пиёла чой ичинг,— дейди Салима.

— Бора қолай. Поччангиз ишдан кеч келадилар. Хайр айланай. Яхши қолинглар...— Фотима опа остонага қадам қўяди.

— Овора бўлманг, болалар олиб келишса ҳам бўлади, опа. Чиллам чиқса ўзим кириб тураман,— дейди Салима уни кузатаркан.

— Сабр-чидамига балли-е шу аёлнинг,— дейди меҳмон хотин.

* * *

Фотима опа билан Маҳкам ака мактаб — госпиталь эшиги олдида бизга таниш ҳамшира билан гаплашиб туришибди. Уларнинг ёнида Витя ҳам бор.

— Қайтай дедими?— сўрайди Фотима опа.— Боласини эмиздириб келяпман.

Хомуш турган ҳамшира бош чайқайди, ўпкаси тўлиб, оҳиста гапиради:

— Ўлди...

— А?!— Маҳкам ака ҳам, Фотима опа ҳам шундай дея, ҳаяжон ичида жим қолишади.

Сукунатни ҳамшира бузади:

— Болаларини ўйлайман... Болалар уйига берсакмикан?— дейди у.

— Йўқ... Бизникида бўлади... Бечора...— дейди оғир уҳ тортиб Фотима опа.

Кўнгилсиз хабардан чуқур ўйга толган Маҳкам ака ёнига ўгирилади. Оғзини очиб анграйиб турган Витяга дейди:

— Бор, ўғлим, катталарнинг гапига қулоқ солма.
Витя итоаткорона ўгирилиб, кетаркан, Фотима опа секин унинг орқасидан бориб, тайинлайди:

— Лянага оғиз оча кўрма, хўпми?

Витя «хўп» дегандек бош силкийди. Уйчан Маҳкам ака ҳамширага қарайди.

— Улитини нима қилишаркин?

Ҳамшира жавоб ўрнига елкасини қисади. Маҳкам ака босиқлик билан сўрайди:

— Рухсат олиб берсангиз, ўзимиз кўмганимиз маъқул эди... Мусофирлигини сездирмайлик. Бир чеккаси қизи қўлимизда, яқинлигимиз бор...

* * *

Осмонда тобора баландлаб бораётган варрак кўринадди. Шабада варракнинг дардарагидан чиқаётган овозни олиб келади. Томда Витя қулочлаб ипини тортиб, яна қўйиб юбориб, завқ билан варрак учиради.

Шу пайт Витя, кўчада тобут кўтариб бораётган одамларга кўзи тушади. Улар орасида дадаси, орқароқда онасини кўради. Тикилиб тураркан, ҳовли томондан Лянанинг хурсанд бўлиб, кулган овозини, қичқирганини эшитади, пастга қарайди.

Катта тунука тоғорага кўрпача, ёстиқ солиниб, чақалоқ Марикани ўтқазиб қўйишган. Тоғоранинг бандидан ўтказилган арқонни Сарсенбой бўйнига солиб, ҳовлини айлангириб, тортиб юрибди. Леся, Остап, Ляналар қийқиришиб, шовқин солиб тоғора кетидан чопишади, Марика қичқирлаб кулади.

Ҳовлидаги болаларнинг қувончи Витянинг юрагига сизмайди, у беихтиёр қичқириб юборади:

— Ляна!

— Ҳа!

— Уйнамаларинг ҳозир!

— Нега энди?— гердайиб сўрайди Остап.

— Уйнамаларинг дегандан кейин уйнамаларинг-да!

— Бор-э...— дейди Сарсенбой писанд қилмай ва тоғорани тортиб кетади.

— Ляна дейман!— жаҳл билан қичқиради Витя. Бироқ энди унинг гапига ҳеч қайсиси қулоқ солмайди. Қий-чув, кулги боягидай давом этаверади,--- ҳам-

манг ҳам аҳмоқ экансан-лар,— дейди Витя ва Лянадан кўзини олиб, яна тобутга қарайди.

Кўчада, тўғридан келаётган арава тўхтайтиди. Аравакаш отдан тушиб, тобутни елкага олади. Ҳасса таяниб кетаётган чол тобутга яқинлашади. Машина тўхтайтиди. Шофер чопиб келиб тобутни кўтаради. Тобут узоқлашиб боради...

Витя ўша томондан кўз узолмай анграйиб қолади. Тобут кўздан ғойиб бўлгандан кейингина, қўлидан ип чиқиб кетгани, варрак узоқдаги бир дарахтга илиниб қолганини, иплари дарахт шохларида ётганини кўради. Оҳиста ҳовлига тушади. Болаларнинг ёнига бориб, Лянанинг қўлидан ушлайтиди:

— Тўхта!

— Нима-е?

— Сенинг... Сенинг... биласанми, тугманг узилипти.

Ляна шошиб кўйлагининг тугмаларини ушлаб кўради.

— Ёлғончи... Нега алдайсан?..

Витя индамайди.

— Нега галатисан, Витя. Рангларинг қув ўчган-а. Ё қорнинг очдимиди?

— Йўқ... сен... ҳозир ўйнамагин, хўп дегин...

Ляна парво қилмай қўлини силтаб, тоғора кетидан чопиб кетади. Витя ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолади. Кейин бирдан кўйлагининг тугмасини узиб олади-да, Лянанинг олдига боради.

— Ляна, тугмамни қадаб қўй!

— Сеникиними?

— Меникини.

— Нега энди ўзинг сеники узилди, дейсан?

— Меники девдим.

— Қани?

— Мана.

— Кейин қадаб берарман.

— Йўқ, ҳозир қадаб бер!— ялинади Витя.

— Хўп, шошма бўлмаса,— Ляна чопиб бориб, айвон тоқчасидан игна билан ип олиб келади,— қани бер, қани тугманг, йўқотдингми?

Витя индамай тугмани унга беради. Ляна тугмани унинг қўйлагига ўтқаза бошлайтиди.

— Ляна...— дейди хомуш Витя.

- Нима?
- Мен... мен... бир нарса биламан-а...
- Нима? Айтсанг-чи,— қизиқиб сўради Ляна.
- Айтмайман,— дейди Витя ҳамон ўзини босолмай ва айвон томон кетади.

* * *

Кўчада келаётган эр-хотин ҳовли томондан болаларнинг шовқинини эшитиб, девор оша қарашади. Икковининг юзида мотамсаролик. Бир нафас жим қолишади. Кейин хомуш, маъноли қилиб бир-бирларига қараб олишади.

Эр-хотин болаларга сездирмаслик учун очиқ чеҳра билан ҳовлига киришади.

— Вой-бў, ҳовлини расво қилибсизлар-ку,— дейди Фотима опа тоғора изларини кўриб.

— Дада, дадажон,— дейди югуриб келган Леся Маҳкам аканинг қўлидан ушлаб, судраркан.— Марикани қаранг.

Леся Маҳкам акани бошлаб, тоғора ёнига олиб боради. Қалбидаги ғамгинликни сездирмасликка уринган Маҳкам ака қиқирлаб кулаётган чақалоққа меҳр билан тикилиб қолади. Унинг юзидаги илиқ табассумни, тоғорада кулиб ётган чақалоқнинг қувноқ юзини кўрамиз.

— Шошма,— дейди Маҳкам ака кийимини еча туриб.— Чақалоққа беланчак қилиб берамиз, хўпми?

Маҳкам ака беланчак ясашга киришиб кетади. Остап, Сарсенбой, Леся уни ўраб олишади.

Ляна укасини кўтариб, айвонга боради. Фотима опага эркаланиб гапирди:

— Хола, Марикани ухлатиб, ойимнинг олдига чиқсам кўрсатармикан?

Фотима опа Лянага қараб, бир дақиқа ўзини йўқотади. Шу ондаёқ ҳаяжонини босиб, оҳиста қизга яқинлашади. Чақалоқни қўлига олади.

— Ойингнинг олдига кирувдим...

— Кўрдингизми?— шошиб сўрайди Ляна.

— Йўқ... Яраси оғир, қизим... Бу ердаги докторлар даволай олишмапти. Олмаотага жўнатишибди...

— Вой, ойимни-я?..— қизни кўзи ола-кула бўлиб кетади,— Олмаота узоқми, хола?

— Узоқ қйзим...

Лянанинг кўзлари ёшланади. Уни кўриб Фотима опанинг ўпкаси тўлади, алланима демоқчи бўлади-ю, гапиролмайди. Артиш учун ҳозиргина олиб чиққан картошкеси картошкада, пиёзи пиёзда қолиб, ўрнидан туради, уйга кириб кетади. Сабзи еяётган Леся Лянанинг йиғлаётганини кўриб, қўрқади.

— Нима қилди, Ляна?.. Айтсанг-чи?..

Ляна индамайди. Кўз ёши билан бурни оқади. Енгига артиб, оғир хўрсилади.

* * *

Кўчада Витя, Сарсенбой, Остап ва қўшни болалар тарафма-тараф бўлиб, тўп тепишмоқда. Кўчанинг нариги томонидан белбоғ боғлаб олган бир маст йигит гандираклаб келади. Тўп учиб бориб, ундан икки қадам берига тушади, маст гандираклаб келиб, тўпни тепмоқчи бўлади.

— Амаки, тепманг, — дейди қичқириб Остап.

Маст тўхтаб, болага кулиб қарайди, ялинади:

— Кел, битта тепа қолай?

Болалар бу ёқдан «тепа қолинг, тепа қолинг» деб чуғурлашишади. Маст тўпни тепади.

Тўп бориб, Бувниса холанинг кўчага қараган деразасига тегиб, бир кўзини чил-чил қилади. Синган ойнадан кўзларини чақчайтириб Бувниса хола кўрилади.

Болалар чекка-чеккага қочиб кетишади. Маст ҳам ғойиб бўлади. Остап қочишга улгуролмай, йўлкада қолади. Ҳовлисидан овози борича дод солиб Бувниса хола чиқиб келади.

— Қўясанларми, йўқми, а, безорилар!.. Войдод!.. — Бувниса хола Остапни тутиб олади, қулоғини бурайди.

— Менмас, — дейди йиғлаб Остап.

— Қани, тарбия берганларга кўрсатиб қўяй сен безорини, — дея боланинг қулоғини қаттиқроқ бурайди.

Остап додлайди. Унинг йиғисига Леся чиқиб келади. Югуриб бориб акасига ёпишади, қўрқиб, йиғлай бошлайди. Йиғи товушига Маҳкам ака чиқади. Қўшни хотинлар тўпланади.

— Мана, мулла Маҳкам, сиздан кўрганим... Бут-бутун деразамни чил-чил синдирди. Топадиганим бўл-маса... ўлиб бўлдим-ку, етимларингиз дастидан...

Маҳкам аканинг газаби қўзғайди-ю, ўзини босади. Оҳиста гапиради:

— Қўйворинг, нега қулоғидан чўзасиз... Боланинг отаси бор, синган — ойна экан-ку...

Бувниса хола боланинг қулоғини ноилож қўйиб юборади. Ҳамма жим қолади.

Маҳкам ака индамай дераза ёнига боради. Синган кўзини чўп билан бўйи, энини ўлчайди, ҳовлисига ки-ради.

Бувниса хола нима қиларини билмай бир нафас туриб қолади, қўшниларнинг юзига қаролмайди, уйи-га кириб кетади.

Маҳкам ака ошхона дарчасидаги ойнанинг четла-рини тозалаб кўчириб олади. Остат дадасининг ёнига келиб, йиғи аралаш гапиради:

— Менмас... бир маст киши синдирди.

— Йиғлама ўғлим... Ма, ушла... Қани, юр...

Маҳкам ака болгача билан михларни ўғлига тут-қазиб, биргалашиб кўчага чиқишади.

Маҳкам ака ойна соларкан, шу ойна орқали нари-ги уйнинг эшигидан мўралаб турган Бувниса хола кўринади.

Қўшни хотинлар, болалар шу томонга тикилиб ту-ришибди.

Маҳкам ака қоқаётган мих Бувниса холанинг қал-бига қадалаётгандай бўларди...

Чекка-чеккадан болалар чиқиб келишади, Бувни-са холанинг эшиги ёнига тўпланиб, «Коптокни қайта-риб беринг!» деб ялинишади. Бувниса хола жаҳл би-лан коптокни кўчага иргитади. Копток Сарсенбой-нинг юзига тегади. Сарсенбой ифлос бўлган юзини қў-ли билан бекитиб туради-да «рахмат» дейди. Болалар коптокни олиб, чуғурлашиб кўча ўртасига тушишади.

* * *

Эшиқдан ҳовлиқиб, бир нарсдан қаттиқ кўрққан кишидай ранги ўчган Салима кириб келади. Эгнида-ги коржомаси — кўк сатин халатидан ишхонасидан тушки овқат вақтида тўғри шу ерга келаётгани били-

ниб турибди. Ҳовли юзида у Фотима опага дуч келади. У билан кўришмасданоқ, укасини кўтариб юрган Лянани чақиради. «Чақалоқни олиб кел», дегандай икки қўлини чўзади. Салиманинг авзойини кўриб, Фотима опа қўрқиб кетади. Нимадан гап бошлашини билмай қолади. Салима чақалоқни қўлига олиб, кўкрагини тутати, супа лабига ўтиради.

— Қизингиз катта бўлиб қолгандир-а, Салимахон, дейди Фотима опа, унинг ёнига ўтириб.

— Дурустгина кўролмаيمان ҳам шўрликни. Барвақт кетиб, қош қорайганда келаман...

— Тагин тушликда бу ёққа югурасиз. Сизгаям жабр бўлди, Салимахон. Раҳмат, барака топинг, айланай...

— Мен нима қилипман, опа, сизга раҳмат айтса арзийди... Юрагингиз тоғ экан, шунча болани эплаш ҳазилми!

— Шўрликларнинг гуноҳи нима? Қараб туриб бўлармиди, айланай. Одаммиз-ку, ахир!..

— Одаммиз?..— деб ўйланиб қолади Салимахон. — Шу норасидаларни етим қилганлар ҳам одамми?.. Ҳозир вокзал томондан ўтиб келувдим. Тагин бир эшелон бола келибди... Вой опажон-эй... Юракларим эзилиб кетди... Норасидаларнинг кўз ёши кўр қилгур фашистлар нималар қиляпти-я... Болаларнинг ҳолини кўриб, йиғлаган ҳам йиғлаяпти, йиғламаган ҳам...

Салиманинг ўпкаси тўлади, йиглаб юборай дейди. Ҳовлининг нариги чеккасида дарахт тагларини чопаётган Маҳкам ака уларга яқинлашади. Салима сал ёнига бурилиб, Маҳкам акага салом беради.

— Ассалому алайкум, почча...

— Ҳа, нима гап, келин?— дейди Маҳкам ака ва бола эмизаётгани устига келиб қолганидан хижолат тортади, бир чеккага ўтади.

— Тагин болалар келибди... Бирам ориқлаб кетган, юпун, афт-башараларига қараб бўлмайти... Ким кўринса кўзларини мўлтиллантишади бечоралар...

— Кўпми?— деб сўрайди Фотима опа.

— Унта вагонда. Харьков, Минск, Могилевдан келтирилибди... Қаёққа жойлашаркин, дейман бечораларни...

Салима айвон деворидаги осма соатга бир қараб олиб, ўрнидан туради, кетишга шошилади.

— Кеч қолмай, опа,— дейди у Марикани Фотима опага бериб.

— Бера қолинг, раҳмат...

— Кечқурун Ляна олиб бора қолсин...

— Олиб боради... олиб боради...

Салимахон жадал юриб, кўчага чиқади. Ҳовлида унинг кетидан қараб қолган Фотима опа оҳиста эрига дейди:

— Эшитдингизми?

— Эшитдим.

Эр-хотин бир-бирларига маъноли қараб олишади.

* * *

Кўча эшик очилади. Остона ҳатлаб олти ёшлар чамасидаги, ориқ, рангсиз, узун бўйли, бўшангина болани етаклаган Фотима опа, кетидан беш ёшдаги эгизак ўғил болани икки қўлида етаклаган Маҳкам ака кириб келади. Ҳовлида юрган болалар — Остап, Сарсенбой, укасини кўтарган Ляна, Леся ҳайрон бўлганларича уларнинг олдига келишади. Орқада турган Витя қовоғини осилтириб олади.

— Ие, вой,— дейди қувноқ Леся эгизакларга яқинлашиб,— иккови бир хил-а.

— Эгизаклар, қизим,— дейди Маҳкам ака.— Мана бунинг оти Саша, буниси Лёша.

Болалар шошиб, ўз исмларини айтишади.

— Сашамас, Лёшаман,— дейди Лёша.

— Лёшамас, Сашаман,— дейди Саша.

— Бари бир эмасми?— дейди Маҳкам ака.

Ҳаммалари кулишади.

Леся ўйинга тушиб, гир айланаркан, эгизакларнинг исмларини такрорлайди:

— Саша-Лёша, Саша-Лёша...

— Нонимиз ҳам етиб бўпти энди.

Боятдан бери ҳўмрайиб турган Витя Остапга дейди.

Остап унинг гапини эшитолмайди.

— А?!— деб сўрайди у Витядан.

Витя Остапни менсимай, жаҳл билан туртади. Жавоб бермайди.

Боятдан бери Фотима опанинг қўлини ушлаганча

гоҳ болаларга, гоҳ эр-хотинга қараб, олазарак бўлиб турган боланинг кўзи Витяга тушади. Унинг ҳўмрайган авзойидан қўрққандай, Фотима опанинг пинжи-га киради.

— Буни оти — Лёва, — дейди эгизаклардан бири Лёванинг қўлидан тортиб.

— Ҳа, айтгандай, Лёва, — дейди Маҳкам ака. — Булар ўртоқ экан, жуда аҳил ўртоқлар экан, ажралишгилари келмади. Бирга олиб келавердик... Ана энди, ҳаммаларинг ака-ука... Хўпми?

* * *

Эрталаб ювиниб бўлган болалар ҳар кунги одат бўйича нонуштага ҳозирлик кўриш билан машғул. Ляна супадаги хонтахта атрофига кўрпачалар солади. Остап хонтахтага дастурхон ёзади. Сарсенбой супанинг бир чеккасига таҳлаб қўйилган кўрпа-ёстиқларни айвонга ташийди. Леся айвондан бир даста пиёлани авайлаб кўтариб келиб, хонтахтага қўяди. Лёва самовар патнисни олиб келади. Саша билан Лёша чақалоқни ўртага олиб, овутиб ўтиришибди. Витя ошхона томонда алланима билан ивирсиб юрибди.

Супадаги хонтахта атрофида тўққиз ўғил-қиз ўтирибди. Фотима опа нон кесиб, болаларнинг тегишларини бир чеккадан олдига қўйиб чиқади. Ляна чинни косадаги шакарни бир чой қошиқдан пиёлаларга солади. Болаларнинг баъзилари нон юзига ўз шакарларини сепишади. Баъзилари пиёладаги шакарга нон ботиради.

Витя нонини ушлаганча, кўзларини катта очиб, болаларга бир-бир қараб чиқади. Кейин эшик томонга тикилиб қолади.

— Ҳа, нега анграйиб қолдинг? — дейди Фотима опа унга. Витя чўчиб тушгандек, узатилган пиёлани олади.

Шу пайт эшик очилиб, ўн тўрт ёшлар чамасидаги, баланд бўйли, абжир, кўз қарашларидан анчагина қувноқ кўринган бола кириб келади. У тўғри супа ёнига боради. Ҳамма унга тикилиб қолади. Бола жуда таниш кишиларга гапираётгандек бамайлихотир сўрайди:

— Болалар олаётган эмишсиз деб эшитдим. Ростми?

— Ҳа,— дейди ҳайрон бўлиб Фотима опа.— Қардан келдинг?

— Могилевдан... Мени ҳам оласизми?

Ҳамма жим қолади. Витянинг кўзлари ола-кула бўлиб кетади. Фотима опа худди маслаҳат сўрамоқчидай болаларга бир-бир қараб чиқади.

Эшикдан Маҳкам ака кириб келади. Болалар чуғурлашиб унга салом бериб, ўринларидан туришади.

— Утиринглар,— дейди Маҳкам ака болаларга ва нотаниш болага қарайди.— Салом...

Бола шошиб қолади.

— Салом...— дейди секин.

— Ҳа, баракалла... Хўш, келинг ўғлим.

— Мени ҳам олинг, деб кепти,— дейди Фотима опа.

— Шундайми?.. Қани, бу ёққа ўтир-чи,— дейди Маҳкам ака.

Бола уст-боши кирлигидан ўтиришни ҳам, ўтирмасликни ҳам билмай иккиланиб турганида, Витя нафаси оғзига тиқилади, бақириб юборади:

— Йўқ, керакмас, олманг... Кўчада ҳамма уйлари детдом бўп кетди, деб масхара қилаётибди... Узимизга нон етмайди-ку, тагин...

Ҳамма Витяга қарайди. Маҳкам аканинг газаби қўзғийди, Витяга ўқраяди. Бола хомуш бўлганича индамай жойидан қўзғалади, эшик томон юра бошлайди. Маҳкам ака уни тўхтатади.

— Бу ёққа кел!.. Отинг нима?

Бола тўхтаб орқасига ўгирилади.

— Коля,— дейди у маъюс.

— Бери кел, ўтир, Коля,— дейди Маҳкам ака болага ва Витяга қарайди.— Сенга ким шундай деди?

— Анави Бувниса хола ҳаммага айтиб юрибди...

— Ҳа, ҳа... Ўзинг нега бунчалик хуноб бўляпсан... Коля сенинг нонингни емайди, ўз насибасини ейди, қўрқма, унинг ҳам карточкаси бўлади... Жуда қийналиб қоладиган бўлсак, мен бундан ҳам кўпроқ ишларман...

Коля супа лабига омонатгина ўтиргач, Маҳкам ака яна Витяга тегизиб, Коляга гапирди:

— Майли, оламиз, ўғлим. Мени ота, буни она деб ишонсанг оламиз. Шуни ҳам унутмагинки, болаларнинг ҳаммаси ҳам сув бўлса симириб, тош бўлса кемиришади. Битта майизни қирқ бўлиб ейишади. Уқдингми?

Коля итоаткорона бош силкийди.

* * *

Бувниса хола ҳовли юзида яқинда фронт яқинидан кўчириб келтирилиб, унинг уйига жойлаштирилган аёл билан суҳбатлашмоқда.

— Кўнглингизга олманг гиргиттон, мана бу қўшнимизнинг етимларидан ўлиб бўлганман. Сира тиним бермайди. Дастлаб сизни киритмайман деганим ҳам шу важдан, жонингизга тегади деб ўйладим-да.

— Шўхми болалари?— ажабланиб сўрайди хотин.

— Шўх дейсизми? Безори, айланай сиздан... бир қарасангиз ойнамни синдирган, бир қарасангиз ҳовлини бошларига кўтаришган...

Бувниса хола хотинни девор ёнига олиб боради, ҳовлидаги супани кўрсатади.

Супада ўн тўрт ўғил-қиз — бир томонда ўғил болалар, бир томонда қизлар ухлаб ётишибди. Улар орасида оилага янги келиб қўшилган, бизга ҳали нотаниш тўрт бола — Георгий, Дзидра, Зина, Ренатлар ҳам бор.

— Ўнта дедингизми?— сўрайди аёл Бувниса холадан.

— Вой, ўн тангиз нимаси... Мана, сананг ўзингиз,— дейди Бувниса хола ва ўзи қўли билан болаларни кўрсатиб, санай бошлайди...

Девор тагидаги ўчоқ бошида лавлаги артиб ўтирган Фотима опа қўшнилари гапини эшитиб қолади, қулоқ солади.

Бувниса хола болаларни санай бошлайди:

— Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти... еттими, ҳа етти, саккиз, тўққиз, ўн, ўн бир, ўн бир, ўн икки, ўн уч... Янглишмадимми?

— Ўзи нечта?

— Ўн тўртта, биттаси қани-я?.. Ҳув ана кичиги, чеккага ётқизиб қўйишибди...

Хотин ҳайрон бўлади.

— Қаранг, шунча болани эплашни ҳам айтинг-да.

— Ҳа, ҳозир жим ётишибди. Жанжал-тўполонини кўрмабсиз. Вой, вой, жоним ҳалқумимга келади... Нима зарур эди дейман шунча болани олиб? Етим-етимда, айланай... Тагин ҳар хил миллатдан-а... Ўзиникидай бўлармиди. Ҳали қараб туринг, бир кунмас бир кун оғизларига тупуриб кетишади, ҳмм, мени айтди, дерсиз...

— Юрагига балли-е шуларнинг,— дейди хотин болаларга маҳлиё бўлганча.— Сиз айтмасангиз мен ўзиники деб ишонардим. Қаранг ётишларини...— аёл яна узоқ тикилиб турди-да, дейди:

— Рост. Сизга қийин экан...

Фотима опа қимир этмай ўтирганича қўшнинг гапларини эшитаркан, юраги эзилади, ўксинади. Бир қўлида пичоқ, бир қўлида лавлагини ушлаганча сунага, бир-бирига ёпишиб ётган болаларга кўз ташлайди. Бирининг бағрига бири бошини суқиб, бири иккинчисининг устига оёгини ташлаб, яна бирининг сочлари ёнидагисининг юзларига тўзиб, Сарсенбой эса Витянинг бўйнидан қучоқлаб ётганини кўриб, чиройи ёришади...

Витя кўзини очади. Бўйнидан қучоқлаб олган Сарсенбойнинг қўлини олиб ташлайди. Бошини сал кўтариб жаҳл билан Сарсенбойнинг юзига тикилиб туриб, лунжига мушт туширади. Сарсенбой уйғониб кетади. Кўзларини ишқалаб, нималигига тушуна олмай уйқусирайди.

— Ҳадеб бўйнимга қўлингни ташлайверасанми — дейди дўқ қилиб Витя.

— Нима-е, қаёқдан биламан уйқумда...

— Билмайсан-а, билмайсан...— дейди Витя ва яна бир мушт туширади.

Сарсенбой йиғлайди. У ҳам урмоқчи бўлганида Витя сакраб ўрнидан туриб кетади. Бошқа болалар ҳам уйғониб кетишади. Коля ирғиб ўрнидан туриб, Витянинг ёнига боради. Сарсенбойни яна урмоқчи бўлиб турганида қўлидан ушлаб, қайиради.

— Нега урасан? Нима қилди сенга?— дейди Витяга ўқрайиб Коля.— Йиғлама, Сарсенбой, қани тагин урганингни кўрай, нима қиларкинман.

Фотима опа Сарсенбойга ачиниб, ўрнидан турмоқчи бўлади-ю, Коля ажратиб қўйганини кўриб, жойидан жилмайди.

— Яна урадиган бўлсанг, оймга айтиб бераман, билдингми? — дейди Ляна Витяга.

— Айтсанг айтавер, нима, қўрқаманми? — дейди қўлини силтаб Витя. Ёнига ўгирилиб, онасига кўзи тушиши билан қотиб қолади. Ҳамма болалар жимиб, Витяга, онага қарашади.

— Болам, — дейди мулоим Фотима опа, — икки ламчи ака-укаларингга қўл кўтарганингни кўрмай.

Витя бошини эгганича қолади.

* * *

Нонуштадан кейин Фотима опа Лесяни ёнига чақиради:

— Бу кўйлагингни еч, қизим, юваман... Лянага айтгин, сариқ кўйлагингни олиб берсин.

Фотима опа сув иситиб, кир ювиш тараддудини кўради. Ляна ариқ лабида бир даста пиёлани қумлаб юва бошлайди. Дарахт тагида Дзидра, Леся, Зина чақалоқни арғамчида учиримоқда.

Супада осмонга қараб ётиб, икки оёғини кўтариб-тушириб машқ қилаётган Коля кўча томондан эшитилган ҳуштак овозига қулоқ солади. Девор тепасида нотаниш бир боланинг боши кўринади. Коля ўрнидан туриб, шөшиб кўчага чиқиб кетади.

Темир йўл. Саша, Лёша, Лёва учаласи рельсга қулоқларини қўйганларича энгашиб ётишибди.

— Келяптими? — сўрайди Лёша.

— Келяпти, — дейди Лёва.

— Сенда-чи? — сўрайди Саша.

— Келяпти, — дейди турган жойида қотиб, ранги ўчган Лёва.

— Ёлғон, ёлғон? — бирдан бақаришади Саша билан Лёша.

— Ана келяпти, ойм келяпти, — дейди Лёва ҳамон ўрнидан турмай.

Фотима опа уларга яқинлашади. Болалар қўрқиб, ўринларидан туришади. Кийимлари ифлос, Лёванинг

ўнг юзи, Саша билан Лёшанинг чап юзларига рельснинг қоп-қора изи тушиб қолган. Фотима опа Лёвани олдига тушириб, Саша билан Лёшани етаклаб олганча, йўл-йўлакай уларни койиб келмоқда:

— Нима дедим-а, қулоқсизлар? Шаталоқ отиб юргунча, уйда кўмилиб ўтирсаларинг бўлмайдими. Ҳали қарасанг анҳор лабида, ҳали қарасанг темир йўлда, бир қарасанг томда... Кийимларингни қара... Кеча киевдиларинг-а! Тупроқ бўлгани бўлган, энди қорамойга белабсанлар! Кир ювиш осонми-а! Ҳар куни тоғ-тоғ кир тушади, жомашовда чирийди-ку, бу ордона қолгурлар!.. Жаврай бериб, жағим тушди-ку, сенларга.

Улар эшикка яқинлашганда, кўчада копток тепиб юрган Витя, Остап, Сарсенбой кўринади. Фотима опа уларни чақиради.

— Ҳой, Остап, бери кел!— Остап чопиб келади.— Уялсаларинг бўлмайдими-а? Укаларингни ўз ҳолига ташлаб, ўзларинг бу ёқда ўйнаб юрибсанлар-а! Поезд тагида қолиб кетса ҳам майлими-а?..

Фотима опа болаларини қўйиб юборади.

— Қани, юр, Саша,— дейди Остап эгизаклардан бирининг қўлидан ушлаб.

— Мен Сашамасман,— дейди хафа бўлиб Лёша.

— Юрларинг, бари бирмасми,— дейди Остап.

Саша билан Лёша Лёвага қараб «юр» деб имо қилишади.

Ошхона ёнидаги кичик ҳужра ичида Ренат билан Леся темир-терсак, латта-пугталар, ҳар хил ташландиқ буюмларни титкилаб, ниманидир қидириш билан машғул. Ренат қўлидаги темир билан дуч келган нарсани уриб кўради. Леся ҳамма ёғини қора қилиб ҳужранинг бурчидан печканинг эски, ёрилган карнайини олиб чиқади.

— Бу-чи, Ренат?— дейди у.

— Бўлади,— дейди Ренат.

Леся ҳужрадан чиқиб келади. Унинг эрталаб кийган сариқ кўйлаги, юзи, қўллари қоракуя. Фотима опа уни кўриб қолади.

— Ҳой, менга қара...

Леся орқасига ўгирилади. Фотима опа жиғибийрон бўлади:

— Вой, кўйлак жувонмарг бўлсин, ҳали киймаб-

мидинг-а, қайси гўлоҳдан чиқдинг-а?..— У Лесянинг билагидан ушлаб, ифлосини ўзига кўрсатади.— Буни қара, мана буни кўр!.. Бор, бундай қилсанг қиз ҳам қилмайман, кўйлагингни ҳам ювмайман. Ўзинг юв!

Леся севиниб кетади:

— Бўпти. Ўзим юваман,— дейди.

Айвон ёнида Фотима опа кир ювиш билан машғул.

Икки қўшни аёл жомашов олдида ўтирибди.

Шу пайт Салима шошиб ҳовлига кириб келади.

— Ассалому алайкум,— дейди у қўшни хотинларга ва беланчакда ётган Марикани қўлига олиб, эмиза бошлайди.

Эшикдан қўлида хат кўтарган Остап, кетидан Леся, Саша, Лёша, Лёва, Дзидра хурсанд бўлганларича шовқин солиб, чопиб киришади.

— Ойи!— дейди ҳовлиқиб Остап. — Акамдан хат келди!..

Фотима опа шошиб, кўпикли қўлларини артади. Хатни очади. Ҳаяжонланиб ўқий бошлайди:

— «Ассалому алайкум дада, ойи! Кеча хатларингиз билан газетани олдим. Укаларим ўртасида тушган расмларингизни кўриб ўзимда йўқ қувондим. Болаларни олган сизлар-ку, фронтдаги ўртоқларим бўлса мени табриклар, кўкларга кўтаришади. Ун тўрт болага қараш осонмас, биламан. Аммо жанг майдонида ҳалок бўлаётган дўстларимнинг болаларини тарбиялаётганингиздан жуда хурсандман. Урушдан қайтиб борганимда, ўзим қарашаман, сизларга анча енгил бўлади. Укаларимга айтинг, сўзингизга киришин, сизларни қийнашмасин...»— Фотима опа «эшитдингларми» дегандай болаларига қараб қўяди.

Болалар хурсанд бўлишиб, бош қимирлатишади.

Салима чақалоқни беланчакка ётқизиб, кетмоқчи бўлади.

— Ҳой бир пиёла чой ичинг,— дейди Фотима опа.

— Раҳмат, опа, ишга кеч қоламан,— дейди Салима ва шошиб чиқиб кетади.

— Тушимда аён бўлувди-я,— дейди ҳамон хатга тикилганча Фотима опа,— боринглар, ўйнайверинглар, ҳали акаларнинг билан ўтириб, хат ёзасизлар,— дейди у болаларга.

Болалар кўчага чиқиб кетишади. Бу пайт девор орқасидан Бувниса хола кўринади.

— У-ҳў, жамоат жам-ку,— дейди хотинларга қараб.— Ҳой, Буфотима, Ботирдан хат келди деб эшитдим...

— Ҳа, ҳозир келди. Салом дебди...

— Саломат бўлсин... хурсанд бўлганимдан кийимимни ечмай, деворга чопдим...

— Тагин юриш чиқдим, дейман,— сўрайди қўшни хотинлардан бири.

— Юриш қаёқда... Бозорга тушувдим... Ҳой, Буфотима, айтишгаям тилим бормаиди, болаларингиздан биттаси... тарвуз ўғирлаб юрибди-я...

— А?!— Фотима опа ялт этиб Бувниса холага қарайди, кўзларида қўрқув ва газаб.— Қайси бири?

— Отини билармидим айланай, анави новчаси бор-ку...

— Колями?

— Ушадир.

Фотима опа номусдан бошини кўтаролмайди, олдида ўтирган қўшниларнинг юзига қаролмайди. Оҳиста қўлларини артиб, ўрнидан туради. Кийинишни ҳам унутиб, эшик томон юради. Нарироқ бориб орқасига ўгирилади. Қўшниларга дейди:

— Бирпас ўтира туринглар, мен ҳозир келаман.

Фотима опа чиқиб кетади. Қўшни хотинлар унинг орқасидан ачиниб қараб қолишади, улардан бири Бувниса холани койиб беради:

— Шу одатингиз қолмади-да, опоқи, айтиб юрагини эзиб нима қилардингиз шўрликнинг...

— Вой, айтмаганим яхшимиди?

— Кўришга кўрибсиз, секин қўлидан ушлаб, чеккага олиб чиқиб, тийиб қўя қолсангиз гуноҳкор бўлармидингиз?— дейди иккинчи аёл.

— Зап гапни гапирасиз-а! Бировнинг боласига, тагин келиб-келиб етим болага аралашиб, балога қолайми?

— Фотима опам бечора ёниб кетди ҳозир... Тагинам юраги тоғ экан...— дейди аёллардан бири, эшик томон бораркан.

Иккинчи аёл ўйлаб турмай, жомашов ёнига ўтади.

— Суви совиб қолмасин. Ҳарна... Ҳали жиғибийрон бўлиб келади бечора, юрагига кир сиғадими...

Аёл деворда турган Бувниса холага тескари ўгирилиб, кир юва бошлайди.

* * *

Гавжум колхоз бозори. Сотувчилар молларини мақтаб, харидорларни чақираётган овозлар, нарх-наво ҳақидаги баҳс, «бор барака» қилаётганларнинг шовқини эшитилади. Бозорнинг ўртасида, ҳар қаер-ҳар қаерда қовун-тарвузлар уюлиб ётибди. Савдо авжида.

Фотима опа ҳаяжонини босолмай, олазарак бўлиб, тўрт томонга кўз югуртириб, одамлар орасидан ўтиб боради. Коляни қидиради.

Бир ўспирин тарвуз сотаётган кишини гапга чалғитиб, битта тарвузни оёғи билан думалатиб юборади. Унинг орқасида турган бола тарвузни нарироққа думалатади, учинчи бола ҳам шундай қилади. Тарвуз дўкон орқасига думалаб борганида, ўша ерда турган Коля уни қўлига олади. Олади-ю, бошини кўтараркан, олдида онасини кўради. Фотима опанинг ғазаби қайнаб, титроқ босади, нафаси тикилади.

— Ҳали, шунақа йўлга кирдингми-а? — дейди у бўғилиб ва ўзини тутолмай Колянинг юзига тарсаки қўйиб юборади.

Колянинг тарвузи қўлидан тушиб кетади. Ўзи орқасига тисарилади. Ерга тушган тарвуз ёрилади, думалаб бориб, қарсиллаб иккига бўлинади.

— Менга нима қилиб қўювдинг? Нега урасан мени? — йиғи аралаш қичқиради Коля. — Нима ҳаққинг бор? Ўзимни ойим ҳам урганмас, биласанми?..

Коля одамлар орасидан қочиб, дўкон орқасига ўтиши биланоқ тарвуз сотиб ўтирган, оқ яқтак устидан белбоғ боғлаган, бош яланг киши уни ушлаб олади. Қўлини қаттиқ бурайди.

— Қўлга тушдингми, безори! — дейди у ғазаб билан. — Мен сенга кўрсатиб қўяман тарвуз ўғирлашни! — сотувчи шундай деб, ёнида турган аравадаги ҳамроҳини чақиради. — Ваня, бери кел.

Аравадаги похоллар устида ёнбошлаб ётган, бир кўзига қора тасма танғиб олган забардарст йигит пастга сакраб тушади.

— Бўлди, ўзим боплайман, — дейди у ўзбек тили-

да чала гапириб сотувчига ва Колянинг қўлидан ушлаб олади.— Қани, юр-чи!

Коля қаршилик билдириб, қўлидан қочмоқчи бўлади. Йиғлайди. Одамлар тўпланишади. Йигит унинг қўлини қаттиқроқ бурайди. Фотима опа ранги ўчиб, дағ-дағ титраганча турган жойида қотиб қолади. Йигит Коляни милицияга топшираман деб, олиб кетади. Атрофдаги одамларнинг гапларини эшитамиз:

- Шериклари ҳам бор эди, қочишди...
- Саёқ юрган, таёқ ейди... Жазосини тортсин...
- Ҳеч кими йўқдир, очдир, қаёқдан биласизлар...
- Рост. Осонмас. Санамай саккиз деманглар...
- Безорилиги кўриниб турибди-ку, нимасини гапирасиз...
- Ота-онасини худо урган, қараса бўлмайдами...

* * *

- Бир чеккаси болаларини ўйлайди-да.
- Ўйламай бўладими, осонмас... Тагин ҳам азамат экан Маҳкам ака...
- Бир ҳафтадан бери сурункасига икки сменада ишлаяптилар-а.

Темирчилик устахонасининг бир чеккасида қора терга тушиб, ҳушидан кетиб ётган Маҳкам акани елиб турган ҳамкасблари унга ачиниб, ўзаро гаплашаётганларида, устахонанинг нариги эшигидан ҳамшира чиқиб келади. Аллақандай дорини пахтага томизиб, ҳидлатади. Маҳкам ака кўзини очади. Ўрнидан турмоқчи бўлади.

— Турманг, уста, мана бу сувдан ичинг,— дейди ҳамшира.

— Чой яхшимасми, чой...

— Бир оз ёта туринг, чарчагансиз, бу ёқда оловнинг таъсири...— дейди ҳамкасби.

Маҳкам ака ўрнидан туриб, пешона терларини артади. Чойдан ҳўплайди.

— Ие, ҳа, сизларни ишдан қўйибман-ку... Ҳеч нарса бўлгани йўқ... Сал кўзим тингандек бўлди-да...

— Уста,— дейди ҳамкасбларидан бири,— бугунча ишни қўйинг, уйга боринг.

— Тепамиздан ўқ ёғилиб, ўлим билан юзма-юз тўқнаш келаётганимиз йўқ-ку, касабамиз. Шу арзимаган

от-анжомларини ҳам вақтида етказиб бермасак, айб бўлар. Кейин дам оламиз, урушдан кейин...

Маҳкам ака шогирдига ниёлани узатиб, ўрнидан туради. Сандон ёнига боради.

* * *

Колянинг ҳақорати қалбини наштадек тилган Фотима опага одамларнинг таънасини эшитиш ўлганнинг устига тепгандек бўлади. Коля йигитнинг қўлида калхат чангалидаги жўжадек типирчилаб, йиғлаб, ўзини ҳар томонга ташлаб бормоқда. Унга тикилиб турган Фотима опанинг қулоқлари тагида Бувниса холанинг гаплари такрорланади: «Етим — етим-да, айланай... Ўзиникидай бўлармиди? Ҳали қараб туринг бир кунмас бир кун оғизларига тупуриб кетишади. Ҳмм... Мени айтди дерсиз»...

Фотима опа бир нафас хаёл суриб қолади. «Орттирганим шуми?» дея кўнглидан ўтказадими, Колядан кечиб кетмоқчи бўлади. Орқасига ўгирилади. Икки-уч қадам юриб тўхтади, ёнига қайрилиб узоқда Коляни кўради.

Йигит боланинг йиғисига қулоқ солмай судраб кетмоқда.

Фотима опа изтироб ичида йўлида давом этади. Сал юриб, яна тўхтади. Уй суради. Ачинади. Шиддат билан ўгирилиб, одамлар оралаб, ўша томонга юриб кетади. Коляга икки қадам қолганда, йигитга ялиниб гапиради:

— Қўйвора қолинг амакиси, энди қилмайди,— дейди.

— Ие, сизга нима, аралашманг,— дейди йигит болани судраб бораркан.

Фотима опа уларнинг орқасидан бораверади. Яна ялинади:

— Яхши йигит кўринасиз, одамнинг сазасини ўлдирманг, унақа боламас...

Йигит парво қилмай Коляни қўлидан етаклаб кетаверади. Фотима опа унинг ён томонидан бориб ялинади:

— Барака тонкур, шу сафарча кечиринг.

— Вировнинг молини ўғирлаган ўрни қўлга тушса ҳаммамизнинг раҳмимиз келади. Агар сизникини

ўғирлаганда нима қилардингиз? Жим туролмасдингиз-а?— Йигит шундай деб, қовоғини солиб, бир қараб қўяди-да, кетаверади. Фотима опа унинг чап ёнидан келиб ялинади:

— Йўқ, йўқ, ишонинг, Коля энди сира ҳам бу номаъқулчиликни қилмайди, мен унга кафилман...

Йигит тўхтаydi. Фотима опага тикилади. Бола рус, аёл ўзбеклигидан ҳайрон бўлади, сўрайди:

— Бу бола сизга ким бўлади ўзи, кафилман деб қолдингиз?

— Ўғлим!

— Ўғлим? — ишонқирамай сўрайди Баня.

— Ўғлим!

— Ростданми?.. Эй, менга қара,— дейди у Коляга,— бу ким бўлади сенга?

— Ой... Ойим...

Йигит дам Фотима опага, дам Коляга тикилади. Ажабланади. Ғазабидан тушиб, беихтиёр Колянинг қўлини қўйиб юборади. Унинг энсасига секин уриб қўяди:

— Яхши одамларнинг шаънига доғ тушириб юрибсан-а, биласанми? Мендақа одамнинг қўлига тушсанг-ку, кўзингни мошдек очиб қўярдим-а... Бор, иккинчи кўрмай сени бозорда.

Фотима опа билан Коля ёнма-ён келишмоқда. Улар бир-бировларига қарашмайди ҳам, гаплашишмайди ҳам. Бунга сабаб, етти ёт бегона, аммо жигарбандидек бўлиб қолган Колянинг ҳақоратлари Фотима опанинг қалбида ҳали сўнмаган бўлса, гуноҳкор Коля бошини кўтариб, унинг юзига тик қаролмаслиги эди. Улар эшикка яқинлашиб қолганларидагина Коля зўрға, қийналиб, ялиниб гапиролди:

— Дадамга айтмай қўя қолинг... Хўпми, ойи?

Фотима опа индамайди.

* * *

Фотима опа дарди дунёси қоронғи бўлиб, эшикдан кириб келаркан, йўлакда бошига эски қозонни кийиб олиб, кўчага чиқиб кетаётган Ренатни кўради.

— Ҳой, нима жиннилик бу? — ўзини босиб олиб, сўрайди Фотима опа.

Ренат қозонни ерга қўяди.

— Металл-лом,— дейди у.

— Бунинг нимаси?

Орқадан чуғурлаб, Леся келади.

— Металло-лом, ойи. Мактабга топширамыз. Боя ўзим топиб берувдим.

— Қозонни топширасанларми? Қани, юр!..

Ҳафсаласи пир бўлган Ренат қозонни кўтариб, ҳовлига киради. Фотима опа жомашов олдида кирларини юваётган кўшни хотинни кўради.

— Вой, нима қилганингиз, ўзим келардиму... Қани...

— Бошқа ишингизга қаранг, опа, оз қолди, ўзим тамомлаб қўяман,— дейди кўшни хотин.

У кир юва туриб, Фотима опанинг авзойига зимдан разм солади-ю, ярасини янгиласлик учун бозорда нима бўлганини сўрамайди.

Фотима опа миннатдорлик билан жилмаяди.

* * *

Бугунги кун шунчалик серхархаша, серташвиш, оғир кун бўлдики, Фотима опа гангиб қолаёзди. У эндигина сал тинчидим деб ўчоққа олов ёқмоқчи бўлиб турганида, кўчадан чопиб, нафаси оғзига тиқилиб, Георгий кириб келади:

— Ойи!.. Лёва... йиқилиб ётибди... Нафаси чиқмай қолди!— дейди ҳовлиқиб.

— Вой шўрим... Қаерда?

— Анави ерда, яқин...

Фотима опа шошиб қолади.

Лёва кўчанинг нариги бетигаги девор тагида ҳушидан кетиб, шалпайиб ётибди. Унинг юзларида қон қолмаган, оппоқ оқариб кетган. Қалтирайди. Қўрқиб кетган болалар уни ҳушига келтирмоқчи бўлишади.

— Лёва, нима қилди, Лёва?..

— Сув олиб кел, тез бўл, тез...

— Лёва ўртоқ, нима бўлди, Лёва?

Ҳовлисидан ҳовлиқиб Фотима опа чопиб чиқиб келади.

— Вой ўлмасам нима бўлди-а,— у Лёванинг юзларидан ушлаб, кўзини очмоқчи бўлади. Дўпписида сув келтирган бола Фотима опага сувни тутади. Фотима опа Лёвага сув сепеди. Лёва кўзини очади-ю,

тагин юмиб олади. Фотима опа уни кўтариб, ҳовлиси-га олиб киради. Супага ётқизади.

— Пиёз олиб кел, Ляна!

— Нима қилиб йиқилди?— сўрайди Фотима опа.

— Уруш-уруш ўйновдик... У партизан эди. Асир-га туширишди. Сўроқ қилишаётганда қўрқиб кетиб, йиқилиб тушди, — дейди Саша.

— Ойичи, ойи, сўроқда ҳеч қандай сиримизни айтмади, билдингизми?— деб мағрурланади Лёша.

— Ҳув ўйинларинг ўлсин.

Фотима опа Ляна олиб келган пиёзни чайнаб, Лёвага ҳидлатади. Лёва аксириб, кўзини очади, кейин совуқ сувда юзини ювади. Бола сал ўзига келгандай бўлади.

— Кўзингни оч, мўминтойим, нима қилди-а?

Лёва индамайди.

— Сув ичасанми? Ма, битта ҳўплагин, яхши бўлади.

Лёва сув ичади. Фотима опа авайлаб ўрнидан тургазиб қўяди. Лёва ўтириб олади.

Фотима опа эшикда турган болалар ёнига боради.

— Нима қилиб қўйдиларинг-а. Ҳув ўйинларинг жувонмарг бўлсин!— дея болаларнинг бошидаги «каскаларини» олиб, ерга уради, «автоматларини» синдиради, «погонларини» юлиб ташлайди. Болалар гуноҳ-корона индамай туришади.

— Иккинчи уруш деган ўйинни кўрмай, тушундиларингни, — дейди Фотима опа ва шарақлатиб эшикни ёнади. Болалар эшик олдида, кўчада анграйиб қолишади.

* * *

Ариқ лабида Фотима опа қизларига ўсма сиқиб бермоқда. Атрофини ўраб олган Дзидра, Зина, Лесялар ўсма қўйишмоқда.

— Ўсма қол, қолмасанг ҳам қол, — дейди онага қараб Дзидра.

— Ойи, қошим қораядимми?.. Ювмасам нима қилди-я?— сўрайди бидирлаб Леся.

— Ўзи сариқ бўлса қораядимми?— дейди Зина.

Фотима опа қўлларини ювиб, ўрнидан туради.

— Ўзларинг қўйиб ўтиринглар, мен Лёвага қа-

рай,— дейди-да, айвонда ётган Лёванинг ёнига боради.

— Бошинг босилай дедими, мўминтойим?

Лёва кўзларини жавдиратиб, онасига қарайди.

— Йўқ,— дейди у,— баттар огрияпти.

Фотима опа Лёванинг бошини ушлайди. Кейин рўмолчани ҳўллаб келиб пешонасига босади, ёнида ўтириб қолади.

Георгий, Коля иккови уй, айвонларни оқлашмоқда.

Маҳкам ака деворнинг ёриқларини чапиш билан овора. Остап дадасига лой узатиб турибди. Серсенбой лой қормоқда. Ренат гувала қуймоқда. Витя супада чалқанча ётганича китоб варақлайди.

Коля қўлидаги чўткани оҳакли челакка солиб, Маҳкам аканинг ёнига боради.

— Дада, тўхтанг, тўхтанг...

Маҳкам ака қўлида лой билан унга ўгирилади. Коля дадасининг юзларига сачраб, қотиб қолган лойларни қўли билан биттадан олиб ташлайди.

— Баракалла, ўғлим... Менга қара, Коля, бинойидек оқлабсан-ку,— дейди у ҳавас билан деворга тикилиб.— Аслида ўқишдан бўш вақтларингда ишхонамга борсанг, анча кўзнинг пишиб қолади-я...

— Ундан кўра заводга кирганим яхшимасми, дада?

— Йе, отангинг касби ёмонми, ўғлим?

— Ёмон деганим йўқ. Ҳозир фронтга снаряд, танк керакми ёки от-анжомларими?

Аввалига сал ранжий бошлаган Маҳкам ака ўйлаиб қолади. Коляга маъноли тикилади.

— Тўғри айтасан, ўғлим. Ҳақ гап.

Коля чўткани олиб, ишга киришиб кетади. Маҳкам ака қўлидаги лойни қаерга чапишини билмай панжалари орасида ўйнайди, ўй суради. Яқинда ҳам касбларидан уч кишининг ҳарбий заводга кўчгани эсига тушади. Серсенбойнинг «Дада, лой берайми?» дейиши хаёлини қочиради.

Серсенбой кетмон билан челакка лой солиб бераркан, Саша, Лёва биргалашиб кўтармоқчи бўлишадди. Остап уларга меҳрибончилик билан дейди:

— Қўйинглаб. Оғир-ку, кўтаролмайсиэлар.

Маҳкам ака ўгирилиб, уларга қарайди:

— Анави кесаклардан олиб берларинг!

Саша, Лёша ердаги кесакларни олиб узатишади.

— Ҳо, баракалла... Шунақа енгилроқ ишга қарашсанглар ҳам бўлади... Бўлди, бўлди... Етади шу... Боринглар, ўйнайверинглар...

Супада ҳафсала билан ҳар бир сўзни ўйлаб-ўйлаб хат ёзаётган Ляна ҳеч нарсага парво қилмай мукка тушиб ўтирибди.

Қиз чизиқли дафтар варағига тушаётган сўзларни ўқиймиз: «Ойижон! Тузукмисиз? Бошингиз тузалди-ми? Мен сизни жуда-жуда соғиндим. Фотима холам жуда яхши хотин, сизга ўхшайди. Ойижон, Олмаотадан қачон келасиз?»

Витя Лянанинг орқасидан келиб, унга сездирмай хатни ўқийди.

— Ҳе,— дейди у.

Ляна ялт этиб, орқасига ўгирилади.

— Ўлган-ку, ойинг!

— А?! Нима деяпсан?— Ляна ишонмайди. Витяга синовчан назар билан қаттиқ тикилиб қолади, бутун вужудини ҳаяжон босади.— Ёлгон!

— Рост. Ўзим кўрдим-ку, мозорга олиб кетишаётганини,— дейди Витя ва шу ондаёқ Лянанинг юзларидаги ўзгаришни, кўзларидан дона-дона думалаб, юзларига тушаётган ёшни кўриб, нима қилиб қўйганлигидан қўрқиб кетади. Оҳиста супадан тушади. Ляна бир нуқтага тикилиб турганича, хат ёзилган қоғозни беихтиёр ғижимлай бошлайди. Витя ҳовлида туриб Лянага қарайди, дарров юзини ўгириб олади.

Сува ёнидаги дарахтга илинган беланчақда Марика йиғлайди, Ляна унинг овозини эшитмайди, Фотима опа ўтирган жойидан:

— Ляна, уканга қара,— дейди.

Ляна қимир этмайди. Фотима опа қаттиқроқ гапирди:

— Ҳой, эшитяпсанми?..

Ляна бошини кўтариб, Фотима опага қарайди.

— Нега айтмадингиз?.. Алдаган экансиз-да...— Ляна ҳўнграб йиғлаб юборади.— Ойижонимни кўриб қолмасмидим!..

Фотима опа нима бўлганига энди тушунади. Ялт этиб Витяга қарайди. Оҳиста ҳовлига тушиб, унга яқинлашади. Витя бошини эгиб, қотиб қолади.

— Айтмагин демабмидим, а?.. Сўз берувдинг-ку?..— дейди она унга даргазаб бўлиб.

Витя индамайди.

— Сўз берувдинг-ку, ахир?..

Болалар жимиб, ҳаммалари шу томонга қараб, бақрайиб қолишади. Маҳкам ака қўлидаги лойни секин челақка солади.

Ляна хўрсиниб-хўрсиниб йиғлайди, ўзини тутолмайди.

* * *

Кўча, боғ-роғлар тонг қучоғида маст бўлган пайт. Шаҳар чеккасидаги кенг дала. Дарахт япроқлари, ўт-ўланлар, ҳар қаер, ҳар қаерда ўсиб ётган гулларда шабнам йилтиллайди.

Ўтлар ичига кириб кетган болалар чекка-чеккада гул териб юришибди. Дала ўртасидаги ёлғизоёқ йўлдан бораётган Фотима опа болаларга қараб-қараб қўяди.

Ўтлар орасидан бирин-кетин қўлларида гул кўтариб чиққан болалар сўзсиз бораётган Фотима опага етиб олишади. Укасини кўтариб олган Ляна хомуш бўлганича, Мариканинг қиқиллаб кулиши ҳам кўнглига сизмай қадамини тезлатади, олдинроққа ўтиб олади.

Тонг палласи, дала ва кўчалар қанчалик чиройли бўлса, она ва болаларнинг кўнгиллари шунчалик хира, ғамгин. Фотима опа олдинда, болалар орқада дала бўйлаб сўзсиз боришади.

Улар қабристон дарвозасидан кириб, дўппайиб турган сағаналар, панжара билан ўралган, баъзиларининг устига мрамар тош қўйилган қабрларни ораб ўтишади.

Фотима опа ўртадаги бир қабр ёнида тўхтайди.

Болалар қабр атрофини ўраб олишади.

Фотима опа Лянанинг ёнига ўтиб, чақалоқни қўлидан олади.

Болалар бирин-кетин қабр устига гуллар қўйишади.

Ляна оҳиста энгашиб, қўлидаги гулни қабрга қўяди, тиз чўкиб, тикилиб қолади. Кўзларидан дув ёш тўкилади. Шу турганича у севимли ва қадрдон нар-

сасини авайлаб ушлагандек, қабр тупроғига оҳиста қўлини теккизади, силайди.

Қабристоннинг кўча томонидаги панжарали девордан Витянинг қараб турганини кўрамиз. Унинг кўзлари катта очилиб кетади, қўрқади. Сукутда турган она, болаларга бақрайиб қолади.

Қабристоннинг қўрқинчли жимлиги, турганларнинг сукути хазин музика садоси остида тагин ҳам даҳшатли бўлиб кўринади. Ҳаммага олазарак бўлиб қараб турган Марика бирдан чинқириб юборади. Фотима она уни овутолмайди, чақалоқнинг йиғиси музика овозига қўшилиб кетади.

* * *

Поликлиника қабулхонаси. Унга яқин хотин болалари билан навбат кутиб ўтиришибди. Эшикдан Лёвани бағрига босиб кўтариб олган Маҳкам ака кириб келади. Бўш стулга ўтиради. Чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, Лёванинг тер босган пешонаси, бўйинини артади. Ўтирган хотинлар унга қараб қолишади.

— Вой, мен танийман бу кишини, бизнинг маҳалламиздан,— дейди бола кўтариб ўтирган аёл ёнидагисига шивирлаб,— ўн тўрт бола олган шу киши-да.

— Ҳа, ўша...

— Ҳар хил миллатдан дейишади, ростми?— пичирлаб сўрайди аёл.

— Ҳа, рус ҳам бор, украин ҳам бор, қўлидагиси яҳудий... Шўхлик қилиб йиғилиб тушибди...

— Бечора устанинг ўзи кўтариб келганини қаранг, шунақа эркакларнинг садагаси кетсанг арзийди.

Врач кабинети очилиб, бола кўтарган аёл чиқиб келади. Сухбатлашиб ўтирган хотинларнинг бири Маҳкам акага дейди:

— Сиз кира қолинг, уста ака.

Маҳкам ака ўнғайсизланиб, ёни-верига қарайди.

— Кираверинг, тортинмай кираверинг, биз бирпас кутсак ҳечқиси йўқ.

Маҳкам ака ўрнидан туради. Бир чеккада ўтирган аёл норози бўлиб гапирди:

— Навбат билан киришг, ҳой амаки.

Хотинлар:

— Киравернинг, қулоқ солманг, — дейишади.
Маҳкам ака врач кабинетига кириб кетади.

* * *

Операция хонаси. Баланд столда оқ халат кийган Маҳкам ака, ёнма-ён Лёва ётибди. Оғиз-бурнига оқ до-ка тутиб олган врач, ҳамширалар Маҳкам акадан қон олиб, Лёвага қуйишмоқда. Қон қуйиш аппаратидаги шиша найчаларидан қон оқиб тушаётгани кўринади. Маҳкам ака ётган жойида қимир этмай бошини ўги-риб, Лёвага қараб қўяди. «Дадил бўл!» дегандай кў-зини қисади. Чўчиброқ ётган Лёва оҳиста илжаяди. Маҳкам аканинг қарашида болага бўлган меҳр, мам-нунлик аломатларини кўрамиз.

* * *

Ярим кеча. Мусаффо осмонда тўлин ой сузиб юрибди, юлдузлар чарақлаган. Мирзатеракларнинг найзадек учлари кўкка бўй чўзган. Тун сокинлигини узоқ-яқиндан эшитилаётган хўрозларнинг қичқирқиқ-лари бузади.

Сунада бир томонда қизлар, уларнинг чеккасида Фотима опа, бир томонда ўғил болалар ёнида Маҳкам ака ётибди. Уйғоқ ётган Ляна кўкка кўзини тиккан.

Зина уйқусида секин гингшийди. Онаизор-да, сер-гаклигини қаранг, дарров уйғониб кетади. Қизга ти-килади... Зина туш кўриб, безовталанади:

...Хавони қоплаган қора тутун орасида ўтли из қолдириб снарядлар отилади. Ёнаётган қишлоқ, қоча-ётган аёллар, болалар, моллар галаси кўринади...

Самолётдан тушаётган бомбанинг визиллаган ово-зи эшитилади, бомба портлайди. Тутун орасида сол-датларнинг чолиб кетаётгани, ёниб ётган, ўрмалаб ке-таётган танклар...

Фашист офицери бир аёлнинг қўлидан Зинани ажратиб олади.

— Ойи! — деб бақириб юборади Зина...

Тушида қаттиқ қўрққан Зина ўпкаси тўлиб, энти-киб-энтикиб хўрсинади. Фотима опа уни қўлига олиб, оҳиста ўрнидан туради. Супанинг у бoshiдан бу бо-шига бориб, қизни обболаб, майин, ёқимли овоз би-лаш аста-секин алла айта бошлайди:

Алла, болам, алла,
Жоним болам, алла,
Икки кўзим, алла,
Ширин сўзим алла.
Қўзичоғим қани,
Оқ буғдойнинг нони
Ҳамма ёмон кўрса ҳам
Онасининг жони.

Фотима опа меҳр билан қизга тикилиб, уни бағрига қаттиқ босиб, алла айтаркан, уйғониб кетган болалар ҳам алла куйига маст бўлиб, бирин-кетин кўз юмишади. Фотима опанинг ҳар бир ҳаракати, тун тинчлигига ёғдек сингиб кетаётган овозига маҳлиё бўлиб, қимир этмай ётган Лянанинг кўз олдида Марикани аллалаётган ўз онаси намоён бўлади.

Ўзбекча алла куйи ўрнини узоқдан эшитилаётган молдаванча алла куйи эгаллайди.

...Гўзал молдаван қишлоғи. Олчазор боғ орасидаги шинам уй. Уй ёнида қомати келишган, чиройли жувон дарахтга осилган беланчакдаги чақалоқни тебратиб, алла айтади. Ляна унга тикилиб, қулоқ бериб ётади...

Молдаванча алла куйи оҳиста тиниб, ўзбекча алла куйи эшитилади. Фотима опа Зинани авайлаб жойига ётқизмоқчи бўлганида, Ляна ирғиб ўрнидан туради, унинг қўлидан Зинани олади.

— Менга беринг, ўзим ётқизаман,— дейди Ляна ва меҳрибонлик билан пичирлайди:

— Холажон! Ухланг энди, чарчагансиз...

Фотима опа Зинани ётқизаётган Лянага қараб:

— Ўзинг нега ухламайсан,— дейди оҳиста ва кўнгли тинчиб, ёстиққа бош қўяди.

* * *

Ёз. Ҳаво иссиқ. Ҳовлидаги дарахтлар тагига жой солинган. Хонтахта атрофида ўғил-қизлар ўтиришибди. Ҳаммасининг олдидаги косаларда ҳозиргина сузиб келтирилган овқат. Ляна бир даста қошиқни дастурхонга ташлайди.

Витя косасига қошиқ солиб, ковлайди-да, ижирғаниб, афт-башарасини буриштиради, ўзича тўнғиллайди:

— Оз-ку... ичида ҳеч нарсаи йўқ...

Коля ялт этиб унга қарайди.

— Нимага ўқрайсан? Рост-да. Сенлар келгандан кейин ҳамма нарса ҳам озайиб қолди...

Сарсенбой Витяга қарайди.

— Ҳадеб шунақа деяверасанми, сен ўзинг кимсан?— дейди у.

Витя Сарсенбойга ўқрайиб, қўлидаги қошиқни унга отади. Қошиқ келиб Сарсенбойнинг косасига тушади, ошни сачратиб юборади. Сарсенбой юзларига сачраган ошни енги билан артиб, косасини Витянинг олдига суриб қўяди.

— Ма, ўзинг ея қол,— дейди-да, хўрлиги келиб, ўрнидан туради.

Колянинг жаҳли чиқади, энди оғзига олиб борган қошиқдаги ошни ҳам ичолмайди, қайтариб косага солади, бир дақиқа Витяга хўмрайиб туради-да, зарда билан косасини унинг олдига суриб қўяди.

— Ма, сен тўйгин, очофат!— дейди ва ўрнидан туриб кетади.

Болалар ҳайрон бўлиб, қараб қолишади. Ляна косасини кўтариб Витянинг ёнига ўтади.

— Буни ҳам ич, оч қолма тагин,— дейди косасини унинг олдига қўйиб.

Георгий, Остап ҳам овқатларини ичмай, косаларини Витянинг олдига суриб қўйиб, ўринларидан туришади. Ренат ҳам шундай қилади. Леся, Дзидра, Зина, Саша, Лёшалар ҳам бирин-кетин косаларини Витянинг олдига суриб, ўринларидан туришади. Ошхонадан келган Фотима опа уларни кўриб ҳайрон қолади.

— Ҳа, нимага турдиларинг?

Болалар чурқ этишмайди.

— Ҳой, сенларга гапиряпман! Бир бало бўлдими ўзи! Қани, овқатларингни ичинглар!

Болалар жойларидан қимирлашмайди. Фотима опа Витяга, унинг олдига суриб қўйилган косаларга кўзи тушади.

— Қани, ўтирларинг дедим,— дейди жаҳл билан Фотима опа.

Лёва дам онасига, дам болаларга қараб оҳиста юриб, хонтахта томон кела бошлайди. Яқин келганида тўхтаб, болаларга қарайди, улар ҳамон жойларида турганини кўриб, орқасига қайтади.

Фотима опа болаларга сўзини ўтказолмаганидан эзилади, йиғлагудек бўлиб, индамай туриб қолади.

Шу пайт ишдан қайтган Маҳкам ака кириб келади. Болаларни кўриб, ҳайрон бўлади. Уларга яқинлашади.

— Нима гап ўзи,— сўрайди хотинидан.

Фотима опа йиғлаб юборади.

— Ўзларидан сўранг нима бўлганини... Ўтирларинг десам биттаси қулоқ солмаса-я...— дейди ўзини босолмай Фотима опа.

— Нима бўлди, Коля?

Коля индамайди. Леся дадасига яқинлашади:

— Анув, анув, Витя тўймовди, ўшанга овқатларимизни бердик,— дейди у.

Маҳкам ака Витянинг олдига боради. Олдига суриб қўйилган косаларни кўриб, нима бўлганини фаҳмлайди.

— Ич. Нега ичмаяпсан?.. Қара, бир ўзингнинг нафсинг деб шунча боланинг овқатини заҳар қилдинг, онангни йиғлатдинг, мени ҳам ранжитдинг, ўзингдан ҳам овқат ўтмаяпти... Бир қошиқ овқат деб ака-ука, ота-она, ҳамманинг дилига озор бердинг-а?

Витя бошини кўтаролмайди. Маҳкам ака ҳовлидаги болаларга қарайди:

— Қани, ўтиринглар, овқатларинг совийди...

Болалар аста-секин келиб, жойларига ўтиришади. Маҳкам ака ҳам ўтиради.

— Қани, онаси, овқатингни олиб кел,— дейди у Мариканинг юзини арта туриб.— Қани, ичинглар овқатларингни.

Болалар овқатларини ича бошлашади. Ёлғиз Витя косасига тикилганича, қимир этмай ўтиради. Бирдан йиғлаб юборади. Ўрнидан туриб, нарироққа кетади, ҳўнграб йиғлайди. Фотима опа «Вой, нима қилдинглар, овқатини заҳар қилиб» деганича Витяга ачиниб, ўрнидан турмоқчи бўлганида, Маҳкам ака хотинининг билагидан ушлаб тўхтатади. «Қўявер» дейди жиддий.

Ёз кунларидан бири, қуёш ҳамма ёқни қиздирмоқда.

Катта анҳор лабидаги қум устида Коля, Георгий, Остап, Сарсенбой, Саша, Лёша, Ренатлар яланғоч бўлиб тўполон қилишмоқда.

Остап, Сарсенбой, Ренатлар галма-гал ерда ётган Георгийнинг икки оёғи устига қоринларини қўйиб, дорбоз ўйнашади.

Шу томон келаётган Витя кўринади. Болалар ундан юз ўгириб олишади. Витя нарироққа бориб ечинади, сувга тушади. Сесканиб анҳорнинг ўртасига боролмай, тизза бўйи сувда туриб, шапиллатади.

Шу пайт ёши ўн бешларга бориб қолган, новча, икки қўлини шимининг чўнтагига тиқиб олган бир бола ҳуштак чалганича болалар ёнидан менсимай, гердаийиб ўтиб кетади. Нарироқ бориб ечинади.

— Қани, бу ёққа чиқ-чи, сувни лойқатма!— дейди бола Витяга дўқ қилиб.

Витя индамайди. Оёғи билан сувни шапиллатаверади.

— Чиқ дейман!— қаттиқроқ бақиради бола.— Мен чўмилмоқчиман.

— Нима-е, мен ҳам чўмиламан,— дейди Витя.

Бола унга яқинлашади, бўйнидан ушлаб, бошини сувга тиқади.

— Мана чўмилиш!— дейди бола ва яна Витянинг бошини сувга тиқади.— Мана чўмилиш!

Витя нафаси қайтиб, гапиролмайди, оғзига сув тиқилиб, энтикади.

Болалар қум остида қатор чўзилганларича унга қараб ётишибди.

Бола Витянинг бошини яна кетма-кет сувга ботиради.

Лёва безовталана бошлайди. Витяга раҳми келади.

— Улдириб қўяди Витяни!..— дейди Коляга қараб.

Витя додлайди. Бола баттарроқ унинг бошини сувга тиқади. Сарсенбойнинг тоқати қолмайди. Сакраб ўрнидан туради. Бориб Витяни қутқармоқчи бўлади. Унинг кетидан бошқа болалар ҳам туришади.

— Қани, яқинлашиб кўрларинг-чи!..— дейди гердайиб бола.

Георгий билан Коля сувга тушиб, уни ушлаб олишади. Биргалашиб, боланинг бошини сувга тиқишади. Кичкиналар унинг юзига ҳовучлаб сув сепишади. Бола қўлдан чиқиб қочади, сирганчиқда тойиб йиқилади, яна ўрнидан туриб, шоша-пиша кийимларини олиб қочади. Георгий, Коля, Остап, Сарсенбой, Ренат, Саша, Лёша, Лёвалар қичқиритиб шовқин солиб, илонизи сўқмоқдан уни қувлаб кетишади.

— Қочиб қутулмайсан!..

— Кучингни кўрсат-чи, зўравон!..

— Ёнидан кесиб чиқ, Коля! Ёнидан!..

Витя йиғлаганча якка ўзи қолади. Қочиб кетаётган бола, уни қувлаб бораётган болаларни Витянинг кўз ёшлари орқали кўрамиз.

Болалар қайтиб келишади. Уларнинг биронтаси ҳам Витяга қарамай, бирин-кетин сувга шўнғишади.

Тиззасигача сувда турган, ҳамон йиғидан ўзини тўхтатолмаган Витя ич-ичидан қувониб, ака-укаларидан миннатдор бўлади, аммо улар билан ярашишга бўйни ёр бермайди. У шўнғийди, энтикиб сувдан бошини чиқаради. Оғзидаги сувни пуркаб, икки қўли билан юзини ювади, бу билан у ўзининг ёмон хулқатворини ҳам ювиб ташлагандай чехраси ёришади.

* * *

Ҳаво булут. Шивалаб турган ёмғир кучая боради. Қўлида бидон кўтариб келаётган Витя ёмғирдан қочиб бориб, болохонали уйнинг бостирмасига яширинади. У йўлканинг нариги томонидан саккиз ёшлар чамасидаги болани етаклаб, бир қўлида алланима солинган халтани кўтариб келаётган милиционерни кўради. Бола юрмай тихирлик қилади, милиционер уни гоҳ алдаб, гоҳ судраб келади.

— Уйинг қайси?

— Айтмайман, холам уришадилар... Қўйворинг!— деб йиғлайди бола.

— Холангга айтаман, уришмайди! Қани, кўрсат-чи уйингни...

Бола йиғи аралаш Витя турган бостирмани кўрсатади. Милиционер болани етаклаб келиб, Витянинг

олдидан ўтиб, ичкарига киради. Битя дарвоза тирқишидан қараб туради.

— Салом, сизнинг ўғлингизми?— сўрайди аёлдан милиционер.

— Нима қипти, айланай?

— Муштумдай болани савдога ўргатгани уялмасизми! Ўзингиз ишласангиз бўлмайдимиз?

— Вой, айланай, бола-да, қизиқиб писта сотаман девди-да.

Милиционер болани қўйиб юбориб, қўлидаги халтани аёлга узатади.

— Яна кўрсам, боланимас, сизни жавобгарликка торттираман,— дейди милиционер аёлга пўписа қилиб. У ташқарига чиқаркан, Витяга кўзи тушади. Унга бир қараб қўйиб, кўчага чиқади.

Милиционер кетидан чиққан аёл ҳам Витяни кўради, хўмрайиб унга қарайди-да, милиционер кетганидан хотиржам бўлиб, ҳовлисига киради.

Витя ичкарига мўралайди. Йўлакда аёл боланинг бошига туртиб-туртиб, қарғаётганини эшитади.

— Бошимга битган бало бўлдинг-ку!.. Едирсам, ичирсам, битта шу писта сотишни ҳам удалай олмасанг!.. Оғзингга пашша қўндириб юргунча, олазарак бўлсанг ўлармидинг! Не ҳасратда опкелиб, қовуриб берсам, шуниям сотолмасанг!..

Бола қочиб чиқади. Кўчага югуради. Аёл уни қараб қолади:

— Хув шум етим бўлмай ўлгур! Уйга қадам қўйганингни кўрай, оёгингни синдираман, жувонмарг!

Бола кўчанинг ўртасига қочиб, ёмғир қуяётганини ҳам унутиб тураверади.

Витя ачиниб, унинг ёнига боради.

— Отинг нима?

— Карим.

— Ойингми?

— Йўқ, оймимас... холам,— дейди бола бурнини гортиб. Унинг кўз ёшлари тўхтамайди, ўпкаси тўлиб, кўрсиниб-хўрсиниб қўяди.

— Ёмғирда ивийсан, панага ўт, юр,— дейди Витя.

Улар иккови йўлкага, бўғот тагига ўтишади.

Витя нима қиларини билмай, бирпас унга қараб туради-да, ёмғир кучайганидан костюмининг ёқасини

кўтариб олади. Нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлайди. Боланинг ҳолига раҳми келади.

— Энди нима қиласан?

Карим бурнини тортади. Индамайди.

— Бизникига борасанми? Хўп десанг, юр!

Карим индамай тураверади.

— Бошқа борадиган жойинг борми, бўлмаса?

— Ҳеч кимим йўқ,— дейди ўксиниб бола.

— Юр бўлмаса!— дейди жиддий Витя.

Иккови аста-секин девор ёқалаб кетишади.

* * *

Шаррос қуяётган ёмғир орасидан айвонни, давра олиб ўтирган қувноқ чеҳраларни кўрамиз, шўх кулгиларни эшитамиз. Она ўртада дутор чалиб ўтирибди. Дзидра тановар куйига ўйинга тушмоқда.

Эшикдан Карим билан Витя кириб келади, чопиб айвонга ўтишади.

— Вой-бў, ивиб кетибсизлар-ку...— дейди она уларга қараб.— Қани, кийимларингни ечинглар, қуритамиз.

Фотима опа Витяга ҳам, болага ҳам бошқа кўйлак олиб беради. Болалар кийишади.

— Ойи-чи, ойи,— деб ҳовлиқиб гапира бошлайди Витя.— Каримнинг холасидан бошқа ҳеч кими йўқ экан, жуда ёмон хотин экан... Туртиб, итариб, кўчага ҳайдаб юборди.

— Нега ҳайдапти?

— Ўзи писта соттириб, тагин ҳайдайди-я!..

— Холангнинг оти нима?— сўрайди Фотима опа.

— Саври.

— Дўконнинг олдидаги-я?

— Ҳа.

— Бўлмаса,— дейди Фотима опа,— сизлар ўйнаб туринглар, мен бориб, айтиб келаман, холаси хавотир олиб, қидириб юрмасин.

— Борманг ойи. Шу ерда қола қолсин,— дейди ялиниб Витя.

Фотима опа бошига рўмол ёпиб, ҳовлига тушаркан, Витяни тинчитади.

— Бир бориб кўрай-чи,— дейди-да, кўчага чиқиб кетади.

Болалар «учинчиси ортиқча» ўйинини ўйнашмоқда. Карим давра атрофида айланади, Витя уни қувиб етолмайди. Ўйин қизийди, қийқириқ, кулги, шовқин авжига чиқади.

Эшикдан Фотима опа билан боланинг холаси Саври опа кириб келадилар. Чопиб бораётган бола холасини кўриши ҳамона, таққа тўхтайти. Унинг юзидаги кулги, қувонч ўрнини ғамгинлик эгаллайди.

Ўйин тўхтайти. Болалар ҳаммаси хотинга тикилиб қолишади.

— Қани юр!— дейди хотин зарда билан болага.

Бола индамайди. Уни қўрқув босади. Витянинг орқасига ўтиб бекинади.

Хотин айвонга чиқади, Витя Каримни пана қиладди.

— Шу ерда ўйнайверсин,— дейди Витя.

— Қачонгача ўйнайти, кеч бўлиб қолди!— дейди Саври опа ва боланинг ёнига ўтади, кўйлагини ечиб, ўзиникини кийгизади.

Карим кўзларини жавдиратиб, гоҳ болаларга, гоҳ Фотима опага қарайди.

— Юр, кетдик!— дейди Саври опа ва Каримнинг қўлидан судраб, эшик томонга юради.

Болалар бир гала бўлиб, кўчага чиқишади. Каримни етаклаб бораётган Саври опа кетидан боришади.

— Келиб тур, хўпми?— дейди Леся.

— Эртага ҳам ўйнаймиз,— дейди Дзидра.

— Энди урмайсизми?— дейди Витя.

— Урсам, сени урибманми,— жеркади аёл,— ўз боламни урдим... Сенга нима?

— Бекорга нега урасиз?— дейди жаҳли чиқиб Коля.— Ёмонлик қилдими?

— Корчалон бўлганларига ўлайми!— деди Саври опа.

— Рост-да. Нега уни чайқовчиликка ўргатасиз?— дейди Георгий.

— Болаларни урган одам фашист бўлади, биласизми?— дейди Лёва титраб.

— Нима деяпсан,— ҳой шумтака?— жаҳл билан Лёвага қарайди Саври опа.

Кўчада ўтиб бораётганлар тўхтаб, қизиқиб томоша қилишади.

— Писта соттирсангиз милиционерга айтаман, — дейди Сарсенбой.

— Мактабга юборсангиз бўлмайдами? — дейди Ляна.

Аёл тўхтади. Болаларга бақириб беради:

— Ҳой, менда қасд-пастларинг борми, а? Мунча таламасанглар! Борларинг-э!..

— Нега бизларга дўқ қиласиз? — дейди Сарсенбой.

— Нима, бизни ҳам урмоқчимисиз? — дейди Ренат. Болалар ҳаммалари чуввос солишади.

— Қанақа балога қолдим-э, қўясанларми, йўқми? — дея йиғламоқдан бери бўлиб, ялинади Саври опа.

— Қўйларинг, — дейди Коля укаларига, — бўлди!

Саври опа ўзича вайсаб, узоқлашиб кетади. Карим мўлтиллаб, орқасига қараб-қараб қўяди, болалардан умидини узолмайди.

* * *

Салтанат эшик олдида турган Лесянинг қўлига конверт тутқазадими, шошиб юриб кетади. Леся хатни кўтарганича:

— Ойи, акамдан хат, хат!.. — дея чуғурлаб, ҳовлида дордаги кирларни йиғаетган онаси ёнига чопиб боради.

Фотима опа конвертни олиб очади, русча хатни ўқий олмайди.

— Ляна, мана буни ўқи-чи, — дейди у Лянани чақириб.

Айвондан чопиб тушган Ляна онанинг қўлидан хатни олади, унга тикилиб, қотиб қолади.

— Ҳа, нимага дамнинг ичингга тушиб кетди? Нима депти? — ҳайрон бўлиб сўрайди Фотима опа.

Ляна индамай тураверади.

— Нима ёзилган, Ляна? — сўрайди Леся.

Фотима опа бир нарса сезгандай ҳаяжонланади.

— Ўқисанг-чи! — деб бақириб юборади тоқати чи дамай.

Ляна хатни ўқимайди, ўзидан қилиб гапирди:

— Йўқ, ойи, акам... акам... салом дептилар. Иннайкейин... иннайкейин... ҳаммага салом дептилар...

Ляна шундай турганида, унинг қўлидаги хатнинг сўнги сатрларини ўқиймиз:

«...шаҳри учун бўлган жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди».

Эшикдан мактабдан келаётган болаларнинг шовқини эшитилади. Улар ҳовлига кирибоқ, бири олиб, бири қўйиб, чуғурлашишади:

— Мен-чи ойи, ўқишдан беш олдим! — дейди ҳовлиқиб Ренат.

— Остап арифметикадан тагин уч опти,— дейди Сарсенбой.

— Ёлғон! — деди Остап.— Уч эмас, тўрт олдим... Қотиб қолган Фотима опа уларнинг гапларини эшитмайди.

— Коля, акамлардан хат келди! — дейди севиhib Леся ва Лянанинг қўлидаги хатни кўрсатади.

— Қани, бер-чи,— дейди Коля Лянага.

Ляна қўлидаги хатни орқасига яширади.

— Ойи! — бирдан қичқириб юборади Дзидра.

Фотима опа ҳушидан кетиб йиқилиб ётибди. Болалар саросимада. Ляна ерга ўтириб, Фотима опанинг бошини тиззасига қўяди.

— Сув! Лёва, сув олиб кел! — дейди Ляна.

Лёва пиёлада сув келтиради. Ляна билан биргалашиб онага ичиришади. Фотима опа кўзини очади-ю, тагин юмиб олади.

— Георгий, сен врач айтиб кел, мен дадамнинг олдига бораман,— дейди Коля ва ўзи чопиб чиқиб кетади.

* * *

Маҳкам ака ишлаётган жойда идора ходими турибди. У қўлидаги ведомостни сандон устига қўйиб, Маҳкам акага дейди:

— Қўл қўйинг уста...

— Нимага? — сўрайди Маҳкам ака.

— Кейин биласиз, қўл қўйсангизчи...

Маҳкам аканинг ёнида ишлаётганлар ҳам қисташади.

— Қўл қўяверинг, уста. Яхшилик.

Правление ходими қоғоз устига бир даста беш сўмлик пул қўяди.

— Правление қарор қилди, уста, озроқ ёрдам...

Ҳовлиқиб Коля кириб келади.

— Дада, юринг... Ойим касал бўлиб қолдилар...

— А?!

— Ҳушларидан кетиб ётибдилар...

Маҳкам ака ҳамма нарсани унутиб, қўлидаги болгани қўяди, йўл-йўлакай фартугини ечиб, эшик томон юради.

* * *

Кўчада Маҳкам ака, Коля тез юриб келишмоқда.

Ота-бола эшикка яқинлашишади.

«Тез ёрдам» машинасини болалар ўраб олган. Сани тар, қўшни хотинлар носилкада Фотима опани машинага чиқаришади. Леся, Зина, Дзидралар «ойи»лаб йирлаб туришибди.

Маҳкам ака ҳам машинага чиқади, Коляга тайинлайди:

— Укаларингга қараб тур!

Машина жўнаб кетади. Болалар бир тўда бўлишиб, бошларини эгиб, кўчанинг ўртасида қолишади.

* * *

Учоқ бошида ўтириб картошка артаётган Сарсенбойнинг тепасига Коля келади.

— Ҳой, ҳой,— дейди унинг қўлидаги пичоқ билан картошкани олиб,— бунақанги артишингда ярмини пўчоққа чиқариб юборасан-ку! Мана бундоқ қилиб, юпқа артгин-да,— Коля иккита картошкани ўзи артиб кўрсатади. Кейин Сарсенбойга беради. Кузатади.

Қозонга сув солаётган Ляна Коляга қарайди:

— Эртага етадиган картошка қолди, Коля,— дейди ачиниб.— Ёғ ҳам мана шу,— у тунука банка тагида қолган ёғни кўрсатади.

— Бугун гаплашиб келдим... Индинга ишга борадиган бўлдим,— дейди Коля.

— Вой, қаёққа Коля?— қизиқиб сўрайди Сарсенбой.

— Заводга!

— Уқйшинг-чи?— сўрайди Ляна.

— Урушдан кейин ўқийман, нима. Битта дадамга қараб ўтирамизми?

— Мени ҳам оладими, ака ишлардим?— дейди ҳаваси келиб Сарсенбой.

— Кичкинасан.

Сарсенбой ўксинади.

— Қанақасига кичкинаман...— дейди ўзича.

Кўча эшик очилиб, қўлида тугунча кўтарган Остап, кетидан Витя хомуш ҳовлига кириб келишади.

— Тузукмилар?— Коля, Ляна, Сарсенбой учовлари шундай деб уларга яқинлашишади.

— Киритишмади,— дейди Остап,— овқат олишди-ю, палатага киришга рухсат беришмади.

— Сенларни қара-ю. Аҳволлариниям сўрамадингларми?

— Яхши дейишди...

Остап ҳам, Витя ҳам бошқа гап айтмай, айвон томонга кетишади.

Шу пайт девор оша ҳуштак овози эшитилади. Кейин йўлакда бозордаги бола — Колянинг ўртоғи пайдо бўлади. Секин ҳуштак чалади. Коляни чақиради. Коля қовоғини солиб йўлакка боради.

— Юр ўйнаймиз,— дейди бола Коляга.

— Бормайман,— дейди Коля хўмрайиб.

— Болаларнинг тарбиячиси бўлиб қолдим, дегин...

— Ишинг нима?

— Қўрқиб қопсан-а?

— Қўрқмайман, тушундингми? Қани, жўнаб қолчи, бу ердан!

— Ҳой бола, кўзингни оч, жиловинг энди менинг қўлимда-я, бу ёғи менинг хоҳишимга боғлиқ. Хоҳласам жўнайман, хоҳламасам ойингнинг кўйлагини олиб чиқиб сотганингни айтиб беравераман.

— Бор, бор, айтсанг айтавер, жўна бу ердан!

Боланинг гапларини эшитиб турган Ляна қўлида чўмич билан унинг олдига боради.

— Ойимнинг ўзлари соттирдилар... Пулига картошка олиб келди-ку... Сен нима деб ўйлаяпсан...— дейди у болага ўшқириб.

— Бор, Ляна, сен аралашма, овқатингга қара,— дейди Коля ва ўртоғига хўмраяди.

— Қани, жўна!..

Бола ҳуштак чалиб, кўчага чиқиб кетади. Коля эшикни маҳкам ёпиб қўяди.

* * *

Темирчилик устахонаси. Биринчи смена тугаб, ишчилар бирин-кетин ишни йиғиштиришади. Маҳкам ака шогирди билан ишни давом эттирмоқда.

— Ҳа, уста, бугун ҳам қоласиз шекилли?— дейди ҳамкасблардан бири коржомасини ечаркан.

— Тугатиб қўя қолай,— деди Маҳкам ака қиздирилган темирни омбир билан ола туриб.— Ҳа, қани...— У шогирдига қарайди.

Шу пайт очиқ деразадан Сарсенбой кўринади. Қўлидаги ўроғлиқ товоқни дераза ёнидаги сўрича устига қўяди.

— Ҳорманг, дада!

— О, азамат, ана ўғлингиз ҳам келдилар,— дейди ҳамкасби.

Маҳкам ака сўричага ўтириб, овқатни еркан, Сарсенбой ҳовлиқиб гапира бошлайди:

— Дада-чи, дада, Коля ишга кирипти. Заводда ишлармиш...

Маҳкам ака кулиб ўғлига қарайди, қўлида яримта картошкани ушлаганча кўча томонга тикилади.

— Катта бўлсам мен ҳам ишлайман-а, дада?

— Ҳа, ўғлим...

Маҳкам ака товоқни ўраб, Сарсенбойга беради.

— Бор. Бора қол ўғлим, четдан юргин-а, хўпми?

— Хўп бўлади, қачон борасиз?

— Кечроқ бораман, ўғлим.

* * *

Кўчада бораётган эшак аравада тўладан келган ўрта ёшлардаги барваста аёл, унинг ёнида сочлари майда ўрилган, бошига дўппи кийган жажжигина қизча ўтирибди. Қизча ёнидаги қопни бармоғи билан тешиб, биттадан туршак, ёнғоқ олиб еяётганини онаси кўриб қолади, индамайди. Кўчада ўтиб бораётган чолдан сўрайди:

— Бола олган темирчининг уйи қайси?

— Ҳув анави эшик,— дейди қўли билан кўрсатиб чол!

— Ойи, ҳаммасини берасизми?
— Ҳа, қизим. Колхоз ҳаммасини шуларга юборди-да.

— Бир қопни-я?

— Ҳа, қизим.

— Вуй, бизга ҳеч ҳам йўқми?..— йиғлагудек бўлиб гапиради-да чўнтак ва дўпписини тўлатиб олади. Она бир қизига, бир қопга қарайди. Арава тўхтайдди. Аёл аравадан сакраб тушади.

Аёл ҳовлига кириб, қопни ерга қўяди-ю, болаларга қараб қолади. Қир ювиб ўтирган Ляна, ўтин ёраётган Георгий, ҳовли супираётган Дзидра, бош юваётган Лёся ва унга сув қуйиб турган Зина ҳам аёлни кўришмайди. Қирини сиқа туриб, Лянанинг кўзи аёлга тушади. Қўлларининг кўпигини сидириб, ўрнидан туриб, хотиннинг ёнига келади.

— Ассалому алайкум, — дейди Ляна.

— Ваалайкум ассалом, — дейди аёл. — Ойинг қанилар?

— Ойим... касалхонадалар, — дейди хомуш Ляна.

— Нима қилди? — сўрайди аёл.

— Катта акам фронтда... — гапиролмайди Ляна.

Хотин дарров тушунади.

— Вой бечора, — дейди ачиниб хотин.

— Келинг, бу ёққа ўтиринг, хола, — дейди Ляна хотинни супага таклиф этиб.

— Йўқ, раҳмат қизим... Мен сизларга колхозчилар юборган мана бу совғаларни олиб келувдим, — дейди қопни кўрсатиб.

— Совға?! — ҳайрон бўлиб, бир қопга, бир хотинга тикилади Ляна. — Қани, юринг, бирпас дам олинг, — деб қистайди Ляна ва ўзи супага кўрпача ёзади.

Коля айвондан хонтахтани келтириб қўяркан, аёлга салом беради. Ренат дастурхон ёзаркан, у ҳам саломлашади. Сарсенбой ошхонада қайнаб турган самовардан чой дамлаб келади, аёлга салом беради. Кейин «нон йўқ-ку» дегандай Лянага елкасини қисади. Ляна индамайди. Чой қуя бошлайди.

Хотин болаларнинг гап-сўзсиз билиб-билиб иш қилаётганларини кузатади. Ляна аёлга чой узатади.

Болалар бирин-кетин супага тўпланишади. Аёл қопни очиб, ҳовучлаб туршак, ёнғоқ олади, дастурхонга сочади.

— Олинглар!— дейди у.

Болалар аввалига тортиниб, бир-бирларига қараб олишади. Кейин хонтахтага яқинроқ ўтиришади. Ёнроқ-туршакка қўл узатишади. Аёл чойдан ҳўпларкан, дастурхонга узатилган қўлларга назар ташлайди. Туршакка қараб, жавдираб апил-тапил еяётган болаларнинг кўзларида, юзларида, бутун вужудида хурсандлик, қувончни кўради. Улар иштаҳа билан ейишаркан, юзларидан табассум аримайди, ора-чора миннатдор бўлиб, аёлга жажжи кўзларини тикишади.

— Олинг, қуруқ ичманг, хола,— дейди Ляна хотинга.

Леся ўзи еган туршакларнинг данагини чақиб келиб, ҳовучидаги мағзини меҳмонга узатади. Аёл Лесянинг қўлидаги мағизни оларкан, қизчанинг одоби, катталар ҳурматини ўрнига қўяётгани унга қаттиқ таъсир қилади. Ичидан эзилади-ю, сездирмасликка тиришади.

— Баракалла оппоқ қиз,— дейди аёл оҳиста.

Ляна яна чой қуйиб беради, аёл «раҳмат» деб ўрндан қўзғалади.

— Борай, анча йўл,— дея супадан тушиб, эшик томон юради.

— Бир оз ўтирсангиз бўларди, хола,— дейди Ляна ва қонга қараб олади.— Раҳмат хола, совға олиб келганингиз учун.

Болалар бирин-кетин «раҳмат» дейишади.

— Хайр, бўлмаса,— дейди аёл.

— Келинг хола, оймим тузалиб келганларида, ўтирадиган бўлиб келинг,— дейди Ляна.

— Раҳмат сизга, хола. Албатта келинг, ҳўпми?

— Хайр!— чуғурлашишади болалар.

— Хайр!— аёл одимини тезлатади.

Аравада ўтирган қиз онасининг авзойини кўриб, дўппидаги туршагини бекитади.

Аёл алланима ҳақида ўй суради. Кейин бирдан дўппини олади, жаҳл билан қизининг ҳовучидаги туршак, данакларни ҳам тортиб олиб, дўппига ташлайди-да, дўппини кўтариб, жадал юриб кетади. Эшикдан киради-ю, Лянага дуч келади.

— Мана буни ҳам олинглар, қизим.— Хотин ўзича гудуллайди.

— Нега хола, шу олиб келганингиз ҳам бўлади...— дейди Ляна қўлларини орқасига яшириб.

Аёл тўғри супага боради-да, ёнғоқ-туршакни дастурхонга тўкиб, шопганича чиқиб кетади.

* * *

Касалхона. Бемор аёллар ётган кичик палата. Уртадаги каравотда кўзлари ич-ичига тушиб кетган, юзлари сўлгин Фотима опа қимир этмай шифтга тикилиб, мўлт-мўлт йиғлаб ётибди. Унинг ёнидаги каравотда ёстиқни орқасига қўйиб, ёнбошлаб ўтирган кексароқ рус аёли Фотима опани юпатади:

— Йиғламанг опа, йиғламанг... Касалсиз... сизга йиғлаш мумкин эмас.

— Ботирим юрагимни узиб кетди...

— Тўғри, бошимдан ўтган, биламан... Ҳа, уруш ўлсин. Бир ҳафтада ҳам отасидан, ҳам ўғлимдан жудо бўлганман... на чора... Кўз ёшининг фойдаси йўқ...

Палата эшиги қия очилиб, мўралаган Коля, унинг орқасида Ляна, Георгий, Остап ва бошқа болалар кўринади, Фотима опа секин бошини кўтариб, болаларга сездирмаслик учун кўз ёшини артади.

— Кела қолинглар,— дейди Фотима опа уларга.

Болалар бирин-кетин палатага кириб, сиқилишиб туришади.

— Тузукмисиз, ойи?— дейди Ляна.

— Тузук бўлиб қолдингизми, ойижон?— дейди Леся ва қўлидаги бир даста райҳонни онасига тутқазади. Фотима опа райҳонни ҳидлайди.

— Яхши бўлдингизми, ойи?— сўрайди Коля.

Болалар ҳаммалари, бирин-кетин саломлашишади.

Ляна каравот ёнига ўтиб, онага олиб келган овқатини тумбочкага қўйиб, унда турган нарсаларни саранжомлайди.

Палатадаги беморлар болаларга қизиқиб қараб қолишади.

— Ўзларинг тинч ўтирибсизларми?— дейди Фотима опа ўзини дадил тутиб.

— Ойи-чи, ойи,— деди ҳовлиқиб Сарсенбой,— дамни катта бир заводга ишга олишипти.

— Эшитдим, ўғлим.

— Яхши-ю, мени киритмас экан-да,— дейди хўрсиниб Сарсенбой.

— Ойи-чи, ойи, жуда кўп хат келяпти... Кечаям келувди, бугунам келди,— дейди Остап.

— Посилкалар ҳам келяпти... Биттасини очсак ичидан консерва билан қўғирчоқ чиқди,— дейди Георгий.

Леся севиниб, қўлидаги қўғирчогини кўрсатади:

— Мана ойи, жуда чиройли, қаранг...

— Посилкаларни йиғиб қўйяпмиз,— дейди Коля — сиз тузалиб борганингизда очамиз...

— Яхши. Хатларда нима ёзишипти?— сўрайди Фотима опа.

— Эшитасизми, ойи?— дейди Коля чўнтагидан бир даста хатни чиқариб ва битта конвертни очади.

— Қани, ўқи-чи...

Коля хатни ўқий бошлайди.

«Хурматли Фотима опа, Маҳкам ака! Уруш туфайли етим қолган турли миллат болаларидан ўн тўрттасини бағрингизга олиб, оталик, оналик қилганингиздан беҳад хурсандимиз. Халқимиз сизлар каби ҳиммати зўр, ажойиб фазилатли кишилари билан фахрланади. Бу юксак инсонийлик барқарор экан, бизни ҳеч қандай душман енголмайди. Меҳр тўла қайноқ қалбларингиз болаларга бахт беришганими, буни ўғил-қизларингизгина эмас, бутун эл-юрт қадрлайди...»

Нотаниш кишидан келган бу хат Фотима опани тўлқинлантириб юборади. Унинг юзида фахр ва қувонч кўрамиз.

— Тагин эшитасизми?— дейди Коля иккинчи хатни очиб.

«Ёшим анчага бориб қолган. Ожизман. Фронтдаги ўғлимга деб шу қўлқопни тўқувдим. Ўғлим ҳалок бўлди.... Қадрдонларим, ўғлимга ўкшаганларнинг болаларини тарбияга олибсизлар, шулардан бири кияр деб қурбим етган шу совғани юбордим...»

Палатага ҳамшира киради.

— Бўлар энди, чарчатиб қўясизлар,— дейди у болаларга.

Болалар хайрлашиб, секин-аста палатадан чиқаркан, онадан кўз узиша олмайди.

— Хайр, ойи,— дейди Леся.

— Хайр, тезроқ тузалинг, — дейишади Саша, Лёша.

Болалар чиқиб кетишади. Бир оз ўтгач, эшик яна очилади. Лёва кўринади. Кетгиси келмай, онасига қараб, мўлтиллаб тураверади. Фотима опа уни имлаб чақиради. Ёнига келган, Лёванинг юзидан ўпади.

— Бор, акаларингдан қолма. Омон бўлинглар.

Лёва чиқиб кетади. Аёл Фотима опага дейди:

— Қаранг, қандай яхши болалар... Шуларнинг бахтига омон бўлинг...

Боя юрак-бағри эзилиб, йиғидан ўзини босолмаган она ҳозир енгил тортиб, ширин хаёлларга ғарқ бўлиб ётарди.

* * *

Ляна Марикани чўмилтириб турганида, эшикдан қўлида қопчиқ кўтарган, кўринишидан анча йўл босиб чарчаган аёл кириб келади. Ҳовли ўртасида тўхтаб, олазарак бўлади.

— Келинг, хола, — дейди Ляна аёлга салом бериб.

— Бола олган темирчининг уйи шуми?

— Ҳа.

— Болалар қани?

— Ким керак эди, хола?

— Қизим... Дзидра... қани?

— Вой, улар анави, — дейди Ляна Марикани чойшабга ўрай туриб, — бизга анави, дадам ишлаётган заводдан ер беришган, буғдой экувдик, ўша ерда бошоқ теришяпти...

— Қаерда, узоқми? — дейди аёл жонсарак бўлиб.

— Шошманг, хола... Сиз укамга қараб туринг, мен бериб, айтиб келаман. — Ляна чойшабга ўроғлик Марикани аёлга тутқизади. Аёл чақалоқни бағрига босади.

Ляна чопиб кўчага чиқиб кетади.

* * *

Болалар Маҳкам акалар оиласига ажратилган ерда экилган буғдой бошоқларини териб юришибди. Ляна ҳовлиқиб, уларга яқинлашади.

— Дзидра, ойинг келди, — дейди у шошиб.

Дзидра шошиб қолади. Ишонқирамай Лянага қараб бақрайиб тураверади.

— Юр, вой, ростдан ойинг келди, дейпман-а.

— Ойим?!

— Ҳа, ойинг, ўзингнинг ойинг келди, юр!

Дзидра Лянанинг гапига энди тушунгандай терган бошоқларини беихтиёр халтага бўшатади. Ляна тоқати чидамай унинг қўлидан ушлаб судрайди. Икковлари чошиб кетишади. Бошқа болалар ҳам уларнинг кетидан чопишади.

Болалар кўчани бошларига кўтариб, шовқин солиб келишмоқда. Улар ҳовлига кириб боришади. Марикани кўтариб юрган аёлни кўришади. Тўхтаб қолишади. Ляна аёлнинг қўлидан укасини олади. Аёл болаларга бирма-бир тикилиб чиқади. Ҳайрон бўлган Ляна Дзидранинг қўлидан ушлаб, кўрсатади.

— Мана Дзидра, хола,— дейди у.

— А? Йўқ, бу эмас,— дейди аёл ҳафсаласи пир бўлиб ва оҳиста қопчиғини кўтаради.— Кечиринглар...

Аёл битта-битта қадам ташлаб, чиқиб кетади. Болалар ҳайрон бўлганларича унинг орқасидан қараб қолишади.

* * *

Касалхона эшиги олдида Фотима опа кузатгани чиққан ҳамширанинг қўлини сиқиб хайрлашади.

— Раҳмат сизга,— дейди Фотима опа.

— Соғ бўлинг, сира дард кўрманг,— дейди ҳамшира ва кўчанинг нариги томонидан келаётган бир тўда болаларни кўрсатади.

— Ана келишяпти.

Болалар чошиб келиб, шовқин солиб, Фотима опани қучоқлаб олишади. Орқада Марикани кўтариб келаётган Маҳкам ака ҳам хотинига яқинлашади, қўлидаги чақалоқни ўз ҳолига қўяди. Фотима опа чўккалаб Марикага қўл узатади.

— Қани, қани, кела қолсин,— деркан, чақалоқ бир-икки қадам ташлайди, Фотима опа уни қучоқлаб олади.

— Вой пўпочимдан айланай,— дейди Фотима опа ўрнидан туриб.

Касалхонада узоқ ётиб қолган, очиқ ҳаво, ёқимли шабадада роҳатланиб, чехраси ёришиб бораётган Фотима опа болалари орасида Ренатни кўрмайди.

— Ренат қани?— сўрайди у Лянадан.

— Уй пойлаб қолди,— дейди Ляна.

Фотима опанинг кўнгли тинчийди.

* * *

Бувниса хола девордан ҳовлига қарайди, ҳеч кимни кўрмайди.

— Ҳой, ким бор?— дейди у.— Вой, қаёққа кетишибди булар?

— Ойимни олиб келгани кетишди,— дейди дарахт устида қушга уя қилаётган Ренат.

Бувниса хола чўчиб тушади, ёқасини очиб, кўкрагига туфлайди.

— Нечук сен бормадинг?— сўрайди у.

— Уй пойлаб қолдим,— дейди Ренат.

— Ҳа, совғаларни пойлаб ўтирибман, дегин... Тузук... тузук... Ойинг бу совғаларни кўриб, хурсанд бўлар-а?

— Бўлмасам-чи!..— дейди керилиб Ренат.

— Бўлсин, бўлсин, ойинг ҳам анча қув. Қаердан нима чиқишини билади,— дейди ҳасад билан Бувниса хола.

— Нима чиқишини, хола?— тушунолмай сўрайди Ренат.

— Ҳа, сен боласан, тушунармидинг... Бойлик ортираман деб, сенларни олган-да. Бекорга олармиди...

Ренат индамай ўйланиб қолади. Бувниса хола девордан пастга тушади.

* * *

Эр-хотин ёнларида болалар билан ҳовлига кириб келишади. Маҳкам ака қўлида ухлаб қолган чақалоқни беланчакка ётқизиб, тебрата бошлайди.

Леся севинганича онасига уйнинг бир чеккасига таҳлаб қўйилган яшиқлар, халтачалардаги посилкаларни кўрсатади:

— Қаранг ойн, жуда кўп-а. Энди очамиз,— дейди хурсанд бўлиб.

— Мана бу Куйбишевдан, — дейди Витя.

— Буниси Москвадан, Николаев юборибди, — дейди Сарсенбой.

— Ёқутистондан ҳам юборишибди-я! — дейди Георгий.

Остап токчада тахлоглик турган бир даста хатни кўрсатади.

— Тўрт юз ўттизтага етди, ойи, — дейди у.

Фотима опа посилкаларни бир-бир кўздан кечириб туриб, Остап узатган хатларни қўлига олади, уларга тикилади. Болалардан сўрайди:

— Жавоб ёздингларми?

Болалар жимиб қолишади.

— Йўқ, — дейди секин Лёва.

— Шундай оғир пайтда ўз ризқи насибасидан нлиниб, совға-салом юборишса, меҳрини битиб хатлар йўллашса-да, сизлар жавоб ёзишни ҳам ўйламанлар! Уят эмасми?

— Мен ёзаман, ойи, — дейди ҳовлиқиб Сарсенбой, — тагин кўп-кўп посилкалар юборинглар, деб ёзаман.

— Йўқ, — дейди Фотима опа, — уят бўлади-я. Раҳмат денглар, хурсанд бўлдик денглар, салом айтинглар, хўпми?

— Хўп, — дейди Георгий. — Шундай деб ёзамиз.

— Ёзинглар. Ҳозироқ ёзинглар, — дейди Фотима опа.

Болалар хат ёзишга ўтиришади. Фотима опа дарахтдан сакраб тушган Ренатни кўради. Айвонга чиқади.

— Шу ердамидинг? — сўрайди она. Ренат жавоб бермайди.

— Ҳой, нега миқ этмайсан?

Ренат индамайди, Фотима опа ҳайрон бўлади.

— Салом қани, ўғлим?

Ренат бошини эгиб туриб, дейди:

— Ўғлим деманг, мени.

— Нега?

— Бойлик орттиришга олган экансиз-да, бизларни.

— Қанақа бойлик?

— Ана, ҳамма посилка, совғаларни босиб қўйибсизлар-ку...

— Вой, шўрим, кимдан чиқди бу гап?.. Нимага индамайсан?— дейди Фотима опа титроқ босиб.

Ренат индамайди.

Хотинининг авзойини кўрган, Ренатнинг гапларини эшитган Маҳкам ака унинг ёнига келиб, Фотима опани юпатади:

— Сен уринма, узилиб қоласан,— дейди ва ўзини босолмай Ренатга гапиради.

— Қаёқдан келди бу фикрлар сенга? Қандай юзинг чидади шу гапни айтишга? Ота-онанг сенларни деб бошини баркаш, қўлини обкаш қилса, ўлган тирилганига қарамаса-да, ҳаммасини кўриб-билиб туриб, шу гапни айтсанг... Онангнинг қалбини билолмаганингга ачинаман. Оиламиз шаънига доғ туширмоқчисан, уятсиз!

Марика йиғлайди, Маҳкам ака беланчакни тебратиб бошлайди. Ренат кўчага чиқиб кетади. Унга разм солиб турган Витя кетидан чиқади.

— Қаёққа, Ренат?— дейди Витя йўлкада кетаётган Ренатга.

Ренат орқасига ўгирилади, жаҳл билан қўлини силтайди.

— Қаёққа кетяпсан?— қичқиради Витя.

— Қаёққа хоҳласам, шу ёққа,— дейди Ренат.

— Ренат! Ренат!— деб яна қичқиради Витя.

Ренат орқасига қарамай, кўчанинг муюлишига ўтиб, кўздан ғойиб бўлади.

Витя ҳовлиқиб ҳовлига кириб келади:

— Ойи, дада, Ренат кетиб қолди!

Эр-хотин югуришиб, кўчага чиқишади.

— Қаёққа кетди?— сўрайди Фотима опа.

Витя Ренат кетган томонни кўрсатади. Эр-хотин анча жойгача югуриб боришади. Ренат кўринмайди. Фотима опа эрига қарайди.

— Қилган ишингиз бор бўлсин... Нима девдингиз?— дейди ташвишланиб у.

Маҳкам ака индамайди.

— Қаёққа кетиб қолдийкин?— Фотима опа шундай деб, олазарак бўлиб, Ренатни қидириб кетади.

Маҳкам ака ўйлашиб қолади. Кейин бир қарорга келгандек, ўтиб бораётган машинага қўл кўтаради. Машина тўхтамайди. Маҳкам ака ўтиб бораётган аравага яқинлашиб, аравакаш билан гаплашади. Арава

орқасига қайрилиб, Маҳкам аканинг эшиги ёнига келиб тўхтайтиди.

— Қани Георгий, Коля, Остап, қопларни кўтаринглар, — дейди Маҳкам ака айвон ёнига бориб ва ўзи катта бир қопни орқалаб олади.

— Қаёққа олиб борамиз, дада? — қизиқиб сўрайди Саша.

Маҳкам ака индамайди.

— Бозоргадир-да, — дейди Витя.

Коля, Георгий, Сарсенбой, Витялар посылкада келган буюмлар солинган қопларни биргалашиб кўтаришиб аравага олиб чиқишади.

— Қани, юринглар ҳамманглар, — дейди болаларга Маҳкам ака.

Аравага қоплар ортилиб, кичик болалар устига чиқиб олишади. Маҳкам ака араванинг олдида боради. Эшигидан чиқиб турган Бувниса хола арава орқасидан қараб қолади.

* * *

Арава болалар уйи дарвозаси ёнида тўхтайтиди.

— Ие, болалар уйи-ку бу? — дейди Витя.

Ичкаридан кексароқ тарбиячи аёл чиқиб келади:

— Келинг, қўшни!

— Болаларингизга совға келтиришди булар, — дейди Маҳкам ака ўз болаларини кўрсатиб.

Отасининг гапига қулоқ солиб турган Саша Витяга дейди:

— Бозор, бозор девдинг, мана бозор...

* * *

Йўлкада кетаётган Фотима онага ботинка-этик мойловчи чўлоқ йигит салом беради.

— Бардаммисиз она, йўл бўлсин?

— Ренатни кўрмадингизми, айланай? — деб сўрайди Фотима она.

— Йўқ, кўзим тушмади, — дейди мойловчи.

Фотима она йўлка бўйлаб юриб кетади.

Болалар уйининг катта зали. Бир чеккада қоплар, яшиқлар. Халгачалардаги совғалар ёнида Георгий, Остап, Сарсенбой, Ляна туришибди. Улар қаршиларида тўпланиб турган юздан ортиқ болага совғаларни улашишмоқда. Қоплар ёнида Саша, Лёша, Лёва, Зина, Дзидрани кўрамиз.

Георгий қопдан бир қўлқоп чиқаради. Бир болага узатади.

— Раҳмат,— дейди бола.

Остап қўлидаги шимни новча болага беради.

— Раҳмат ака,— дейди бола қувониб.

Сарсенбой бежирим бир ботинкани қиз болага узатади. Қизча севиниб, кулади.

— Раҳмат, сизга,— дейди қиз.

Болаларнинг қувноқ шовқин-суронлари зални қоплайди. Совға олаётганларнинг чеҳраларидаги кулги-хурсандликни кўриб, мамнун бўлган Маҳкам ака Витяга дейди:

— Ҳа, ие, очмайсанми?

Витя ёқинқирамай қопнинг оғзини маҳкамроқ ушлаб олади. Индамай тураверади. Бир болаларга қарайди, бир қопга.

— Ҳа, нима қилиб турибсан?— дейди Маҳкам ака.— Болаларнинг хурсанд бўлаётганини кўряпсанми?! Оч, ўз қўлинг билан улаш, сенга ҳам раҳмат дейишади...

Витя ҳали совға олмаган, бир чеккада хомуш турганича унга умид кўзларини тиккан болаларга қараб олади.

— Бўл, ўғлим, оча қол!— дейди Маҳкам ака, Витя оҳиста қопнинг оғзини очаркан, болалар уни ҳам ўраб олишади. Витя қопдан қўлига чиққан биринчи буюмни — қулоқчинни бергиси келмай бир дақиқа ушлаб туради.

— Менга бера қолинг, ака,— дейди бир бола.

Витя қулоқчинни болага беради.

— Раҳмат, ака,— дейди бола.

Витя қўлига чиққан кўйлакни бир қизга узатади.

— Раҳмат, япанг,— дейди қиз кулиб.

Жажжи бу қизнинг юзидаги қувонч Витяга таъсир қилади. У ҳам кулиб қўяди. Кейин қизиқиб кетиб, кийим-кечакларни бирин-кетин улашади.

— Раҳмат, ака...

— Яшанг Витя ака...

Совғалар тугаб, қоп бўшайди. Қоп билан бирга Витянинг ўзи ҳам бўшагандай — энди унда қизганчиқликдан асар қолмагандай. Совғаларини кўз-кўз қилиб, қувониб турганларга тикилиб қолади. Ёнига келган бир болага «Ма, сенга!» деб бўш қопни узатади. Болалар кулишади.

* * *

Шаҳарнинг гавжум кўчаларидан бири. Саф тортиб, шиддатли қадам ташлаб ўтиб бораётган солдатларнинг жанговор қўшиқ садолари кўча говурини босиб, ҳамманинг диққат эътиборини ўзига тортади. Йўлкада Ренатни қидириб бораётган Фотима опа солдатлар орқасидан қараб қолади. Ренатнинг ташвиши устига Ботир эсига тушиб кетади, ўй суриб қолади.

Фотима опа эшиги теппасига «Милиция бўлими» деб ёзилган бинога кириб кетади.

* * *

Болалар тўпланган шу залнинг ўзидаёқ ҳаваскорларнинг концерти бошланиб кетади. Олти-етти ёшлар чамасидаги жажжи бир қиз ўртага тушиб, скрипка жўрлигида лирик украин қўшиғини айтади. Қиздан кейин Дзидра ўртага чиқади. У, ҳаяжон билан Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан!» шеърини ўқийди:

Сен етим эмассан,
Тинчлан, жигарим,
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан....

Бу ерда
на гурбат,
на офат,
на ғам.

Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат
Ва меҳнат юннини кўрамиз баҳам,
Сен етим эмассан,
Ухла жигарим.
Бу ерда музлаган
Аждар ҳалқумли
Ваҳшат тўпларнинг
Қаҳқаҳаси йўқ.
Бу ерда — одамзод
шаклида юрган
лаънати девларнинг
манфур, юқумли,
мараз намойиши
тополмас ҳуқуқ.

Дзидра шу ерга келганда тўхтаб қолади, буёғини эсидан чиқариб, қаттиқ ҳаяжонга тушади. Тинглаётган болалар аввалига жим туришади-да, кейин шивир-шивир бошланиб, ҳаммалари декломация айтаётган Дзидрага ёрдам бериш ташвишига тушишади. Бўйдор бир бола шартта ўртага тушиб, дўриллаган овоз билан шеърнинг давомини ёддан ўқий бошлайди:

Улуғ жанг кунидир,
Жанги, беомон,
Лашқар деган ахир
Бехатар бўлмас,
Отанг ўлган бўлса,
Қайгурма қўзим,
Кўзим усти
Миннатинг бошимга дурра.
Шу сорлом ҳавода
Саломат — омон,
Хўрсинмай, эркинлаб
Ола бер нафас.
Эй, улуғ наслимнинг
Юраги, жони,

Кипригингга илинмас
Йигидан зарра.
Сен етим эмассан,
Ухла жигарим.

Бола ўқиркан, Дзидранинг кўзлари ёшга тўлиб,
эсидан чиқариб қўйганининг аламига чидолмай тура-
ди. Бола буни пайқаб «хоҳласанг ўзинг давом этти-
ра қол» дегандек унга имо қилган эди, Дзидра буни
тушуниб дарров қолган жойидан илиб кетди:

Нега чўчиб тушдинг?
Мурғак тасаввур,
Гўдак хаёлингга
Нималар келди?
Валки Одесс даҳшати,
Керчь фожнаси,
Ёввойи махлуқлар.
Қонхўр ваҳшийлар...
Маммаси кесилган
Шўрлик онагнинг
Пажмурда гавдаси
Кўзинг ўнгида
Бутун даҳшати-ла
Акс этар энди.
Онаг хўрландими,
Отаг ўлдими,
Сен етим қолдингми,
Қайгурма қўзим,
Кўзим усти,
Миннатиғ бошимга дурра...

Уқий бошлади-ю, болалар орасида яна шивир-ши-
вир кучайиб кетди. Дзидра шеърнинг ўртасини қол-
дириб кетганди. Бояги бола қўли билан имо қилиб,
ёнида турганларни туртиб, чимчиб болаларни тинчитиб
турди. Болаларнинг бесарамжон бўлаётганига кўзи
тушган Дзидра яна янглишиб, бир зум тўхтаб қолди.
Бу галги тўхташида чақнаган кўзларида ёшмас, ғазаб,
нафрат алангаланарди, дадиллик билан ўқирди шеър-
ни. Бўлмади, бир неча сатрдан кейин яна ҳаяжон бос-
ди, охирига етказа олмади. Концертни олиб бораётган
конференансье имоси билан рақс эълон қилинди. Чил-
дирма садоси ҳамма ола-говурни босиб кетди.

Куни бўйи шаҳар кезиб ҳориб-чарчаган Фотима опа кечга томон уйига қайтади. Эшигига яқинлашаркан, Бувниса хола билан қўшни хотинларнинг гаплашиб турганини кўради.

— Ҳа, топдингизми? — сўрайди Бувниса хола.

— Йўқ, — дейди Фотима опа ва уйига кириб кетади.

— Бечора, — ачиниб, Фотима опанинг орқасидан қараб қолади қўшнилардан бири, — холини қаранг, болалар ташвиши билан ўзини анча олдириб қўйди-я.

— Қийин бўлса, роҳатини кўряпти! — дейди Бувниса хола, — озмунча совғалар келдимини!..

— Келгани билан гўрига ортиб кетармиди, болаларига яратади-да...

— Болаларига эмиш!.. Бозорга олиб кетишди! Ўзим кўрдим! — дейди Бувниса хола.

— Қўйинг-э, болаларни олганда бойликни ўйлаганмиди? — дейди қўшни хотин.

— Бўлмаса шунча бола олармиди?

— Нималар деб валдираялсиз, Бувниса, — дейди болалар уйининг мураббияси, — гапнинг гапдан фарқи бор, етмиш икки нархи бор, дейдилар. Оғзим бор деб, вайсайверасизми...

— Ҳой, ҳой, нега менга ёпишасиз? Кўрганимни айтялман-да... Э, тавба-е... — дейди ўзини оқлаб Бувниса хола.

— Нимани кўрдингиз? Мана мендан сўранг... Ўзим тепасида бўлдим... Маҳкам ақа бутун совғаларини болалар уйига олиб борди. Болаларининг ўзлари улашишди...

— А, ростми? — дейди Бувниса хола. — Йўғ-э, шунча совғани-я?..

Қўшни хотинлар Бувниса холага нафрат билан тикилишади.

— Тухмаг-ку бу, а! Бировни ёмонлашдан нима наф топасиз, а? — дейди хотинлардан бири.

— Етимларнинг бошини силаб, ўзи емай едириб, киймай кийдириб боқаётган одамга шундай дейишга қандай тилингиз борди? — дейди иккинчи аёл.

— Ҳой, нега менга ёпишасизлар? — дейди Бувниса хола.

Мураббия жаҳл билан Бувниса холани койийди:

— Садқаи қўшни кетинг-э... Ҳиммати зўр, қалби пок, эл-юрт ҳурматига сазовор бўлган кишиларга туҳмат қиляпсиз-а! Уят эмасми?.. Шуни билиб қўйингки, бу оилани биз бошимизга кўтарамиз, унинг қордек покиза, тоғдек улкан орзу-мақсадларига гард юқтиргани қўймаймиз...

Мураббия ўзини сал босиб, ёнидаги аёлларга қарайди:

— Юринглар, кириб Фотиманинг кўнглини сўрайлик, боласини топишига кўмаклашайлик,— дейди.

Мураббия, қўшни хотинлар олдинма-кетин Фоти-ма опанинг уйига кириб боришаркан, эшиги олдида якка қолган Бувниса хола ялиниб-ёлвориб, жаврайдди:

— Ҳой, мен ундоқ демоқчимасдим...

* * *

Кўмир ортилган арава Бувниса хола эшиги олдида тўхтайди. Аравакаш отни чиқариб, кўмирни арава-сиги билан тўкади. Бувниса хола пул санаб арава-кашга беради.

— Барака топкур, ҳеч кимим йўқ, ташиб бера қолинг,— ялинади Бувниса хола.

— Эшлик сўм берасиз,— дейди аравакаш.

— Вой, пулим йўқ, йигирма сўм берай.

— Қўйинг-э,— дейди аравакаш ва отини аравага қўшиб, устига чиқади.

Бувниса хола кўмир кўтариб, уйига кириб кетаётганида ишдан қайтаётган Маҳкам ака уни кўриб қолади. Кўмирга бир назар ташлаб, уйига кириб кетади. Ҳовлида Георгийга дейди:

— Уғлим, укаларингни ёнингга олиб, Бувниса холангнинг кўмирини ташиб беринглар, хўпми?

— Хўп бўлади,— дейди Георгий.

Болалар югуришиб, кўчага чиқишади.

Георгий Бувниса холанинг қўлидан челақни олади. Бувниса хола болаларни кўриб қувонади:

— Вой барака топкурлар-эй, ҳозир мен яна челақ топиб бераман.

Катта болалар челақларда, кичкиналар қўлларида кўтаришиб, кўмир ташишади.

Кўмирни ташиб бўлган болалар бирин-кетин уйдан чиқиб кетишади. Бувниса хола Сашани тўхтатади. Чўнтагидан бир сўм чиқаради.

— Ма, болам, писта олиб чақарсан,— дейди пулни узатиб. Саша пулни олгиси келади-ю, нима учундир ўйланиб қолади, ёнига ўгирилиб, эшик олдида турган Лянага кўзи тушади. Ляна «олма» дегандай лабини тишлаб, бош қимирлатади. Саша пулни олмайди.

— Раҳмат, хола,— дея эшиги томон кетади.

Бувниса хола қўлида бир сўмликни ушлаганича боланинг орқасидан анграйиб қолади.

* * *

Бувниса хола сабзавот солинган қопчиқни зўрға кўтарган ҳолда бозордан қайтаркан, кинотеатр олдида юкини қўйиб, нафас ростлайди. Шу пайт бир бола унга яқинлашади.

— Хола, билет оласизми?— деб сўрайди.

— Бошимга ураманми, билетингни,— дейди Бувниса хола.

Бола нарироққа бориб, Ренатга яқинлашади. Алланималар ҳақида гаплашишади.

Бувниса хола Ренатни таниб, унга тикилиб қолади. Ренатнинг ҳам кўзи унга тушади. Бувниса хола болани чўчитиб юбормаслик учун жойидан қимирламай меҳрибонлик билан юмшоқ муомала қилади:

— Ренатмисан?.. Уялмайсанми, а? Онанг бечора касал ҳолига қарамай қидирмаган жойи қолмади-я!.. Қаёқларда санқиб юрибсан?..

Ренат бир Бувниса холага, бир болага қарайди.

— Киминг?— деб сўрайди бола.

— Қўшнимиз,— дейди Ренат.

Бола Бувнисага ўтирилади.

— Нима ишинг бор, бормайди уйинг!

Бувниса хола аста-секин Ренатга яқинлашади.

— Нега бормас экан, сенга ўхшаганмас! Уйи бор, ака-укалари бор... Ренат болам, менга қара, ҳамма айб менда... Мен эсини еган кампир қаёқдаги гапларни сенга айтиб, дилингни хира қилдим... Ҳаммаси бўлмагур гап... Юр уйингга, болагинам, ўзинг ақлли-

сан-ку... — Бувниса хола шундай деб, Ренатнинг қўлидан ушлаб олади.

Ренат тихирлик қилади. Бувниса хола унинг қўлидан тортиб турганида, милиционер кўринади.

Бола Бувниса холага ўшқиради:

— Ҳой, кампир, нега уни судрайсан?

Бувниса хола жеркиб беради:

— Жувонмарг, сен нега аралашасан? Ҳой, милиция болам, мана буни ушланг, билет сотиб юрибди, — дейди.

Милиционер болани ушлаб олади. Ренат милиционерга бир қараб қўяди-да, чўчиб, қўлидан ушлаб олган Бувниса хола билан кета бошлайди.

* * *

Маҳкам акаларнинг кўчаси. Бувниса хола олдинда, унинг қопчигини кўтарган Ренат орқада келмоқда.

Эшик олдида турган Саша чопиб уйга киради.

— Ойи, дада, Ренат келяпти! — дейди ҳовлиқиб.

Болалар ҳаммаси шовқин солиб, эшикка югуриб чиқишади. Маҳкам ака, Фотима спа ҳам чиқади. Улар ёнма-ён келаётган Бувниса хола, Ренатга тикилиб қолишади.

— Ассалому алайкум, қўшни, — дейди Бувниса хола ва Ренатнинг қўлидан қопчиқни олиб, тўғри уйига кириб кетади, эшигини ёпиб, тирқишидан мўралаб туради.

Эшикларининг олдига чиққан қўшни аёллар, ўтиб бераётган одамлар тўхтаб қолишади. Гилдирак ўрнатилган тахтакач аравачасини гилдиратиб келаётган этик мойловчи чўлоқ ҳам йўлкада тўхтаб қолади. Боланинг топилгани уй эгаларинигина эмас, қўшнилари, ҳаммаҳаллаларнинг қувончига айланади.

Болалар бир ота-онага, бир Ренатга қарашади.

— Ҳа, ўғлим, келдингми? — дейди Ренатга Маҳкам ака ва уни эркалаб, энсасига секин шапатилайди. — Сени қара-я!..

Болалар кулиб юборишиб, Ренатни қучоқлаб олишади, севинишади. Маҳкам ака ҳам кулиб қўяди. Улар ҳаммаси хурсанд бўлиб, бирин-кетин ҳовлига кириб кетишади.

Бувниса хола эшигидан чиқиб, қўшни хотинларга кўзи тушади. Улар олдида юзи ёруғ бўлганидан мамнунланиб, ғурур билан дока рўмолининг учини елкасига ташлаб, ҳовлисига киради. Чўлоқ унга кулиб қараб қўяди-да, аравачасини визиллатиб кетади.

* * *

Кўчада нафаси оғзига тиқилиб, Салтанат келмоқда. Оғир сумкаси тез юришига халақит беради, пешонасидан, бўйнидан оқаётган терни артиб улгуролмайди, қўлидаги телеграммага қараб-қараб қўяди.

Салтанат Маҳкам акаларнинг ҳовлисига чопиб киради. Киради-ю, беихтиёр:

— Опа, суюнчи! — деб бақриб юборади.

Ошхона томондан келган Фотима опа нималигига тушунолмайди. Салтанат Фотима опани маҳкам қучоқлаб олади, сумкаси елкасидан сирғилиб тушиб, хат, газеталар ерга сочилади.

— Ботир акам, Ботир акам келяптилар...

Фотима опа ҳушидан кетади, Салтанат суяб қолади...

* * *

Ҳовли ўртасида ҳозиргина келган Ботир турибди. Қўшнилари, болалар уни ўраб олишган. Фотима опа ўғлининг бошидаги фуружкасини олиб, шивели билан бирга устундаги қозиққа илади. Айвон тахмонида турган беқасам тўнни ўз қўли билан ўғлига кийгизади. Маҳкам ака ҳали тахи бузилмаган чуст дўппининг каржларини очиб, ўғлининг бошига кийгизиб қўяди.

— Синглинг Ляна сенга атаб тикувди, ўғлим... Шукур. Уйимиз тўлди, бағримиз бут бўлди. Ишқилиб тинчлик бўлсину, укаларингнинг роҳатини кўрайлик-да...

— Қани, айвонга! — дейди Фотима опа севинч ёшларини артиб.

Айвон атрофини қўшни хотинлар, эркаклар ўраб олишган. Ўртада гимнастёркасининг ёқасини ечиб Вотир ўтирибди. Фотима опа ҳам, Маҳкам ака ҳам унга тикилганларича қотиб қолишган. Қўшнилари Бо-

тирни ўз ҳолига қўймай бири олиб, бири қўйиб гапга солишади. Ботир қайси бирига жавоб қилишни билмайди.

— Ун тўрт ой қуршовда қолдик...

Леся Ботирнинг ёнидан жилмай, гимнастёркасидаги медалларини ўйнаб ўтирибди.

Саша, Лёшалар ҳам медалларга ҳавас билан тикилишади. Ляна хонтахтани келтириб, дастурхон ёзади.

Супанинг пастиди, дарахт тагида ўтирган Остап, Сарсенбой, Георгий, Дзидра, Ренат, Колялар нимадир деб пичирлашмоқдалар.

— Энди акам уйланадилар, хотинлари чақалоқ туғиб беради... Ойим айтганлар...— дейди Зина.

— Бизлар нима қиламиз энди, Коля. Акам келдилар...— дейди хомуш Витя.

— Рост. Мен ҳам шуни ўйловдим,— дейди Остап.

Болалар ташвишланиб, бош эгиб қолишади. Коля бир нима демоқчи бўлиб турганида, айвондан Фотима онанинг овози эшитилади:

— Ҳой, у нима ўтириш, акангнинг ёнига келинлар, дастурхонга келинлар. Мана Ботиржон, укаларингнинг ҳаммаси ҳам сенга ўхшайди, қара...

Супа тагида ўтирган болалар севинишиб, ўринларидан туришади, айвонга бориб, хонтахта атрофига сеқилишиб ўтиришади.

Фотима опа катта лаганда шафтоли олиб чиқиб, дастурхонга қўяди.

— Олинлар, муздаккина. Соғингандирсан, Ботир...

МУНДАРИЖА

Чўлга баҳор келди. <i>Роман</i>	5
Сен етим эмассан. <i>Киноповесть</i>	334

На узбекском языке

РАХМАТ ФАЙЗИ

Собрание сочинений в 3-х томах.

ТОМ II

В ПУСТЫНЮ ПРИШЛА ВЕСНА

РОМАН

ТЫ НЕ СИРОТА

КИНОПОВЕСТЬ

Редактор *Х. Мансурова*
Рассом *В. Куликов*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Абдусаломова*

ИБ № 1051

Босмахонага берилди 11.01.79. Босишга рухсат этилди 3.10.79. Формати 84×108¹/₂. Босма қоғози № 2. Мактаб гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 23,10. Напр л. 22,76+0,11 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1245. Ваҳси 1 с. 60 т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 80.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 80, 1979 йил.

Файзий Раҳмат.

Асарлар: 3 жилдлик.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

2-жилд. Чўлга баҳор келди: Роман. Сен етим эмассан: Киноповесть. 440 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Раҳмат Файзийнинг уч жилдлик «Асарлар» нашр этилмоқда. Қўлингиздаги иккинчи жилдга муаллифнинг «Чўлга баҳор келди» романи ва «Сен етим эмассан» киноповести киритилди.

Файзи Раҳмат. Собрание сочинений. В 3-х т. Т. 2. В пус-
тыню пришла весна. Роман. Ты не сирота. Киноповесть.

ББК 84 Ўз7
Уз2